

АБУ АЛИ ИБН СИННО

Тиб қонунлари

УЧ ЖИЛДЛИК САЙЛАНМА

3
ЖИЛД

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

И 13

Ибн Сино, Абу Али.

Тиб қонуллари: (Уч жилдлик сайланма). (тузувчилар: У. Каримов, Х. Ҳикматуллаев). Ж. 3—Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992—320 б.

Муҳтарам китобхон! Ибн Синонинг «Тиб қонуллари» қомусий асарига бўлган талаб-истакларингизни ҳисобга олиб 3-жилдлик сайланма ҳолида уни қайта чоп этишни лозим топдик. Сайланманинг 3-жилдида жароҳатлар, дорилар, шарбатлар, мураббобларни тайёрлаш, бош, суяк, тери касалликлари таърифи ҳамда китобда учрайдиган айрим истилоҳлар изоҳи ўрин олган.

Тузувчилар ва нашрга тайёрловчилар: Ўзбекистон республикаси Фанлар Академияси мухбир аъзоси Убайдулла Қаримов, Беруний мукофоти совриндори Ҳамидулла Ҳикматуллаев.

Ибн Сино, Абу Али. Канон медицина: В 3 т. Т 2.

ББК 5 г.

4100000000
М 351(04)—92 48—92

© А. Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти, 1992 йил.

ISBN 5—86484—068—8

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим! Унинг паноҳига синамиз ва ўзига таваккал қиламиз.

ҚОВУҚ КАСАЛЛИКЛАРИ

Гоҳо қовуқда моддали ва моддасиз мизож касалликлари, шунингдек шиш ва тиқилмалар пайдо бўлади, тошлар ҳам [тиқилмалардан] ҳисобланади. Гоҳо бунда кичрайиш ва катталашиш каби миқдор касалликлари, баъзан туртиб чиқиш ва ўрнидан қўзғалиш каби нотўғри вазият касалликлари пайдо бўлади. Қовуқда ёрилиш, очилиш, узилиш ва яраланиш билан узлуксизликнинг бузилиши касалликлари ҳам пайдо бўлади.

Гоҳо қовуққа бошқа бошқарувчи ва шарафли аъзолар ҳамкор бўлади. Масалан, мия қовуқ касаллигида [ҳамкор бўлиб] бош оғрийди ва бош айланиши юз беради. Баъзан мия қовуқнинг иссиқдан бўлган касалликларига ҳамкор бўлиб *сарсомга* бориб етади. Шунингдек, жигар ҳам [қовуққа] ҳамкорлик қилиб, қовуқнинг совуқлигидан, кўпинча, истисқо пайдо бўлади.

Қовуқ касалликлари қишда кўп бўлади, буларни ҳам буйракни даволайдиган нарсалар билан ва кучлироқ ҳам тозаловчанроқ [ҳайдовчанроқ] нарсалар билан даволанади; бу хил дориларни ичилади, [махсус] асбоб ёрдамида қовуқнинг ўзига юборилади, ташқаридан суриб ишқаланади, сийдик йўллари устига, киндик тагига ва ички «чуқур дарзга» боғланади. Қовуқ оғриқлари шимолий ҳавода ва шамол чоғида, шимол томонидаги мамлакатларда ва совуқ фаслларда кўп бўлади.

ҚОВУҚ ТОШИ ВА УНИНГ АЛОМАТЛАРИ

Олдин буйрак тоши ҳақида айтганларимизни диққат билан ўрганиб, кейин бу боб тўғрисида ўйлаш керак. У ерда қовуқ тоши билан буйрак тоши орасидаги кайфият ва миқдор жиҳатидан бўлган фарқни билдинг; қовуқ ва буйрак тошлари ўртасида шундай фарқ бор: буйрак тоши бир оз юмшоқ, кичикроқ ва қизғишроқ бўлади, қовуқники [эса] қаттиқроқ, анча катта, қорам-

тир, кулранг ва оқиш бўлади. Яна [буйракда] майла-ланган тош пайдо бўлса-да, қовуқ [тоши], кўпинча, сийдик ажралгандан кейин сезилади. Қовуғига тош келган киши озғин бўлиб, буйрагида тоши бор киши, аксинча [семиз бўлади]. Болалар ва буларнинг ёшига яқин кишиларнинг, [кўпинча], қовуқларига тош келади.

Бу ерда яна шуни айтамызки, қовуқ тошида сийдик оқиш бўлиб, чўкма қизил бўлмайди, балки оқ ёки кулранг бўлади; баъзан сийдик қуюқ бўлиб, чўкмаси зайтун ёғидек бўлади, [лекин], кўпинча, айниқса [касаллик] бошланишида [сийдик] суюқ бўлади. Қовуқ тошининг оғритиши буйрак тошининг оғритишича бўлмайди. Чунки қовуқдаги тош бўшлиқда туради, тош сийдикни тўсиб турган ҳол бундан мустаснодир. Тош сийдик йўлига тушганида оғритиш кўпроқ бўлади. Қовуқ тоши кўпроқ дағал бўлади. Чунки қовуқдаги тош шундай бир бўшлиқда турадики, унинг устига уни дағал қиладиган нарсалар келиб чўкиши мумкин. Яна бундай [тош] кенг ўринда жойлашгани сабабли унинг ўзи ҳам катта бўлади. Гоҳо бир қовуқда икки ёки ундан кўп тош бўлиб ҳам қолади, улар бир-бирларига ишқаланиб, ораларида қумдек [тош] ушоқлари пайдо бўлади. Қовуқнинг [ички] сатҳи дағал тошдан қирилиши натижасида гоҳо шу қум билан бирликда кепаксимон чўкма ҳам пайдо бўлади. Қовуқ тошида доимо олат ва унинг тагида, қовуқ устида қичиш ва оғриқ бўлади. Бунга олатнинг қовуқ билан ҳамкорлиги [сабаб] бўлади.

Қовуғида тош бўлган киши, айниқса ёш бола қўлини олатга кўп олиб боради. Бунда олат доимо қўзғалиб туради. Бу гоҳо кўтон тушишига, сийдик тутилишига ва чиқишининг қийинлашига бориб етади ҳамда чиқадиган [сийдик] сиқиб итарилганликдан ва орқасида зўр итарувчи бўлганидан куч билан чиқади. Кўпинча, [касаллик] охирида касал иродасиз сиядиган бўлиб қолади, сийиб бўлиши биланоқ, яна дарҳол сийгиси қистайди; буни келтириб чиқарувчи нарса тўпланган сийдикнинг ҳайдалиши каби ҳайдалишни [талаб қилаётган] тошдир. Тошнинг тирнаши сабабли, айниқса у катта ва қаттиқ бўлганда, кўпинча, [касал] қон сияди.

Кўпинча, [бу касалликда] сийдик тутилиб қолади, шунда қовуғида тоши бор кишини чалқанчасига ётқизиб икки сонини кўтариб силкитилса, сийдик отилиб чиқади. Бу қовуқда тош борлигига кучли далилдир. Кўпинча, кишини тиззаси билан чўккалатиб аъзоларини бир-бирига букса, бу [иш] осонлашади. Баъзан [касални]

юқоридаги ҳолатда [чўккалатиб], унинг орқа тешигига бармоқни киргизиб, тошни бир ёққа суриш билан [бу ишни] осонлаштирадилар. Баъзан қовуқни турли йўсинда эзиб, босиб, касални чалқасига ётқизиб ёки чўккалатиб [сийишни осонлаштирадилар], булар тажриба билан аниқланади. Бундай ишлар фойда бермаганда тошни итариш учун катетер қўлланилади. Агар [сийдик йўлида] бирон нарса бўлса ва катетер унга бориб тегиб, [ичкарига] итариб, сийдик жўнашса, бу ҳам тош [борлигига] кучли далил бўлади. Агар катетерни киргизиб қийин бўлса, яхшиси уни куч билан [киргизаман деб] касални машаққатга солмаслик керак. Кўпинча, катетерга илашган нарса тошнинг қандай моддадан вужудга келганлигини кўрсатади. Майда тош каттасига қараганда сийдикни кўпроқ тўсади, чунки кичик тош сийдик йўлига тиқилиб қолади, катта тошлар эса тезликда сийдик йўлидан чиқарилади.

Билгинки, қовуққа тош келиш шимолий [совуқ] мамлакатларда, айниқса, болаларда кўп бўлади.

ҚОВУҚ ТОШИНING ИЛОЖЛАРИ

Қовуқ совуқроқ, [юрақдан] узокроқ ва [ундаги] тош кучлироқ қотиб маҳкам ўрнашганлиги сабабли [бу касаллик] кучли дориларга муҳтождир. Бунинг дорилари буйрак тошларини даволашда айтилган кучли дориларнинг ўзидир. Тош кичик ёки юмшоқ бўлса, буларга *сажасониё* ва *митридат* фойда қилади; *асоносиё* ҳам шундай; уларга бир *уқия* талоқғиёҳ ва ярим *уқия* қобиғи олинган маҳлабнинг устига бир бармоқ ботгундек сув солиб, хўп қайнатиб, сузиб [ичирилса] ҳам фойда қилади. Мана бу ҳам уларга фойдалидир: янчилган *қулт* ўн беш *дирҳам*, *парсиёвашон* етти *дарҳам*, талоқғиёҳ саккиз *дирҳам*, темиртикан ўн *дирҳам*, ёввойи сабзи уруғи ва тоғ петрушкасининг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан* ва оқ анжирдан етти дона олиб, тўрт *ритл* сувда *бир ритл* қолгунча қайнатилади ва ҳаммомдан чиққандан кейин ичилади. Бунинг бир ичими ярим *ритлдир*.

[Қовуқ тошида] ишлатиладиган ванна кучли бўлиши керак. Уларга таниғлиқ дорилардан тоғ мурчи барғи, *парсиёвашон*, содаж, бўйимодарон, қизил гул ва [баданни] ҳаддан ташқари бўшаштирмаслиги учун бир озгина буриштириш хусусиятига эга бўлган нарса солинади. Ишқаланадиган дориларга гальбан елими, зифт, қаврак елими ва *фарфиюн* соладилар.

Боғланадиган дориларнинг энг афзали Макка муқли бўлиб, ёғларнинг энг яхшиси чаёнларнинг ёғларидир. Буларни қовуқ турган ерга қўйиб боғланади, томизилади ва қурол билан қовуққа юборилади, буларга қувват берувчи бирор нарсани ҳам аралаштирадилар. Боғланадиган дориларнинг таркибига қуйидагилар киради: талоқниёҳ илдизи, ширин ажриқ илдизи, жулах, содаж, гулхайри ва парсиёвашон. Бунга [яна] қизил тасма япроғи ҳам солинади. Буйрақ тоши бобида айтилган чумчуқ ва унинг тоифасидан бўлган [қушлар] ҳам жуда фойдалидир. Даволашда тош дориларини қурол билан киргизиб ишлатиш бу [касалликда] махсус қўлланиладиган тадбирлардан саналади. [Касаллар] бундан жуда фойдаланадилар. Қовуқ тоши сабабли сийиш қийинлашиб ёки сийдик тўсилиб қолса, бирор тўсиқ ёинки қўрқиш сабабли [қовуқни] ёришга имконият бўлмаса, бу ҳолда баъзи одамлар ҳийла ишлатиб орқа тешик билан мойк орасидан кичкина ёриқ очиб, у ердан сийдикни чиқариш учун бир найча қўядилар. Бу билан ҳаёт кечириш [гарчи] осон бўлмаса ҳам, ўлим даф қилинади. Дорилардан бирон фойда бўлмасдан, [қовуқни] ёришга қасд қилинганда сақланиш лозим бўлган нарсадан сақланиш, наслга бирор офат етмаслиги ёки қон кетмаслиги ва битмайдиган яра пайдо қилмаслик учун бу иш учун қовуқ анатомиясини, қовуқ бўйнининг маъний йўлига туташидиган ерини, артерия [ўтган] ерини ва қовуқнинг гўшлари ўрнини биладиган ва қовуқнинг анатомияси билан яхши таниш бўлган кишини танлаш керак. Бундан илгари касални чалқасига ётқизиб, ичак ва қовуғига пахтадоғ қилиш лозим.

БУ ИШ УЧУН БУЮРИЛГАН ТАДБИР

Бу шундан иборат: курси тайёрлаб унга касални ўтқазилади, [шу ерда] ҳозир бўлган ходим қўлини касалнинг икки тиззаси тагига киргазади. Кейин [табиб] ёриш тадбирини кўради. Олдин тошни топиб, уни ёриладиган ерга келтириб, шу ерда ушлаб туриш керак. Бунинг учун ўрта бармоқни эркаклар ва қизларнинг тўғри ичагига, жувон хотинларда эса бачадон йўлига киргизилади ва тошни топилади; кейин иккинчи қўл билан тошнинг устидан босиб қорнининг юмшоқ ери ва киндикдан сирпантириб қовуқ орзи яқинигача туширилади. Тошни дарздан бир арпа бўйи қадар қуйига ҳайдашга тиришилади. Дарздан ёришдан сақлан, — бу

жуда ёмон; дарз ҳақиқатда ўлдирадиган ердир. Тошни итаришда сустлик бўлмасин, сустлик қилинса, ёриқ кенгайиб, битмайдиган бўлиб қолади. Тошни итарсанг ва ёриқни ичга ўтмайдиган деб билсанг, кескин, агар шу пайтгача қилинган иш қаттиқ аламга, қовуқ бўйнининг қайрилиб қолишига, қувват тушишига, ҳаракат ва сўздан қолишга, қовуқ ва кўзнинг ич-ичига тушиб кетишга олиб бормади деб тушунасанг, шундай қил; борди-ю, ёриш шундай ҳолларга олиб борадиган бўлса, у чоғда ёрмай қўяқол, чунки агар ёрар экансан, касал дарҳол ўлади. Кейин тош устидан қийшиқ қилиб озгина ёрилади, ёрганда асабга тегишдан сақланиш билан бирликда ёриқ қовуқнинг бўйнига тушишига тиришилади. Чунки агар ёриқ қовуқнинг танасига тушиб қолса, ҳеч бир битмайди. Бундан ташқари мумкин бўлганича ёриқни кичкина қилишга тириш. Агар тош кичкина бўлса, кўпинча, у сиқиш биланоқ отилиб чиқади, катта бўлса, кенг ёриқ қилишга ва кўпинча, тортиб оладиган ilmoққа муҳтож бўлинади. Баъзан тош жуда катта бўлиб унинг ҳажмига мослаб ёриш мумкин бўлмайди. У чоғда уни омбир билан майда-майда [бўлакларга] майдаланади ва синганни олиनावеради. Қовуқда ҳеч бир нарса қолдирилмайди, чунки агар қолдирилса, [унинг яна] ҳажми ортиб катталашади.

[Баъзи вақтда] тош қовуқнинг бўйнида ва олатнинг яқинида [эканлиги] билиниб туради, бу чоғда қовуқнинг устидан силаб босиш лозим бўлади. Бу [ишда] сенга бир ёрдамчи керак бўлади; тош бир ерга қадалиб қолса, ўша жойни остдан очиб тошни чиқарилади. Кўпинча, тош кетига қайтмаслиги учун [у турган жойни] орқасидан бўғиб бойлаб қўйиш тузукдир. Агар тош олатнинг бошига яқин келган бўлса, у ердан уни чиқаришга қаттиқ уринилмасин, чунки бундай қилиш, кўпинча, жароҳат пайдо қилади ва у битмайди. Балки [тошни] тўғрилаш, орқасидан бўғиб бойлаш ва уни чиқариш учун олатнинг боши тагидан ёриш керак бўлади.

Айтилганларнинг ҳаммасини қилиб, тошни чиқарсанг, кўпинча, қориннинг қаттиқ эзилиши ва ёриқнинг оғришидан шиш пайдо бўлади; бу қўрқинчли нарсалардандир. Бунга қайтарадиган нарсалардан бири касалга ҳуқна қилиб, ични тозалаш ва бундан кейин унга ични юмшатадиган нарса ичиришдир. Унга фақат бир озгина нарса едир, шунда ҳам юмшатувчи нарса едир. [Шишнинг] олдини олиш учун томирдан қон олишга муҳтож бўлсанг, уни қиласан. Агар кучлироқ ёрдам олмақчи

бўлсанг ёки шиш белгилари пайдо бўлиб оғриқ жуда ҳам қаттиқ бўлса, касални ваннага ёки тугмачагул, зиғир уруғи, гулхайри ва кепак каби юмшатувчи нарсалар қайнатилган сув солинган тосга ўтқазининг керак. Бу сувга кўпгина ёғ солиб чайқатилган ва илиқ бўлиши керак. Касални ваннадан чиқарганинда аъзо атрофини бобуна ва укроп ёғлари каби юмшатувчи ёғлар билан ишқалайсан. Жароҳатга қиздирилган саригул қўйилади ва унинг устига озгина сирка қўшилган қизил гул ёғига ботирилган пахта қўясан, бундан кейин битирувчи дорилар ишлатилади.

Шиш катталашса, касални сариқ йўнғичқа ва зиғир уруғи қайнатмаларидан қилинган мазкур ваннага ўтқазини давом эттирасан, агар оғриқ зўрайса, касални иккинчи ҳам учинчи кун илик сув ва ёғ [аралашмасига] ўтқаз. Агар ёриқ ва жароҳат унчалик оғритмаса, учинчи кун [бойлоқлар] ечилади Газагўт ёғи билан қовуқни қиздириш давом эттирилади. Чунки қовуқ қиздирилса, унинг ҳоли яхшироқ, ундаги оғриқ ва чиқариладиган сийдик ҳам озроқ бўлади; қобиги кесилган кишига сийдик жуда азоб беради. Шунинг учун бу касалларга сувни кўп ичирмаслик керак. Касал ҳар сафар сийганида сийдик ёрилган ерга тегмаслиги учун ходим [ёрдамчи табиб] боғланган ерни эҳтиёт қилиб босиб туриши керак. Кейин, ёрилган ерда қўйидаги икки ҳолдан бири кўрилади: ё қон керагича миқдорда оқмайди, бунда шиш [пайдо бўлиши] ва аъзонинг бузилиш хавфи туғилади; айниқса ранги қизилдан қорага ўзгарганда бу хавф бўлади; ёхуд қон ҳаддан ташқари оқиб, қоннинг [тўхтамай] кетиш хавфи пайдо бўлади. Биринчи ҳолда, мазкур белги кўрилган ҳамон бузилишнинг олдини олиш учун ништар уриб қонни оқизиш ва ўша ерга сирка ва туз эритмасига ботирилган каноп латтани қўйиб боғлаш керак: иккинчи ҳолда, яъни кўп қон кетиш хавфи бўлганда, тўғрироқ чора — касални маълум буриштирувчилар ивигилган сувларга ўтқазини, ёрилган жойга янчилган кундура ва зок қўйиш, унинг устидан пахта қўйиб ва унинг устидан сувли сирка билан ҳўлланган ва ундан кўра каттароқ пахта қўйишидир. Агар катта томир ёки артерия кесилганини билсанг, унинг иложини сиқиб боғлаш тадбири билан қиласан. Агар қон бўйсунмаса ва уни тўхтатиб бўлмаса, [касални] ўткир сиркага ўтқаз. Кўпинча, қонни тортиш учун томирдан қон олишга муҳтож бўласан. Баъзан қовуққа ва икки човга увуштирувчи [дорилардан] қўйишга тўғри

келади. Ериш ва қон оқишдан пайдо бўладиган ҳоллардан бири бир парча [ивиган] қоннинг қовуқ томон оқиб, унда қотиб қолиши сабабли сийишнинг қийинлашувидир. Бу ҳолда бармоқни ёриққа кирғизиш ва азият берувчи нарсани қовуқдан ва унинг бўйнидан узоқлатиб чиқариш керак. Бу жойни сувли сирка билан қотиб қолган қон эриб чиққунча даволанади. [Кесишдан] келиб чиқадиган ҳолларнинг [яна] бири насл қолдириш [қобилиятининг] қирқилишидир.

Қўйидаги ёмон аломатлар пайдо бўлганда, табиб касалнинг халок бўлишига жазм қилади: киндик остидан оғриқнинг кучайиши, қўл ва оёқларнинг совуши, иситманинг ўткирланиши, титроқ пайдо бўлиши ва мадорнинг тушиб кетиши. Кейин, ёрилган ерда қаттиқ оғриқ кучайиб, ҳиқичоқ пайдо бўлса ва қорин безовта ҳаракатга тушиб қолса, албатта ўлим яқинлашган бўлади. Яхши аломатларга келсак, улар ҳушнинг аслига қайтиши, иштаҳанинг тузалиши, тус ва кўринишнинг жуда ҳам соғлом ва яхши бўлишидан иборатдир.

Қовуқ шишларини даволаш. Биринчи галда касалнинг қувватига қараб, сўл *бослиқ* томиридан қон олиш керак. Бу иложларнинг биринчиси ва энг яхшисидир. Агар бу [касалликда] иссиқ жуда ҳам қаттиқ бўлса, қайтарувчи қуюқ суртмаларни қисқа муддат ишлатилади; уларни ортиқча ва узоқ қўйилмайди, чунки бу ҳам зарарли ва шишни тезликда қаттиқлаштиради. Аксинча, бўшаштирувчилар билан даволай бошланилса ва кучли сезгирлик бунга монелик қилмаса, яхшироқ бўлади; чунки [касал] аъзо асабларга бойдир. Шунинг учун касалга компресслар, масалан, эритувчи ва юмшатувчи [дорилар] солиб қайнатилган сувга ботирилган булут ва юнг билан компресс қилиш ҳамда ичига иссиқ сув ёки латифлаштириб юмшатувчи ёғлар солиб пуфланган қовуқ пуфаги ва шунинг каби буйрак [касалликларининг] иложи бобида билган нарсаларинг билан компресс қилиш ёқади. Шулар билан бирликда [касаллик] бошланишида агар касал кўтаролса, катетер ёрдами билан испағул кабиларнинг шиллигини ёки арпа сувини эшак сути аралаштириб [қовуққа] юборилади, хавфсизроқ йўл шудир. Бундан кейин эшак сутини ёғ билан, сўнгра *хиёршанбарни* хотинлар сутида шишнинг даврига қараб, ўзинг билган тартибда юборилади. Баъзан шу тартибда мазкур дорилардан ҳуқна қилиш ҳам фойда қилади.

Боғланадиган нарсалардан яхшилари касаллик бошланишидан кейинги [даврда] кепаксиз оқ нон ва қобиғи олинган кунжутнинг сут, гунафша ёғи, бобуна ёғи ва шу кабилар билан аралашмасидир. Яна қайнатилган шолғом ва қайнатилган сариқ йўнғичқани боғлаш ва улар билан компресс қилиш ҳам жуда яхшидир. Агар шиш бир ҳафтадан ўтиб ниҳоятга етса, боқила уни, зиғир дони ва бобунани мусаллас билан қўйилади. Шиш қайта бошлаши билан болдир тағи томири [софин] дан қон олинади ва буйрак бобида айтилган ва эритиш хусусиятига эга бўлган қуюқ суртма ва марҳамларни ишлатишда кенглик берилади. Кўпинча, айниқса увуштирувчилардан кейин, зуфо, қундуз қири ва шамдан қилинган қуюқ суртмага муҳтож бўлинади.

Билгинки, бу [касалларни] ваннага ўтқазишни давом эттириш жуда фойдалидир. Агар, уларнинг сийгилари келиб қолса, ваннага сийиб юборишлари яхшироқ бўлади. Бундай ванналар учун энг яхши сув, илгари айтилган бўшаштириш хусусияти бўлган сувлардир, буларга гоҳо қандул, ёввойи зира, тўпалоқ, сунбул, амом, қорачайир, сариқ йўнғичқа ва зиғир уруғи солинади; бундай [сувлар] шиш оғриғини тўхтатади. Қайта-қайта эслатилган бўшаштирувчи сувлар — зиғир уруғи ва сариқ йўнғичқа қайнатмалари, ёки шолғом, темиртикан ва карам қайнатилган сувлардир.

Қовуқдаги йирингли шишни даволаш буйрак йирингли шишини даволашга яқиндир, аммо бунда кучлироқ дориларга муҳтож бўлинади. Оқ кўкнорни мақтаганлар, ундан бир ярим *дирҳам* олиб, айниқса сийиш қийин бўлиб оғриётганида, сунбул ва қорачайир қайнатмасида ичирилади. Оғриқ қаттиқлашиб, ўлим хавфи пайдо бўлса, увуштирувчи дорилардан суртма ва кўтармалар қилишдан қочиб бўлмайди. Суртмаларни мингдевона, меҳригиёҳ ва кўкнордан зайтун ёғига қориб тайёрланади, ёки тўртдан бир *дирҳам* афюн олиниб, озгина заъфарон ва гунафша ёғи билан қўшилади, шуни бир латтага шимдириб орқа тешикка кўтарилади. Касал кўпинча, бундан роҳатланиб, ухлаб қолади. Агар касал кўтаролса, бу хил дорилардан баъзиларини катетер орқали юборилади. Сиртдан суртиладиган афюн суртмаси кучли равишда увуштиради. Ичиладиган нарсалар ва бошқа иложлар эса, *сарсом* ва *барсомда* қўлландиганлар кабидир.

Сийдик куйдиришини даволаш. Агар сийдик мадда ва қонли бўлса, уни даволаш қовуқ ва унинг атрофида-

ги яраларни даволаш кабидир, бу, [юқорида] тафсили билан баён қилинди.

Бунинг учун яхши нусха. Қуйидаги сифатда кулчалар тайёрланади: қовун уруғи, бодринг ва қовоқ уруғининг ҳар бирдан йигирма *дирҳам*, кундуз елими, [араб] елими ва бақам дарахти елимининг ҳар бирдан ўн *дирҳам*, афюндан уч *дирҳам* ва петрушка уруғидан бир *дирҳам* олинади; шу таркибни кўкнори шароби билан ичилади; бир ичимни кулча ясалгандан кейин икки *дирҳам* вазнида бўлади.

Агар яра ва [сийдикда] мадда бўлмаса, энг яхши даво, қовуқ касалларига оид фаслларда билганингга мувофиқ [ични] суриб, ортиқча хилтларни бўшатиш билан сийдикни чучмал қилиш, шунингдек қусиш, совуқлик ва ҳўллоғчи таомлар, сабзавотлар ва меваларни истеъмол қилиш, ҳар хил шўр, ўткир мазали ва жуда ширин нарсалардан ҳамда чарчаш ва жинсий алоқадан қочишдир. Канавча уруғи, испағул уруғи ва беҳи уруғи каби нарсаларнинг шиллиқларини ҳамда кўкнор ва сийдирувчи совуқлик уруғларнинг бир миқдорини ичириш ва уларни ҳийла қуролида [қовуққа] юбориш [ҳам] фойда қиладиган тадбирлардандир; буларнинг ҳаммасини совуқ сув билан ичирилади. Арпа бўтқаси, арпа суви, чала пишган тухум, шунингдек бодом ёғи билан ёхуд семиз жўжа ва товуқ билан тайёрланган қовоқ оши ва мош ошини истеъмол қилинса, [фойдали] бўлади.

Агар [сўзак] безларда пайдо бўлган қуруқликдан бўлса, унинг иложи баданни ҳўллаш ва жинсий алоқа каби баданни қуритадиган нарсалардан сақланишдир. Бу касалликда ҳийла қуроли ёрдамда юбориладиган нарсалар: испағул шираси, канавча уруғининг шираси ва беҳи уруғининг шираси, [араб] елими, қўроғшин упаси, янги тухумнинг оқи ва хотинлар сутидан иборат. Баъзан эшак сути, хотинлар сути ва эчки сутини доимо юбориб туриш кифоя қилади, баъзан бу сутларга совуқ шиллиқлардан ва оқ шамча дорилардан озгина солинади. Баъзан тухум оқининг ёлғиз ўзини ёки юқорида айтилганларнинг биронтаси ва қизил гул ёғи билан юбориш ҳам кифоя қилади. Баъзан бунга увуштирувчи дорилар қўшилади. Агар оғриқ қаттиқ бўлса, айниқса [касал] мадда сийганда, юбориладиган нарсалар ичига биронта увуштирувчи нарса қўшиш зарур бўлади; буни яралар бобида айтилган нусхаларга мувофиқ [қўшилади].

Яхши нусха: кўкнор пўсти, крахмал, чучуқ.

миянинг қуюлтирилган шираси — булардан қовуққа юбориладиган таркиб ясалади, агар буларни кучайтиришга эҳтиёж тушса, афюн ва мингдевозна уруғидан бир оз қўшилади.

СИЙИШ ҚИЙИНЛИГИ ВА СИЙДИК ТУТИЛИШИ

Сийиш қийинлигининг сабаби баъзан қовуқнинг ўзида бўлади, масалан, қовуқнинг кучсизлиги; бу мизожнинг, айниқса совуқ мизожнинг бузилиши орқасида, масалан, шимол шамолининг кўп эсиши орқасида пайдо бўлади, ёки у шиш ва бошқа [касаликлар] натижасида бўлади. Бунда [қовуқ] сийдикни ҳайдаш вақтида уни табиий ҳолдагидек сиқиб чиқариш учун унинг ҳаммасини қулай қамраб ололмайди. Бунга гоҳо ташқаридан таъсир этган совуқ ва иссиқлик, ё урилиш, ё сийдикни қасддан узоқ тутиб туриш [ҳам сабаб] бўлади. [Сийиш қийинлигининг] сабаби баъзан қовуқ бўйни ва олат каналидан иборат бўлган сийдик каналида бўлади, ёки у [ҳайдовчи] қувватда бўлади, ёхуд қуролда, яъни [қовуқ] мушагидан бўлади, ёки сийдикни юборувчи аъзода, ёки сийдикнинг ўзида бўлади.

Сийдик каналида бўладиган сабаб ё мустақил, ёки бошқанинг ҳамкорлиги билан бўлади; мустақил бўлгани сийдик каналининг ўзида тикилма бўлган ё бошқа [бирон нарсанинг] ҳамкорлиги билан бўлганидир. [Каналнинг] ўзида тикилма иссиқ ё қаттиқ шишдан, ёхуд рутубат, ивиган қон, ёки йиринг каби ғализ нарсалардан пайдо бўлади; кўпинча тикилмага йиринг сабаб бўлади. Ёки [тикилма] тош, қаршилиқ кўрсатувчи ел, сўғал, яра ямоғи, совуқдан қисилишдан ёки куйдирарли иситмалар ва сўлдирувчи касаликларда бўлгани каби қаттиқ иссиқдан бўлган буришишдан пайдо бўлади. Гоҳо сийдик тутилиши [сийдик йўлидаги] ярадан бўлади; гоҳо қовуқда пайдо бўлиб, кучли тикилмага сабаб бўладиган тортишишдан бўлади, бу [ҳол] сийдикни ҳаддан ташқари узоқ тутиб турган кишида қовуғи чўзилиб йўл ёпилиб қолиши натижасида бўлади. Бу хил [сийдикни] тутиб туриш кечаси уйқу сабабли ва кундузи машғул бўлганлик сабабли бўлади.

Ҳамкорликдан бўладиган тикилма сабабли бўладиган [сийдик тутилиши], масалан, ичак, бачадон ва киндик олдидаги иссиқ ёки қаттиқ шиш сабабли бўлади, ёки ахлатнинг қуруқлиги, чўзувчи кўп балғам, қарши таъсирли ёки чўзувчи елдан, тўғри ичакда ўса бош-

лаган шишдан бўлади. Баъзан ичбуруғ [заҳир], бавосирни кесиш ёки бавосир алами, ёки [орқа тешикнинг] алам берувчи ёрилишидан ҳам бўлади. Ё, масалан, умуртқа поғонасининг пастки томонида шиш ёки буралиш пайдо бўлиши, ёки мойк қорин девори томон кўтарилиб, сийдик йўлини сиқиши ва юқорига тортиб, уни торайтириши [натижасида] сийдик чиқиши қийинлашади ва у оғриқ билан оз-оздан чиқади.

Сийишни қийинлаштирувчи ва уни тутиб турувчи сабаб баъзан сийдик йўлидаги тикилмасиз ва шишсиз яраларнинг оғриғи бўлади. Ҳар гал [касал] сиймоқчи бўлганида, [яра] оғритади ва сийувчи киши оғриқдан қочиб қовуғини қорин мушаклари билан сиқмайди, айниқса мушакларда кучсизлик, тиришиш бўлганда ва шунга ўхшаш ҳолларда шундай бўлади. Касал ўзини зўрлаб сийса, миқдор ва кайфиятда табиий бўлган сийдикни сияди ва оғриқ тўхтайдди. [Касални] мажбур этилганда ҳам шундай бўлади. Баъзан бундай касалнинг сийиши қийин бўлиши билан бирга сийдиги томчилаб чиқади, гўё сийдикнинг оз-оздан чиқиши [оғриқни] енгиллатиб, уни чидаб бўладиган ҳолга келтиради.

[Сийиш қийинлигининг] сабаби қувватда бўлишига келсак, бу ё сезувчи қувватда, ё ҳаракатлантирувчи қувватда, ёки табиий қувватда бўлади. Сабаб ҳис қилувчи қувватда бўлганда қовуқнинг ҳиссига ёки мушакларига офат этган бўлади ва [натижада ҳис] ҳайдовчи қувватдан кучли ҳайдашни талаб қилолмайди. Ёки [сезгиларнинг] келиб чиқадиган жойларига шундай офат этган бўлади, [масалан], қаронитус ва литаргус касаликларидан эсдан чиқариш ва кам сезиш бўлгани каби. Ҳаракатлантирувчи қувват сабабли сийиш қийинлашишига келсак, бунда мушак бўшашиб [ёйи-лолмайди] ва қисилишдан қутилиб ёйилиш томон ҳаракат қилолмайди. Бунда қорин мушаклари ҳаракат қилдирувчи қувватга бўйсунмайди ва қовуқда бўлган нарсани қувват кучсизлиги ёки тортишиш ва шу каби ҳолатлар сабабли сиқиб [чиқаролмайди].

[Сийиш] табиий қувват сабабли қийинлашганда, — масалан, ҳайдовчи қувват хилоф иссиқ мизожнинг бузилишидан кучсизланади, — бу камроқ учрайди; ёки совуқ мизожнинг бузилишидан кучсизланади, бу эса кўпроқ учрайди. Ёки моддали мизожнинг бузилиши сабабли [кучсизлашади], масалан, бу хил мизож иссиқ бўлганда сийдик ўткир бўлади, совуқ бўлганда эса бўшаштирувчи ёки тортиштирувчи рутубатлар мавжуд бўлади.

Бундай кучсизликнинг сабаби гоҳо [инсоннинг] сийдикни тутиб туриш ихтиёрининг табиатга қарши туриши бўлади, натижада ҳайдовчи қувват кучсизланади.

Мушакларда бўладиган сабабга келсак, бу ё [унинг] мизожига етган офат, ё [ундаги] шиш бўлади, ёки тиршиш, бўшашиш, ёки йиқилиш, ё урилиш ва бошқа сабабли ҳаракат қобилиятининг йўқолиши каби асабга етган офатдан иборат бўлади. Бу офатлар ё [асабнинг] ўзида ёки уларнинг келиб чиққан жойларида бўлади, масалан, асабнинг тармоқларида орқа мия ва бош мияда бўлади.

[Сийдик] юбуровчи аъзодаги сабаб туфайли [сийдик тутилганда у буйракда иссиқ шиш, ёки қаттиқ шиш, ё тош бўлади, ёки юқоридан тортувчи ва тубанга ҳайдовчи қувватлардан бири кучсизланган бўлади; ёки жигар истисқо каби ҳоллар сабабли сувлик қисмини айриб [буйракка] юборишга қодир бўлмайди. Бу қисмини тармоқлари билан айрим боб қилишнинг ёки сийдикнинг озайиш қабилдан деб билишнинг мумкин.

Сийдикнинг ўзидаги сабабдан бўладиган [тутилишда] сийдик алам берадиган даражада ўткир бўлади; бу кўп маротаба тажриба қилинган. Айтишларича, сийиш қийинлиги бўлиб, унинг кетидан ичбуруғ бўлган киши еттинчи кунда ўлади; агар унда иситма пайдо бўлса ва сийдикни кучли ҳайдаса, [ўлмаслиги мумкин].

Билгинки, кўпинча, сийдикнинг куйдириб ачитиши тамом бўлгач, кетидан сийдик йўлидаги безларда қуришлик пайдо бўлади ва бу ҳол сийдикнинг қуюлишига ва тутилишига олиб боради. Бундай ҳол юз бермаслиги учун ҳўлловчи нарсаларни истеъмол қилиш керак.

Белгилар. Мизож совуқлиги сабабли бўлган сийдик тутилишининг белгиси сийдик қуюқ бўлса ҳам, суюқ бўлса ҳам, тусининг оқ бўлишидир. Бундан илгари ҳо-**жатга** кўп туришга муҳтож бўлиш, иссиқ сувда чўми-**лишни** кўп исташ, совуқни кўп сезиш ва шу билан бир-**га** бошқа аломатларнинг юз бермаслигидир. Сабаб **иссиқлик** бўлганда бунга сийдик ўткирлиги ва аланга-**ланишнинг** сезилиши белги бўлади. Агар [касалликка] **совуқдан** сиқилиш сабаб бўлса, бўшаштиришдан фой-**даланиш** бунга белги бўлади. Агар [баданнинг] эриши **ва** куйдирувчи иситмалар сабаб бўлса, уни ҳўллашнинг **фойда** қилишидан билинади; [бу хил] тутилишнинг **белгиларидан** яна бири шуки, бунда оз сийдик чиқмай-**ди** ва кўп миқдордагиси ҳўллиги, сийдик йўлини ҳўлла-**ши** ва кенгайтириши сабабли осонлик билан чиқади.

Қовуқда ёки қовуққа қўшни аъзоларда бўлган шиш ё чиқик сабабли бўладиган [сийиш қийинлигининг] белгисини эса юқорида айтилганлардан билдинг, булар-**нинг** ҳар бирига айрим мустақил фасл бағишланади. Кейин, шишдан бўлган сийиш қийинлиги билан бошқа сабабдан бўлган сийиш қийинлиги орасидаги фарқлар-**дан** бири шуки, шишдан бўлганда бу [касаллик] жуда оғир бўлмаса [сийдик] бирдан эмас, оз-оз ва аста-се-**кин** тугилади.

Қовуқдаги тикилмадан бўлган сийдик тутилиши, унда бўлган касалликдан ёки қовуқнинг қисилиши [на-**тижасида**] чўзилиши, кўпчиши ва тортишиши туфайли бўлишини биласан. Сийдикни юбуровчи аъзо [буйрак] сабабли сийдик тутилишида қовуқ чўзилиши ва кўпчи-**ши** бўлмайди. Тикилманинг ҳамма хиллари хоҳ қовуқ-**нинг** ўзидан, хоҳ қисувчи бирон нарсадан пайдо бўлган бўлсин, оғрик билан ўтади. Тикилма пайдо қилувчи **шиш** юқорида билган белгилари билан танилади. Шин-**сиз**, тикилувчи моддани катетердан, яъни у чиқарган қон ёки хилдан, ёки катетернинг йўлини тўсиб, уни **ичкарига** киришга қўймаган сўгал ё тош, ё чандикдан **билинади**. Тошни ўзининг аломатларидан ва катетер-**нинг** жуда қаттиқ нарсага тегишидан биласан. Қон би-**лан** хилт яна илгари чиқарилган сийдикдан ҳам били-**нади**. Қоннинг ўзини қовуқда қон қотиш белгиларидан, яъни рангнинг сарғайишидан, нафас билан томир ури-**шининг** кичикланиши ва тезлашуvidан, совуқ тердан, титроқли иситмадан ва кўнгил айнишдан билинади. Бу — касалликларнинг ёмон хили бўлиб, ундан қути-**лиш** кам учрайди. Қуюқ хилтни, — агар у арзийдиган **миқдорда** бўлса, — сезиларли оғирликдан ва сийдикдан **хом** шиллик чиқишидан билинади.

Иғувчи [қисувчи] ёки қотирувчи совуқдан бўлган сийдик тутилишига келсак, уни биргалашувчи ва олдин бўлиб ўтган сабаблардан билинади. Елдан бўладиган сийдик тутилишининг белгилари оғирликсиз тортишин-**дир**. Бу [еллар], кўпинча, кўчиб юради ва баъзан қо-**вуқда** қамалиб қолади. Сезиш кучсизлигидан бўлган сийдик тутилишининг белгиси — сийдикнинг ачиштири-**шини** сезмасликдир. Ҳайдовчи қувват кучсизлиги ту-**файли** [сийдик тутилганда], қовуқни қўл билан босил-**са**, сийдик осонлик билан чиқади. Мушакнинг бўшащ-**ганлигига** сийдикнинг зарб билан чиқмай, кучсиз **чиқиши** ва ичдаги бирон нарса сиқилганга жавоб берма-**ганлигининг** сезилиши белги бўлади; бунда ҳам қовуқни

[босиш] сийдикни [тез] чиқаради. Мушакнинг тиришганлик белгиси шундан иборатки, бунда чиқадиغان озгина сийдик ҳам зарб билан отилиб чиқади.

Буйрак кучсизлигидан бўлган сийдик тутилишини юқорида айтиб ўтилган [буйрак кучсизлиги] белгиларидан билинади, буйрак тоши ва шишдан бўлган сийдик тутилишида ҳам шундай. Хулоса: агар оғирлик ва оғриқ буйрак томонда сезилса, иллат буйракда бўлади, агар бунда шиш белгилари бўлса, буйракда шиш бўлади. Агар [буйрак чегарасида] жуда кўп оғирлик бўлса, у ерда сийдик қамалиб қолган бўлади. Агар оғирлик бундан кўра озроқ бўлса, бу ерда шиш ёки шишсиз тўсувчи рутубат бор бўлади. Агар оғирлик бўлмасдан, балки тортишиб оғриш сезилса, буйракда ел бор бўлади.

Агар қорин юмшоқ бўлиб, буйрак ва қовуқ тикилмалари ҳамда қовуқ кучсизлиги ва бошқа [иллатларнинг] белгилари бўлмаса, [сийдик тутилишининг] сабаби буйракдаги [сувлиликни] тортиш қувватининг кучсизлиги бўлади. Буйракдаги тортиш қувватининг ёки жигардаги ҳайдовчи қувватнинг кучсизлигидан бўлган [сийдик тутилишига] истиско касаллигининг белгилари далолат қилади. Яра ёки сийдик ўткирлигидан пайдо бўлган оғриқ сабабли бўладиган [сийдик тутилишининг] белгиси шуки, бунда оғриққа чидаб турганда, шунингдек чидашга мажбур қилингандан кейин, сийдик са оғриқ қолади.

Ярадан бўлган сийдик тутилишида яраларнинг белгилари юз беради. Без аъзоларда ҳўлликнинг қуришидан бўлган [сийдик тутилишининг] белгилари мазкур сабабларнинг олдиндан бўлганлиги ва ҳўлловчи нарсалар билан ҳўлланганда сийдикнинг мўл чиқарилишидир.

Иккала касалликни даволаш. Агар сабаб мадда ёки хилт бўлса ва [касалнинг] аҳволи сийдик ҳайдовчилар фойда қиладиган даражадан ёмон бўлмаса, ўзинг билганинг кучли очувчи дори истеъмол қилганингда, у қовуққа бошқа моддани янгидан туширади, оғриқ ва тортишув ортади, ҳеч нарса чиқиб кетмайди. Бу бобда турп сувининг кучли таъсири бордир, ҳаттоки уни овқат билан истеъмол қилиш керак; қора нўхат суви ҳам шундайдир.

Сийдирувчи нарсаларга келсак, улар тоғ петрушкасининг уруғи, ёввойи сабзи уруғи, қаврак елими, ёввойи укроп илдизи, тоғ сунбули илдизи, амом, қуст, рум сас-

сиқ қавраги, игир, укроп ва унинг уруғи, буларнинг ҳаммасини қайнатилган турп сувида ёки қора нўхат сувида, ё темпртикақ сувида, петрушка ва арпабодиён, хусусан ёввойи арпабодиён ширасида ичилади. Дашт пиёзидан қилинган *сиканжубиндан* ичиш ҳам жуда фойдалидир. Митридат ва тарёқнинг фойдаси зўрдир; *куркум* дориси, *амрусий* ва Кубод подшо дориси ҳам шундай. Буларни болаларга оналарининг сути билан ичирилади ёки уларни эмизувчи хотинларнинг ўзига ичирилади.

Кучли сийдирувчи дорининг таркиби: арча бужури, туёғўт, амом, жувона, тоғ петрушкаси уруғи, рўян, аччиқ бодом ва сунбулнинг ҳар биридан йигирма *дирҳамдан*, қовун уруғидан ўн *дирҳам*, бош ва қанотлари қирқилган олакуланг таналаридан бир *дирҳам* олинади. [Сўнг] қаврак елимини мусалласда эритиб, шу таркибдан фундуқлар тайёрланади. Бунинг бир ичими уч *дирҳамгача* бўлади. Яна арча бужури ва ангузадан қовуқда қон қотиш бобида айтилган таркибда тайёрланган дорини ичилади ёки қовуққа юборилади. Гоҳо таркибига қундуз қири, *фарфиюн*, занжабил, узун мурч ва бальзам ёғи кирадиган дорилар [ҳам] ясаллади. Оғриқ бўлса, бундай дориларга афюн, мингдевона уруғи қўшилади. Сен бу [дориларни] «Қарободин»дан толасан.

Тош дориларининг ҳаммаси бу [касалликнинг] кўпчилик турларига, улар хоҳ иссиқликдан, хоҳ совуқликдан бўлсин, шиши ёки яралар бўлмаган тақдирда фойдалидир. Бундай [дорилар] чаёнларнинг кули, булут тоши ва шиша кулидан иборатдир. Айтишларича, латча қовуғининг қуритилгани сийдик тутилиши учун таъсирили нарсалардан саналади; бундан, райҳоний шаробда уч *дирҳам* ичилади. Яна куйдирилган дарё қисқичбақасидан икки *дирҳам* олиб, райҳоний шароб билан, айниқса болаларга ичирилади.

Сабаби қовуқнинг совуқлиги бўлган [касалликлар] бобида бошқа дориларни айтганмиз; [бу касалликни даволашда], ўша айтилганларни ҳам ўқиш керак. Қуюлган қон парчасининг [ивиб] қотиб қолиши сабабли бўлган [сийдик тутилишини] эса қовуқда ивиган қоннинг қотиши бобида айтилган нарсалар билан даволанади. Гоҳо шу дориларни турп суви билан қўшиб, қуюқ суртма қилиб ишлатилади. Гоҳо буларни тарёқ, митридат, *амрусий* ё *куркум* дориси ва Кубод подшо давоси билан қўшиб суртилади. Баъзан исирик, кийик ўти [ва] каптар тезагидан тайёрланган кучли қуйиладиган дори

тайёрлашга муҳтожлик туғилади. Яна бурақ, назла ўти, хардалдан [ҳам шундай қуйиладиган дори] тайёрланади.

Тажрибадан ўтган яхши қуюқ суртма: дафна меваси, укроп, амом, қашқарбеда, қора нўхат уни ва бобунанинг ҳар биридан ўн *дирҳамдан*, ёввойи сабзи уруғи, тури уруғи, боғ ва тоғ петрушкалари уруғининг ҳар биридан етти *дирҳамдан* олинади; бальзам ёғи ёки гулсапсар ёғига арман карамининг сувини қўшиб, буларнинг [ҳаммасини] қориб қуюқ суртма тайёрланади.

Яхши марҳам таркиби: Эрон қавраги, муқл, говшир ва игирлардан баробар ҳиссалар олиб, ўрдак ёғи, сариқ мум ва гулсапсар ёғи билан қўшиб марҳам тайёрланади. Асбоб билан қовуққа юбориладиган дорилардан гальбан елими, *майба* елими, говшир ва мурчдан тайёрланган дорилар [ишлатилади]; баъзан бунга ангуза ҳам қўшилади.

Агар [сийдик тугилишининг] сабаби тош бўлса, тошнинг қаерда бўлишига қараб даволанади. Агар бунинг сабаби сўғал, ортиқ ўсган гўшт ва эт униш бўлса, бунинг учун даво бўшаштирадиган ванналарга тушиш, қовуқ бобидаги маълум бўшаштирувчи ёрларни ишлашиш, нордон ва буриштирувчи нарсалардан сақланишдан иборат. Булар баъзан таъсир қилиб ва баъзан таъсир қилмайди.

Агар [сийдик тугилишининг] сабаби шиш бўлса, шишни даволаб бўшаштирилади ва юмшатилади. Шунингдек, [касални] сув ҳаммомида терлатилади. Юмшатувчи дорилардан қуюқ суртма, қовуққа юбориладиган ва тўғри ичакка кўтариладиган дорилар тайёрланади. Сув ичишни камайтириб [касални] сийдирувчи нарсалардан бутунлай узоқлаштирилади ва уни икки кунга бўлса ҳам овқатдан тийилади. Кўп бўшаштириш ва юмшатишдан кейин шиш юмшаганда гоҳо қўл билан уқалаб [қовуқни] сиқилса, сийдик чиқади. Бундай ҳолларда карам, гулхайри, пиёз ва ганданонинг қайнатилганини боғланса, кўп ёрдам беради. *Бослиқдан* қон олиш олдиндан қилинадиган ишларнинг энг зарурларидандир, бундан кейин болдир венасидан қон олинади. Баъзан, шулардан кейин сийдик юришиб кетади.

Агар [сийдик тугилишининг] сабаби совуқ ва сиқилиш бўлса, совуқ мизожнинг бузилишида қўлланиладиган дорилар билан даволанади; агар сабаб иссиқлик бўлса, юмшатадиган ва бўшаштирадиган мўътадил ва совуқ ёғлар билан даволанади, масалан, гунафша ёғи

ва қовуқ ёғини укроп ва бобуна ёғлари билан эритиб ишлатилади. Агар бунда қуруқлик ҳам бўлса, бўшаштирувчи ванналар, ёғлар ва ҳўллолчи овқатларни истеъмом қилиб, касалликдан янги соғайган кишилар тadbири қўлланилади ва касални ҳаммомга туширилади.

Агар [сийдик тугилишига] сабаб фалаж бўлса, фалажнинг иложи билан даволанади. Агар сабаб мушакларнинг тиришуви бўлса, тиришиш бобида айтилган чоралар қўлланилади. Агар сабаб совуқ мизож бўлса, билган иссиқ ёғлар ва иссиқ маъжунларинг билан даволанади. Қуйидаги таркиблар бунга ва фалажга фойда қиладиган нарсалардан саналади: ёввойи каптар тезагидан ярим *дирҳам* олиб, болалар сийдиги билан ичилса, сийдикни юргизади; ёки сичқон тезагидан бир *мишқол* олиб, укроп қайнатилган сув билан ичилади. Қўпинча, у иккаласини мумиё билан [қовуққа] юборилади. Ёки калхатнинг қуритилган жиғилдонидан бир *дирҳамни* ўзи баробар ҳинд тузи ва иссиқ сув билан юборилади. Унга рум сунбули ёғини иссиқ сув билан ёки икки *донақ* ангузани эшак сути билан ичиш фойда қилади. Бу дорилар қуюқ хилдан бўлган [сийдик тугилишига] ҳам фойда қилади.

Иссиқдан бўлган сийдик тугилишига келсак, буни совуқлик уруғлар, қоҳу донлари, суолтирилган шароб ва аччиқ анор [суви] билан даволанади.

Агар сийдик тугилиши йиқилиш ёки урилиш сабабли бўлса ва булардан шиш пайдо бўлган ёки бўлмаганлигидан [қатъи назар] бирон нарсани ўрнидан силжитган бўлса, уни даволашда биринчидан — томирдан қон олиш, мўътадил бўшаштирувчи нарсалар, ванналарга солиш ва сийдиришга ҳаракат қилиш билан даволанади. Агар [касал] кўп қон сийса, қахрабонинг ёнғоқ елимида тайёрланган қулчалари билан [қонни] тўхтат. Агар қоннинг ивиб қолишидан қўрқсанг, уни ивиб қотган қоннинг иложи билан даволагин. Агар ивиган қон тикилмага айланган бўлса, ивиган қон тикилмасини даволагин; буни юқорида айтиб ўтилди.

Агар сабаби ел бўлса, қовуқ елининг иложи билан даволанади. Агар [сийдик тугилиши] сийишга монелик қиладиган огриқ сабабли бўлса, увуштирувчи [дориларни] қурол билан [қовуққа] юбориш орқали даволанади, кейин сийдириш тadbири қўлланилади, бундан кейин яралардаги илож қўлланилади, ёки ўткир сийдикни айтиб ўтилган овқат ва сабзавотлар билан, шунингдек елимловчи нарсаларни қурол ёрдамида [сийдик йўлига]

юбориш билан мўътадиллаштирилади; бу нарсалар ўткир сийдик билан сийдик йўлининг сезувчи сатҳи орасида тўсиқ бўлади.

Сезишнинг кучсизлигидан бўлган сийдик тутилишида, агар касаллик бошланган аъзо [бошқа бўлса], уни даволанади, агар мушак ва қовуқнинг ўзидан қўзғалган бўлса, тарёқ ва митридат каби заҳарга қарши дорилар, руҳга мувофиқ келадиган ишқаланадиган ва қурол ёрдамида юборилувчи дорилар билан, масалан, ясмин, наргис, гулсапсар ёғлари ҳамда заъфарон ёғи ва айниқса, бальзам ёғи билан даволанади. Нафсоний руҳ севадиган мевалик дарахт ва сабзавотларнинг япроғидан, масалан, олма ва боғ ялпизи япроқларидан, шунингдек газাগўтдан қуюқ суртмалар истеъмол қилинади. Буларга исриқ ва тоғ газাগўтлари каби қўзғатувчи нарсалар аралаштирилади, кейин буларни қовуқ устига боғлайдилар.

Агар [сийдик тутилиши] ҳайдовчи қувватнинг кучсизлигидан бўлса, голиб мизож ва кучсизлантирувчи касалликни билганларингга риюя қилиб даволанади. Бу, кўпинча, совуқликдан бўлади, уни қиздириш ва буриштириш хусусияти бўлган нарсалар билан, хусусан [қовуқда бўладиган] сезиш кучсизлиги тўғрисида айтилган нарсалар билан даволанади.

Агар сааб сийдикни узоқ ушлаб туришдан бўлса, уни ҳам зиғир уруғи, сариқ йўнғичқа, махсар ва бедалардан тайёрланган юмшатиб бўшаштирувчи ванналар ва шу нарсалардан тайёрланган қуюқ суртмалар билан даволанади, сўнгра сийдикни юргизишда кучли дорилар ва катетер ишлатилади. Бу ўринда бальзам ёғи ва бунинг қаторидагиларнинг катта фойдаси бордир.

Буйрак, жигар, ичак ёки орқа сабабли бўлган сийдик тутилишида шу аъзоларни даволаш керак; агар даволаш у аъзоларга фойда қилса, бунга ҳам фойда қилади; фойда қилмаса, бўшаштирувчиларни истеъмол қилиш керак, масалан, ванналар, қуюқ суртмалар, қурол орқали [қовуққа] юбориладиган дорилар, шунингдек сийдирувчилар ҳам истеъмол қилинади; лекин кўп моддани тушириб юборишдан қўрқилса, [сийдирувчиларнинг истеъмолини чегаралаш керак].

Билгинки, сут, — иситма бўлмаганда, — уларга энг ярайдиган нарсадир. Агар уруғлардан ясалган фундуқлар ярайдиган бўлиб, иситма бўлмаса, яхшиси уларни сут билан ичиришдир.

Бир [табибнинг] айтишича, каптар тезагини мумий билан юборилса, сийдиради; гализ тиқилма бобида ва совуқдан бўлган [сийдик тутилишини] даволашда айрилган нарсалар ҳам шундай. Бир [табиб] айтади: «Тажриба қилиб қуйидагини ишлатиб кўрдик, таъсир қилди: табарзат тузидан кўтарма дори ясаб, тўғри ичакка кўтарилса, сийдикни юргизиб, ични равон қилди». Айтишларига кўра, бит ёки тўшакдан тўкиладиган канани олиб, олат ичига киргизилса, сийдикни юргизади, бу *фасофис* ва *анжил* деб аталадиган нарсалар бўлса керак. Шунингдек саримсоқ ва пиёзни [ола устига] суртилса ҳам сийдикни юргизади; ёки заъфарон чўпини сийдик йўлига киргизилса ҳам шундай бўлади. Шиш бўлмасдан, қандайдир бир тиқилма бўлса, зайтун ёғига солиб офтобга қуйилган жуда зарарли бўлмаган оқ чаёнларни кумушдан ясалган қуролда юборилса ва унинг киришига дам бериш билан ёрдам қилинса, фойда беради.

КАТЕТЕР ВА УНИ СИЙДИРИШДА ХАМДА ДОРИ ЮБОРИШДА ҚУЛЛАШ

Дорилар таъсир этмаганда, бошқача ҳйла қилиб катетер ва сийдирувчи нарса ишлатиш керак бўлади. Қовуқда шиш борлигида ёки уни яқиндан эзиб [босиб] турган нарса бўлганда, буни ишлатишдан сақлан, чунки бундай вақтларда уни киргизиш шишга сабаб бўлиб, оғриқни орттиради.

Катетернинг энг яхшиси энг мулоим ва букилиши жуда осон буюмдан қилинганидир. Баъзи денгиз ҳайвонлари ва баъзи бир қуруқликда яшайдиган ҳайвонларнинг териси бир оз ошланса, шундай бўлади. Кейин бундан катетер ясаб уни оғиз елими билан ёпиштирилади. Баъзан катетерни кўрғошин ва қалайдан қилинади, булар ҳам яхши бўлади. Агар улар жуда ҳам юмшоқ бўлиб қолса, [кўрғошин ёки қалайга] шиша чиқиндиси ва марказитдан бир оз қўшиш ёки уларни кўп марта эритиб қўйиб, устига така қонини солиш орқали қаттиқроқ қилинади. Бу жиҳатдан така қонининг кучи фойдали таъсир беради, кўрғошин ва қалайларни қаттиқроқ қилади. Катетернинг учи мил учи каби думалоқ ва унда бир қанча тешиklar қилинган бўлиши керак; бунда тешиklarнинг баъзисидан қон, қум ёки қуюқ хилт-

дан бир оз қамалиб қолса, юбориладиган дорига ёхуд чиқариладиган сийдикка бошқа ўтиш жойи мавжуд бўлиб, қуролни кетма-кет чиқариб киргизишга эҳтиёж қолмайди. Катетерни баъзан кумушдан ва бошқа маъданлардан ҳам ясалади.

Буларнинг ҳаммаси баъзан бирон нарсани [қовуққа] юборишга, баъзан ундан бир нарсани чиқаришга мўлжаллаб ясалади. Бир нарсани [қовуққа] юборишга мослаб ясалганининг очиқ бўш томонига кичик халтадек бир нарса ёки юмшатирилган [мол] қовуғи бириктирилади; унга дори қуйилиб ҳуқнада юборилганидек юборилади. Буларни қуланж бобида айтганимиз танланган ҳуқна қуролига ўхшатиб яшаш ҳам мумкин.

Агар катетер сийдикни чиқаришга мосланиб ясаладиган бўлса, бунда бўшлиқ бўлиши мумкин эмаслигига асосланиб, тортувчи қуролни [поршень шаклида] қилишга тўғри келади. Бу шундай бўлади: [катетернинг] ичини бирон нарса билан тўлдирилади, кейин у нарсани куч билан тортилади, шунда унинг кетидан чиқарилиши керак бўлган сийдик ёки бошқа нарса тортилади. Баъзан катетернинг ичига ё устига лойиқ қилиб бирон нарсани киргизиб қўйилади, бу нарса бир қадар ҳавони [катетер ичидан] сиқиб чиқаради, у нарсани тортилганда ҳаво учун қирар жой бўлмагани учун, равон қилинмоқчи бўлган сийдик ёки бошқа нарса ҳам албатта тортилиб чиқади. Катетер ичидаги бўшлиқни тўлдириб турадиган нарса толалари бир текисдаги юнг парчаси бўлиб, унинг ўртасидан ип билан боғланган бўлади. Агар юнгни [катетернинг] иккала очиқ томонидаги ковакка тикиб, кейин ипни тортилса, юнг чиқади ва бунга эргашадиган [сийдик] ҳам кетидан чиқади. Иккинчи хил [қуролда] эса катетернинг ковагидан ўтувчи нарса тикка бир таёқча ёки уни қоплайдиган филоф бўлиб, бунинг ушлаб тортадиган дастаси ҳам бўлади.

Бу қуролни ишлатишга келсак, унинг энг яхшиси: касални думғаза суяги учига ўтқазиб, орқасидан ушлаб турилади, думбаси билан ўтқазилмайди; унинг иккала тиззасини човларидан юқорироққача кўтарилади ва чов оралиқлари очиқ тугилади; бундан олдин [касалининг баданини] бўшаштирувчи ванналар билан иситилиб, кейин катетерни унинг олати узунлиги қадар киргизилади. Ҳар бир киши учун ишлатиладиган қурол, олатнинг узун-қисқалиги ва кенг-торлигига қараб [ясалган] бўлиши керак. Катетерга олдин мумли ёғ, айниқса мақсадга муносиб ёғлар суртилган бўлиши керак. [Ка-

тетер олатининг] узунлигича киргандан кейин, олатни тургандагидек қилиб тиккалаб, киндик томонга бир оз мойил қилинади, кейин секунлик билан катетерни бир [бармоқ] бўғини ёки икки бўғин қадар қовуқ йўлига юбориб, уни қовуқ бўшлиғига етказилади. Бу пайт оғриқ тўхтайдиган ёки камаядиган, ёки [катетернинг] ичкарига ўтиб [чиқариладиган] нарсани қўзгатгани сезилади; ҳулоса, унинг [қовуққа] ўтгани сезилиб туради, кейин олатни тубанга, ўз ҳолига ёки ундан ҳам тубанроққа қайтарилади; шундай қилганиндан кейин, агар керак бўлса, бирон нарсани торт, ёки [дори] юбормоқчи бўлсанг, уни итариб киргиз. Умуман, катетернинг шилмаслиги ва оғритмаслиги учун уни секин ва мулойимлик билан ишлатиш керак.

ДИАБЕТ

Диабет сувнинг қандай ичилган бўлса, шундайича қисқа вақтда [сийилиб] чиқишидир. Бу касалликнинг ичиладиган нарса ҳам касал аъзоларга нисбати — меъда ва ичак тойғаноқлигининг ейиладиган нарсалар ва ичакларга бўлган нисбати кабидир. Бу касалликнинг «диабет»дан бошқа яна бир неча юнонча исмлари бордир, бунга гоҳо *диёсқумос*, *фаромис* ҳам дейилади; араб тилида уни *даввора* [айланувчан], *дўлоб* [сув тортадиган чарх], *зилқ ул-куля* [буйрак тойғаноқлиги], *зилқ ул-мажор вал-маъбар* [йўл ва ўтадиган жойлар тойғаноқлиги] деб аталади. Бу касалликка йўлиққан киши чанқаб сув ичаверади, бироқ қонмайди, аксинча, ичиши биланоқ сия беради ва сийдикни ҳеч бир тугиб тура олмайди. Диабетнинг сабаби — буйракнинг аҳволига боғлиқ, у [буйракнинг] кучсизлигидан, ё сийдик йўлининг оғизлари кенгайиб, буйракда сувлик қисм бўлган муддатда юмилмайдиган бўлиб қолишидан иборат. Бу гоҳо баданга ё жигарга таъсир қилган совуқдан бўлади. Баъзан совуқ сув ичиш ё музлатувчи совуқдан [баданнинг] қаттиқ сиқилиши ҳам бунга сабаб бўлади. [Диабет] баъзан тортувчи қувватнинг зўрлигидан пайдо бўлади, [тортувчи қувватнинг зўрлиги] эса, хоҳ моддали бўлсин, хоҳ моддасиз бўлсин, табиий бўлмаган иссиқ қувватдан бўлади; бунинг моддасизи кўп учрайди. Буйрак [сув моддасини] жигардан ўзи кўтара оладиган [миқдордан] кўра ортиқроқ тортади ва уни ҳайдаб, яна жигардан тортади. Жигар эса, ўзининг юқорисидаги [аъзолардан] тортади, шундай қилиб, суяқ-

лиқнинг тортилиши ва ҳайдалиши тўхтовсиз бўлиб туради. Сен биласанки, бирон суюқлик кучли суръатда ҳайдалса, бу бўшлиқнинг талабига биноан кетидагини эргаштиради, шунинг билан [суюқлик] кетма-кет тўпланиб, бири-бирининг кетидан илашиб кета беради.

Бу ёмон касалликдир, у, кўпинча, эришга ва ингичка оғриққа олиб боради. Чунки бу касаллик бадандан кўп рутубатни тортади ва баданнинг сув ичиш орқали ортиқча рутубатдан кераклигини олишига моне бўлади. Шу дамгача ўқиган нарсаларингдан [бу касалликнинг] белгиларини ҳам била оласан.

Даволаш. Диабет пайдо бўлганда, кўпинча, олов сингари иссиқликдан пайдо бўлади. Шунинг учун уни сийдик ҳайдамайдиган нарсалардан коҳу ва кўкнор каби совуқ мизожли сабзавотлар, мевалар ва қуолтирилган ширалар билан совутиш ва ҳўллаш орқали ҳамда совуқ ва ҳўл ҳавода ором олдириш ва ташналикни қондириб буйракни совутиш ва [қовуқ] мушакларини кучайтириш учун совуқ ваннада кўкариб совқотгунча ўтқазиб билан даволанади. Бу касалликда кофур ва нилуфар каби совуқ [мизожли] хушбўйликларни ҳидлаш ҳам фойда қилади.

Бунга фойда қиладиган тадбирлардан бири [касалини] ухлатиш ва ташналикни унуттиришдир. Ташналикнинг тадбири эса юқорида айтилган тадбирнинг ўзидир, сувдан ортиқча ичирилса ҳам бу иш билан машғул бўлиш керак. Бунинг энг яхшиси [касалига] жуда совуқ сув ичириб қустиришдир, буни бир неча бор такрорланади. Сув моддасини қустириш ва қаттиқ терлатиш билан буйракдан [бошқа томонга] буриш керак. Белнинг паст томонини увуштириш ҳам фойда қиладиган нарсалардандир, чунки бунда [тортувчи] қувват сув талаб қилишдан тўхтаб, уни тортишдан ҳам ожиз қолади. Бетобнинг сақланиши лозим бўлган нарсалардан бири орқани чарчатиш ва сийдирувчи нарсаларни истеъмол қилишдир. Буларга ични муътадил ҳуқналар билан бўлса ҳам юмшатиш фойдалидир, чунки буларнинг кўпчилигида ич қотган бўлади. Баъзан иллатнинг аввалида [касали] томирдан қон олдиришга муҳтож бўлади.

Ичиладиган фойдали нарсалардан [бири] совутилган нордон айрондир, бу қанча қуюқ бўлса, шунча яхши, хусусан қўй сутидан бўлгани энг яхшидир. Қовурилган қовоқ суви, бодринг шираси, испағул уруғи ва аччиқ анор суви, тут суви, олхўри суви ва шунинг кабилар ҳам [фойдали]. Бу хил ичимликларни касал сув

ўрнига кўтарганича ичади. Боғ ялпизининг қуюқ шираси ҳам уларга жуда фойда қилади. Қизил гулнинг суви, ҳатто унинг ширасини ўз вақтида ичилса, уларга фойда қилиб ташналикни қондиради. Ҳар гал бундан икки қутулдигача ичилади. Сигир ёки қўйнинг ачиган айронидан томчилаб чиққан сув ҳам уларга фойда қилиб, ташналикларини босади. Айтилишича, уларга фойда қиладиган нарсалардан [бири будир] — учта тухумни сиркага бир кечаю кундуз солиб қўйилади, кейин ичилади. Бундай [касалларга] биз тажриба қилган [тадбир] қуйидагича: арпа уни ҳамда чиритилган нордон айроннинг сузилган сувидан бўза тайёрланади, булардан бўза олишни бир неча марта такрорланади, кейин сузиб, сувини арпа уни билан қўшиб, яна бўза қилинади. Ҳар гал такрорланганда, [бўзанинг мизожи] совуқроқ бўлади; уни совутиб ичилади.

Анор гулидан қуйидаги таркибда тайёрланадиган кулчалар ҳам диабет дориларидандир: араб акациясининг ширасидан икки *дирҳам*, қизил гулдан уч *дирҳам*, анор гулидан тўрт *дирҳам*, араб елимидан бир *дирҳам* ва катиродан ярим *дирҳам* олинади ва ҳаммасини бирга қўшиб испағул шираси, совуқ сув ёки қовоқ суви билан ичилади. Яна *табошир* ва муҳр лойидаги қилинган кулчаларни қовоқ суви ёки бодринг, ё анор суви билан [ичилади]. Яна *табошир*, муҳр лойи ва куйдириб ювилган дарё қисқичбақасининг ҳар биридан бир бўлак; *лаккдан* учдан бир бўлак, кўкнор уруғи ва коҳу уруғининг ҳар биридан бир ярим бўлак олиб, шуларни испағул шираси билан қўшиб кулча дори қилинади ва керакли топилган миқдорда ичириб турилади.

Қуюқ суртмалар. Совутиш ва тиқилма пайдо қилиш хусусияти бўлган дорилардан тайёрланган қуюқ суртмалар [ишлатилади].

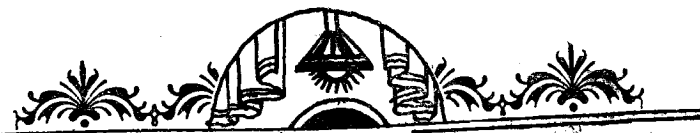
Қуюқ суртманинг нусхаси: толқон, агар топилса тоқ жингалакларидан олиб буларга бир оз беҳи, олма ва дўлана гулларидан қўшилади, шунингдек янги қизил гул, ровоч, қизил тасма ва анор пўстидан [қўшилади]; ҳаммасини аралаштириб қуюқ суртма шаклида ишлатилади.

Суртиладиган дорилардан бири [мана бу]: араб акацияси ширасидан тўрт *дирҳам*, кундуз елимидан икки *дирҳам*, такасоқол шираси, ладан ва ором доруларининг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, мозидан бир *дирҳам* олиб янчилади ва ҳўл мирта суви билан қориб, суюқ ҳолида суртилади. Айрон билан ва қуюқ суртма-

лар бобида айтилган буриштирувчи дорилар билан қилинадиган ҳуқналар бу касалликда кучли ҳуқналардан саналади. Гоҳо янги соғилган сут, қовоқ ва бодом ёғлари билан ҳуқна қилинади.

Диабет билан оғриганларнинг овқатлари. Уларнинг овқатлари латифликлари сабабли тезликда ўтга айланмайдиган нарсалардан иборат бўлиши керак; уларнинг латифлиги ва озлиги буғга айланиб тарқаладиган ва ахлатни қуритадиган даражада бўлмаслиги керак; [ахлатнинг] қуриши сув моддасини ичакдан буйракка йўналтириш билан бўлади. Аксинча [озикнинг] латифлиги унинг сув қисми тарқалиб, кўп сийдик тўплатмайдиган [даражада] бўлса ва бу билан ич юмшоқ бўладиган бўлса, бу яхши озиқдир, чунки [бундай касалларга] буюриладиган озиқлар орасида энг яхшиси ейилганда ични юмшатиб, ташналикни синдирадиганларидир.

Уларга мувофиқ келадиган озиқлар *хандарусдан* тайёрланган атала, кашкоб, сихкабоблар ва *ҳуломлар* бўлиб, буларга ични боғловчи баъзи бир нарсалар ҳам аралашган бўлиши керак. Яна бир яшар мол этидан, семиз товуқлардан ва қорамол почаларидан қилинган ёғли шўрвалар, агар ташна қилишидан кўрқилмаса, нордон қилинган ва қилинмаган янги балиқлар, сув қўшиб пиширилган эчки сути, бунда қўшилган сувнинг ҳаммаси ва сутнинг бир оз қисми қайнаб чиқиб кетиши керак; буларнинг ҳаммаси диабет билан оғриганларга фойдалидир. Совутиш ва буриштириш хоссаси бўлган меваларнинг беҳи каби сийдикни ҳайдаш таъсири бўлганларидан парҳез қилиш керак. Агар бу [касалик] совуқ [мизождан] пайдо бўлган бўлса ва шу билан бирга бир оз ташналик ҳам бўлса, — бироқ бундай [касалик] кўриш бизга тўғри келмади, — бунга баъзи илгари ўтган олимлар тадбир қилганлар ва айтганларки, ташналикни латиф тадбир билан тўхтатиб, кейин енгил ҳуқналар билан ични бир неча марта суриш керак. Кейин ҳар бири нўхатдек бўлган ўн бир дона сабр, ҳаб дориси билан ични сурилади, сўнгра [касалга] уч кун дам бериб, ҳалиги тадбирларни қайтарилади. Кейин, таом устидан [касалга] турп ва шунга ўхшаш нарсаларни бериб қустирилади ва унинг баданини, айниқса қўл ва оёқларини қортиқлар, пахтадоғлар ва буғлашлар билан қиздирилади, баъзан қизартирадиган дорилар истеъмол қилишга тўғри келади.

УРУҒ АЪЗОЛАРИНИНГ МИЗОЖЛАРИНИ КЎРСАТУВЧИ БЕЛГИЛАР

Иссиқ мизожнинг белгилари. Олатдаги ва [мояк] халтасидаги томирларнинг кўриниб туриши, йўғонлиги ва қаттиқлиги, қов ва унга яқин ерлардаги мўйларнинг тез ўсиши, [уларнинг] дағал, кўп ва зич бўлиши, тез балогатга етиш. Уруғининг мизожини билишни хоҳлаган киши [аввало] ўз тадбирини ислоҳ қилиб, сўнгра уруғининг рангини кўрсин.

Совуқ мизожнинг белгилари. Юқоридагиларнинг аксидир.

Ҳўл мизожнинг белгилари. Уруғнинг суюқлиги, кўпчилиги ва олатнинг суст таранглашиши.

Қуруқ мизожнинг белгилари. [Ҳўл мизож белгиларининг] аксидир. Бунда уруғ баъзан ип шаклида чиқади.

Иссиқ-қуруқ мизожнинг белгилари. Уруғ жавҳарининг зич бўлиши, шаҳватнинг тезлигидан андак жинсий ёндашиш ва уни ўйлаш билан ҳам уруғининг тўкилиши, кўпинча, туғдириши; бу мизожда шаҳват кучли ва тез, ҳаракати зўр бўлади, лекин бу [мизождаги киши] алоқадан тез қолади. Агар қуруқлик ҳаддан ташқари бўлса, сувлик озайиб, олат тез-тез қўзғалади, бироқ уруғ кам тушади. Қов, сон ва уларнинг яқинларидаги мўйлар иссиқ ва қуруқ мизожда қалин ва кўп бўлади.

Иссиқ-ҳўл мизожнинг белгилари. Бундай кишида, иссиқ-қуруқ мизожли кишига қараганда уруғ кўп бўлади. Бироқ мойлари камроқ, бола бўлдириши ҳам камроқ бўлади; кўп алоқага қобилияти жиҳатидан кучлироқ бўлади, бироқ шаҳвати ва қўзғалиши кўп бўлмайди. Алоқани ҳаддан ташқари тарк қилса, зарарланади. Ихтиломи кўп, етилиши тез бўлади.

Совуқ-қуруқ мизожнинг белгилари. Уруғнинг қуюқлиги, озлиги ва ҳамма жиҳатдан иссиқ ҳўл мизожнинг аксича бўлишлик.

Совуқ-ҳўл мизожнинг белгилари. Қов атрофларида

мўйнинг кам бўлиши, шаҳват ва алоқанинг сустлиги, уруғнинг суюқлиги, наслантиришнинг камлиги, [мўй] ўсишининг сустлиги ва уларнинг камлиги.

Табиий бўлмаган мизожларнинг белгилари ҳалигача пайдо бўлмаган табиий мизож белгиларининг пайдо бўлишидир; унинг ҳар хил турларини ҳис орқали билинади.

ЖИНСИЙ АЛОҚАНИНГ ФЙДАЛАРИ

Ўз вақтида воқе бўлган ўрта ва мўътадил жинсий алоқа шундай бўладики, унинг кетидан чиқиндиларни бўшатиш, гавдани енгиллашуви ва гавдани [кейинги] ўсишга тайёрлаш ҳосил бўлади. Гўё сўнгги озиқдан бир нарсани кучлаб бадандан олинган бўлиб, унинг ўрнини тўлдириш учун табиат кучли таъсир қиладиган ҳаракатда бўлади; шу вақтда бўладиган бўшалиш бунга ёрдам қилади. Гоҳо алоқадан кейин [кишини] енгган фикр йўқолиб, тетиклик пайдо бўлади, қаттиқ аччиқланиш босилади ва [киши] тинчланади. Бу ўзининг тетик қилиши ва мия ҳам юракда уруғ туфайли тўпланган дудни даф қилиши билан меланхолияга, савдойи касалликларнинг кўпига фойда қилади. Тўлиқликдан бўлган буйрак оғриқларига, балғамий касалликларнинг ҳаммасига, — айниқса булар туғма ҳарорати уруғ чиқиши билан камаймайдиган кишиларда бўлсалар, — фойда қилади. Шунингдек, у овқатга иштаҳани очади; чов ва мойклар атрофида пайдо бўладиган шишларнинг моддасини кеседи. Алоқани тарк қилган ва уруғ тўхталганида кўз олди қоронғиланиш, бош айланиши ва бош оғирлиги, [буйракдан келувчи] сийдик йўлларида ва белда оғриқ ва шишлар пайдо бўлган ҳар бир кишига мўътадил [алоқа] шифо беради. Мизожи жинсий алоқани талаб қиладиган кишиларнинг кўпчилиги уни тарк қилганларида баданлари совуб, ҳоллари ёмонлашади ва овқатга иштаҳалари йўқолади, ҳаттоки, овқатни қабул қилмасдан қусиб ташлайдилар. Баданида тутун буғи бўлган кишини алоқа енгиллаштириб, унга фойда қилади ва унинг учун қўрқинчи бўлган тутунли буғ тикилиши [натижасида юз берадиган] зарарларни йўқотади. Гоҳо эркакларда алоқани тарк қилиш натижасида уруғ тўпланиб ва совуб заҳарликка айланади ва уруғ юрак ва мияга заҳарлик ёмон буғ юборади, бу нарса хотинлардаги «бачадон бўғилишига» ўхшайди. Заҳарлилик кучаймасдан олдин у [туғдирган] зарарли ҳолларнинг энг

кичиги, баданнинг оғирлиги, совуши ва ҳаракатнинг қийинлашувидан иборат.

ЖИНСИЙ АЛОҚАНИНГ ЗАРАРЛАРИ ВА УНДАГИ ҲОЛЛАР ҲАМДА АЙРИМ УСУЛЛАРИНИНГ ЁМОНЛИГИ

Алоқа [вақтида] охириги озиқланиш жавҳаридан бир қисми бўшатилади ва бу шундай заифлаштирадими, бошқа бўшатишларнинг ҳеч бири бунчалик заифлик бермайди; бу ўз лаззати сабабли руҳ жавҳаридан ҳам кўп миқдорни чиқариб юборади. Бу жиҳатдан кўп лаззатланувчилар [алоқадан сўнг] кўпроқ кучсизлашадилар. Алоқа бу билан кўп шуғулланувчининг баданини тезликда совутишга, қуритишга, туғма ҳароратини тартитишга ва қувватини туширишга олиб боради. У [олдин] бегона тутунли ҳароратни қўзғатади, [натижада] мўйни кўпайтиради, кейин тугал совутиб, кўриш ва эшитиш ҳисларини заифлаштиради. [Жинсий алоқа] болдирларда сустлик ва оғриқ пайдо қилади, ҳатто [киши] гавдасини ўзи кўтариб туролмайдиган ҳолга келади; баъзан унинг ҳоли яширин тутқоноққа ўхшайди. Кўпинча, бундай кишида савдо, сўнггра сафро голиб бўлади; унда кучсизликдан бош айланиш пайдо бўлиб, аъзоларида бошидан орқа умуртқасининг охиригача чумоли юргандек жимирлаш пайдо бўлади; унинг қулоғи ҳам шанғиллайди.

Кўпинча, [ортиқча жинсий алоқадан] куйдирувчи ўткир иситмалар пайдо бўлиб, шу иситма билан кишилар ҳалок ҳам бўладилар. Баъзан бунинг натижасида қалтироқлик, асаб кучсизлиги, уйқусизлик ва ўлиш олдида бўладиганидек кўз ғўлакларининг олдинга чиқиши содир бўлади. Уларда соч тўкилиши, жинсий кучсизлик, орқа, буйрак, қовуқ оғриқлари ва ич юрмай қолиши каби ҳоллар юз беради. [Кўп алоқа] баъзан қуланж пайдо қилиб, [вужудларни] бадбўй қилади, оғиз ва милкларни ҳидлантиради. Баданида ёмон ўт хилтлари бўлган кишиларда алоқадан кейин тук ҳурпайиб, эт увушиш пайдо бўлади, агар хилтлар сасиган бўлса, ундай кишиларда алоқадан кейин сассиқ ҳидлар чиқиб туради.

Ҳазми кучсиз кишиларда алоқадан кейин ич қулдураши пайдо бўлади. Шундай ёмон мизожга мубтало бўлган кишилар борки, улар алоқадан узоқлашса, кўнгли беҳузур, бадани ва босши оғир бўлиб, дили сиқилади ва ихтиломи кўпаяди; агар улар алоқа қила

Бошласа, меъдаси кучсиз бўлиб қурийди. Алоқадан сақланиши энг зарур бўлган кишилар ундан кейин [баданида] титраш ёки совиш, ёки яширин нафас сиқилиши, юрак ўйнаши, кўз чуқурланиши ва таомга иштаҳанинг йўқолиши пайдо бўладиган кишилардир. Кўкраги касал ёки кучсиз, ёхуд меъдаси кучсиз киши ҳам [алоқадан сақланиши керак]. Меъдаси заиф киши учун энг мувофиқ нарса жинсий алоқани тарк қилишдир. Боласини тез ташлайдиган хотин ҳам алоқадан қочсин.

Жинсий алоқанинг бирмунча ёмон шакллари бор, масалан, хотин эрнинг устига чиқиши; бу алоқанинг зарарли шаклидир, чунки бунда уруғнинг шиддат билан отилиши натижасида дабба бўлиш, мойк кўпчиши, олат тешиги ва қовуқнинг яраланиш хавфи бор; бунда олат йўлига хотин томондан бирон нарса оқиши ҳам мумкин.

Билгинки, уруғни [туширмай] тутиб туриш ва қайтариш жуда зарарли бўлиб, бу, кўпинча, икки тухумдан бирини айбдор қилишга олиб боради. Ахлатни чиқариш ва сийиш зарурати бўлиб турганда, шунингдек бадантарбия ё бирор ҳаракат, ёки кучли нафсоний таъсирланишдан кейин алоқа қилмаслик керак.

Эркак болалар билан алоқа қилиш кўпчилик фикрича қабиҳ бир иш, уни шариатда ҳам ҳаром қилингандир. Бу бир томондан зарарли ва бир жиҳатдан зарари камроқдир: бунда уруғни чиқариш учун табиат кўп ҳаракатга муҳтож бўлиши томондан зарари кўпроқдир, бунда уруғнинг хотинлар билан алоқа қилгандагига қараганда кўп тўкилмаслиги жиҳатидан зарари камроқдир. Хотинларни жинсий аъзосидан бошқа ерига алоқа қилишнинг зарари шунга яқин туради.

ЖИНСИЙ АЛОҚА ҚИЛИШ ВАҚТЛАРИ ТУҒРИСИДА

Қорин [овқатга] тўла бўла туриб алоқа қилмаслик керак, чунки бу ҳазмга тўсқинлик қилиб, тўлиқлик устига ҳаракат қилишдан келиб чиқадиган касалликларга тез ва оғир таъсир қилиб учратади. Агар бу ҳол бирор кишида юз бериб қолса, овқат меъдада ўрнашин ва у сузиб юрмаслиги учун [алоқадан кейин] бир озгина ҳаракатда бўлиб, кейин мумкин бўлган қадар [кўпроқ] ухласин. Оч қоринга ҳам алоқа қилмаслик керак, чунки бу янада зарарлироқ, табиатга оғирроқ ва туғма иссиқликни ўлдирувчанроқ бўлиб, эриш ва ингичка оғриқ касаллигини келтириб чиқаради, балки алоқа

таом меъдадан пастга туша бошлаб биринчи ва иккинчи ҳазм камолга етгандан кейин учинчи ҳазм ўрталарида бўлиши керак. Бу [учинчи ҳазм] турли кишиларда турлича бўлади. «Алоқа, ҳазм ҳар жиҳатдан тугаллангандан кейин бўлиши керак» деган кишиларнинг сўзларига илтифот қилинмасин, чунки бу вақт баданда сингдириши бошланиб ва аъзоларнинг ҳаммасида ҳазм бўлаётган озикдан қолдиқ бўлиб, меъданинг бўшаган вақти бўлади. Одамлар борки, уларда бу хил ҳолатнинг вақти кечанинг аввалига тўғри келади; бу юқорида айтилганларга биноан улар учун алоқага энг мувофиқ вақт бўлади; иккинчи томондан ҳам фойдаси борки, бундан кейин узоқ уйқу бўлиб, қувват қайтиб келади, хотин узоқ вақт ухлаганида бачадонида уруғ [жойлашиб] қарор топади. Алоқа соғлом ва ҳаққий истак билан бўлиб, қараш, ўйлаш, қашиш ва қичиш кўзғатган истаклар билан бўлмаслиги керак, балки у истак уруғ кўплиги ва тўлалиги билан кўзғалган бўлиши керак. Булар [эрлик] қувватининг соғлом бўлишига ёрдам беради.

Меъда бузилган вақтда, шунингдек, қусиш ва ични суриш билан кучли бўшатишдан кейин, ҳайз ва қонли ич кетишдан кейин ва жисмоний ва нафсоний ҳаракатлардан кейин, сийиш ва ахлат чиқариш чоғида ва томирдан қон олишдан кейин алоқа қилишдан қочиш керак. Ич кетишнинг эскирганига келсак, уни жинсий алоқа моддани қуритиши ва ичакдан бошқа томонга йўналтириши билан қуритади. Иссиқ вақтларда ва иссиқ жойларда алоқадан сақланиш керак. Эркак киши бадани қизиб ёки совуб турганида алоқадан қочиши керак; бироқ бадан қизиб турганда алоқа қилиш — совуб турганида алоқа қилишдан кўра беҳавотирроқдир; шунингдек, кишининг бадани ҳўл бўлгандан кейин алоқа қилиш — бадан қуруқлигида алоқа қилишдан яхшироқ.

Мўътадил [мизожлилар] учун, тажрибада аниқланишига кўра, алоқанинг энг яхши вақти шуки, бунда киши бирмунча вақт алоқа қилмай кейин алоқа қилса, ўзини соғлом, енгил ва ҳисларини ўткир сезади.

Бола бўладиган ва бола бўлмайдиган уруғ. Маст киши, қариган киши, бола ва кўп алоқа қилувчи кишиларнинг уруғидан бола бўлмайди. Аъзоларига офат етган кишининг уруғидан соғлом бола тугилиши камдан-кам бўлади. Олат жуда узун бўлса, уруғнинг ҳаракат қилиш масофаси узоқ бўлиб, у туғма ҳарорати синган ҳолда бачадонга етиб келади, бундай уруғ, кўпинча, бола бермайди.

Яқинда алоқа қилган кишининг белгиси. Унинг сий-
дигида бир-бирига чувалашган иплар ва тармоқлар бў-
лади.

Жинсий қобилиятнинг камлиги

Бунинг сабаби ё олатнинг ўзида, ё уруғ аъзоларида,
ёки бошқарувчи ва уларга қўшни аъзоларда, ёхуд бош-
қарувчи аъзолар билан жинсий аъзолар ўртасида ту-
рувчи аъзоларда бўлади. Баъзан бу — махсус қўшни
аъзолардаги сабабдан ёки баданнинг қуйи қисмида ёки
баданнинг ҳаммасида дамнинг камлигидан бўлади.

Олатнинг ўзи сабабли бўладиган нуқсон олат мизо-
жининг тузилишидан ёки унинг ҳаддан ташқари бў-
шашишидан бўлади. Алоқа хоҳишининг мойяклар ва
уруғ идишлари сабабли камайиши улардаги мизожнинг
содда ҳолда ёки қуруқлик билан биргалашиб ҳаддан
ташқари бузилишидан бўладими, бу кейингиси энг ёмон-
дир, ёки бунда қуруқликнинг танҳо ўзи ғалаба қилган
бўлади. Бу [нуқсон] баъзан уруғ ҳаракатининг сустлиги
ва қўзғатувчи ачиштириш таъсирини йўқотганлигидан
бўлади. Баъзи кишиларда уруғ кўп бўлса ҳам, улар
алоқа қилганларида уруғ қуюқлиги сабабли тўқилмай-
ди, лекин кечалари ихтилом бўладилар, чунки буларда
уруғ идишлари кечалари қизийди, уруғ ҳам қизиб
суюлади.

Бошқарувчи аъзолар сабабли бўлган камликка кел-
сак, бунинг сабаби қалбдан бўлиши мумкин, бунда
[олатни] кенгайтирувчи руҳ ва ел моддаси кесилиб қол-
ган бўлади; [сабаб] жигардан бўлганида эса, уруғ мод-
даси кесилиб қолган бўлади. [Сабаб] мия томонда
бўлганда, сезувчан қувватнинг моддаси кесилиб қолган
бўлади. Бунга [сабаб] буйракнинг совуши, ориқлаши
ва унинг маълум касалликлари ҳам бўлиши мумкин;
бунга баъзан ҳазм иши ёмонлашганда меъда ҳам [са-
баб] бўлади. Буларнинг ҳаммаси ё бошланма [аъзо]
нинг кучсизлиги сабабдан, ёки бошланма аъзо билан
жинсий аъзолар орасидаги йўлларнинг тўсиллиши сабаб-
дан бўлади. Мия сабабли бўлган [жинсий] заифлик,
кўпинча, йиқилиш ёки урилиш туфайли бўлади.

Алоқа қобилиятининг камлиги сабаби қуйи жойлаш-
ган аъзоларда бўлишига келсак, буларда мизож жуда
совуқ ё жуда иссиқ, ёки қуруқ бўлиб, натижада дам-
ловчи [с] йўқолади. Дамланиш [қўзғалишга] яхши
ёрдамчидир, ҳатто, қориндаги дамлик, агар у ҳаддан

ташқари кўп бўлиб алам бермаса, олатни қўзғатади.
Савдойи касал кишиларда дамланиш кўп бўлишидан
олат кўп қўзғалади.

Қўшни аъзолардан бўлган сабабларга келсак, ма-
салан, бавосирни кесишда унинг орқа тешигига алам
етиб, бу орқа тешик ва унинг мушаклари билан олат
аъзоларини туташтирган асабга зарар қилган бўлади.

Уялиш ва турли хаёллар ҳам жинсий алоқани су-
сайтирадиган ва унга тўққинлик қиладиган нарсалардан
саналади, булар, масалан: алоқа қилинадиган [хотин-
ни] ёмон кўриш, ёки ундан уялиш, ёки олдиндан ало-
қага кучсиз ёки ожиз бўлиб қоламанми деб юракда
қўрқув пайдо бўлиши — айниқса олдин унда тасодифан
шундай ҳол юз берган бўлса, — ҳар гал [алоқа] қил-
моқчи бўлганида бу нарса кўз олдига келиб, [алоқа-
дан ожиз бўлади]. Алоқани тарк қилиш ҳам заифликка
сабаб бўлади, бунда нафс уни эсдан чиқариб, аъзолар
ундан қайтади ва табиат уруғ туғдириш билан кам
шуғулланади. Бу болани сутдан айирган хотинда табиат
сут туғдириш билан шуғулланмай қолганига ўхшайди.

Билгинки, олатни қўзғатадиган сабаб уруғдан ёки
бошқа нарсдан қўзғалган елдир, совуқ ва иссиқ иккови
ҳам елга зиддир, чунки совуқ елнинг туғилишига тўс-
қинлик қилади, иссиқ эса ел моддасини таратиб юбора-
ди. Елни туғдиришда, мўътадил рутубат ва унга яраша
ҳароратга тенг келадиган нарса йўқдир. Атайлаб отга
миниш — одат қилган кишиларга ҳамда буйрак ва унга
яқин ерлари ҳўл мизожли ва шунинг билан бирга совуқ
бўлган кишиларга, бу жиҳатдан фойда қиладиган нар-
салардандир, лекин буйраги қуруқ ва иссиқ мизожли
кишиларда ва отга минишни мўътадиллик билан ишлат-
маганда, бу нарса зарарли бўлиб, наслсизликка сабаб
бўлади.

Белгилар. [Жинсий заифлик] олатнинг бўшашган-
лиги ва асаб мизожининг совуқлигидан бўлганлигини
олат таранг бўлмаслигидан ва совуқ сувда бужмаймас-
лигидан билинади. Баъзан уруғ кўп бўлиб, тезлик билан
чиқади ва баъзан олат қўзғалмасдан уруғ тўқилади.
Кўпинча, бу билан бирга бадан ориқлайди ва заифла-
шади, бироқ шаҳватда нуқсон бўлмайди.

Мояк ва уруғ аъзолари сабабли бўладиган [жинсий
кучсизлик] агар бу аъзоларнинг совуқлигидан бўлса, уруғ
камаймаса ҳам қийинлик билан чиқади ва [олатни]
ушлаб кўрилганда совуқ туюлади. Агар бу аъзолар-
нинг қуруқлиги ва уруғ камлигидан бўлса, бунда уруғ

кам бўлиб, қийинлик билан чиқади. Буларнинг кўпчилигида бадан ориқ ва кам қон бўлиб, ҳаммомга тушиш ва озикланиш билан [баданни] ҳўллаш уларга фойда қилади.

Жинсий аъзолардан илгари турган аъзолар сабабли бўладиган [заифликда] сабаб агар жигар ва буйракда бўлса, иштаҳа кам бўлади, ҳазм, иштаҳа ва қон, туғилиши муносиб равишда бўлмайди. Агар бу юракда бўлса, олатнинг қўзғалиши кам бўлади ва баъзан уруғ чиқариш олат қўзғалмасдан ҳам бўлади, томир уриши кучсиз ва юмшоқ бўлиб, бадан иссиғи кам бўлади.

Агар [жинсий заифликнинг сабаби] миядан бўлса, уруғ ҳаракатини сезиш кам бўлади. Алоқани тадаб қилувчи қаттиқланиш ва орзу бўлмайди. Буни ҳисларнинг аҳволи, айниқса кўзнинг ҳолидан ҳам билинади, хусусан [заифлик] мияга етган урилиш ёки йиқилиб тушишдан кейин бўлса [шундай бўлади]. Жигар, юрак ва миядан ҳар бирининг кучсизлигини кўрсатадиган белгилар айтиб ўтилди. Буйрак касалликларининг ўзига хос белгилари бор, уни ўз еридан қаралсин. Қўйи аъзоларда дамнинг озлигидан бўлган [заифликка] келсак, унинг белгиси шундан иборатки, бунда аъзоларнинг қуввати соғлом бўлиб ҳамда юрак, жигар, кўнгил тусаш ва уруғ кучли бўлатуриб, заифликни фақат олатнинг қўзғалишида кўрасан. Ички дам қилувчилар ишлатилса, [касал] улардан фойдаланади. Уруғ ҳаракати ва қитиқланиш камлигидан келган [заифликнинг] аломати алоқа вақтида кўп миқдорда қотган уруғнинг чиқишидир; бунинг кўпчилиги совуқ мизождан келиб чиқади. Гоҳ уруғ кўп бўлиб, лекин айтганимизча жуда ҳаракатсиз ва қотган бўлади.

Семиз кишилар ориқ кишиларга қараганда, алоқага ожизроқ бўладилар. Алоқани кўп қилишни истовчилар умуман, терлаш ва терлатадиган ҳаммомга тушишни камайтириш ва мумкин қадар томирдан қон олишни тарқ қилишни лозим, шунингдек, икки оёқ қафтини иссиқ ёғлар билан ишқалаш керак, чунки бу, буйрак ва уруғ идишларини қувватли қилади.

Даволаш. [Бунинг] сабаби бошқарувчи аъзоларда эканлиги биланса, даволашни ўша аъзоларга йўналтириш керак. Агар сабаб бирор совуқлик бўлса, — кўпинча, шундай бўлади, — бу чоғда *митридат*дек [яхши таъсир қиладиган] ҳеч нарса йўқдир; бу шу [касаллик] учун энг кучли доридир, ҳатто у сабаби қайси аъзода бўлса ҳам совуқликдан бўлган [заифликка] қарши куч-

ли доридир. Сабаб жигар кучсизлигида бўлганда *диакуркумо*, *амрусий* ва *сажазониёлар* [ишлатилади]. Агар меъдада ҳазм бузилган бўлса, меъдага қувват берилади. Агар сабаб буйракда бўлса, олдин буйракни унга хос дорилар билан даволанади; бу, кўпинча, қиздириш билан бўлади, чунки орқани ва буйракни қиздириш олатни қўзғатишда фойдалидир. Бу таъсир қилиб бўлгач, бўлак дорилар билан даволанади. Хушбўй ҳидли, бурунга қўйиладиган ҳўлловчи нарсалар мия ва юракка ҳам фойдалидир. Юракка мушк, тарёқ ва *митридат* каби дорилар ҳам [фойдалидир].

Агар сабаб қўйи аъзоларда дамланишнинг камлиги бўлиб, у совуқнинг қаттиқлигидан келиб чиққан бўлса, энгил уқаланади ва яқинда айтадиган ёғларимиз билан силанади. [Бунда] яна кўп дорчин ишлатилади. Овқатлардан — донлар, масалан, боқила, ловия, нўхат ва ангузадан бир оз қўшилган ва туз сепилган пиёз ишлатилади. Агар дам иссиқлик сабабли озайган бўлса, совўтиш ва ванналар билан ҳамда ишқаланадиган, суртиладиган ва [мувофиқ] озиклар билан [мизожни] мўътадиллаштирилади. [Касал] совуқлик ва дамлик нарсаларни, масалан, нок, шом тути, боқила, сут ва қатиқ истеъмол қилсин.

Агар [жинсий заифликнинг] сабаби бадан кучсизлиги бўлса, баданни қувват берадиган озиклар билан, масалан, шўрвалар, товада пиширилган, қовурилган ва кабоб қилинган нарсалар, ҳалим, чала пиширилган тухум, шолғом, сут, сариёғ, оқ нон ва турли мағзлар, масалан, бодом, ёнғоқ, норжил, писта, чилғўза, сақич дарахти уруғи ва бошқа шунга ўхшаган нарсанинг мағзлари билан кучайтирилади; бу нарсаларга дориворлар қўшиб пиёз, ялғиз, гандано, сариқ ва қора беда ва индов билан аралаштириб берилади. Шунингдек, баданни тўғри келадиган [даражада] ҳаммомга тушириш ва қувват берадиган ёғлар билан силаб, масалан, гулсапсар мойи ва бон дарахти мойи билан силаб ҳам қувватни қилинади. Агар еттиқроқ қиздиришга муҳтож бўлганда, [ёққа] мушк, кучлуз кири ва бошқа нарсалар қўшилади.

Агар сабаб уруғ қитиқлигининг соғломдан иборат бўлиши билан бу яқинда айтадиган қиздирувчи дорилар қўйиладиган бўлиб, қиздирувчи дорилар билан оққали даволанади. Агар бу билан бирга қуруқлик ҳам бўлса, унга айтадиган нарсалардан иссиқлик ва ҳўлловчилар қўйиладиган берилсин. Агар [заифликнинг] сабаби уруғ

аъзоларининг ўта кетган иссиқлиги бўлса, унга ҳар бир мўътадил ҳўллаб совутувчи нарса, масалан, сигир қатиғи ва семизўт солиб қайнатилган сут фойда қилади. Агар иссиқлик билан бирга қуруқлик ҳам бўлса, ҳаммомлар билан, тухум сариги ва ичига учдан икки ҳиссаси қадар янтоқшакар солиб қайнатилган сут билан, шунингдек, шўрвали овқатлар билан ва совуқлик ёғлар билан, ҳаттоки, коҳу ва қовоқ ёғлари билан мўътадил равишда ҳўлланади. Агар сабаб қуруқлик бўлса, гавдани озиқлар, сутлар ва ҳаммомлар билан ҳамда суюқ шароб билан ва донлардан қилинган сут ошлари билан ҳўлланади; бунга хурсандлик ва дам олиб ётиш ҳам [фойда қилади].

Агар [заифликка] сабаб олат асабининг совуқлиги ва бўшашиши бўлса, уни қовуқ бобида айтилган ва бўшаш ҳам совуқликка қарши ишлатиладиган нарсалар билан даволанади.

Бўшатишлар, чарчаш, чиқиқни ёриш ва руҳий ҳаракатлардан кейин алоқа қилишдан қочиш керак. Чунки, булар кишини алоқага кучсиз қилиб қўяди. Кетма-кет кўп алоқа қилишдан сақланиш керак. Агар шундай бўлган бўлса, узоқ вақт ундан сақланилсин, чунки алоқанинг кўп бўлиши жинсий қобилиятни қирқиб қўяди. Меъда бузилишидан сақланиш керак. Агар меъда бузилиб қолса, озиқни енгиллатиб ҳазми яхшилансин ва меъдани қувватли қилинсин. Яхшиси сувни камроқ ичиш керак, чунки сувни кўп ичиш энг зарарли нарсадир. Газагўт, самсақ, исирик, ялпиз, хушбўй канавча, зира ва тоғ мурчи уруғи каби елни тарқатувчи ва иссиқлиги билан қуритувчи ҳар бир нарсдан, шунингдек ясмиқ, жингак, тариқ ҳамда нордон ва буриштирувчи нарсалар каби совуқ бўлиши билан бирга қуритувчи нарсалардан қочилсин, чунки улар қуритувчидир. Увуштирувчи дорилар, кофур, испағул уруғи, нилуфар ва қизил гул каби қаттиқ совутувчи нарсалардан ҳам қочилсин. Бироқ, кўкнор уруғи бир оз увуштирса ҳам, ўзининг ёғлилиги ва елни қўзғатиши билан унинг ўрнини босиб, ундан ортиқлик ҳам қилади.

Ҳайз кўрган хотин, кампир, касал хотин, балоғатга етмаган хотин, узоқ вақтдан бери алоқа қилмаган хотин ва қиз билан алоқа қилишдан сақланиш лозим. Чунки, буларнинг ҳаммаси ўз хосиятлари билан уруғ аъзоларининг қувватини кесади. [Алоқага заиф] бўлган кишига алоқа қилувчилар ҳақидаги ҳикояларни, алоқа усуллари ва турлари тўғрисида ёзилган китобларни

ўқиб бериш керак. У қувватли бўлгунча алоқани бутунлай тарк қилиб, шулар устида фикр қилсин. Алоқани тарк қилиб, нафсини тийиб, ожиз бўлиб қолганлар ҳам буларга яқин турадилар. Буларни аста-секин унга ўргатиш ҳамда айтиб ўтилган ишқаланадиган ва уқаланадиган нарсаларни ишлатиш керак. Буларнинг олдида алоқа сабаблари ва шунга оид сўзлар гапирилсин ва улар ҳайвонларнинг қочирилишини кўрсинлар; шу [айтилганлар] кифоя қиларлидир.

Шаҳватни қўзғатиш деб номланган махсус тадбирларга келсак, буларнинг кўпчилиги қиздириш, ҳўллаш ва [тиқилмаларни] очишга йўналтирилгандир. Орқа ва буйракни компресслар билан ҳамда қиздирилган бош дарахти ёғи ва пахта ёғлари билан ва ишқалаш орқали қиздирилади.

Жинсий қувватни қўзғатишга хос деб аталган дориларга келсак, булар силанганда ва ичилганда асабининг совуқлигига фойда қиладиган дорилар ҳамда иккинчи ва учинчи ҳазмларда дам ҳосил қилиб қиздирадиган дорилардир. Буларнинг дам қилиш хусусияти дам берадиган ёт рутубатдан бўлади. Яна хосияти билан таъсир қиладиган дорилар, иссиқ, ҳўл ва кўп қон туғдирадиган озиқлар ҳам [шулар жумласидандир], булар шу билан бирга дам ҳосил қилиш, ёпишқоқлик ва маҳкамлик [хоссасига эгадир], масалан, нўхат, ловия ва биз айтадиган озиқлар шундайдир. Буларни энг яхшиси ҳўл ҳаммомга тушиб оқ ясин, гулсапсар ва наргис, бошқа шу каби нарсаларнинг ёғлари билан ишқалагандан кейин истеъмол қилиш керак. Овқатланишдан илгари чала пиширилган тухум устига сақанқур тузи ёки биронта шунга ўхшаш нарса селип ейлади. Шаҳватни қўзғатадиган озиқ ейилганда кетидан озгина райҳоний шароб ичиб, ўринга ётилади. [Ётишдан илгари] икки соғини иссиқ сув билан ювиб, олатни қўзғатувчи ишқаланадиган ва силанадиган нарсалар ишлатилади.

Биз ҳозир бу дори ва озиқларни кўрсатиб, уларни жинсий заифлик турларидан қайси бирида ишлатилишини айтмамиз.

Билгиники, бунда озиқларга кўпроқ суяниш керак; модданинг кўпайиши ва қувватнинг қайтарилишини озиқлардан кутилади. Жинсий алоқа қувватини орттирмоқчи бўлган киши шаҳвоний қувват берадиган дориларни кўп ишлатганда, ўз баданининг ҳолини текшириб берадиган лозим: агар иситма, шини ва тўлишлик сезилса,

томирдан қон олдирсин ва табиатини мўътадиллаштирсин, сўнгра қайтадан [дори] истеъмол қилсин. Баданни қуришга олиб борадиган даражада қиздирилмасин. Шаҳватни қўзғатувчи дорилар ва озиклар истеъмол қилинганда кетидан бир қадаҳ райҳоний шароб ичилсин.

ШАҲВАТНИ ҚЎЗҒАТУВЧИ СОДДА ДОРИЛАР

Уруғлардан шолғом, карам, қичитқўт, Миср боқиласи, таратизак, ялпиз, сабзи, морчўба, турп, беда, қовун, петрушка, тоғ петрушкеси ва ёввойи зира уруғлари, шунингдек мурчлар, узун мурч, кичик қоқила, кунжут, зиғир ва боғларда экиладиган қизил индов уруғлари, бон донаси ва унинг ёғи, ёввойи сано уруғи, *ҳабб уз-залам*, сариқ йўнғичқа уруғи, айниқса унинг асал билан қайнатилиб қуритилгани. Донлардан: нўхат, боқила, ловия ва шуларга ўхшаганлар.

Пўстлоқ ва қуруқ ўтлардан: қирфа, дорчин, мускат ёнғоғи пўсти, темиртикан, *толисфар*, мағзлардан: санавбар, қуш тили, сақич дарахти меваси, ёввойи сано уруғи, pista ва фундуқ мағзлари [ишлатилади]. Елимлардан: катиро, ангуза елимлари [фойдали], бу [сўнггиси] иссиқ ва жуда дам қилувчилардан саналади; совуқ мизождан [заифлашган] киши ангузадан бир *мисқолни* шароб билан ичса, фойдаси катта бўлади.

Илдиз ва чўплардан: чаёнўт илдизи, оқ ва қизил баҳманлар, ёввойи занжабил, чучук қуст ва «тулки мойги» илдизлари [ишлатилади]; бу кейингиси олатни қўзғатишда кучлидир; яна кангар илдизи, пиёз, айниқса унинг қовурилгани, қовурилган дашт пиёзи, ёввойи сабзи, занжабил, айниқса буларнинг мураббolari, *хавлинжон*, назла ўти, темиртикан илдизи, ёввойи укроп илдизи, туёғўт, бузайдон, муғос, совринжон ва айниқса, *луъба барбария* яхшидир, чунки бу шароб иссиқлигидан баданнинг ҳамма қисмини қўзғатади. Яна тўпалоқни ичиш ҳам у билан силаш ҳам [фойдалидир].

Ҳайвонлардан [олинадиган дорилар]: уромастика калтакесаги, варал ва *сақанқур*, айниқса унинг думининг таги, киндиги, иккала буйраги ва тузи. *Сақанқурни* кўкламда тутиб сўйилади ва ичини тозалаб туз тиқилади, кейин қуригунча сояга осиб қўйилади. Шундай қилгач, унинг тузини ол-да, ўзини ташла. Бундан *Сақандур* тузига қараганда озроқ олсанг ҳам кифоя қилади. «Сув қизлари»дан *жиррий*, илон балиқ, наҳанг ва умуман, иссиқлик балиқлар ҳам [жинсий алоқа кувва-

тини кучайтиради]. Туя сути ҳам шундай, уни ҳазм бўлиб, оғирлик қилмайдиган миқдорда йигирма кунгача ҳар куни ичилади. Майда балиқ ва ҳамелеоннинг қуритилгани — буни ҳар гал етти *дирҳамдан* ичилади. Балиқ тухуми, товуқ тухумлари, айниқса каклик, каптар ва чумчуқ тухумлари, умуман ҳайвонларнинг мияси, хусусан товуқ, чумчуқ, ўрдак, жўжа, қўзиларнинг мияси, буларни туз билан истеъмол қилинади. Хос дорилар ўрнида юрадиган дори бу: буқа олатини қуртиб янчилади ва бундан озгинасини чала пишган тухум устига селиб ейлади. Яна ҳайвонлардан олинадиган ажиб бир нарса: сутдан ажратилган бўталоқнинг панирмоясини олиб қуритилади ва керак бўлишидан ўн икки соат илгари бундан бир нўхат миқдорига олиб, уч *ритл сув* да ивитиб ичилади. Агар бу нарса азият берса, совуқ сувга чўмилинади. Яна асал ҳам фойдали, бундан дориворсиз асал суви тайёрлаб, доимо ичилиб турилади; агар бунга озгина заъфарон қўшилса яхши бўлади. Суоқликлардан темир суви ва ёш шароб ичилади, эскирган шароб эса буғни латифлаштириб тарқатади ва зарар қилади.

Мевалардан ширин узум, айниқса унинг янғиси, жинсий қобилиятни қўзғатиш учун яхши [таъсир қилади], чунки бу қонни рутубат ва елга тўлдириб, унга яхши озик ва иссиқлик ҳам беради.

Сабзавот ва бунга ўхшаш нарсалардан: темиртикан, айниқса унинг сувини асал билан қиём бўлгунча қайнатиб яланади. Яна таратизакни, айниқса унинг ширасини ҳар куни эрталаб бир *ритл* кучли набиз билан ичиб, кейин керакли овқат ейилса, тезда фойда қилади.

Ичиладиган ҳўлловчи мураккаб дориларга келсак, буларнинг бошлиғи *митридатдир*; юракда заифлик бўлганда мушк дориси ҳам фойдалидир. Яна уруғлардан қилинган *жувориндан* уч *мисқолни* бир *уқия* ҳўл таратизак суви билан [ишлатилади]. Алоқага хоҳишни қўзғатадиган дорилардан машҳур сақанқур дорисидир; уна уч *дирҳам* ёввойи таратизак уруғини анбир сути билан [истеъмол қилинади]; шунингдек темиртикан дориси, иккала хил *тудариндан* тайёрланадиган дори ва Маҳдий дориси, *сақанқур* тузи, тухум сояга устига яланган индов уруғи ҳам [ишлатилади]; яна, ҳўроз молдининг қуритилганини ўзига баробар *сақанқур* тузи билан қўшиб, ҳар куни икки *дирҳамдан* ичиб турилади. Яна: таратизак уруғи, турп уруғи ва қовун уруғининг ҳар биридан бир касса олиб, янги соядан сўт билан

ичилади. Яна: санавбар донаси, тоғ петрушкаси уруғи, эркак тоғ эчкиси ўти, сақич елими — буларнинг ҳаммасидан баробар олиниб асал билан қорилади ва бир мисқолдан истеъмол қилинади. Яна, ёввойи сабзи, таратизак уруғи, иккала хил тударий, занжабил, узун мурчнинг ҳар биридан икки *дирҳам*, қуш тили, чумчуқ мияси ва кундур елимининг ҳар биридан бир *дирҳам* вазнида олиб норжил ёғи билан ҳўлланади, кейин асал ва каллақанд билан қориб ишлатилади. Совуқлиги ҳаддан ташқари ошган кишига индов ва назла ўтидан қилинган маъжунни ичириш жуда фойда қилади.

Яна: уч *дирҳам* говширни бир *уқия* самсақ қайнатмасида ҳўллаб, уч кун ичилади. Яна: занжабилдан уч ҳисса ва узун мурчдан бир ҳисса олиб асалга қорилади, бундан бир мисқолни иссиқ сув билан берилади. Яна: морчўба уруғи, ёввойи сабзи ва занжабилнинг ҳар биридан беш *дирҳамдан*, оқ ва қизил тударий, оқ баҳман Буни тило шароби билан қўшиб, ҳар гал тўрт *дирҳам* ва қизил баҳманнинг ҳар биридан уч [*дирҳамдан*], беда уруғи, турп уруғи, таратизак уруғи, қичитқийўт уруғининг ҳар қайсисидан икки *дирҳамдан*, қовурилган дашт пиёзи ва сақанқур киндигидан уч [*дирҳамдан*], қуш тилидан икки *дирҳам* ва шакардан қирқ *дирҳамдан* уч кун ичилади. Бундай кишиларга бериладиган овқатлар ҳам шаҳватни қўзғатадиган бўлиши керак.

Биз тайёрлаган кучли дорилардан бири мана бу: ангуза, сабзи уруғи, ҳил таратизак уруғи, қуш тили, *кирмдонанинг* ҳар биридан бир ҳисса, бузайдон ва мушкдан олтидан бир ҳисса олиб, кичик санавбар мойи билан ҳўлланади ва асалга қорилади.

Жуда зўр дори. «Балозур асали», ари асали ва сариёғдан баробар бўлақлар олиниб, бир марта қайнатилади; кейин бундан бетоб кўтара олганича *набизга* солиб ичирилади; бу ажойибдир. Ҳаддан ташқари кўп иссиқлик бўлмаган яхши дорилардан бири [мана бу]: сариқ йўнғичқа билан хурмодан олиб титилгунгача қайнатилади. Кейин хурмони олиб ундан [данаги] чиқарилади, кейин уни қуритиб янчилади ва асалга қорилади. Бундан бир ичими чилғўза вазнида бўлиб, унинг устидан набиз шароби ичилади. Яна ярим *ритл* сақич дарахти дони ва бир *ритл* хурмони янчиб икки *ритл* қўй суғида ивителиди, кейин икки кунгача шу ивителиганини еб, устидан сут ичилади.

Яхши дорилардан бири мағзлар маъжунни бўлиб, уни қуйидаги нусха билан тайёрланади: бодом, пўсти олини-

ган фундуқ, писта ва пўсти олиниб тарашланган норжил, санавбар донаси, ёввойи сано донаси, *ҳабб уз-залам*, сақич дарахти донаси — буларнинг ҳар биридан баробар бўлақлар олинади; анор гули, узун мурч ва занжабилнинг ҳар биридан ўн бўлақдан ёки бир оз кўпроқ олиб, ҳаммасини [қўшиб] янчилади ва Сижистон новвоти билан қорилади; бундан ҳар кун бир тухум [катталигида] олиб қабул қилинади.

Орқа тешик, қов, мойклар ва олатга ишқаланадиган ва қуйиладиган дорилар. Ярим *дирҳам* назла ўти олиниб, янги оқ ясмин ёғига аралаштирилади; баъзан бунга *фарфиюн* ва мушк ҳам аралаштирилади; кейин бу [ёғ] билан олат, бут ва шу ерга яқин жойларни ёғланади. Ёки назла ўти ва унинг ярминча мушк олиниб, булардан бир мисқолни бир *уқия* оқ ясмин ёғида ҳўлланади. Яна хардални оқ ясмин ёғи билан ёки қичитқийўт уруғини оқ ясмин ёғи билан ёки ангузани оқ гулсапсар ёғи билан [ишлатилади].

Ишқаланадиган кучли дорилар. Мозарион уруғини иссиқ ёғ билан, ёки бурақни тозаланган асал билан, ёки буқа ўтини тозаланган асал билан [ишқаланади].

Яна бир яхши даво: наргис пиёзидан озгина олиб, оқ гулсапсар ёғи билан қўшиб ишқаланади, ёки ўсма уруғи ва назла ўтидан баробар миқдорларда олиниб ёғ билан, ёки тоғ майизини иссиқ ёғ билан қўшиб ишқаланади. Яна, ангузани асал билан қўшиб, тўпалоқнинг эса ўзи билан ишқаланади. Ёки, хотинак супурги, *зифт* ва гулсапсар ёғининг мумли суртмаси, *шаббўй* ёғи, мум, мастаки ва тўпалоқни олат ва унинг атрофига суртилади. Ҳуқна бобида айтилган ёғларнинг ҳаммаси, айниқса чигит ёғи ва хусусан, тўпалоқ ёғи ишқаланганда фойдаси ажойиб бўлади. Арслон ёғининг бу жиҳатдан қуввати зўрдир.

Руфуснинг ишқаланадиган жуда кучли дориси. *Мурр* ўчирилмаган олтингургут ва махсар уруғининг ҳар биридан бир *дирахмийдан*, назла ўтидан икки *оболо*, қорамурчдан ўттиз дона, *кирмдондан* йигирма дона олиб, бир *дирахмий* денгиз пиёзи билан майин қилиб янчилади; агар буларнинг ҳар бирини айрим янчилса, яна яхшироқ бўлади. Кейин мумли суртма билан қўшиб, асал қуюқлигига келгунча эзилади, шу билан белнинг қуйи қисми ва бут силанади. Олатни ангуза [билан ишқаланса], уни қўзғатиб таранг

қилади; унинг қаттиқ иссиқлигидан қўрқилса, уни гу-
нафша ёғи билан суюлтирилсин.

Кўтариладиган дорилар. Урдак ёғи, чигит ва назла
ўтини норжил ёғи билан қўшиб кўтарилади. Айтишларича,
эшак ёғидан шамча қилиб орқага кўтарилса,
ажойиб [таъсир кўрсатади]. Яна [юқорида] айтилган
зифтли суртмаларни ҳам кўтарилади.

Хуқналарга келсак, уларни калла ва жўжалар қай-
натмасидан тухум сариғи қўшиб тайёрланади. Ахта
қўйнинг моюларидан хуқна таркибига тушса яхши
бўлади, бунинг мия ва гавдани қувватли қилишда фой-
даси бордир. Думба ёғи, ёнғоқ ва кунжут ёғи, сариёғ,
писта ва фундуқ ёғи, норжил ёғи, маҳлаб ёғи ва чигит
ёғларининг [хуқнада таъсири] жуда ажойибдир. Иссиқ
мизожлилар учун темиртикан ёғи, кўкнор ёғи, қовоқ
уруғи ёғи, қовун уруғи ёғи ва шунинг кабилар билан
қилинадиган хуқналар яхшидир.

Бизнинг хуқна. Тандирда мағос, бузайдон
ва ёввойи сабзи қўшиб бир кеча мобайнида жуда қаттиқ
қайнатилган калла ва жўжалардан бир бўлак олиниб,
унга сутдан ярим бўлак, сариёғдан ярим бўлак, маҳ-
лаб ёғи ва норжил ёғларининг ҳар биридан учдан бир
бўлак, боғ ялпизидан бир бўлак, сақанқур ва уромасти-
ка калтакесагининг буйрак ёғидан борича солинади;
ёғ дориворлар хизматини қилади, — кейин шу таркиб
билан хуқна қилинади.

[Бошқа] хуқна. Хўл темиртўхандан бешдан бир
даста, сариқ йўнғичқа, шолғом уруғи, таратизак уруғи,
сабзи уруғи ва морчўба уруғининг ҳар биридан бир
сиқимдан, яна така ҳаром мағзи, мояги ва миясини
янчиб олинади; шуларнинг ҳаммасига икки ритл сув ва
икки ритл янги соғилган сут қуйиб, қуюлгунча қайна-
тилади. Бунинг тўрт уқиясига сақич уруғи ёғидан бир
уқия қўшиб хуқна қилинади; буни, халога ўтирилган-
дан кейин оч қоринга уч кунгача такрорланади.

[Бошқа] хуқна. Қўй думбасидан олиб тилинади; ти-
лиган жойларига ярим дирҳам янчилган қундуз қир-
ви бир текисда тиклаши. Думбани оғир нарса тагига
уч кун бостириб қўйилади, кейин уни тўғраб, ичидаги
қундуз қир билан эритилади ва ёғини олиб сақланади.
Шу ёғдан бир ускурража, сариёғдан ярим ускурража
гандано сувидан ярим ускурража ва сариқ йўнғичқа
қайнатмасидан ярим ускурража олинади. Буни хуқна
қилиб кечадан уч соат ўтгунча қўйилади, кейин уни

ухлаш олдида янгилаб шу билан ухланади. Бу хуқна
шу равишда уч кун такрорланади.

Кучли хуқна. Қўйнинг калласи, учга-тўртта
мойги ва бир бўлак думба ва нўхат олиб, ҳаммасини
тандирда қайнатилади; қаттиқ қайнатилгандан кейин
суви ва ёғи олинади. Бунга бодом ёғи, ёнғоқ ёғи ва
сақич дарахти уруғи ёғи ёки бир оз сақанқур гўштидан
солиб хуқна қилинади. Бошқа хуқналар «Қарободин»да
ёзилгандир.

НУҚУЛ ОВҚАТЛАР ТУҒРИСИДА

Бундай [кишиларнинг] озиқлари семиз эркак улоқ
гўштидан ва қўй гўштидан, нўхат ва пиёздан [тайёр-
ланади], гўштни қовурмасдан тайёрланади, чунки қо-
вуриш гўштининг қувват беришига ва озиқлигининг кўп
бўлишига тўсқинлик қилади. Муғаммаёт, ҳатто, улар-
нинг муррий билан нордон қилингани яхши [овқатдир].
Шунингдек, семиртирилган товуқлар ва жўжалар,
айниқса болдирғон бериб боқилганлари, чала пишган
тухум, хусусан дорчин, мурч, болдирғон ва сақанқур
тузи билан дориворлангани, балиқ тухумлари ва иссиқ
балиқ гўшти ҳам яхшидир. Агар бунда совуқлик бўлса,
[овқатга] занжабил, мурч, қалампирмунчоқ, дорчин ва
шунинг кабилар солиб қувватли қилинади. Шолғом ва
карам, айнақса сабзи [солиб] тайёрланган овқатлар,
хусусан уларга солинган гўштлар яхши пишганда бун-
дай [касалларга яхши] овқат бўлади. Чумчуқ ва кап-
тар мияси, сариёғ ва сутлар, шунингдек ҳалимлар, жу-
зоблар, кабоблар, сут билан гуруч ва қўй сути билан
гўшт ҳам, [улар учун фойдалидир].

Улар ейдиган сабзавотлар морчўба, таратизак, ган-
дано, кангар, айнақса боғялпизидан иборат бўлади;
[ялпиз] уруғ идишларини жуда кучайтириб, уруғни
қаттиқ тутиб турадиган қилади, натижада шаҳват ҳам
кучаяди. Ёввойи беда ва сариқ йўнғичқа ҳам [фойда
беради]. Заъфарон қўшиб нўхатдан қилинган овқатлар,
оқ нон сут билан ва норжил суви ҳам яхши [фойда
беради]. Айтишларича, чумчуқларни [пишириб] еб,
устидан сув ўрнига сут ичишга одатланган кишида олат
доимо кўзгалиб, уруғ кўп бўлади; пиёзни ёгда қизар-
гунгача қовуриб, устига тухум чақиб солиб ейилса ҳам
[яхши бўлади].

Иссиқ мизожли кишиларга келсак, уларга қаттиқ,
сут, қовурилган иссиқ балиқ, қовун, бодринг, таррак,
қовоқ, ҳамма хил хўл мевалар ва хўл сабзавотлар ҳат-

токи, коҳу ҳам [фойда қилади]. Семизўтнинг уруғи ҳам уларда уруғни орттиради. Тухум оқи, ҳайвонларнинг бош ва орқа миялари, дарё қисқичбақалари уларга кўп фойдали бўлиб, уруғни орттиради.

ДОРИЛАРГА УХШАШЛИГИ БЎЛГАН ОВҚАТЛАР

Булардан бири: сутдан бир *ритл* олиб, унинг устига янтоқ шакардан, мўтадил мизожлилар учун, қирқ *дирҳам* солиб қуюлгунча қайнатилади; бундан ҳар куни бир қадаҳга яқин ичиб турилади. Бу иссиқ мизожлилар учун [ҳам] мўтадилдир. Совуқ мизожлилар учун эса, ун *дирҳам* дорчинни майин янчиб, бир *ритл* сут билан аралаштирилади ва чайқатилади. Бундан бир қадаҳни оч қоринга ёки таом устидан сув ўрнига ичилади.

Овқат устига, айниқса *табоҳиж* ва қўй ёғи ейилгандан кейин, сув ичилмасин. Бу [нарсалар] мизожи совуқ ҳам қуруқ бўлган кишиларга фойда қилади. Булар жумласидан яна бири: сигир [сутдан олинган] сариёғдан бир кўзача, сигир сутидан бир кўзача ва писта ёғидан бир кўзача олиб, учдан бири қолгунча ҳаммасини қайнатилади. [Ҳар куни] эрталаб бир оз шароб билан бундан икки қошиқдан ичилади. Яна, каллақанддан бир *ритл*, пиёзнинг сиқиб олинган сувидан бир *ритл*, янги соғилган сутдан бир *ритл* олиб, ҳаммасини қуюлиб иви-гунча қайнатилади; бундан ҳар куни эрталаб бир *уқия* қадар олиб истеъмол қилинади. Яна: катта қора нўхатдан олинади ва уни таратизак сувида шишиб бир оз кўпчиб кўтарилгунча ивителиди; кейин уни сояда қуритиб каллақанд билан янчиб қорилиди; бир ичим — эрталаб бир ёнғоқ ҳажмида, ухлаш олдида бир фундуқ қадар бўлиб, унинг устидан бир қадаҳ шароб ичилади. Яна қора нўхатни темиртикан сувида ивитиби, эҳтиёт қилиб офтобда ҳар гал қуриганда ҳўллаб ишланади, кейин ун қилиб сақланади. [Буни] янги соғилган сут ва каллақанд билан ҳолвайтар қилиб ишлатилади. Яна, уч *ритл* янги соғилган сут олиб, унга ярим *ритл* янтоқшакар ва ярим *ритл* янчилган сақич дарахти уруғи солиб қайнатилади. Кейин буларни эзиб тиндирилади; бундан ярим *ритл* олиб, устига ярим *дирҳам ҳавлинжон* солинади. Бундан ҳазм бўладиган миқдорда олиб, бир неча кун ичилади; бу [таъсирда] ажойибдир. Яна: пиёз суви ва шунча асал олиб, асалнинг ўзи қолгунча қайнатилади; ухлаш олдида бундан бир-икки қошиқни иссиқ сув билан ичилади. Яна, учин олдий чумчуқ сув

билан ҳолвайтардек қилиб аралаштирилади. Кейин буни сиқиб [сувини] олинади ва янги соғилган сут ва унинг ярмисича норжил суви билан қайнатилади, кейин уни ўрдак ёғи билан ёғланади ва ҳалимдек қилиб пишириб истеъмол қилинади. Ёки *сақанқур*нинг тузи ёки ангуза сепилган тухум сариғини чала пиширилади. Буни айниқса, ҳаммомдан чиққандан кейин истеъмол қилинса, кучли бўлади, буни яна гулсапсар ва ясмин ёғи билан қўшиб ишқаланади. Яна, тухум сариғи олиниб уриб чалинади, оқи билан қўшиб урилса ҳам бўлади; кейин унинг тўртдан бирича эзилган пиёз сувидан олиб чала пиширилади; буни бир озгина туз ва юқорида кўрсатилган дориворлар қўшиб истеъмол қилинади.

Яна: сабзи, пиёз ва шолғомдан олиб янчилади. Ёа боқила, нўхат ва гўшт қўшиб, асал билан пиширилади, кейин иссиқлик дориворлар қўшилади. Яна, боқила, нўхат ва ловиядан олиб, иссиқ сувда ивителиди. Кейин қўй гўштини *табоҳиж* учун тайёрлагандек қилиб, қийма қилинади, бир қатор шу [гўшдан] олинади, устига пиёз ва [ивитилган] донлардан иккинчи қават қўйилади, ҳар бир қават устига *сақанқур* тузи, озгина ангуза ва озгина дорчин ва кўп янчилган қалампирмунчоқ сепилади, унинг устига сабзининг суви ёки *муғаммаётга* солинадиган бирон бошқа сув қуйиб [пиширилади]. Яна, ўттизта чумчуқнинг миясини олиб, уларнинг сувлиги йўқолсин ва хамир қилиш мумкин бўлсин учун шиша идишга солиб қўйилади; кейин бунга ўз миқдорича янгигина сўйилган эчки буйрагининг ёғидан солиб, устига қалампирмунчоқ, мурч ва занжабил қўшилади. Бундан фундуқлар ясалади; алоқа қилмоқчи бўлинганда иккитасини кетма-кет ейилади.

Биз синаган яхши қуймоқ. Чумчуқ ва каптар миясидан элликта, чумчуқ тухуми сариғидан йигирмата, товуқ тухуми сариғидан ўн иккита ва янчи-либ яхши пиширилган қўй гўштининг сиқиб олинган сувидан бир коса, сиқилган пиёз сувидан уч *уқия*, сабзи сувидан беш *уқия*, туз ва иссиқлик дориворлардан керагича ва сариёғдан эллик *дирҳам* олинади. Булардан қуймоқ тайёрлаб ейилади. Унинг устидан ҳазм бўлиши олдида ширинга мойил кучли райҳоний шароб ичилади.

Биз тажрибадан ўтказган [овқатни тайёрлаш] тартиби: қил-қил донаси, бодом, фундуқ, ёнғоқнинг ҳар биридан бештадан олиб, пўчоғини тозаланади; норжил ва чилғўзанинг ҳар биридан етти дона олиб, ҳар биридан айрим-айрим янчилади. Бир *ҳабба* қадар мушк ва

ярим донаққа яқин заъфарон солинган сувда юқорида-
гиларнинг икки бўлагича каллақанд эритилади; бунга
юқоридаги нарсаларни қорилади. Бир ичимни эрталаб
беш дирҳам, бу фойдалидир.

Ҳалволар. Тозаланган санавбар донасидан икки
ҳасса, таратизак уруғи ва қовун уруғидан бир бўлакдан
олиб, ҳаммасини сариёғда қайнатилади, устига озгина
мурч ва дорчин ҳам қўшилади; кейин унга кифоя қи-
ларли миқдорда асал солиб, ҳалво қилинади.

Бошқачаси. Нўхатни сувда, ёки таратизак су-
вда, ёки темиртикан сувда кўпчигунича ивителиди;
кейин сариёғда куйдирмасдан бир оз қовурилади.
Сўнгра кичик санавбар донасидан шунча олиб, устига
ҳаммасини қоришга етарли асал солинади; озгина мас-
лаки ва дорчин аралаштириб идишга кўтарилади ва
қолвани кесгандек қилиб кесилади.

Бошқачаси. Асални қайнатиб қуюлтирилади,
устига катта санавбар дони, сабзи уруғи, узун мурч,
ёввойи сабзи уруғи, дорчин ва таратизак уруғини сепиб
суювориши каби тайёрланади. Агар [касал] сабзи ва
таратизак уруғларини ёқтирмаса, унинг ўрнига сақич
дарахти уруғи ва озгина мушк солинади.

Уларга бериладиган ичимликлар — ширин шароб-
лар, чинакам ширин майиздан тайёрланган майиз ша-
роблари, қуюқлиги бўлган шаробларнинг ҳаммаси ҳам
уларга мувофиқ келади.

Уларга мувофиқ келадиган бир ша-
робнинг сифати. Таратизак, шолғом ва анжирни
сувда қайнатиб тинитилади, кейин қайнатиб тинитилган
майиз сувидан шунга баробар олиб қўшилади ва кал-
лақанд билан ширичилигини орттирилади ва набиз қилиб
етилтирилади.

Биз тайёрлаган бошқа хил шароб.
Темиртикан, таратизак, сабзи ва шолғомларни сувда
қаттиқ қайнатиб сувини сўзгичдан ўтказилади, сўнгра
ўша сувнинг ҳар бир бўлагига унинг олтидан бирининг
тўртдан бирича каллақанд, ёки қизил шакар ва олтидан
бирининг тўртдан бирича — буст анжири, ярим бўлак
яхши ширин тоифий майиз, еттидан бирининг олтидан
бирича яшилган норжил қўшилади ва набиз қилиб
етилтирилади.

Бизнинг бошқа [шаробимиз]. Узум шираси олиниб,
сўнгра ҳар ўн маънига уч маъни қуйилади дарадан соли-
нади: таратизак уруғи, шолғом уруғи, бузабдон, мор-
чуба уруғи, қун тили, қилқил доғаси, муъба барбария,

сабзи уруғи ва иккала хил баҳман — буларнинг ҳам-
масидан баробар миқдорда олиб эзилади ва халтага
солиб озгини бўшгина боғланади ва ҳалиги шира билан
хумга солиб, етилгунча доимо чайқатиб турилади.

Бошқа шароб. Сабзи ва анжирни кўпгина сув-
да қайнатиб тиндирилади. Сувига уруғи олинган сув-
да солиб қайнатилади, тиндирилиб, унга каллақанд соли-
нади, сўнгра қайнагунча ўз ҳолига қўйилади. Темир суви
ва темир ўчирилган сув ҳам [жинсий қобилиятни] ку-
чайтирувчидир.

АЛОҚАДАН ЛАЗЗАТЛАНТИРИШ, ФАРЖНИ ТОРАЙТИРИШ ВА ИСИТИШ ТУҒРИСИДА МАЪЛУМОТ БЕРИШДА ТАБИБНИНГ УЗРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ

Табиб учун олатни катта қилиш, фаржни торайти-
риш ва хотинларни лаззатлантириш тўғрисида гапирини
уят эмасдир, чунки булар насл қолдиришга сабаб бўла-
диган воситалардан биридир. Кўпинча, олатнинг кичик-
лиги насл йўқлигига сабаб бўлади, чунки хотинлар ало-
қадан лаззатлана олмасдан уруғ туширмайдилар, чун-
ки бу уларга одат бўлган нарсага хилофдир; уруғ ту-
ширмагандан кейин бола ҳам бўлмайди. Бу, кўпинча,
хотинларнинг эрларидан нафратланиб, бошқани ахта-
ришларига сабаб бўлади. Хотинларнинг фаржи тор бўл-
маганда ҳам аҳвол шундай бўлади; эрлари буларга ва
булар эрларига мувофиқ келмайдилар ва буларнинг
ҳар бири алмашимокқа муҳтож бўлади. Шунингдек,
лаззатланиш тезликда уруғнинг тўкилишига сабаб бў-
лади, хотинларнинг уруғ туширишлари, кўпинча, эрлар-
дан кейин бўлади, бунда уларнинг ҳожатлари қондирил-
май қолади, шунинг учун ҳам насл бўлмайди. Шуниси
ҳам борки, бундай [хотинлар] алоқага қаттиқ орзуманд
бўлиб қолиб кетадилар; шунда номусни сақламовчилари
кимни топсалар, ўзларига руҳсат қиладилар. Мана шу
сабабли хотинлар бир-бирларига ишқаланиб, ўзаро ҳо-
жат қондиришгача бориб етадилар.

БОЛА БУЛМАСЛИК ВА БУИДА БУЛИШНИНГ ҚИЙИНЛИГИ

Бола бўлмасликнинг сабаби ё эр уруғида, ёки хотин уруғида, ёхуд бачадон аъзоларида, ё эрлик олати аъзолари ва уруғ олатларида бўлади. Баъзан ғам, хавф, бош оғриқлари, ҳазм кучсизлиги ва меъда бузилиши каби бошланғич [аъзолардаги] сабабдан ёки [алоқа вақтидаги] тасодифий хатодан бўлади.

Уруғдан бўлган сабабга келсак, бу туғдириш қувватига тескари, иссиқ ёки совуқ мизожнинг бузилиши, [уруғ мизожининг совуқ бўлиши], табиий совуқдан, сийдикнинг узоқ тутилиши ё бутунлай тутилишидан бўлади ёки [уруғ мизожининг] ҳўл ва қуруқлигидан иборат бўлади. Бунинг сабаби эса мувофиқ келмайдиган озиқлар ва нордон нарсалардир, чунки булар [уруғни] совутувчи ва қуритувчилар жумласига киради, гоҳо уруғдаги сабаб туғдиришга моне бўлмайдиган, балки туғдиришни қийинлаштирадиган ёки бачадонга келадиган бола озигини бузадиган мизож қуруқлиги бўлади. Гоҳо уруғдаги сабаб эр уруғининг хотин уруғига унинг қабул қила оладиганидан бошқача ёки икки назариядан бирининг айтишича, хотин уруғи ҳамкорлик қила оладигандан бўлак таъсир кўрсатишидан иборат бўладигани, натижада ораларида бола бўлмайди. Уларнинг ҳар бири бошқа билан алмашсинлар, бола бўлиши мумкин бўлади. Гоҳо эр ва хотиннинг ҳар бирида бўладиган мизож бузилиши сабабли уруғлар бир-бирларига мослашмайди; [уруғлар] бир-бири билан эътидолга келмай, балки бузуқлигини ортттиради. Ундай [эр ва хотин] алмашинса, зидлашув билан бир-бирларидаги [мизожни] эътидолга келтирадиган ҳолга келиб [уруғлар ҳам] мўътадиллашади.

Усмир, маст, меъдаси бузилган, тиришув касали бор, кўп алоқа қиладиган ва танаси соғлом бўлмаган кишиларнинг уруғлари бола бермайдиган уруғлар жинси-

дандир; чунки Буқротнинг айтишича, уруғ ҳар бир аъзодан келади ва у соғлом [аъзода] соғлом ва касалда касал бўлади. Шу ҳолларнинг ҳаммаси баъзан иккала уруғда ҳам мавжуд бўлади. Айтишларича, эр уруғининг бузилиши сабабларидан бири ҳали балоғатга етмаган қизлар билан алоқа қилишдир, бироқ бу махсус ҳолларда воқе бўладиган нарсалардандир.

Бачадонда бўладиган сабабга келсак, бу уруғни бузадиган мизож бузилишидан иборат бўлиши мумкин. Бунинг кўпчилиги [уруғни] қотирадиган совуқдан бўлади, масалан, бу ҳол хотинларда [уруғни] совутувчи совуқ сув ичишдан келиб чиқади. Бундай ҳол эркакларда ҳам бўлади. Баъзан [совуқ] ҳайз қонининг қисмларини ўзгартиради ва баъзан ҳайз қони ўтадиган тешикларни торайтириб қўяди ва натижада қориндаги болага [озиқ бўладиган қон] етиб бормайди. Баъзан [мизож бузилиши] уруғни бузадиган модда ва бошқа рутубатлар билан бирга бўлади. У эрлик уруғини қуритади ва ёки эритади, ёки ҳўллади, ёки тутиб турувчи қувватни кучсизлантириб, уни тойдириб юборади, бу кўп учрайди; ёки [мизож бузилиши] уруғни тортадиган қувватни кучсизлантиради, бунинг таъсирида [бачадон] уруғни қаттиқ тортолмайди. Ёки у иссиқ қуруқлик ёхуд совуқлик туфайли [бачадондаги] озиқ йўллари торайтиради, ёхуд бола озигини бузади, ёки унинг болага етиб боришига тўсқинлик қилади, чунки кучли иссиқлик бачадонни қисиб юборади. Бунга яна совуқлик, ёки ярадан унган эт, ёки сўғал жинсидан бўлган ортиқча этларнинг борлиги, ёки болани ўровчи пардага ғалаба қилиб, озиқнинг тутиш йўллари бекитиб қўйган қуруқлик ҳам [сабаб] бўлади.

Совуқ-ҳўл мизожли бачадонда эрлик уруғида, сизот ерларда экин уруғида пайдо бўладиган ҳоллар юз беради; иссиқ-қуруқ мизожли [бачадонда] эса, оҳак сочилган ерларда бўладиган нарса юз беради. [Бола бўлмасликнинг бачадонга боғлиқ сабабларидан] яна бири модда, яъни ҳайз қонининг тўхталиб қолишидир, бу бачадоннинг моддани тортишдан ва етказишдан ожиз бўлганда юз беради. Ёки бачадон оғиб, ё айланиб қолади, ёки бўйида бўлишдан олдин тиқилма, қаттиқлиги, сўғалсимон ёки бошқача эт, яраларда эт униши, буриштирувчи совуқ ва тиқилма пайдо қилувчи бошқа сабаблар, шунингдек қуруқлик туфайли бачадон оғзи қаттиқ юмчилиб, натижада уруғ ўтмайди. Баъзан туққандан кейин бачадон бўш юмчилиб, уни тутиб тура олмайди

ёки уни тойдирувчи ёғ кўп бўлади. Бу [ёғ кўплиги] баъзан бутун тананинг иштироки билан ва баъзан, асосан, бачадонда, шунингдек чарвида ҳам бўлади, ёки танҳо бачадоннинг ўзида бўлади. Ёғ чарвида кўнайганда уруғни сиқади ва уни қисиб чиқаради. Бунга яна бутун тана ёки бачадоннинг қаттиқ ориқлаши, бачадонда шиш, яра, бавосир ёки тўсиқ бўладиган ортиқча эт каби офатлар ҳам [сабаб] бўлади. Гоҳо бачадон оғзида эрлик олати каби қаттиқ нарса пайдо бўлиб, олат ва уруғнинг киришига тўсқинлик қилади. Ёки [бачадонда] битиб кетган яралар бўлиб, улар [бачадонни] тўлдиради ва ҳайз қони оқадиган томирларнинг оғзини бекитиб қўйган бўлади. Баъзан бачадон оғзининг дағаллиги ҳам [бола бўлмасликка сабаб] бўлади.

Тугдириш аъзоларида бўладиган сабабга келсак, улар уруғ идишининг кучсизлиги, ёки унинг мизожида пайдо бўлган бузилишдан иборат; масалан, қулоқ орқасидаги венаси кесилган, ёки тошни чиқариш учун қовуғи ёрилган кишида зарар тугдириш аъзоларига умумлашади. Баъзан биронта асаб кесилиб, натижада уруғ идишлари, уруғ тугдирадиган қувват ва уруғни отадиган [аъзода] кучсизлик пайдо бўлади. Мояги эзилган ёки моягига сассиқалаф боғланган, ёки кўп кофур ичган кишиларда ҳам шундай ҳол юз беради. Эрлик олати туфайли бола бўлмасликка келсак, масалан, у калта тузилган бўлса, шундай бўлади, ёки эркак семиз бўлиб, олатнинг кўп қисми эт билан беркитилган бўлади. Ёки хотин семиз бўлиб, фаржнинг оғзи узоқ бўлади ва олат [бачадонга] тўғри бўлмайди, баъзан иккала томон ҳам [семиз] бўлади. Эрлик олатининг эгрилиги, пайининг қисқалиги ҳам [сабаб] бўлади, чунки бунда олат бачадонга рўпара бўлолмайди ва уруғ бачадон оғзидаги ҳалқага бориб етмай қолади.

Бошлама аъзоларда бўладиган сабабларни эса юқорида санаб ўтдик. Бўйида бўлиш осонлашсин учун ҳазм аъзолари ва руҳ аъзолари кучли бўлишлари керак. Тасодифий хато эрлик уруғини [бачадон] қамрай олишдан илгари ёки ундан кейин туширишдан иборат. Уруғ туширишда бўладиган хато шундан иборатки, хотин ва эрнинг жинсий алоқа вақтида уруғ келтириш замонлари турлича бўлиб, доимо улардан бири уруғни бошқасидан олдин келтиради. Агар эркак олдин келтирса, хотинни уруғ келтирмаган ҳолда қолдиради. Агар хотин уруғни олдин келтирса, эр ўз уруғини хотиндан кейин келтиради. Шунда бачадон оғзи уруғни тортувчи

ҳаракатдан тўхтайдди, [бачадон] эса хотин уруғини тўширганда сезадиган даражада қаттиқ очилиб ёпилиб эрлик уруғини тортмай қўяди.

Бир гуруҳ [табибларнинг] фикрича, бачадоннинг уруғ келтириш вақтида шундай қилишига сабаб эр сувини [бачадон] ичига тўкадиган ички уруғ идишларидан оқадиган суюқлик билан бирга тортиш учундир, ёки ўз уруғини тортиш учун шундай қилади, чунки агар бошқа бир гуруҳ табибларнинг айтганлари тўғри бўлса, хотинларнинг уруғи ичкарида туғилса ҳам ташқарига бачадон оғзига тўкилади, кейин бачадон уни ютади. Хотиннинг ўз уруғини ташқаридан тортиш учун бўлган бу хил ҳаракат эрнинг уруғ келтиришига хос эмасдир.

Эр уруғини [бачадон] ўз ичига олгандан кейин бўладиган хатога келсак, у, масалан, сакраш, бир нарсага уриб олиш, эрлик уруғи туширилгандан кейин тез туриш ҳамда бўйида бўлгандан кейин шунинг каби бошқа қаттиқ ҳаракатлар қилишдан иборат; булар болани тойдиради. Ёки тўсатдан қўрқиб ёки болани тушириш бобида айтганимиз бошқа сабаблардан бирининг содир бўлиши ҳам шулар жумласидандир.

Буқротнинг айтишича, эр хотиндан ҳеч қачон совуқроқ бўлмайди, яъни бошқарувчи аъзоларининг мизожида, биринчи мизожда ва соғлом уруғ мизожида, аммо кейиндан пайдо бўлган мизожда эмас.

Билгинки, туғадиган ва ҳомиладор бўладиган хотин бола бўлмайдиган хотинга қараганда кам касал бўлади, бироқ [туғадиган] хотин туғмайдиган хотинга қараганда заифроқ бўлади ва тезроқ қарийди. Бола бўлмайдиган хотин кўп касал бўлади, унинг қариши секинроқ бўлиб, умрининг кўп қисмида ёш хотиндек бўлади.

Белгилар. Бола бўлмаслик қайси уруққа боғлиқлигини кўрсатувчи белгиларга келсак, бу тўғрида бир қанча нарсалар айтганларки, уларнинг тўғри эканлиги тасдиқланмайди ва биз бу тўғрида бирон ҳукм қилмаймиз. Масалан: иккала уруғни сувга солиб кўриш керак, қайсинининг уруғи сувга кенга чиқса, кайсинини ўшанинг тегинида бўлади дейдилар; яна шундай дейдилар: иккала томоннинг етти қисми дона, икконтга қўйиб кўришда: қайси бири кўзунгиз қўриб, қайсинини ўшанида бўлади. Ўз айтганлари: бундан олдин етти дона, арпадан етти дона ва боқидан етти дона олиб сонов идишга солишди. Унинг устига [эр-хотиндан] бирини сийлириб етти кўп бўлилади, агар дона кўкарсса, бола бўлмаслик учун эрнинг аъзолари бўлмайди. Бундан кўра ҳам [ақалон]

Узоқ нарсаларни айтганлар, хотинни тажриба қилишдан айтилганларнинг яхшироғи мана бу: бир идишда ҳўл хушбўй нарса қайнатилиб, хотиннинг бачадони варонка оққали буғланиши керак. Агар тутатилган нарсанинг ҳиди унинг оғзига ва бурунларига ўтса, сабаб хотиндан бўлмайди, агар ўтмаса, у чоғда бу ерда тикилмалар ёки ёмон хилтлар бўладик, булар ҳид ва хушбўй нарсанинг ўтишига монелик қилган ёки уни бузган бўлади. Яна айтадиларки, хотин бир бўлак саримсоқни [фаржигга] кўтариб, унинг ҳиди ва таъмини юқоридан сезадими ёки йўқми эканлигини қарайди; бу асосан [бачадонда] тикилмалар борми ёки йўқлигини кўрсатади. Агар тикилмалар бўлса, бу бола бўлмасликни кўрсатади, агар тикилмалар бўлмаса, унда бола бўлмаслигига бошқа сабаблар ва бўйида бўлишига бошқа монелар борлиги эҳтимолдан узоқ бўлмайди. Қондан тоза бўлиб, бачадони оғзида рутубат қоладиган ҳар бир хотинда [уруғ] тойиб тушадиган бўлади.

Уруғ ва унинг аъзолари мизожидаги белгиларига келсак, юқорида билганингдек [мизожнинг] иссиқ ва совуқлигини уруғдан, хотиннинг уни ўзига теккандаги сезишидан, уруғнинг қуюқ ва суюқлигидан, қовдаги мўйнинг ҳолидан, уруғнинг рангидан ва ҳидидан, томирнинг тез ва суст уришидан, сийдик рангидан ва сийдик рангининг озлигидан ҳамда гавданинг шу белгиларга иштирокидан билинади.

Ҳўллик ва қуруқлиги эса, эрлик уруғининг қуюқ бўлиши билан бирга озлигидан ёки кўп бўлиши билан бирга суюқ бўлишидан билинади. Соғлом уруғ оқ, ёпишқоқ ва ярақлаган бўлиб, унга пашша қўнади ва ейди. Уруғнинг ҳиди хурмонинг янги чиқарган гунчаси ёки ясмин гули ҳиди каби бўлади.

Ҳайз қони ва унинг аъзоларидаги мизож белгилари. Сенга маълумки, унинг иссиқ ва совуқлигини ушлаб кўришдан ва [ҳайз қони] рангидан билинади; қаралади: у сарғишми, қорамтирми ёки гунгуртга мойилми, ёки оқишми; яна [хотиннинг] қовидаги мўйига ҳам қаралади. [Мизожнинг] ҳўл ва қуруқлиги қоннинг кўп-озлиги билан қуюқ-суюқлигидан билинади. Яна кўзларнинг яллиғланиши ва хираланишига ҳам аҳамият берилади, чунки кўз, Буқротнинг фикрича, бачадоннинг ҳолини кўрсатади. Қайси хотин ҳайздан тозаланганда, бачадонининг оғзи қуримаса, балки ҳўл бўлиб турса, бу хотинда бола бўлмайди.

Семизлик, ориқлик, ёғли бўлиш, олатнинг қисқалиғи

ва эгрилиги, олат боши ичида томирнинг қисқалиғи, бачадоннинг тўнкарилганлиги ва икки томондан уруғ туширишнинг қандай эканлиги тажриба билан аниқландиган нарсасидир. Серёғли фаржларга кириш йўли тор, [бачадондан] узоқ бўлиб, бачадон мугузлари қисқа ва қоринчалари бўртиб чиққан бўлади, у ҳар бир ҳаракатдан ларзага келиб, андак ҳиддан ҳам азиятланади. Бачадоннинг бирон томонга оғанлигини фаржнинг ичини пайпаслаб кўриш билан билинади: агар бачадон оғзи [фарж тешигига] рўпара бўлмаса, демак у бир томонга оған бўлади. Бачадони оған ёки тўнкарилган хотин жинсий алоқа вақтида оғриқ сезади.

Тадбир ва даволаш усуллари. Бу соҳада қўлланиладиган тадбир икки йўл билан бўлади. Биринчиси [хотинни] оҳисталик ва мулойимлик билан ҳомиладор қилишга киришилади, иккинчиси бўйида бўлишга монелик бўладиган сабабларни даволанади.

Бола бўлмайдиган ва яратилишда туғмайдиган бўлган [хотинларни], эрининг мизожига қарши мизожда бўлиб, уни алмаштиришга муҳтож хотинни, шунингдек олати калталиқнинг давоси йўқдир. Шунингдек, ҳайз қони келадиган томирларнинг оғзи яралардан битиб силлиқланган хотинлар учун ҳам даво йўқдир. Эрларини алмаштиришга муҳтож хотинларни даволашнинг табибга алоқаси йўқ. Булардан бошқаларига тадбир қилинади.

Биринчи йўлнинг тафсили. Жинсий алоқа учун энг мувофиқ вақтни танлаш керак, буни биз юқорида айтиб ўтдик; бунинг учун ҳайз охирига етган вақтни ва биз айтган сабабларга кўра унинг билан алоқа қилиш лозим бўладиган вақтни танлаш керак. Жинсий алоқани бир оз вақт кечиктириш керак, бироқ бу уруғларни совуққа айланиб бузиладиган даражада узоқ давом этмасин; агар шундай бўлиб қоладиган бўлса, [бола] туғмайдиган қилиб алоқа қилсинлар, сўнг яхши уруғ тўплангани маълум бўлгунча алоқани тарк қилиб турадилар. Алоқани ҳайздан тозаланганликнинг аввалида бўлишни роя қилсинлар; бироқ ҳар бир хотин бадани учун бу муддат турлича бўлади. Кейин [эр-хотин] ўйнашадилар, айниқса мизожи ёмон бўлмаган хотин билан шундай қилинади. Кейин эр хотиннинг эмчакларини мулойимлик билан ушлаб, қовуни қитиқлайди, лекин ҳақиқий равишда қўшилмасдан туради, хотин қизишиб, унинг хоҳиши ортгач, [олатни] устан тиллиққа ишқаланди, чунки шу ер хотиннинг даъват оладиган еридир.

Сўнг хотиннинг қаттиқ ёпишиб, кўзлари қизара бошлайдиган ва энтикиб, тутилиб сўзлайдиган вақтини кутиб турилади. Бу чоғда уруғни бачадон оғзига тўғрилаб [уруғ тушадиган] ўринни озгина кенгайтириб юбориш керак. Кенгайтириш ташқи ҳаво таъсири етмайдиган даражада бўлсин, чунки ташқи ҳаво дарҳол [уруғни] бузади ва у бола беришга ярамай қолади.

Билгинки, агар уруғ жуда тор [ўринга] юборилса, ҳатто эрнинг олати муқобил деворга тегиб қолса, баъзан уруғ зое кетади. Аксинча, уруғ бачадон оғзигача бир оз отилиб бориши керак ва олатнинг тешиги бекилиб қолмаслиги лозим. Шундан кейин эр хотинга бир оз муддат қаттиқ ёпишиб турган ҳолда [олатини] жуда нарига тақаб туради; бачадон оғзини очилишлари ва «нафас» ҳаракатлари тамом тўхтаганлиги билингунча шундай ётилади, сўнгра эркак ҳам бир оз тинчланади. Хотин эса оёғини кериб, сонларини кўтариб, белини пайсайтириб ётади, кейин эркак туриб хотинни шу ҳолда қолдиради, у икки оёғини жипслаб нафасини ичига қамаб ётади, агар у шундан кейин ухлаб қолса, бўйида бўлиши кўпроқ муқаррар бўлади. Агар жинсий алоқадан олдин хотинга шу ҳолга мувофиқ тутатқилар ишлатилган бўлса, яна яхшироқ бўлади. Алоқадан олдин кўтармалар, хусусан муқл ва шунга ўхшаш унча иссиқ бўлмаган елимдан қилинган кўтармаларни истеъмол қилинади.

Иссиқ мизожли хушбўй нарсаларни бачадон остидан тутатиш [бу бобда] ажойиб таъсир кўрсатадиган нарсалардандир; Унинг ҳидини хотин юқоридан сезмайди. Кейин узун найча олиб унинг бир томонини иссиқ кулга қўйиб, иккинчи томонини етиб келган иссиғи чиқарлик даражада қилиб бачадонга киргизилади. Хотин шу ҳолда ётади, ёки чидагунигача ўтиради, сўнг [эр-хотин] қўшилишадилар.

Даволашнинг иккинчи йўлига келсак, бу шундай бўлади: агар бола бўлмасликка иссиқ [мизож] ва иссиқ хилтлар сабаб бўлса, у [хилтларни] бўшатиб, мизожни маълум озиқ ва ичимликлар билан мўътадиллаштирилади. Бачадонга маълум ширалар, совуқлик ва ёғлардан тайёрланган ҳароратни эътидолга келтирадиган мумлик суртмалар истеъмол қилинади. Агар сабаб совуқлик рутубат бўлса, уни яқинда айтадиганимиз нарсалар билан даволанади; бу хил сабаблар кўп учрайди. Агар [бола бўлмасликка] сабаб бачадон оғзининг ўрнидан кўзгаллиши бўлса, уни аъзонинг ўрнидан кўзгаллишига

қарши қўлланадиган чоралар билан ҳамда ўз бобида айтадиган қортиқлар билан даволанади, [табибларнинг] айтганига биноан муносиб томондаги болдир томиридан қон ҳам олинади. Агар сабаб ёғнинг кўплиги бўлса, бачантарбия ва энгил овқатлар истеъмол қилинади; сувли ҳаммомлардан сақланиб, иссиқ булоқ сувларидагина чўмила олишлари мумкин. Томирдан қон олдириш ва ўткир ҳуқналар воситаси билан бўшатилади, шунингдек, тарёқ ва *тиёдаритус* каби қуритувчиларни истеъмол қилинади. Суяқ оқ шароб ичмасдан, сув қўшилмаган кучли қизил шаробдан озгина ичиши керак. Хурмо дарахтидан олинган оқ асал, гулсапсар ёғи ва *мурр* бундай [хотинлар] учун фаржга кўтариладиган яхши дорилардандир.

Агар бола бўлмасликнинг сабаби эрлик уруғининг яхши ўрнашишига моне бўладиган ел бўлса, у чоғда *каммуний* каби нарсалар билан даволанади ҳамда рум арпабодиёни, петрушка уруғи, газাগўт уруғи, айниқса маълум илдизларнинг сувига солинган газাগўт уруғини ичирилади, шунингдек булардан тайёрланган дориларни фаржга кўтарилади. Қундуз қири, газাগўт уруғи ва тор мурчи уруғи елни тарқатадиган нарсалардандир. Агар сабаб қаттиқ қуруқлик бўлса, у чоғда ҳўлловчи ҳуқналар ишлатилади ва юмшатувчи ёғларни [фаржга] кўтарилади; шунингдек сут, айниқса эчки сuti ва ёғли шўрвалар ичирилади. Агар сабаб бачадон оғзининг торлиги бўлса, уни [кенгайтириш] учун доимо қўрғошиндан қилинган милни ишлатиш керак, буни тадриж билан йўғонлаштириб борилади. Юмшатувчи марҳамлар билан силанади ва у [хотин] кўп алоқа қилиши лозим. Унга карам ейиш, петрушка, зира, рум арпабодиёни ва бошқа нарсаларни истеъмол қилиш фойдалидир.

Бола бўлмасликнинг даволаб бўладиган сабаби, кўпинча, совуқлик ва рутубатдан иборат бўлади. Бўйида бўлишга ёрдам берувчи дориларнинг кўпчилиги совуқ ва ҳўлликни йўқотинга қаратилгандир.

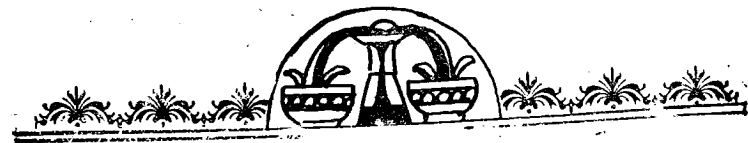
Агар рутубат бор бўлса, уни *иёражлар*, ҳуқналар, кўтариладиган дорилар билан бўшатиш керак. Ичиладиган нарсалардан *митридат*, тарёқ, *тиёдаритус* каби иссиқлик маълуми, шунингдек *кокабинаж* дориси берилади. Хотинга фил сийлигини ичирилса, у ўзининг маълум хусусияти билан таъсир қилади; ҳаммадор қилишда бу ажойиб доридир, буни жинсий алоқасга яқин ёки алоқа вақтида қилишени. Фил тишининг кириндисини ҳам ичирилади, у таъсир фойда қилади. Рум сассиқ

қаврагининг уруғи ҳам яхши ва синалган дорилардан бири, уни кўп бола берсин деб гоҳо урғочи молларга ҳам ичирилади. Бальзам ёғи, бон ёғи ва гулсапсар ёғидан тайёрланадиган, шунингдек қора нефтьдан қилинган дорилар фаржга кўтариладиган яхши дорилардандир. Ғоз ёғини ҳам юнг билан кўтарилади. Ундай дориларни хушбўй тирноқ, мушк, сунбул, тўпалоқ, укроп, каклик ўти, жувона, зуфо, муқл, «тулки мояғи» ва қандулдан ҳам тайёрланади, бу ажойибдир. Яна уларни сарв ёнғоғи, дафна меваси, омила шираси, амом, *содаж* ва ёввойи зирадан тайёрланадиган, умуман, ҳар бир қиздирувчи ва буриштирувчи нарсадан, айниқса, сирғанишга [қаршилик қилувчи] нарсалардан тайёрланади. Ҳайз кўргандан кейин қуён панирмоясини турбуд ёғи, гунафша ёғи билан кўтарилса, бўйида бўлишга ёрдам қилади. Шунингдек, қуён тезагини ва айтишларича, эркак кийик ўтини кўтарилса, айниқса унга тулки мояғи ва асалдан бир оз қўшиб кўтарилса, фойда қилади. Унинг тезагини бўри ўтини ёки қуён, ёхуд арслон ўтини икки *донақ* миқдоридан кўтариш ҳам шундай.

Яхши шамча. Заъфарон, амом, сунбул ва қашқарбедаларнинг ҳар биридан уч ярим *дирҳамдан*, *содаж* ва ёввойи зираларнинг ҳар биридан бир *уқиядан*, ғоз ёғи ва тухум саригидан икки *уқия*, рум сунбули ёғидан ярим *уқия* олиб, [хотин] ҳайздан тозалангандан кейин ҳаворанг юнгда уч кун кўтарилади, уни ҳар кун янгилаб турилади. Яна: қуруқ ёки ҳўл саримсоқ олиниб, устига ўз миқдорича кунжут ёғи қуйилади, кейин уни эзилиб пишиб, сув қисми кетгунича қайнатилади ва юнгда кўтарилади, бу яхши доридир. Баъзан дори кўтаришдан олдин Абу Жаҳл тарвузи этининг қуввати ўтказилган бирон нарса билан ҳуқна қилишга тўғри келади, бу рутубатларни чиқаради. Ёки фаржга кундур елими каби дорини кўтарилади...

Буглаш учун *мурр*, *майға* елими ва дафна мевасидан тайёрланган кулчалар ишлатилади; бу билан ҳар кун бугланади. Яна: қизил зирних ва сарв бужурини *суюқ майға* елими билан қориб, ҳайздан тоза бўлгандан кейин уч кун кетма-кет варонка орқали бугланади. Шунингдек, *мурр*, *суюқ майға* елими, гальбан елими, дафна меваси, седана, муқл ва зуфолар билан ҳам [бугланади].

ҲОМИЛАДОРЛИК ВА ТУҒИШ

Боланинг пайдо бўлиш, ҳаракатга келиш ва туғилиш муддатларини анатомия ва ундан кейинги [фаслларда] айтиб ўтдик. У ердан билинадикки, еттинчи ой бола туғиладиган ойланинг энг олдини экан; бунда бола қоринда эканида туғилиш ва мизож жиҳатидан кучли бўлиб, унинг ўсиши, ҳаракатга келиши ва чиқишга талаби тез пайдо бўлади. Шу муддатда туғилган болаларнинг кўпчилиги ўлади, чунки булар кучсиз тузилган бўла туриб [туғилиш вақтида] қаттиқ ҳаракатларга дучор бўладилар, чунки бундай туғилган бола аслда кучли бўлса ҳам, пайдо бўлиш замонига яқиндир.

Саккизинчи ойда туғилган болалар эса бошқаларга қараганда ҳам кўпроқ ҳалок бўлиб, камдан-кам яшайдилар. Агар саккиз ойликда туғилган боладан бирортаси яшаб қолган бўлса ҳам, бу жуда кам учрайди. Шу муддатда туғилган қиз болалар ҳам камдан-кам яшайди. Баъзи мамлакатларда саккиз ойликда туғилган бола ҳеч бир яшамайди, чунки уларнинг ҳоллари шундаки, уларнинг пайдо бўлиши, ҳаракатланиши ва туғилишга интилиши шу вақтгача кечиккан бўлади, бу ҳол улардаги қувватнинг аслданоқ кучли бўлмаганидан дарак беради. Агар бундай [болалар] тугалланишнинг бошида [она баданидан] қутилишга ҳаракат қилсалар, улар қувватлари етти ойда туғилган болаларда бўладиганидек, бошданоқ кучли бўлиб, тугалланишнинг бошида қутилишга интиладиган болаларга қараганда кўпроқ заифлашадилар. Агар шундай бўлмасдан, балки тузилишлари ва туғилишга ҳаракатлари бундан илгари тасом бўлган бўлса, бунда ҳам [бола] ўрнидан ажралишга интилиб тўнкарилади, бироқ бу билан ҳолсизланиб мақсадга етолмайди ва қувват қайтгунча тўнкарилган ҳолда қолади. Бу ҳол уни [яна] ожиз ва кучсиз қилади; шу вақтда у [болада] йўналган ерига етолмасдан қу-

тилиш учун турли ҳаракатлар қилиб чарчаган ва ҳолдан кетган кишида бўладиган ҳол юз беради. Кейин у ночор касал ва кучсиз бўлиб қуввати тарқалади. Агар у шундай ҳолда туғилса, у ҳақда касал ва кучсиз бўлиб туғилган бола сингари ҳукм юритилади. У ҳақдаги ҳукм шуки, унинг тирик қолишига умид қилинмайди.

Тўққизинчи ойда туғилган болага келсак, агар унинг яратилиши ва ҳаракатга интилиши еттинчи ойда тугалланган бўлиб, бироқ қутилиши мумкин бўлмасдан яна бачадонда қолиб, саккизинчи ойда биз юқорида айтганлар пайдо бўлган бўлса, у чоғда [бола] бир ой ичида шу қадар ўзини тиклаб оладики, унга қувват келиб тўнкарилишдан тўғриланади ва маҳкамланиб қайтадан тўнкарилгунча [шундай қолади], туғилганда эса соғлом қолади.

Агар бундай бўлмасдан шу вақтда кўзғалишга интилса, у ҳақдаги ҳукм ҳар бир кучсиз бола ҳақидаги ҳукм каби бўлади.

Унинчи ойда туғиладиган болаларнинг кўпчилигида тўққизинчи ойда туғилишга интилиш бўлиб, бироқ бу нарса муяссар бўлмаган ҳамда саккизинчи ойда туғиладиган болада юз берадиган ҳолатлар пайдо бўлган бўлади. [Бачадондан] ажралиш вақтининг еттинчи ойда тўғри келиб, [боланинг] ўзини ўнглаб олишининг ўнинчи ойгача чўзилиши ва ўнинчи ойда тўла ўнгланиб олиши камдан-кам учрайди. Бундай ҳол аҳёнда бир бўлиб, боланинг заифлигидан дарак беради, чунки [қувватни] тиклаб олиш еттинчи ойдан ўнинчи ойгача қолади.

ҲОМИЛАДОР ХОТИНЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАДБИРИ

Уларнинг ичи жуда қотган бўлса, ёғли шўрва, ширхушк ва шулар каби муътадиллик билан юмшатувчи нарсалар билан ички донмо мулоҳим қилиб туришга аҳамият берин лозим. Муътадил бадантарбия қилиш ва секин-аста юришга буюриш керак, аммо булар ҳалдан ташқари бўлмасин, чунки ҳалдан ташқариси қувватни туширилади. Булар шунинг учун керакки, ҳайз қони тўхташи сەббоби уларда чиқиндилар кўнаиб кетади. Улар ҳаммаини кўп истеъмол қилмасликлари керак, ҳатто туғини яқинлашгангунча ҳаммомни ўзларига ҳаромвек билишлари керак. Бошларини ҳам ёғламасликлари керак: кўпинча, бундан назла пайдо бўлиб йўтал бошланганда, бу боғани кўзгатиб тутишга тайёрлайди.

[Ҳомиладор хотин] қаттиқ ҳаракат, сакраш, урилиш, йиқилиш, айниқса, жинсий алоқадан, шунингдек қоринни тўлдириб овқат ейишдан ва аччиғланишдан сақлавиши лозим. Гамга соладиган ва хафа қиладиган нарсаларни уларга айтмаслик ва болани туширадиган ҳамма сабабларни улардан узоқлаштириш керак, айниқса бўйида бўлишнинг биринчи ойида йнгирма кунгача ва хусусан биринчи ҳафтада уч кунгача шундай қилиш керак; шу вақтда уларга болани кўзгатувчи бир нарса ман қилинади. Қориндаги болани сақлаш тўғрисидаги ёзганларимизга ҳам қаралсин. Ундай хотинлар ўзларини қовурга остидан юмшоқ юнг билан ўраб қўйишлар.

[Ҳомиладор хотинларнинг] озиқлари тоза нон, шўрва ва зирбожлардан иборат бўлиб, улар ковул, Миср боқиласи ва хом зайтун каби ҳар бир ўткир ва аччиқ нарсалардан, шунингдек ловия, нўхат ва кунжут каби ҳайз қонини юргизадиган нарсалардан қочишлари керак. Агар улар бўйида бўлган куни таом ейишни истасалар, шунда Буқрот уларга толқонни сувга солиб беришни буюради, чунки толқон қоринни дам қилса ҳам тездан озиққа айланади. Уларнинг шароблари райҳоний суюқ эски шаробдир. Буқрот улар қора шароб ичсинлар, деган, бунда у суюқ қора шаробни кўзда тутган бўлса керак, унинг қоралиги кучлилигидан бўлиб дурдалигидан бўлмайди. Газаклари майиз, ширин беҳи, иштаҳани кўзгатадиган нок, нордон-чучук олма ва нордон-чучук анордир. Уларнинг дорилари эса марварид жуворишни кабилардан иборат.

Нусха. Тешилмаган марвариддан бир *дирҳам*, назла ўтидан бир *дирҳам*, занжабил ва мастакиннинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, ёввойи занжабил, чаёнсимон дарунак, петрушка уруғи, чакамуғ, қоқила, мускат ёнғоғи, мускат ёнғоғининг пўсти ва *қирфанинг* ҳар биридан икки *дирҳамдан*, оқ баҳман, қизил баҳман, мурч ва узун мурчнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, дорчиндан беш *дирҳам*, Сулаймон шакардан шуларнинг ҳаммасича олинади. Бир гал ичишга энг кўп миқдори бир қошиқдир, бу юкли хотинларда бачадон ва меъда ҳолларини тузатади. Уларнинг меъдаларига қаттиқ аҳамият бериб кучайтириш керак, бунинг учун гул қандни уд, мастаки ва бунинг кабилар билан қўшиб берилади. Кўп шакар ва жуда ўткир бўлмаган енгил дориворлардан тайёрланган жуворишлар билан ва буриштирувчи, қиздирувчи хушбўй суртмалар билан ҳам [кучайтирилади].

ЯНГИ ТУҚҚАН ХОТИНЛАР УЧУН ҚўЛЛАНДИГАН ТАДБИР

Хотин туққач, уни ўраш ва туғиш қонини етарли даражага келтиришга ҳаракат қилиш керак. Овқатни қиздирадиган, буриштирадиган хушбўй нарсалар билан тузатиш керак; бирданига ғализ овқатларга ўтмаслик керак, бу иситма бериб ўзгартирувчи қувватни ва жигарни кучсизлантиради ва ташналикни кучайтиради, баъзан эса истисқога ҳам сабаб бўлиб қолади. Агар шу билан бирга у хотиннинг жигари қаттиқлашиб қолса, унинг тузалишига умид йўқ.

Туғиш қони келадиган кунларнинг ҳаракатлари ва давлари бордир. У давр тўлғоқ ва оғриқдан бошланади. Касал йигирма тўрт кундан ўтиб тузалмаса ёки тузалган бўлса ҳам қайталаса, бу касалликнинг суёт ўтишидан дарак беради, шунда кучсизлик ва бухрон кунларидан бошқа вақтда бўшатил тadbирни қўллаш лозимдир.

ҲОМИЛАДОР БЎЛИШНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ

Табиб гоҳо туғиши хавfli бўлган ёш хотинлар, бачадонда бирор касаллик бўлган хотинлар ҳамда қовуғи кучсиз бўлган хотинларларда ҳомиладорликнинг олдини олишга мажбур бўлади; [қовуқ заиф бўлганда] бола оғирлик қилиб, кўпинча, уни ёриб юборади ва сийдикни тутолмаслик касаллиги юз беради, натижада хотин умрининг охиригача сийдикни тутолмайдиган бўлиб қолади. [Ҳомиладор бўлмаслик] тadbирларидан бири жинсий алоқа вақтида ҳомиладорликка олиб келадиган ҳолатда алоқа қилмасликдир, бу ҳолатларни юқорида айтиб ўтган эдик; яна эр ва хотин уруғини бир вақтда келтирмасликлари, [алоқадан кейин] тезлик билан ажралишлари керак. Хотинни эса жинсий алоқадан бўшаш билан туришга ва орқага бир неча марта, — саккиз-тўққиз марта, — сакрашга буюрилади, шунда, кўпинча, уруғ чиқиб кетади. Юқорида ва олдинга сакраш, кўпинча, уруғни тўхтатади. Уруғни тойдиришга гоҳо аксириш ҳам ёрдам беради.

Риоя қилиш зарур нарсалардан бири жинсий алоқадан илгари ва кейин [фаржга] қитрон кўтариш ва уни олатга суртишдир; бальзам ёғи ва қўрошин упасини [суртиш] ҳам шундай. [Жинсий алоқадан] илгари ва кейин анор чарвисини ва аччиқтош кўтариш ҳам [фойда қилади]. Карам гули ва уруғини ҳайздан тоза бўлганда ва жинсий алоқадан олдин ва кейин кўтариш айниқса, уни қитронга солиб ёки ялпиз қайнатмасига ботириб кўтариш бу тўғрида кучлидир. Ҳайздан тоза бўлгандан кейин Бобил толи япроғини юнгда кўтариш, айниқса уни Бобил толи япроғининг сувига ботириб кўтариш, [ҳомиладорликка моне бўлади]. Шунингдек, Абу Жаҳл тарвузининг эти, чўл қовоғи, темир чирки, карам, сақмуний ва карам уруғидан баробар миқдорда олиб, қитрон билан биргалликда кўтарилади. Жинсий алоқа

дан кейин мурч кўтариш бўйида бўлишга тўққинлик қилади; фил тезагини тахҳо ҳолда кўтариш ёки юқорида кўрсатилган вақтларда у билан буглаб кўтариш ҳам шундай. Ичиладиган нарсалардан бири қора райҳон суви бўлиб, ундан уч уқия ичирилса хомиладор бўлишга моне бўлади.

ТУЛҒОҚ ТУТГАН ХОТИННИНГ ТАДБИРИ

Хотиннинг туғиши яқинлашганда уни доимий равишда иссиқ сувда чўмилтириш ёки ваннада олиб туриш керак, яхшиси, хотин кучсизланиб бўшашмаслиги учун бу тadbирни ҳаммомдан ташқарида қилиш керак. Қов, орқа ва чотларга укроп, бобуна, *шаббўй* ва бошқа нарсаларнинг ёғини ишқалаш, доимо хушбўй нарсаларни [фаржга] кўтариб, чотга суюқ мумли суртмалар, бўшаштирувчи ёғ ва шиллиқларни, шунингдек семиртирилган товуқ ва гоз ёғлари каби эритилган ёғларни совуқ ҳолда эмас, иссиққа яқинроқ қилиб илтиб қўйилади; хусусан [хотиннинг] фаржи қуруқ ёки фаржи билан бярга бутун танаси ҳам қуруқ бўлганда шундай қилинади. Қийин туғадиган хотинга бир ойгача ҳар куни наҳорга беҳи уруғи шиллигини зигир уруғи шиллиги билан бирликда ичириш керак. Дард тута бошлаган кунларда сариқ йўнғичқа суви ичирилади. Унинг озғин ички юмшатувчи сабзавотдан, шўрвалардан, семиз гўштлардан ва семиртирилган товуқлардан иборат бўлади; буриштирувчи нарсаларни ман қилинади. Унинг фаржини мушк ва атрлар билан буглаш керак. Туғиш яқинлашиб тўлғоқ ушлаганида миқдори оз ва озиқлиги кўп таомлардан бирон нарса едириб, унинг устига райҳоний шароб ичирилади. Кейин хотин бир муддат икки оёғини узатиб ўтириши керак, кейин бир оз вақт чалқасига ётади, шундан кейин бирдан туриб нарвонга чиқиб тушади ва қичқиради. Бачадон оғзи озгина очилиб, кейин очилиши кўпая бошласа, хусусан ички тери ёрилгандан кейин мумкин бўлганча қаттиқ кучаниши, қийналмо бўлса ҳам аксирини, оғзини мумкин бўлганча катта очини ва мумкин бўлганча кўп даровни ичига тортиши керак. Шундай қилиш бола ва ўғилнинг чиқаради. Туғиш вақтида ўтирилган чорванинг энг яхшиси орқасида суяничи бор курсидир, бунга бачадон очилгандан кейин ўтказилади. Хотин агар семиз бўлса, бошини қуйи қилиб тўнкаришиб ётади ва бачадон оғзи фаржинга тўғри бўлсин учун ички назарини чорви ташта қилганда.

Кейин фаржга юқорида кўрсатилган юмшатувчи нарсаларни суртिलाди. [Фаржни] бармоқлар билан кенгайтириб очини керак, шундай қилиб қоринни босилса, у тўрт оёқли ҳайвонлардек тезликда туғади. Қоғоноқ кўриниб бола яқинлашгани билинса, бироқ қоғоноқ қалинлигидан ёрилмаса, уни тирноқ билан ёки қурол билан ёрилади, бу қуролни бармоқ ораллиғига олиб, болага тегизмасдан секинлик билан [ишлатиб], рутубатни оқизиб болани тойдирилади. Агар бола чиқадиган ерга келмасдан қоғоноқ тезда ёрилиб кетса ва орадан анча муддат ўтиб фарж қуриб қолса, дарҳол фаржга тойдирувчи суюқ мумли суртмалар, шиллиқлар, эритилган ёғлар, тухум оқи ва сариқларини қўйиш керак.

Туғиши қийин бўлган хотинларни дори ишлатмасдан даволаш тadbири. Хотиннинг туғиши қийинлашса ва унинг қуввати кучсизлашган бўлса, унга ёқимли хушбўй нарсалардан озгина ҳидлат, гўшт сувидан ҳўплат ва чала пишган тухум ва шунга ўхшаш кам миқдорли яхши овқатлардан едир, кейин хушбўй райҳоний шаробдан бир неча қадаҳ ичир. Кейин уни ўтқазиб уйнинг ҳароратини мўътадил қил: агар қиш вақти бўлса кўп ўт ёқ, ёз бўлса, уни елпиттир. Бир озгина иссиққа мойил илиқ сувда миёнқовурғаларига етказиб ўтқаз, айниқса ўн боғ ялғиз солиб қайнатилган сувли идишга ўтқаз. *Мурр* каби нарсалардан қилинган шамчани фаржга кўтариб хотинни, унинг туғиш аъзоларини ва умуртқасини мумли суртма ва илиқ ёғ билан ишқалат, айниқса [туғишнинг қийинлашувига] сабаб совуқ бўлса шундай қил; шиллиқларни ва тойдирувчи нарсаларни ҳам ишлат. Қўпинча, бу нарсаларни фаржга юборишга ҳам тўғри келади. Бунинг учун хотинни чалқасига ётқизиб думбасининг тагига ёстиқ қўйилади, икки оёғини кўтариб мумкин бўлганча икки сонини кериб турилади ва фаржга тойдирувчи ва бошқа хил моддаларни узунлиги бачадон узунлигида бўлган най билан юбор, кейин ёнидаги хотинлар, бачадон оғзи очилди ва рутубатлар оқа бошлади, деб айтганларича [туғувчи хотинни] бир оз муддат шу ҳолда қўясан. Бу чоғда уни аксиртирасан ва юқори кўтариб курсига ўтқазасан, кейин қориннинг пастки қисминини сиқинишга буюриб хотинни қаттиқ кучанишга мажбур қиласан ва икки биқинини қисиб-қисиб уқалатасан, мана шунда у тезда туғади. Баъзан бачадон оғзи кўриниб турсин учун фаржни пружина билан очинишга тўғри келади. Хотинни ерга қараб ётқизиб, чўккалатиб, чалқасига ётқизиб ва яна бошқа хил ҳолат

ларда ётқизиб кўрилади; буларнинг қайси бирида боланинг боши фаржга яқин келиб туғиш осонлашувини қаралади. Дояга кўполлик қилишга ва фаржга тойдирувчи нарсалар қўйишга рухсат берма.

Бу тадбирлар кифоя қилмаса буғланадиган ва кўтариладиган дорилардан фойдалан. Агар сен эрталаб туғувчи хотинга ҳаб дори ва бошқа хил туғишни осонлаштирадиган дорилар ичирган бўлсанг, бироқ у туғмаса, тушда унга кунжут ёғи қўшилган ловия ва нўхат шўрвасидан хўплатиб ичириш керак. Кеч кирганда биз қуйида айтадиган шамчалардан бирини кўтариб ўша билан ухлашга буюрасан, тонг отгунча биз айтадиган дориларнинг бири билан буғла, кейин яна дори ичирасан, агар булар ҳам фойда қилмаса, мастак унини гавагўт суви билан қориб, орқа ва киндикка суртасан.

Агар оғриқ зўрайиб кетса, айниқса совуқдан зўрайса, фаржга қиздирувчи ёғ қўясан. Қадимги табиблар болани чиқаришда ҳаракатлар бобида бир ҳийла айтиб қолдирган бўлсалар ҳам, биз уни тушириб қолдирдик, чунки бундан умид камдир.

Боласининг оёғи бошидан олдин чиққан хотинга ишлатиладиган тадбир. Бола тўғри ўтиргунча унинг оёғини аста-секин ичкарига қайтариб секин айлантирилади; боши тушгунча икки болдирини оз-оздан кўтарасан. Агар булардан биронтаси ҳам мумкин бўлмаса, болани боғлағичлар билан боғлаб чиқар. Кесишдан бошқа илож қолмаса, уни ўлик бола тўғрисида айтилганларга мувофиқ қилиб [кесиб олинади].

Боласи ёни билан келган хотинни [туғдириш] тадбири. Бу олдингисига яқин бўлиб, болани юқорига итариш, ўтқазиш ва аста тўнкариш билан тўғриланади.

Бачадонида шиш бўлган ҳолда туғувчи хотинга ишлатиладиган тадбир. Бунга мумли суртмалар ва ёғлар ишлатилади. Буларда туғиш ҳолати ва бошқа нарсаларда семиз хотинларга қўлланиладиган [тадбирлар] ишлатилади.

Бола катталиги сабабли туғиш қийинлашган хотинни [туғдириш] тадбири. Бундай болани доя яхшилаб ушлаб мулойимлик билан оз-оздан тортиши керак. Агар нажот бўлса [яхши], бўлмаса, уни латта парча билан боғлаб аста-секин тартади. Бунда ҳам натижа бермаса, омбирлар ишлатиб чиқаришга ҳаракат қилинади, агар бу ҳам мувофиқ бўлмаса, осонроқ бир йўсинда кесиб чиқарилади ва қоринда ўлган болага ишлатиладиган тадбир ишлатилади.

Боланинг ўлиб қолиши ёки унинг шакли тирик қолишига умид қолдирмайдиган даражада бузуқ бўлиши сабабли туғиши қийинлашган хотинга ишлатиладиган тадбир. Юқориде айтилган ва яна айтиладиганлардан [фойдаланиб] ўлик болани чиқарадиган дорилар қўлланади, агар бундан фойда бўлмаса, илмоқлар солиб бўлак-бўлак қилиб кесиб чиқарилади, буни бола шишиб кетмасдан олдин тезликда қилинади. Агар боланинг боши катта бўлиб ичидаги нарсалар оқсин учун уни ёриш ва кесиш мумкин бўлса, шундай қилинади.

[Туғувчи хотин] ҳушидан кетганда ишлатиладиган тадбир. Боланинг қайтиб кетиш хавфи бўлмаса, [хотиннинг] юзига сув сепилади ва унга хушбўй нарсалар ҳидлатиш ва гўшт сувини шароб ва дориворлар аралаштириб оғзидан қуйиш билан қувватини кўтарилади.

Туғишни осонлаштирувчи дорилар: узун ва қовоқ уруғисимон гижжаларни чиқарадиган ҳамма дорилар болани чиқаради. Агар туғувчи хотинга *хийршанбар* пўстлоғидан тўрт *мисқол* ичирсанг, турган ўрнида туғдиради. Ангуза ва қундуз қири ичириш жуда яхши дорадир. Дорчинни ичириш ҳам яхшидир, чунки бу тўлғоқни ва туғишни осонлаштиради. Рум гулхайриси япроғининг сув ва асал билан қайнатмаси туғишни жузда осонлаштирадиган нарсалардан биридир. Сарик йўнғичқа суви ҳам туғишни енгиллаштиради.

Фойдаси етук яхши дорилардан бири мана бу: *парсиёвашондан* олиб янчилади ва шароб ҳамда бир озгина ёғ билан ивитиб ичирилади. Бу, шунингдек, кийик ўти ҳам тажрибадан ўтган дорилардандир.

Қадимги бир табиб ишлаган, лекин кейинги табиблардан бири ўзиники қилиб олган ҳаб дори. Дорчин ва арча бужурининг ҳар биридан ўн *дирҳам*, яхши Цейлон дорчинидан етти *дирҳам*, *қирфа*, *мурр*, юмалоқ аристолахия ва аччиқ кустнинг ҳар биридан беш *дирҳамдан*, *майъа* елими ва афюндан икки *дирҳамдан*, мушкдан тўртдан бир *дирҳам*; булардан ҳаб ясалади ва уч *мисқолини* икки *уқия* эски шароб билан ичирилади. Менимча, афюнни камайтириб бир *дирҳам* билан чекланиш яхшироқдир.

Бошқа яхши ҳаб. Арча бужуридан ўн *дирҳам*, газатўрдан беш *дирҳам*, исирик донидан тўрт *дирҳам*, ангуза, қаврак елими ва рўяннинг ҳар биридан уч *дирҳамдан* олиб ҳаб ясалади. Бундан уч *дирҳамни* ҳайз қонини юргизувчи нарсалар қайнатмасида, масалан, арча бужури, кийик ўти ва рўян қайнатмасида ёки қизил ло-

вия қайнатмасида, ёки газагўт қайнатмасида ичирилади.

Яна бир яхши ҳаб. Арча бужури — икки дирҳам, ангуза — ярим дирҳам, қаврак елими — ярим дирҳам, рўяндан ярим дирҳам олиб, шуларни бир галда ичилади.

Яна: узун аристолохия, мурч ва муррдан баробар миқдорда олиниб, ҳаб ясалади. Бундан уч дирҳамни ҳар кунни бир уқия Миср боқиласи суви билан ичирилади. Бу [болани] туширади, туғишни осонлаштиради ва бачадонни кучли равишда тозалайди.

Юқоридаги ҳолларда шунинг каби таъсир берадиган [дори]: ҳаворанг муқл, мурр ва арча бужуридан фундуклар ясаб ичирилади. Бу болани туширади ва туғишни осонлаштиради.

Жуда яхши маъжун. Бунга баробар келадиган ҳеч нарса йўқ дейдилар. Мурр, қундуз қири ва майъа елимининг ҳар биридан бир мисқол, дорчиндан ярим мисқол, арча бужуридан ярим мисқол олиб, асал билан қориллади. Бир ичими икки мисқол, энг яхшиси уни шаробга солиб ичиришдир, шунда у гоётда фойдали бўлади.

Қуюқ ва суюқ суртмалар. Абу Жаҳл тарвузи этининг қайнатмасидан, — унинг янги сиқилган шираси бўлса яна ҳам яхшироқ, — олиб газагўт шираси билан аралаштирилади ва муррдан бир оз солиб қовға киндиккача етказиб суртилади.

Ажралган болани чиқаришда кучли таъсир қилувчи кўтариладиган дорилар. Абу Жаҳл тарвузининг этни ва газагўт шираларига юнгни ботирилиб кўтарилади; ёки юнг нарчасида аристолохияни кўтарилади, ё бахур Марям, ё тор майизи, ёввойи бодринг, ё етмакни кўтарилади, ё худ харбақ, говшир ва ҳўкиз ўтидан шамча қилиб кўтарилади, бу болани тирик ёки ўлик ҳолда туширади.

Хосиятга билан таъсир қилувчи дорилар. Туғишдан қийналаётган хотинга чап қўлига магнит ушлаб туриши ёки ёшиқ туёғи кулини суртишни айтсинлар, — бу гоётда яхшидир, — ёки шу билан буғласинлар. От туёғи ва тузланган балиқ кўзи ҳам шунингдек [хосиятга эгадир]. Айтишларига қараганда, агар ўнг сонга маржон осилса, туғиш қийинлигига қарши фойда қилар эмиш. Яна: агар хотиннинг сонига Африқо стиракси осилса, уни оғриқ тутмайди, дейдилар. Айтишларича, заъфаронни янчиб қорилса ва бундан мунчоқ ясаб туғувчи хотинга осилса, у йўлдошини ташлар эмиш.

Тутун билан [буғлаш]. [Туғишни қийинлашган хотин-

га] мурр тутат, бу жуда яхшидир; яна мурр, гальбан елими ва говширни қорамол ўтига қориб тутат; бунинг бир мисқоли билан буғлашади. Ёки сариқ олтингургурт, қизил мурр, қорамол ўти, говшир ва гальбан елими олиниб, булар билан ҳам буғланади. Илон пўсти ёки каптар тезаги билан буғлаш ҳам туғишни осонлаштиради, аммо илон пўсти билан буғлаш, баъзан, болани ўлдиради. Говширнинг ёлғиз ўзи билан буғлаш ҳамда уни лочин тезаги [билан қўшиб] буғлаш туғишни осонлаштиради.

Бола туғилиши биланоқ қўлланиладиган тадбир. Буни умумий китобда айтиб ўтганмиз, ўша ердан ахтарилин.

ВЕНАЛАРНИНГ КЕНГАЙИШИ

Бу касаллик болдир ва панжаларга тушувчи қоннинг кўплигидан булардаги томирларнинг кенгайишидир. Тушувчи қоннинг кўпи савдовий қон бўлади, баъзан савдовий бўлмаган тоза қон ҳам бўлади, гоҳо шиллиқли қуюқ қон бўлади. Қандай бўлмасин, у чириманган қон бўлади. Шундай бўлмаганда оёқ яраланишдан ва ёмон сифатли шишлардан соғ қолмас эди. Вена кенгайиши, кўпинча, қариларда, кўп яёв юрувчиларда, ҳаммолларда ва доимо подшоҳ олдида турувчи [соқчиларда] пайдо бўлади. Агар касаллик пайдо бўладиган бўлса, унинг кўпчилиги ўткир касалликлар кетидан бўлади, чунки юқорида айтилган кишилардан шу касалликка истисноддорларининг [оёғига] моддалар ҳайдалади. [Бу касаллик] баъзан бўғин оғриғидаги каби бошланади; у юқорида кўрсатилган кишилардан талоқ касалига дучор бўлганларда кўпроқ бўлади. Бу хил вена кенгайиши гоҳо доволашни қабул қилмайди, баъзан уни кесилади, натижада озиқларни ҳайдовчи [томирлар] йўқлигидан [касал] аъзо озиб кетади. [Вена кенгайиши] савдолик [қондан] бўлиб, уни кесилса ва касаллик йўқотилса, савдовий касалликлар ва меланхолия пайдо бўлади. Лекин [бу касалликни пайдо қилган] қон тоза бўлиб, касалликнинг ўзи қўпорилган бўлса, меланхолия пайдо бўлишидан қўрқилмайди. Кўпинча, кенгайган томирлардаги нарса сасийди, у ярага айланади.

«ФИЛ КАСАЛЛИГИ»

Бунда вена кенгайиши касаллигида бўлганидек оёқ панжаси катталашиб йўғонлашади. Бу касаллик баъзан савдойи хилдан бўлади, — бу кўпроқ учрайди, — баъзан қуюқ балғам хилтидан бўлади. Гоҳо у томир кен-

гайишининг сабабларидан ва яхши қонда ҳам бўлади, кейинги ҳолда қон [оёққа] кўп тушиб, оёқ ундан оз бўлса ҳам озиқланади, бунда оёқ олдин қизил бўлиб, кейин қораяди. [Фил касаллигининг] сабаби кучли равишда тўлиб кетиш, ҳарорат кўплигидан аъзонинг кучсизлиги ва аъзонинг ҳаракатдан қўзғалган зўр ҳарорати туфайли [қонни] кўп тортишлигидир. Бунинг пайдо бўлишлигига ҳам томир кенгайишига ёрдам этадиган ҳоллар ёрдам этади.

Белгилар. Бу [касалликнинг] ҳар бир сабаби ранг ва олдинда қилинган тадбир билан ажратилади. Савдодан бўлгани қаттиқ ва иссиқликка бир оз мойил бўлади. Туси қизил бўлгани қорасидан соғломроқ бўлади, балғамдан бўлгани эса юмшоққа мойил бўлади. Савдодан бўлгани, кўпинча, тезликда ёрилади ва ярага айланади; қондан бўлганининг белгилари эса маълум.

Вена кенгайиши ва фил касаллигини даволаш. Фил касаллиги ёмон сифатли бўлиб кам тузалади, агар у азиат бермаса, уни ўз ҳолига ташлаб қўйиш керак. Агар у яраланишга бошлаб, ел тушиш хавфи туғилса, аъзони тагидан кесишдан бошқа чора йўқдир. Агар касалликни бошланишда дарак қилинса, унга бўшатишлар орқали, айниқса қаттиқ қустириш билан, шунингдек балғам ва савдони чиқарадиган чоралар билан қарши турилади; агар муҳтож бўлинса, [балғам ва савдони] томирдан қон олиш билан чиқарилади. Кейин оёқнинг устига буриштирувчи дорилар ишлатилади. Лекин касаллик мустаҳкам ўрнашиб қолган бўлса, уни даволашдан фойда чиқишига кам умид қилинади; фойда бериши умид қилинадиган бўлганда ҳам, маълум бўлсинки, бу иллатдан қутулиш иложи томир кенгайишига қўлланадиган тадбирларни кучайтириш ва кучли тарқатувчиларни истеъмол қилишдир. Қитронни ялаш ёки уни чапиб ишлатиш фойда қилади, дейдилар. Веналар кенгайишига қарши ишлатиладиган тадбирларга келсак, [олдин] қонни қўл веналаридан бўшатиш керак, савдо ва қуюқ хилтлар ҳам бўшатилади. Тадбирни яхшиланади, шунингдек, бетобни ҳар бир [хилтни] қуйилтирувчи нарсадан, машаққатлантирувчи ҳаракатлардан ва узун муддат тик туришдан узоқлаштирилади. Бундан кейин [кенгайган] томирларга қаралади ва улардаги савдовий қоннинг ҳаммасини чиқарилади. Охирда софин томиридан қон олинади. Кейин ҳар бир оз-оз муддатдан кейин баданни *иёраж фикро* каби нарсалар билан тозалаб турилади; [*иёражнинг* ўткирлиги

ни] қайтариш учун унга бир озгина ложувард тоши қўшилади, бу тадбирни мумкин бўлганча давом эттирилади. [Қасал] девпечакни оғиз сувига солиб ичиб туради; у ҳаракатни бутунлай тарк қилади. Оёқларни бойлоқ билан пастдан юқорига ва товондан тиззагача тортиб боғланади. Шулар билан бирликда буриштирувчи суртмалар истеъмол қилинади, бу суртмаларни, айниқса бойлоқ остидан суртилади. Бундай касал учун яхшиси оёқ устида турмаслик ва оёғни боғламасдан юрмаслик керак...

Кесишдан бошқа чора нажот бермайдиган бўлганда, этни ёриб кенгайган томирни чиқарасан ва уни узунасига ёрасан; уни энига ёки кўндалангига ёришдан эҳтиёт бўл, акс ҳолда у қочиб азиат беради. Шундай қилганиндан кейин унда бўлган қоннинг ҳаммасини чиқар, уни оқизиш мумкин бўлганича оқизиб, сўнг бўйига ёриб тозалайсан. Баъзан томирни секинлик билан тортиб бутунлай кесиб олиб ташланади; бу чоқда уни бутунлай олиб ташлаш лозим, бўлмаса зарар қилади. Чиқаришнинг энг яхши усули доғлаш билан бўлади, чунки доғлаш кесишдан яхшироқдир. Бироқ фақат қизил [томирларни] чиқариш мумкин, қорасини чиқариш дуруст бўлмайди. Қорасини олдин таърифлаганимиз йўсинда тозаланади. Баъзан [баданни] яхши тозалаб, савдовий ва қуюқ хилтларни сурмагунча яра тузалмайди. Кесиш, суғуриб чиқариш ва доғлашдан кейин савдо хилтини пайдо қиладиган нарсалардан узоқлашиш ва савдо хилтидан бўлган чиқиндилар туғилмасин учун доимо баданни тозалаб туриш лозим бўлади. Шундай қилинганда касаллик қайталайди, чунки модданинг [касал жойга] йўналиши тўхтатилмаган бўлади; ёки одатда оёқдан шарафли аъзоларга йўналадиган [хилтлар] ҳаракатга келади. Бироқ кесиш ва ёришда паст аъзога даф қилинган нарсани қайтариш хавфи туғилади, натижада йўналиш олий аъзолар томон бўлиб қолади. Шунингдан [баданни] яхшилаб тозаламасдан олдин [томирни] ёрмаслик ва унга ҳеч нарса қилмаслик яхшироқ бўлади. Қай бир вақтларда [кўпчиган] безлар фил касаллигига ухшаб [табибларни] янглиштиради. Лекин безга тегилса, қўл тагида қимирлаб туради, фил касаллиги эса биз айтгандекдир.

ОРҚА [БЕЛ] ОҒРИҒИ

Орқа оғриғи мушакларда, умуртқаларни ўраган ички ва ташқи бойлоқларда бўлади. Қандай бўлса ҳам, у мизожнинг совушидан, хом балғамдан, кўп чарчашдан ва кўп жинсий алоқадан бўлади. Гоҳо букрилик сабабларидан бўлади, — агар ҳали букрилик мустақкамланмаган бўлса, — ёки баъзи ички аъзоларнинг иштироки билан бўлади. Масалан, буйрак кучсизлашганда ва ориқлаганда ҳамда умуртқага жойлашган катта томир кўп тўлганда [бел оғрийди]. Ёки ўпка найида шиш ва чиқиқ чиққанда ҳам шундай [оғриқ бўлади], бироқ орқанинг ўртасида бўлади. Оғриқ гоҳо бачадон иштироки билан ҳам бўлади; масалан, ҳайз қони тушишга яқинлашганда ё «бачадон бўғилиши»да туғиш олдида шундай бўлади. Орқа оғриғи баъзан бухрон белгиларидан бири бўлади.

Белгилар. Совуқдан ва хом шиллиқдан бўлган орқа оғриғининг белгиси шуки, кўпинча, уни юриш ва бадан-тарбия қилиш босади; унинг бошланиши оз-оздан бўлади, баъзан унда совуқ сезилади. Чарчашдан, оғир нарса кўтариш ва шунинг каби нарсалардан ҳамда жинсий алоқадан бўлган орқа оғриғини шу сабаблардан биронтасининг олдинда бўлганлиги кўрсатади. Буйракдан бўлган орқа оғриғи белинг пастиди бўлади, бу билан бирга жинсий алоқа кучсизлашади ва буйрак кучсизлигининг маълум сабабларидан бири мавжуд бўлади.

Орқа оғриғининг содда ҳарорат сабабли эканлигини яллиғлаш, энгиллик, ачишиш ва лўқилламасликдан билинади. Томир тўлишидан бўлган орқа оғриғини ҳарорат, яллиғлаш, лўқиллаш, бадан тўлиқлиги билан бирга оғриқнинг бутун орқага ёйилиши кўрсатади. Букрилик сабабларидан бўлган орқа оғриғига букрилик бобида айтган нарсаларимиз далил бўлади. Орқа оғриқлари букрилишга ёки тиккайиб қолишга мажбур қилади. Буки-

лишга мажбур қилувчи оғриқлар — букрилик сабабларидан бўлган тириштирувчи қаттиқ шиш ёки бошқа нарса сабабли келиб чиққан оғриқлардир. Тиккайиб қолишга мажбур қилувчи оғриқлар шундай оғриқлардирки, бунда нафснинг мушакларни оғриқ берувчи букрилиш ва сиқилишдан сақлашга интилишига хилоф бўлмаган [ҳолатни] эгаллашга мажбур бўлинади. Агар кўл оғриқ етган [жойни] пайпаслаб топса, унинг сабаби сиртқи мушакда бўлади, топмаёса, сабаб ички мушакда бўлади.

Даволаш. Бунда қуйида айтадиганимиз бўғин оғриқларини даволаш усуллари ҳамда букрилик ва умуртқадаги елларни даволаш чораларига мурожаат қилиш лозим, чунки бунда йўл биттадир. Совуқдан бўлган орқа оғриғини, у совуқдан бўлганидан, ўтган бобларда айтилган ичиладиган, қўйиб боғланадиган ва ишқаланадиган нарсалар билан даволаш керак: бунда хом балғам бўлганидан, уни Абу Жаҳл тарвузининг этидан қилинган *иёраж* ва «сассиқ ҳаб» кабилар билан бўшатилади. Чарчаш ва шунинг кабилардан бўлган орқа оғриғини яхши озиқ, ишқаланадиган мўтадил дорилар ва илиқ ёғлар билан даволанади. Жинсий алоқадан бўлган орқа оғриғини эса жинсий алоқа заифлигини даволаш орқали даволанади.

Буйрак сабабли бўлган орқа оғриғини буйрак кучсизлигини даволаш билан даволанади. Катта томирларнинг тўлишидан бўлган орқа оғриғини даволаш учун бослиқдан қон олинади, тизза ости томиридан қон олиш ҳам [даво бўлади]. Бу оғриқни дарҳол босади, айниқса унинг кетидан қизил гул ёғи ва шу каби нарсалар ишқаланса, шундай бўлади, букрилик сабабидан бўлган орқа оғриғининг давоси букрилик давоси кабидир.

Орқа оғриғининг кўпчилиги умуртқа [мизожининг] совуқлигидан ёки буйрак кучсизлигидан бўлганлигидан даволанишининг ҳам кўпчилиги шу икки [аъзога] қаратилган бўлиши керак. Буйракни даволаш ҳақида тўла гапирдик, шунингдек умуртқани қиздириш тўғрисида ҳам букрилик бобида етарли айтганмиз; лекин совуқдан бўлган орқа оғриғига хос даволардан бири *фарфиюн* ёғини танҳо ҳолда ишлатишдир; унга қарши ичиладиган ва синалган нарсалар тўрт доридан тайёрланадиган тарёқ ёки петрушка суви билан канакунжут ёғидир. Яна қора нўхат ивитмасики игир, тўрт *дирҳам* сариёғ ва *бир дирҳам* асал билан ўн тўрт кун истеъмол қилинади. Морчўбани узоқ вақт еб юриш ҳам жуда

фойдалидир. Шу оғриққа учраган совуқ мизожликлар учун сурги «сассиқ ҳаб»дир.

Боғланадиган нарсаларга келсак, шуни айтиш керакки, самбитгул боғлаш эскирган орқа оғриғини тузатади. Говшир, муқл, қаврак елими, Эрон қаврағи, қундуз қири, *фарфиюн* кабиларнинг танҳо ўзини ёки дафна ёғи, дафна уруғи, газзагўт ёғи, газзагўт уруғи, майъа ёғи ва канақунжут ёғи билан қўшиб боғлаш ҳам жуда фойдалидир. Ишқаланадиганлардан *фарфиюн* ва қуст ёғларидир. Гулсапсар ёғининг ажойиб хосияти бор; яхшиси олдин орқани қиздириш, дағал латта билан ишқалаш, кейин шу [ёғни] суртишдир.

БУҒИН ОҒРИҚЛАРИ, ПОДАГРА, ИР ҚУННАСО ВА ШУНГА УХШАШЛАРДА УМУМИЙ БУЛАДИГАН [НАРСАЛАР]

Бу касалликларда таъсирланувчи сабаб — касалликни қабул қилувчи аъзо, таъсир кўрсатувчи сабаб — мизожлар ва ёмон моддалар бўлади; қуролга боғлиқ бўлган сабаб эса, табиий йўлларнинг кенгайиши бўлиб, бу кенгайиш бирон касалликдан ёки яратилишдан бўлади; ёки бу хил [сабаб] маълум бир ҳаракат натижасида, ёки касаллик, ёки яратилишданоқ юпқаланиб сийракланишдан ғайритабиий йўлларнинг вужудга келишидан иборат бўлади: масалан, безлик этлар каби. Кейин шу қисмларнинг ҳар бирига кенг тафсил берилди. Қабул қилувчи аъзонинг бу касалликларга сабаб бўлиши ё мустақкам ўрнашган мизож бузилиши, айниқса совуқ мизож бузилиши сабабли кучсизланишидан ёки мизождан ташқари бошданоқ кучсиз яратилганликдан бўлади; ёки ҳароратнинг кучлик тортилишидан бўлади, — айниқса бунга ҳаракат ёрдам берса, — ташқи сабаблардан бўлган оғриқлар ҳам [шундай]; бу қисм мизож сабаб бўлган қисмдан узоқ бўлмаса ҳам унга [яқин туради]. Яна, [қабул қилувчи аъзонинг бу касалликларга сабаб бўлиши] унинг бошқа аъзолар тағига, яъни моддалар табиий равишда ҳаракат қиладиган ўрнига жойлашиши туфайли бўлади, шунинг учун бу касаллик, кўпинча, оёқ ва сонларда бўлади.

Таъсир кўрсатувчи сабабга келсак, бу гавданинг ҳаммасида ёки унинг бошқарувчи аъзоларида яллиғлатувчи, қотириб совутувчи ёхуд буриштириб қуритувчи мизож бузилиши бўлади, хусусан ёт рутубат аралашганида шундай бўлади. Моддалар эса танҳо қон ё

балғамли қон, ё сафроли қон, ё савдовий қон бўлади; ёки [модда] танҳо балғам бўлади, — балғамнинг энг ёмони хомидир, — ёки танҳо ўт [сафро], ёки балғам ва ўздан таркиб топган хилт бўлади, ёки мадда жинсидан бир нарса ё: уд [аъзо қисмларига] киришиб кетган еллар бўлади.

[Моддий сабабнинг] кўпчилиги ўт аралаш балғамдан иборат бўлади. Бундан кейинги ўринда хом балғам, кейин қон, сўнг сафро ва камдан-кам савдо бўлади. Бу сабаб қисмлари баъзи бир ўтган сабаблардан ҳам иборат бўлади. Назлалар га тумовлар шу хил сабаблардандир. Қуланжни ичакларни қувватлантириш орқали даволаш ҳам шундай; бунда ичаклар одатдаги чиқиндиларни ҳайдаб қабул қилмайди, натижада у чиқиндилар қўл-оёқларга тарқалиб кетади.

Бу [оғриқларга] яна бу хил оғриқларни пайдо қиладиган хилтни туғдирувчи озиқ моддаларни истеъмол қилиш, ҳазмнинг камлиги, ҳаракатсизлик, тинч ётиш, бадантарбияни қилмай қўйиш, кўп жинсий алоқа, кетма-кет маст бўлиш, шунингдек ҳайз қони, кўтондан қон оқиши ва бошқа хил-одатдаги бўшатилишларнинг тўхталиб қолиши ҳамда томирдан қон олдириш ва ични суриш каби нарсаларнинг тўхтатилиши ҳам сабаб бўлади. Яна тўлиш устига бадантарбия ва жинсий алоқа қилиш, таом устига ҳаммомга тушиш, наҳорга таомдан илгари кўп шароб ичиш ҳам [шулар жумласидандир], чунки бу асабга зарар етказади.

Хом хилтлар баданга тўпланиб табиий йўсинда ва сийдик орқали бўшатиlmаса, ёки сунъий равишда чиқарилмаса ва бўғинлар томон даф қилинса, албатта, бўғин оғриғини келтириб чиқаради, агар улар [томирларда] қолиб сасиган бўлса, иситмаларга олиб боради. Агар табиат у хилтни ахлат ёки сийдик билан ҳайдаса, сийдик доимо суюқ эмас, қуюқ ва хом бўлади. Бу чоқда бу хил ёмон ҳолатдан [касални] сақлаш керак, агар шундай қилинмаса, юқорида биз айтган [касаллик]лардан бири юз беради. Агар бу хом моддаларга бўғинларнинг машаққатга солувчи ҳаракати, урилиш ё йиқилиш ёрдам этса, ёки қувватларнинг сустлашуви [бўғинларга] хом моддани тортадиган аччиқланиш ёки уйқусизлик билан ортиб кетса, натижада моддалар чуқур шўнғиб, бўғин оғриқларини пайдо қиладир. Бу хилларнинг кўпчилиги иккинчи ва учинчи ҳазм чиқиндилари бўлади, булар қариялар, эски касалликларга мубтало бўлганлар ва касалдан янги туриб тўғри тадбир қўлла-

мағанларда күйеяди. Бу түрүдир, чунки буларнинг яхши ҳазмга кучлари келмайди, айниқса етарли даражада бўшаши ва [хилтларни] ҳайдаш билан эмас, тўхтатиш билан даволанган бўлсалар шундай ҳол юз беради.

Оғриқнинг бўгинларда кўп бўлишига сабаб шуки, бўгинлар бошқа аъзоларга қараганда кўпроқ бўшдир; уларнинг ҳаракатлари кўпроқ, мизожлари кучсизроқ ва совуқроқ бўлади; уларнинг қўл-оёқларда жойлашганлиги уларни биринчи бошқарувчидан узоқлаштиради. Бўгин ораларидаги моддалар, айниқса уларнинг ҳомлари, кўпинча, тошга айланади ва ганчга ўхшаб қолади. Бундай кишиларнинг бўгинларидан, айниқса бармоқлари орасидан эт униб, бармоқлари букилади ва буришиб қолади; уларда оғриқ баъзан кучайиб, баъзан тўхтайдди. Бундай ҳол, кўпинча, иссиқ мизожли кишиларда бўлади; уларда униб чиқадиган эт, кўпинча, қонли моддадан бўлади. Бўгин оғриқларининг кўпчилигида олдин подагра пайдо бўлади. Бўгин оғриқлари наслдан-наслга ўтадиган касаллардандир, чунки уруғ [мизожи] ота мизожига ўхшаб бўлади.

Кўпинча, бўгин оғриқларини даволаш, бўгинларни кучайтириш ва моддаларни ундан даф қилиш ҳалокатга сабаб бўлади. Чунки чиқинди сифатида бўгинларга боришга одат қилган моддалар бундай [даволашда] бош аъзоларга қайтади. Агар у чиқиндиларни иккинчи марта бўгинларга оғдирилмаса, улар касални хатарга туширадилар.

Бўгин оғриқлари ва подагранинг пайдо бўлиши учун энг қулай вақт баҳордир. Чунки бу вақтда қон ва хилтлар ҳаракатга келади. Куз бундан ҳам ёмон, чунки бу вақтда хилтлар ва ҳазм иши ёмонлашади, бундан олдин, яъни ёзда бадан тешиклари кенгайди, чунки бу вақтда кундузлари иссиқ кучаяди. Бўгин оғриқлари пайдо бўлиши билан тадбир қилинса, уларни даволаш осон бўлади. Агар улар ўрнашиб одат бўлиб қолса, айниқса турли хилтлардан бўлгани ўрнашиб қолса, даволаб бўлмайди. Агар бўгинлари оғрийдиган ва подаграси бср кишиларда вена кенгайиш касаллиги пайдо бўлса, уларнинг тузалиши шу билан бўлади.

Бўгин оғриқларига учраганларнинг баъзилари ёмон тадбир қилиш билан бу касалликни ўзларига-ўзлари жалб қиладилар, баъзилар борки, уларга бу касаллик аъзоларининг бузуқ тузилганлиги ва томир йўллариининг кенглиги сабабли жалб қилинади; уларда асл аъзолари-

нинг мизожи ёмонлигидан ёмон хилтлар туғналади. Гоҳо бўгин оғриқлари иситмаларда ва улар кўтарилган вақтда қўзғалади, баъзан бўгин оғриқлари иситмалардан ҳам пайдо бўлади.

Ирқуннасога келсак, бу ҳам бўгин оғриқлари жумласидан бўлиб, ёнбош бўгинидан бошланадиган ва орқадан сон бўйлаб тушадиган бир оғриқдир; кўпинча, у тиззагача ва тўпиқгача чўзилади. Унинг муддати ортиб борган сайин модданинг кўп ва озлигига қараб, пастга тушиши ҳам орта боради. Баъзан оғриқ бармоқларгача чўзилиб, бундан оёқ ва сон ориқлайди. [Касалликнинг] охирида оғриган жойни қўл билан босилса, ёки оёқ бармоқлари учидан озгина юрилса, касалга ором беради. Бунда энгашиш ва қоматни тиккалаш қийин бўлади. Баъзан табиат бўшалади ва касал бундан фойдаланади. Баъзан [бу оғриқ] сон бошининг ўрnidан чиқишигача олиб боради.

Ёнбош оғриғига келсак, бу шундай [касаликки], бунда оғриқ ёнбошда тўхтаб *ирқуннасога* ўтмаганда тубанга тушмайди. Бу, кўпинча, қаттиқ нарсаларда ўтириш ва кўп [от] миши сабабли ёнбошда пайдо бўладиган кучсизликдан келиб чиқади. Сабаблари шулардир: унинг кўпчилиги хом [балғамдан] бўлади. Кўпинча, узоқ муддат ҳатто ўн ойлаб бўлиб турган бачадон оғриқлари [ёнбошга] кўчади. Гоҳо у иссиқ моддалар ва аралашма моддалардан ҳам бўлади, ёнбош томирларининг қонга тўлишидан ва шу жойларда чуқур жойлашган шишлардан бўлади; лекин бу шишлар чуқур жойлашганлигидан бошқа бўгинлардаги шишлардек яхши кўринмайди.

«Ёнбош оғриғига учраган кишининг сонидан уч бармоқ катталигида оғритмайдиган, лекин кучли қичийдиган қаттиқ қизиллик пайдо бўлса ва касалнинг кўнгли сабзавотларни тусаса, у киши йигирма бешинчи кунда ўлади» дейдилар. Бўгин оғриғи бўлган ҳар бир аъзо ингичкалашиб ориқлайди. *Ирқуннасо* ва подаградан бошқа бўлган бўгин оғриқлари даволаниб, уларнинг моддаси таги-туғидан кўпорилган бўлса, тезликда қайталамайди. *Ирқуннасо* ва подаграга келсак, булар озгина сабаб билан тезликда қайталайдиган касалликлардандир; бу ҳол аъзонинг [тубанга] жойлашганидан бўлади. Бу касалликлар, айниқса подагра, — наслга кўчидиган касалликлардандир.

Ирқуннасонинг моддаси, кўпинча, бўгинда бўлади ва ундан энли асабга эмилади. Қачон [асаб] оғривса, у,

аввалда [бўғинларда] тиқилиб қолган моддалардан бошқа моддаларнинг гавданинг ҳамма қисмларидан унга қараб қуйилишга тайёрлагани бўлади. Гоҳо бошданоқ [модда] бўғинда бўлмасдан, балки энли асабда бўлади. Кўпинча, шиллиқли суюқлик бўғин чуқурчасида кўпайиб ўсиқ билан бўғин чуқурчаси ораларидаги бойлоқни бўшаштиради, натижада ёнбош суяги ўрнидан қўзғалади; бундан олдин бирикиш ва ўрнидан қўзғалиш ўртасида бир ҳолат юз беради, бу тез чиқиб ва тез ўрнига тушиб жуда қалқиб туришдир.

Ирқуннасо бўғин оғриқларининг энг қаттиғидир; доғ солиш бундан омон беради. Подагра ҳам бўғин оғриқларидан бўлиб, оёқ бармоғидан, хусусан бош бармоқдан бошлайди, гоҳо товондан бошлайди, гоҳо қадамнинг пастидан бошлайди, баъзан эса товоннинг бир ёнидан бошлайди, сўнг бутун [қадамни] қоплайди. Баъзан сонгача чиқади, шунда гоҳо сон шишади. Бу [касаллик] пай ва асабларда ўринлашмасдан, балки бойлоқларда ва Жолинуслинг айтишича, бўғинларни ташқаридан ўраган жисмларда бўлса керак. Шу жиҳатдан подаграси борларда шиш ва оғриқлар тиришишга олиб келмайди. Подагра билан оғриганларнинг моёк халталари узунлашади. Ўтдан бўлган подагра, айниқса кўп совуқ таъсир этганда, кўпинча, дафъатан ўлишга сабаб бўлади.

Белгилар. Бу касалликларнинг белгилари орқали бишлининг зарур бўладиган сабаблардан биринчиси мизожнинг соддалик ё модда билан бирикканлик ҳолидир. Мизожнинг соддалик ҳоли бунда камдан-кам учрайди; бундай ҳолда оғриқ оғирликсиз ва кўпчишсиз бўлиб, тус ўзгармайди ва модданинг белгиси ҳам бўлмайди.

Мизожнинг моддийлигига келсак, бунда биринчи галда билиниши лозим нарса модданинг жинсидир. Модда жинсини оғриқ вақтида касал ўриннинг тусидан ёки шишнинг тусидан биладилар, бу [сўнггиси] хом балғамда бўлади, ёки уни ушлаб кўриб биладилар: у ер совуқми ё яллиғланган, ёки одатдагича иссиқми? [Моддаларнинг жинсини] яна оғриқнинг белгиларидан биладилар: оғриқ қаттиқ яллиғлаш ва лўқиллаш биланми ё мўътадил яллиғлаш ва тортилиш биланми? Ёки фақат тортишиб [оғрийдими]?; буни яна фойда берадиган ва оғриқни босадиган нарсалардан билинади, бироқ увуштирувчи нарсалар янглиштириши мумкин: совуқлик дори мувофиқ келса, моддани иссиқ деб гумон қилинади, ваҳолонки у увуштириши билан мувофиқ келади. Зичлаштирувчи совутиш натижасида оғриқнинг кучайиши

ҳам янглиштиради: бу чоқда у моддани совуқ деб гумон қилинади; ёки эритиб тарқатиш билан оғриқнинг тўхташи ҳам янглиштиради, бунда моддани совуқ деб ўйланади, аслида у модда иссиқ бўлиб, уни тарқатилгани учун оғриқ тўхтади. Мана шуларнинг ҳаммасига риоя қилиш лозим. Яна [модданинг жинсини] оғриқнинг бошланиш ва ортиш вақтидан биладилар: оғриқ [қорин] бўшаганда бошланадими ёки унинг тўлалик вақтидами? Шишнинг тез ёки суст пайдо бўлишидан ёки унинг бутунлай бўлмаслигидан биладилар; бу нарса суюқ ва иссиқ, ёки мураккаб, ўртача модда борлигига ёки хом балғам борлигига далил бўлади. [Модданинг жинсини] оғирликнинг ҳолидан ҳам биладилар: бирданга кўп тўпланиши мумкин бўлган суюқ моддаларда оғирлик кўпроқ сезилади; кўп вақтларда [модданинг жинси] сийдик ва унга ғалаба қилган нарсдан ва ахлатдан билинади: улардаги ғолиб нарса сафроли моддами ёки шиллиқлими ва уларнинг ранги қандай? Ёнбош оғриғи ва *ирқуннасо*да ахлатда шиллиқли нарса кўп бўлади. [Модданинг жинсини] гоҳо [касалнинг] ёшидан, одатидан, ейладиган ва ичиладиган нарсалар, бадантарбия ва ҳаракатсизлик хусусида олдиндан қилиб келган тадбирдан ёки буларнинг тескарисидан, шунингдек бутун бадан мизожининг иштирокидан билинади.

Қон моддасини оғриқ ўрнининг қизиллигидан билинади, модда чуқур ўрнашган ҳол бундан мустаснодир. Буни яна қаттиқ таранглик, [босганда] қаршилиқ, лўқиллаш, оғирлик, олдин ишлатилган тадбир ва қон мизожли баданнинг маълум белгиларидан билинади; бу [хил бадан] баъзан йўғон, этли ва ёғли бўлади. Қонли *ирқуннасо*да оғриқ узунасига бир хилда чўзилган бўлади; уни томирдан қон олиш дарҳол тўхтатади.

Модданинг сафровий эканлигига иллат кичик, оғриғи оз бўлиши билан бирга ушловчига сезиладиган қаттиқ ҳарорат, таранглик ва қизилликнинг озлиги, оғриқнинг тери сиртига мойил бўлиши, совуқдан қаттиқ роҳатланиш, илгариде қўлланилган тадбир ва сафроли бадан ҳолида биз айтган бошқа белгилар далил бўлади.

Балғам моддасини туснинг ўзгармаслиги ёки кўрғошин рангига ўхшаб ўзгаришидан билинади. Бунда алангаланиш кам бўлиб, оғриқ доимий бўлади, қон ва унинг белгилари бўлмайди ва оғриқ энига қараб кучли тарқалади. [Касалнинг] бадани йўғон бўлса ҳам, этли бўл-

масдан ёғли бўлади. Бу хил мизожи учун юқориди айтилган маълум белгилар ҳам [далил бўлади].

Модданинг савдодан эканлигини кўрсатувчи белгилар оғриқнинг яширинлиги, тарангликнинг камлиги, даволашдан кам фойдаланиш ва оғриқ жойдаги [терининг] қовжираб, унда кўпчиш ва ялтирашнинг бўлмаслиги ва кўпинча, хира рангда бўлишидан иборатдир. Бунга яна касал кишининг мизожи, талоғининг ҳоли, ҳаддан ташқари иштаҳа, олдин ўтган тадбирлар ва савдолик мизожнинг олдин кўрсатиб ўтганимиз бошқа белгилари ҳам далил бўлади.

Ийрингли моддани қаттиқ иссиқликдан билинади, бунда яна қуйидагилар ҳам бирга бўлади: қичимадек бир нарса, қиздириш хусусияти бўлган ҳар бир нарсдан қаттиқ зарарланиш, совутиши билан бирга бир оз буриштириш хусусияти бўлган нарсалардан кучли фойдаланиш.

Ел моддасига келсак, уни оғирликсиз қаттиқ тортилиш, оғриқнинг кўчиб юриши ва елларни тугдирувчи тадбирлардан билинади.

Аралаш моддаларга келсак, уларнинг белгиси шулардан иборатки, уларда иссиқлик ва совуқлик нарсалар билан даволаш кам фойда беради, даволанишлардан фойдаланиш вақтлари турлича бўлади, яъни бир вақтда бир даводан ва иккинчи вақтда унга зид даводан фойдаланади. Бундай ҳол, кўпинча, иссиқ мизожли ва ўт-табиатли кишиларда балғам ва хом балғам тугдирадиган ҳўллоғчи ва совутувчи нарсалар истеъмол қилганда ва улар тўла [қорин] билан [кучли] ҳаракат қилганларида юз беради. Бунда икки хил аралашиб, булардан қуюғи латиф қонли ва ўтли хиллар етакчилиги билан бўғинларга ҳайдалади. Бу кишилар, кўпинча, катта қўллар билан мулоим эзишдан фойдаланиб, уларнинг оғриқлари қолади. Чунки буving натижасида хом хил етилиб таралади. Уларга яна ҳарорати мўътадил ишқаладиган нарсалар, шунингдек тинчлик фойда қилади, чунки ҳаракат етилишга монe бўлади.

БУҒИН ОҒРИҚЛАРИ, ПОДАГРА ВА ИРҚУННАСО ОҒРИҒИНИ ДАВОЛАШ

Касалликнинг сабаби содда мизожи деб билинса, унинг тадбири осондир; чунки бунда [касаллик] кўпинча, шиссиз содда яллиғлашдан иборат бўлиб, унинг давоси мизожни алмаштиришдир. [Бу хусусда] муҳтож

бўлинадиган нарсаларнинг энг буюғи сафро ёки қонни бўшатишдир. Гоҳо у қотиш ва алам берувчи совуқдан иборат бўлади, бунда ҳам мизожни алмаштириш кифоя қилади, бунда қонни қиздириш учун асосан балғамни бўшатиш зарур бўлади. Кўпинча, [сабаб] тириштирувчи қуруқлик бўлади, маълумки, бунда ҳўллашга муҳтож бўлинади.

Сабаб модда бўлганда қуюлаётган нарсани тескари томонга тортиш ва камайтириш, аъзо моддани қабул этмаслиги учун уни кучайтириш, модда йўқ бўлсин учун унинг мавжудини таратиш билан унга қарши туриш керак. Буларнинг ҳаммасида умумий қондаларга муружаат қилиш зарур. Агар модда қонли бўлса, ёки қон галаба қилган бўлса, қарши томондаги томирдан қон олиш билан машғул бўлиш керак, агар [оғриқ] бадан бўғинларига умумий бўлса, иккала томондан қон олинади. Кейин, айниқса оғриқ тубан томонларда бўлса, қустиришга машғул бўлиш керак, чунки бундай ҳолларда қустириш ични суришдан фойдалироқдир. Сўнгра, агар модданинг етилмаганлиги ва ғализлиги монe бўлмаса, ични суришга ўтилади, олдин кучли сургидан бошланади, гарчи мулоимлик беҳавотирроқ ва аста-секинлик мувофиқроқ бўлса ҳам шундай қилинади. Кейин бунинг кетидан оз-оздан тозалайдиган сурғилар берилади. Одамлардан баъзилари бирин-кетин енгил [сурғидан] бошлашни ва [модда] етилгандан кейин кучлиси билан [ишни] тугатишни расм қилганлар; бироқ тўғриси шуки, агар модда суюқ ва сафровий бўлиб, уни етилган деб билинса, уни тезроқ бўшатиш зарур. Агар [модда] қуюқ бўлса, олдин уни суюлтириб ва етилтириб, кейин бўшатиш томонига ҳайдалишга тайёрлайдиган қилиб сурғи берилса, зарари йўқдир; сен булар орасида бир оз ични юргиздириб, ишни енгиллаштирасан.

Агар модда мураккаб бўлса, сурғи ва қуюқ суртмани мураккаб қил, чунки тўғриси шуки, бошланишда [дори билан] даволаш ва томирдан қон олмаслик [керак], чунки қон олиш хилларни кўзгатиб, баданни ҳаракатга солади ва эҳтиёж талаб қилган нарса чиқмай қолади. Шунингдек, бошланишда бўшатилмайдиган ҳам; етилганлик билингунча [касалга] арна суви ичиришни тўхтатилмайди, агар тўлишлик чиқаришга муҳтож қилса, бу ишни сабрлатқи суви ва итузум суви билан *хидр шидбар* каби [касални] бир ёки икки марта ўтиришга мажбур қиладиган ичқилдиган дорилар билан ёки ҳуқна билан қилинади, бу кейингиси яхшироқдир. Агар бу-

шатилиш сабабли [оғриқ] туша бошласа, яхши тад-
бирсиз бўшатишни қўллама; чунки [бўшатиш] баъзан
хилтларни ўрнидан қўзғатиб иллат томон юборади.
Бухронларни тўртинчи, еттинчи ва ўн биринчи кунлар-
да нима бўлишини кузатиб бор. Яхши бухрон улар учун
ўн тўртинчи кунда бўлганидир. Агар [модда] етилгунча
бўшатишни кечиктириб, қўйиладиган дорилар бобида
айтилган қонунга мувофиқ совуқ, иссиқ ва илиқ сувлар-
ни қўйиш билан кифояланадиган бўлинса, шундай қи-
линади, шунда ҳам совуқ сувдан бошланади.

Иссиқ мизожли ва увуштирувчи суртмаларга келсак,
уларнинг ҳаммаси зарарлидир: иссиқ мизожлилари
[хилтларни] тортгани учун зарарли, увуштирувчилар
эса, уларни қамаб хомга айлантргани учун зарарлидир.
Совутувчи суртмалар қуюқ хилтларни хомга айланти-
риб, суюқ хилтларни тарқатади ва касалликни чўзади.
Иссиқлик суртмаларнинг уларга зарарли бўлиши бўғин-
ларни ҳўллагани учундир. Сиканжубин эса ўз нордон-
лиги билан уларга унчалик мувофиқ эмасдир. Кучли
уруғлар, масалан, арпабодиён уруғи, кўпинча, хилт чи-
қиндиларини куйдириб тошга айлантиради.

Етилтириш тамом бўлганда савринжон, бузидон ва
уларнинг уруғи билан бўшат; яна мулойимлик билан
қон ҳам ол. Бу чоқда яна қурбақаўт кабиларни қўйила-
ди, олдинроқ кучсиз дорини ичиришдан ўзингни торт,
чунки у моддани қўзғатиб қўяди-ю арзирли сурмайди;
ҳатто, кўпинча, бошқа қотган моддаларни суюлтириб
[касал] аззога оқизади. Дорини истеъмол қилишни
истаган киши эрталаб ейиладиган овқатни кейинга қол-
дириб олдин дорини ичсин, кейин уч соат ўтказиб ша-
роб ва озгина сув билан ўн мисқол нон есин. Олти
соатдан кейин ҳаммомга кириб ювинсин, сўнгра муво-
фиқ келадиган нарса билан овқатлансин. Кейин сийди-
радиган нарса ичсин, чунки сийдик чиқариш бўғин
оғриқлари моддасини кесади. Негаки, бу, айниқса иссиқ
подаграни [қўзғатувчи] модда, жигарда ва томирларда
бўлган ҳазм ишининг чиқиндиси эканлиги сенга маълум-
дир. Бу ҳам борки, совуқдан бўлган бўғин оғриқли ва
хўл мизожли кишиларнинг кўпчилиги кўп сурги ичиш-
дан ва ҳуқна қилишдан фойдаланмайдилар, [лекин]
сийдирувчи нарсалар билан даволанганларида сихат
топадилар. Оғриқ танлилардан шундайлари борки, улар
сурги ва сийдик ҳайдовчи дориларни кўп ишлатишни
кўтара олмайдилар, бунинг натижасида уларда қон
қўйиш ҳодисаси рўй беради, шуларнинг ҳаммасига рийб

қилинсин. Тарёқ ҳам шундай совуқ [мизожли оғриқлар-
да], хусусан бўшатишлардан кейин фойда қилади, чунки
у моддаларнинг қолдиқларини мулойимлик билан тоза-
лаб тарқатади ва аъзоларнинг ҳаммасини кучли қилади.

Моддани аъзодан қайтаришга келсак, ҳали модда
кучли қўйилиб, унинг миқдори кўп бўлганда бундай қи-
лиш ярамайди, бу нарса иккита ёмон натижага олиб
келади: бири шуки, у моддани сиқиб унинг ҳаракатига
тўсқинлик қилади ва натижада зўр оғриқ пайдо бўла-
ди, — агар шунинг каби ҳодиса воқе бўлиб қолса,
[моддани қайтаришдан] сақлан ва юмшатувчиларни
ишлат. Иккинчиси шуки, [қайтариш], кўпинча, моддани
бошқарувчи аъзоларга юбориб, уларни хатарга солади.
Лекин модда кўп бўлмаганда ёки унинг қўйилиб кели-
ши оз бўлганда, уни оғриқнинг аввалида, шунда ҳам
ирқуннасодан бошқасида, қайтаришнинг зарари йўқдир;
ирқуннасода моддани қайтариш уни чуқурликда қамаб
қўяди, бунда уни қайтариш оз ва кучсиз бўлиши керак,
ёки уни қилмасдан бўшатиш билан машғул бўлиш ке-
рак. [Касалликнинг] охирида эса, тарқатадиган ва мод-
дани латифлаштириб чуқурда юзага чиқарадиган нар-
саларга мурожаат қилиш керак. Бу ишни тилиб қортиқ
солиш, сўриш, доғлаш, қизартирувчи ва қавартирувчи
дорилар қўйиш билан бажарилади. Булар билан мод-
дани оқизиб бир муддат [жароҳатни] биткизмасдан
қўядилар. Саримсоқ ва пиёз қавартирувчи нарсалардан-
дир, бироқ балозур асалига тенг келадиган нарса йўқ.
Булардан кейинги ўринда яттуғларнинг сутлари ва
анжир сути туради. Тарқатувчи ва қавартирувчиларга
юмшатувчи нарсаларни аралаштириш керак, бўлмаса,
улар бўғинларда тош пайдо қилишга олиб келади, чун-
ки қавартириш ҳам қуюқ хилтни қуритиш жиҳатидан
тарқатиш кабидир. Тарқатувчи ва қавартирувчи дори-
ларга ёғлар аралаштириш, совутувчилардан эса сақ-
ланиш керак. [Касалликнинг] бошланишида бўшатиш-
дан илгари буларга кучли тарқатувчиларни қўйиш
ярамайди, акс ҳолда у кўп моддаларни тортиб латифини
тарқатади, қолганини эса қуюлтириб банд қилиб қўяди.
Бунга аксар ҳолларда риоя қилиш керак, айниқса модда
ёпишқоқ ёки савдовий бўлганда шундай қилиш лозим.

Оғриқ чидаб бўлмайдиган даражада қаттиқлашса,
оғриқ қолдирадиган нарсаларни ичирмай ва суртмай
чора йўқ. Суртиладиган нарсалар ё моддани енгил тар-
қатиш билан ёки увуштириш хусусияти билан оғриқни
қолдиради. Зарурат бўлмаганда увуштирувчилар истеъ-

мол қилинмасин. Шунда ҳам оғриқнинг шиддатини босадиган миқдорда истеъмол қилиш мумкин. Иссиқдан бўлган бўғин оғриқларига увуштирувчиларни журъат билан ва кўплаб ишлатавер; кўпинча увуштириш [пастига] йўналиб кетаётган моддани қуюлтириш жиҳатидан юз беради, бунда у [модда] қамалиб қолади. Маълум бўлсинки, увуштирувчи дориларни ишлатишда биридан иккинчисига ўтиб туриш яхшироқ бўлади. Қай бир вақтларда бир дори бир аъзога фойда қилиб, бошқасига фойда қилмайди. Баъзан у бир вақтда фойда қилиб, кейин зарар қилади ва оғриқни кўзғатади. Тугал тузалиб ва [ундан кейин] тўрт фасл ўтгунча шаробдан бутунлай ўзқлашиш керак. Шаробга одатланган киши уни тадрижий равишда тарк қилиши лозим, шунда улар сийдирувчиларни ҳам истеъмол қиладилар. Сийдикни ҳайдовчи дорилар қўшилган асал шароби уларга фойда қилади.

Бўғин оғриғига учраган савдо мизожли кишиларнинг талоқларини ислоҳ қилиш, савдо хилтини бўшатиш ва баданини озиклар, ишқаланадиган дорилар ва шу каби нарсалар билан хўллаш керак. Кўп юмшатмасдан зўр бериб тарқатишга ўрин берилмайди, буни умумий қондаларда билган эдинг. Бўғин оғриғига учраган кишилар гўштдан узоқлашишлари керак, ҳатто, бу иллатнинг совуқдан бўлганида ҳам шундай қилиш керак. Агар гўшт [истеъмол қилиш] лозим бўлса, тоғ қуши, қуён, оҳу этлари ва умуман чиқиндиси оз гўштдан истеъмол қилсин.

Агар оғриқ олдин орқада пайдо бўлиб, сўнг икки қўлга ўтса, хилтни ўзи мойил бўлган томондан чиқариш учун қўл томиридан қон очасан.

Бундай касалликларда ич суриш. Уларда ёлғиз шиллиқни сурмасдан, балки сафрони ҳам суриш лозим, чунки агар шиллиқнинг ёлғиз ўзини чиқарилса, у дарҳол фойда беради, бироқ сафро шиллиқни аъзога яна бир марта оқизиб қайтаради. Уларга ишлатиладиган сургилар зўр ҳароратли ва жуда кучли бўлмаслиги керак, акс ҳолда улар хилтларни эритиб аъзога ўзи олганидан бир қанча марта кўп қилиб қайтаради. Совуқ хилтнинг дарҳол сурганидан савринжоннинг манфаати кўп деб эътиқод қиладилар, бунда бошқа хусусият ҳам бор; суришнинг кетидан у буриштиради ва кучайтиради, натижада дори билан тортилган, бироқ нима учундир чиқмай қолган чиқиндиларнинг қайтиши мумкин бўлмайди; яна у дори қуввати билан суюлган хилтларнинг

йўлларга оқишига қаршилик қилади. Савринжоннинг бошқа иссиқ мизожли тарқатувчи ва бўшатувчилардан фарқ қилувчи, хоссаси шундан иборат; кейингиларнинг кўпчилиги ўтиш йўлларини кенгайтириб кенглигича қолдирадиган нарсалардир. Лекин савринжон меъдага зарарлидир, шунинг учун уни мурч, занжабил ва зира каби нарсалар билан аралаштириш керак. Унинг суриши кучли бўлсин учун гоҳо унга сабр ва сақмуниё ҳам аралаштирадилар. Баъзилар сўзанакда ҳам савринжондаги каби таъсир бор ва унинг меъдага зарари йўқ, дейдилар. Арман тоши ҳам бўғин оғриқларига фойда қилади. Бу тўғрида танилган дорилардан «нажот ҳаби» билан «сассиқ ҳаб»ларни кўрсатиш мумкин. Руфус *ибраҳимнинг ирқуннасо* ва подаграга фойдаси каттадир. Усма уруғи ҳам фойдалидир, яна моҳудона, бўзидон, моҳизаҳра, тизим гул, *луфо*, Абу Жаҳл тарвузи, сабр ва чўл қовоғи олиниб, буларга исириқ, *ушна*, анзиратгўштхўр, муқл ва назла ўти қўшилади.

Енгил сурги нусхаси [рецепти]. Занжабил бир *дирҳам*, мурч ярим *дирҳам*, дарахт пўкаги ярим *дирҳам*, маҳсар мағзи икки *дирҳам*, сўзанак йлдири уч *дирҳам* вазнида; ҳар гал ўн саккиз *қиротдан* йигирма тўрт *қиротгача* ичилади. Бу дори [касални] олти ёки етти марта ичيني суриб фойда қилади.

Яна, Кирмон зираси, занжабил ва савринжоннинг ҳар биридан бир *дирҳамдан* ва сабрдан икки *дирҳам* олинади. Бу доридан икки ярим *дирҳамни* толқон қилиб, укроп қайнатмаси билан ичилади, бу шу вақтнинг ўзидаёқ фойда қилади. Яна: ёнғоқ ёғи ва анзиратгўштхўр ёки канакунжот ёғи ва анзиратгўштхўрни олиниб бир кун *ибраҳим фиҳро* билан ва бир кун танҳо ҳолда етти кун истеъмол қилинади. Баъзан бу дорини темиртикан ва укроп суви билан қайнатиб ишлатилади. Яна: савринжон, бўзидон, моҳизаҳра, мурч, занжабил, Рум арпабодийени ва ёввойи сабзидан олиб асалга қорилади ва бундан ҳар кун ичиб турилади. Яна: савринжондан ўттиз *дирҳам* ва Абу Жаҳл тарвузининг этидан ўн *дирҳам* олиб, ўн беш *ритл* сувда уч *ритли* қолгунча қайнатилади. Бундан ҳар куни ярим *ритли* уч *уқия* шакар билан ичилади; бу жуда ажойибдир.

Фойдали, енгил сурги. Қизил анзиратгўштхўрдан уч *дирҳам* ва савринжондан уч *дирҳам* олиб эзилади ва юзта ёнғоқ ёғи билан аралаштирилади, кейин бунинг укроп сувида ичирилади. Бу қийнамасдан суради ва қурилади.

Жуда кучли қустирувчи дори. Бу бўғин оғриғи ва *ирқуннасо* касалига йўлиққан кишилардан ҳўл мизожли ва савдо мизожлиларга фойда қилади; [унинг нусхаси]: сабрдан бир *уқия*, қора харбақ уруғидан бир *уқия*, *луфодан* ярим *уқия*, *сақмуниёдан* бир *уқия* ва *фарфиюн*дан ярим *уқия* олиниб, карам ширасига қорилади. Агар шу дори билан қустирилса, у касалликни тегидан қўпоради.

Сурғи учун ичириладиган дорилар. Уларга фойда қиладиган дорилардан бири қуйидаги сифатда *буссаддан* тайёрланадиган доридир: *буссаддан* бир ярим *мисқол*, — баъзи табиблар бу қизил *шаббўй* деган, — қалампирмунчоқдан беш *дирҳам*, пион гул, *мурр* ва укроп уруғининг ҳар биридан бир *уқия*, *жулахдан* ўн икки данак вазнида, икки хил аристолохиянинг ҳар биридан икки *уқиядан* олинади. Бундан бир данак вазнидагисини асал суви билан ичирилади ва [касалга] тўққиз соат таом берилмайди, ўн кун шундай қилинади.

Яна ҳар вақт истеъмол қилинадиган дори; бу сийдириш билан тозалайди. «Ер дуби», ер бағирлаб ўсувчи санавбар ва гентиана илдизининг ҳар биридан тўққиз *уқиядан* ва қуруқ газатўтдан тўққиз *уқия* олиб янчилади ва эланади. Олдин ейилган таом ҳазм бўлгандан кейин ҳар кун оч қоринга бир қошиқ шу дорини *уч уқия* совуқ сув билан ичилади.

Яна *буссадни* гули қизил *шаббўй* деб гумон қилувчилар сўзига мувофиқ тайёрланадиган дори; бунинг нусхаси олдингиникига яқиндир. Дорчин, пион гул, *мурр* ва сунбулнинг ҳар биридан икки *уқиядан*, ҳинд *содажидан* бир уқия, қалампирмунчоқдан ўн беш *ҳабба*, *буссаддан*, яъни юқорида айтилган *шаббўйдан* ярим *уқия* ва икки хил аристолохиянинг ҳар биридан тўрт *уқиядан* олинади. Ҳар кун уч *қиротдан* ичилади. Уни баҳорда кеча ва кундуз баробарлашувидан бошлаб ҳар кун *уч қиротдан* элик кун ичилади; кейин ўн беш кун тарк қилинади. Сўнг йил бўйича ичиш шу хилда такрорланади; бироқ Сириус юлдузи тулу қилиши билан бир ярим ой ичилмайди; [буни ичиш] турли мамлакатларда ҳам турлича бўлади. Агар касал бутун йил ичишга қодир бўлмаса, йилнинг совуқ қисмида ичин. Агар дорини бир йил ичадиган бўлса, икки юз кундан ўтгандан кейин бир кун ичиб, бир кун ичмаса, ёки бир кун ичиб икки кун ичмаса зарари йўқдир. Бу касални асргача бўлса ҳам овқат ейишдан ман қилиш керак: бундан ташқари бошқа тадбирларни ҳам тузатиш ва бўғин оғриқлила-

рига зарар қиладиган нарсалардан парҳез қилдириш лозим. Бир гуруҳ табибларнинг ўйлашича, одам суягини куйдириб ичириш ҳеч бир хилоф чиқмайдиган даражада тажрибадан ўтган нарсалардандир. Буни бир тўда эси паст кишилар истеъмол қилиб, [ғўё] подагра ва бўғин оғриқларидан шифо топган эмишлар. Хермес *иёражининг* ҳам фойдаси каттадир; кимки уни баҳорда бир неча кун ичса, бўғинлари қувватли бўлади. Бу дори чиқиндиларни кўпроқ сийдик ва терлатиш орқали чиқаради, натижада *ирқуннасо*ни тузатади.

Шиш ва бўғин оғриқлари чўзилиб кетган бўлса, ундай касаллар Хунаинга нисбат берилган қуйидаги тадбирдан фойдаланадилар: тўртдан бир *кайлажа* қуруқ арча бужурини енгил олов устида озгина сувда, сув қорайгунча қайнатилади. Кейин шу сувнинг тинйтилганидан бир *ритл* олиб, унга уч *уқия* кунжут ёғи қўйилади. Касал шуни ичиб, устидан ғўрадан қилинган таомни ейди. Енбош оғриғи учун енгил тадбир: айниқса оғриқ ҳаммом, иссиқ сув ва кечқурунлари ёмон таомдан кейин ичилган уруғлар билан босилмаган бўлса, уни нўхат суви ичиб қусиш ва сабзаот суви ва *хиёршанбар* билан ични суриш босади.

Қуюқ хилдан ва тошга айланмоқда бўлган [хиллардан] пайдо бўлган бўғин оғриқларига фойда қиладиган қуюқ суртмалар. Яхши қуюқ суртма: тозаланган қовоқ уруғи ва канақунжутдан уч *уқия* олиб, бир *уқия* сугир сути ёғида [маскада] майин қилиб эзилади. Епишадиган бўлсин учун унинг устига бир *уқия* асал солинади ва қўйиб боғланади, айниқса қуриган бўғинларга боғланади, баъзан унга ўткир сиркадан ҳам бир *уқия* қўшилади. Сугир тапписини боғлаш бўғин, орқа ва тизза оғриқларида жуда кучли [таъсир кўрсатади]; бу кўп бошқа дорилардан яхшироққа ўхшайди.

Кучли қуюқ суртма. Эски зайтун ёғидан бир *ритл*, Искандари содасидан бир *ритл*, сақичдан бир *ритл*, *фарфиюндан* бир *уқия*, гулсапсар илдизидан икки *уқия* ва сариқ йўнғичқа унидан бир ярим *ритл* олиб, қуюқ суртма тайёрланади.

Яна муқл, говшир ва эритилган чарвидан қилинган [қуюқ суртма] тизза ва бўғинларда хом шилликдан бўладиган [оғриқ] учун жуда фойдалидир.

БАРЧА АЪЗОЛАРГА УМУМИЙ БЎЛГАН КАСАЛЛИКЛАР

БИРИНЧИ МАҚОЛА

БИР КУНЛИК ИСИТМА

ИСИТМАНИНГ МОҲИЯТИ

Иситма юракда алангаланиб, артерия ва веналардаги руҳ ва қоннинг воситалигида бутун баданга тарқаладиган, натижада баданда ҳам алаңгаланиб [кишининг] табиий ишларига зарар етказадиган ёт ҳароратдир. Бу ҳарорат ғазабланиш ва чарчаш [сабабли] чиқиб, баданга ёпишиб олиш ва унинг табиий ишига зарар бериш даражасига етиб бормайдиган ҳароратга ўхшайди.

Баъзи кишилар иситмани касаллик-иситма ва белги-иситма деб дастлабки икки қисмга бўладилар ва шишлар туфайли чиқадиган иситмаларни [шу] белги-иситмадан деб ҳисоблайдилар. Улар сўзларининг маъносига касаллик-иситма шундай иситмадирки, бунда иситма билан унинг касаллик деб ҳисобланмайдиган сабаби ўртасида [бирор] восита бўлмайди. Масалан, чириш иситмаси: бунда чириш иситманиннг бевосита сабаби бўлиб, ўзи эса касаллик эмас, балки касалликнинг сабабидир. Аммо шиш иситмасига келсак, у шиш сабабли юз бериб, унга эргашиб келади ва токи шиш мавжуд экан, у ҳам мавжуд бўлади; аммо шиш эса ўзича бир касаллик. Бирор мунозара қилувчи «шиш иситмаси шишнинг ҳароратига тобе бўлса ва [бу иситма] шишдаги оғриқ сабабли бўлиб, белги-иситма деб ҳисобланса, бунда бир кунлик иситмаларнинг аксари ҳам белги-иситма бўлиши керак. Агар шиш иситмаси- шишдаги чиришга тобе бўлса, бунда шишнинг ўзи шишлиги туфайли иситмага дастлабки сабаб бўлмай, балки ўзидаги чириш туфайли дастлабки сабаб бўлади; демак шиш иситмасининг асл сабаби чириш бўлиб, шиш эса бирор

восита орқалигина иситмага сабабдир» дейиши, ёки «белги-иситмадан шундай маънони англамай, балки шиш иситмаси шишга эргашиб келади, унинг мавжудлиги шишнинг мавжудлиги билан боғлиқ деб ҳисобланса, чириш иситмаларининг ҳоли ҳам чиришга нисбатан худди шундай-ку» дейиши мумкин. Бироқ бунга ўхшаш мунозаралар билан шуғулланиш тиб илмида бирор фойда бермайди ва таъобат билан машғул бўлган кишини ўз санъатидан четлатиб, уни овора қилиб қўядиган масалаларга ундайди. Бу тўғрида одат қилинган йўлга юриб айтамызки, шиш ва тиқилмалардан бўладиган иситмалар белги-иситма бўлсин!

Яна айтамыз: инсон баданида мавжуд бўлган ҳамма нарса уч жинсдан иборат: [улардан бири] бадандаги рутубат ва руҳларни қамраган аъзолар бўлиб, уларни ҳаммомнинг деворига ўхшатилади, [иккинчиси] шу қамралиб турган рутубатлар бўлиб, уларни ҳаммомдаги сувга қиёс қилинади, [учинчиси] нафсоний, ҳаётгий ва табиий руҳлар ҳамда [баданга] тарқалган буғлар бўлиб, буларни ҳаммомнинг ҳавосига қиёс қилинади. Ёт ҳарорат туфайли дастлабки алангаланишда алангаланувчи [жисм] мазкур уч жисмнинг бири бўлади. [Дастлабки алангаланиш] сўнган вақтда унга қўшничилик қилаётган нарса совуйди, бу қўшничилик қилаётган нарса совуганда эса, алангаланишнинг сўниши шарт эмас, балки у иссиқлигича қолиб, қўшничилик қилаётган нарсани қайтадан қиздириши мумкин. Инсон [бадани] даги ҳеч бир жисмоний жинс [мазкур] уч жинсдан ташқари бўлмайди.

Агар иситма аввало асосий аъзоларга ёпишиб, масалан, олов ҳарорати ҳаммом деворига, темирчининг дамига ёки ошпазнинг қозонига таъсир кўрсатганидек таъсир этса, иситмаларнинг ана шу хили ингичка оғриқ иситмаси деб аталади. Агар иситма аввало хилтларга ёпишиб, кейин, масалан, ҳаммомга иссиқ сув қуйилганда шу сабабли [ҳаммом] девори қизиганидек ёки иссиқ шўрва қуйиш сабабли қозон қизиганидек хилтлардан аъзога тарқалса, иситмаларнинг бу хили хилтдан бўлган иситма деб аталади. Агар иситма аввало руҳ ва буғларга ёпишиб, кейин, масалан, баъзан ҳаммомга иссиқ ҳаво кириб ёки ҳаётимом қизитилганда ҳавоси исиб, сувни ва деворни қизитганидек, руҳ ва буғлар орқали аъзоларга ёпишса, иситмаларнинг бу хили бир кунлик иситма деб аталади, чунки у тезлик билан тарқалувчи латиф нарса [руҳ]га ёпишади; агар у иситмаларнинг

бошқа бир турига айланиб кетмаса, бундай иситманинг бир кеча-кундуздан ортиққа чўзилиши камдан-кам учрайди.

Иситмаларнинг шундай тақсим қилиниши [қуйида] навларга бўлиб қилинадиган тақсимга яқин келади. Аммо баъзи иситмаларни бошқа жиҳатдан ҳам тақсим қилиб, ўткири ва ўткир бўлмагани, узоққа чўзиладигани ва узоққа чўзилмайдигани, кечаси тутадигани ва кундузи тутадигани, қўрқинчсиз, бежавотир [ўтадигани], ёмон ҳолатларга эга бўлгани, вақт-вақти билан тутадигани, давомлиси, — давомлисининг баъзиси зўраювчи ва авж олувчидир, — [тутишда] бир-бирига ўхшаши, иссиғи, эт увуштирадиган ёки эт ҳурпайтирадиган совуғи, ёлғиз бир турдагиси ва мураккаблари бўлади дейдилар.

ВАБО ИСИТМАЛАРИ ВА УНГА ҲАМЖИНС БЎЛГАН ЧЕЧАК ВА ҚИЗАМИҚ ИСИТМАСИ

Вабо иситмаси ҳақида сўз. Биз сенга «Куллиёт» китобида билдириб ўтганимизга кўра, гоҳо ҳавода ҳам сувдагидек ҳолат юз беради: унинг кайфияти иссиқлик ва совуқликка томон ўзгаради, табиасти ҳам ўзгаради ҳамда сув туриб қолиб сасигани ва чиригани каби [ҳаво ҳам] туриб қолиб чириydi. Сув соф ҳолида эканлигида бузилмай, унга тупроқ жинсидан бўлган ёмон жисмлар ара ташиб, таркибида ёмон кайфият пайдо қилгандагина бузилганидек ҳаво ҳам соф ҳолатида эканлигида бузилмайди, балки унинг таркибида ёмон кайфият пайдо қиладиган ёмон буғлар унга аралашгандагина бузилади. Бунга, кўпинча, шамол сабаб бўлиб, у ботқоқлик жойлардан ёки бузилаётган жасадлар кўмилмай ёки куйдирилмай қолган уруш майдонларидан ёки ўлдирувчан ваболи узоқ жойлардан ёмон буғларни яхши [ҳаволи] жойга ҳайдайди. Баъзан [бундай] сабаб шу тоза жойнинг яқинида [ёки шу ернинг] ўзида мавжуд бўлади. Баъзан ернинг тагидаги жузьяти бизга маълум бўлмаган сабаблардан турли хил чириб бузилишлар пайдо бўлиб, улар сув ва ҳавога ҳам ўтади.

Қуруқ ҳаво сабабли пайдо бўладиган [вабо] иситмалари рутубатли ҳаводан бўладиган шунга ўхшаш [иситма]ларга қараганда камроқ учрайди. Аммо сафронинг қуруқ ҳаводан бўлиши сафродан келиб чиқадиган иситмаларнинг пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлади. Бироқ вабо иситмаларига келганда, булар [тоза бўл-

маган] рутубатли ҳўл ҳаводан пайдо бўлади. Ҳўл ҳаволи [жойларда] иситмалар кўп пайдо бўлса ҳам, улар ўткир бўлмайди, [аммо] муддати узоқроққа чўзилади; оз ёмғирли, қуруқ ёз фаслида эса бу иситмалар камроқ пайдо бўлсада, жуда ўткир бўлиб, тезда ўтиб кетади. Одатдаги табиасти сақланиб турадиган йил фасли [иситмалар учун] энг яхши фаслдир.

Бу ўзгаришларнинг барчасининг манбаи осмон [жисмларининг] маълум бир вазияти бўлиб, бу вазият уларни бизга номаълум бўлган тарзда вужудга келтиради, шундай бўлса ҳам, бир гуруҳ [мунажжимлар] бу ҳақда бирор далилга муносабати бўлмаган даъвоини ўртага ташлайдилар.

Сен билишинг керакки, бунинг дастлабки узоқ сабаби осмон шакллари, яқин сабаби эса ердаги ҳолатлардир. Осмоннинг таъсир қилувчи қувватлари билан ернинг таъсирланувчи қувватлари ҳавода кучли рутубатлилик ҳосил қилганида буғлар ва тутунларни ҳавога кўтариб тарқатади ва уларни кучсиз ҳарорат билан чириатади. Мана шу ҳолатдаги ҳаво юракка етиб боради ва ундаги руҳ мизожини бузади. [Сўнг] юрак теварагидаги рутубатлар чирийди ва табиийликдан ташқари ҳарорат пайдо бўлиб, ўз йўли бўйича баданга тарқалади; натижада вабо иситмаси пайдо бўлади ва, айниқса, бу иситмага чалинишга қобилиятли бўлган кўпчилик кишиларга тарқалади. Агар таъсир қилувчининг ёлғиз ўзи мавжуд бўлиб, таъсирланувчи уни қабул қилишга тайёр бўлмаса, таъсир кўрғазиш ва таъсирланишлар юз бермайди. Бадан биз айтаётган нарсага ёмон хилт билан тўлган вақтидагина қобилиятли бўлади; тоза баданлар эса ундан таъсирланмасликлари мумкин. Кучсиз баданли кишилар, масалан, жинсий алоқани кўп қиладиган, шунингдек, тери тешиклари кенг, бадани рутубатли ва ҳаммомга кўп тушадиган кишилар ҳам бундан таъсирланишга қобилиятлидирлар.

Белгилар. Бу иситма ташқи кўринишда сокин бўлса ҳам, ичда беҳузурликка солаётган бўлиб, кўп ҳолларда ҳалокатга олиб келади. [Қасалнинг] куйиб қаттиқ алангаланаётгани сезилиб туради, нафас чуқур, баланд ва кетма-кет бўлади, кўпинча, нафас қисади ва нафас бадбўй бўлади; ташналик кучаяди, тил қурийди; гоҳо [иситма] билан бирга кўнгил айниш ёки иштаҳа пасайиши юз беради; агар зўрлаб бўлса ҳам овқат едириб, уларга қарши турилмаса, бу ҳол уни ҳалок қилади. [Қасалнинг] меъдаси оғрийди, талоғи катталашади;

кундан беҳушурлик ва бетоқатлик содир бўлади; қуруқ йўтад юз беради, қувват тушиб беҳушликкача олиб боради, ақл қоришади, қовурга тоғайларининг таги тортишади, касалда уйқусизлик пайдо бўлади, бадани бўшади ва ҳаракатларига футур етади. Баъзан бу иситмаларда [баданда] қизил, сарғиш тошмалар кўринади. [Бу тошмалар] баъзан тезда кўринади ва яна тезда ичкарига ботади; [оғизда] чақа ва яралар пайдо бўлади; томир уриши кўпинча, кетма-кет ва кичик бўлиб, кечалари аксари шиддатлилика ўтади. Баъзан бундай касалларда истискога ўхшаш бир ҳолат юз бериб, ичларидан сафро ва бошқа хилтлар ўтади. Ахлат суюқ, жуда қўланса ва ғайритабиий бўлади, баъзан унга савдо аралашса келади, кўпинча, кўпикли ва сассиқ бўлиб, унга эриётган бирор [хилт] қўшилиб ўтади. Касалнинг сийдиғи сувсимон, сафро ва сафро аралаш бўлади; у, кўпинча, савдо қусади, сафрони эса ундан ҳам кўпроқ ташлайди; бундай касаллардан сассиқ тер чиқади. Бу иситма мазкур белгиларнинг бор кучи билан акс этган ҳолида бошланиб, [сўнг] иш беҳушликка, қўл-оёқлар совушига, летаргияга, тиришиш ва *кузов* касалликларига бориб етади.

Вабо иситмаларидан шундайлари ҳам бўладики, уларда касалнинг ўзи ҳам, унга яқин туриб ушлаб кўриб текшираётган бошқа киши ҳам ҳароратни унча сезмайди, томир уриши ва сийдик деярли ўзгармайди, аммо шу билан бирга, бу иситма тезда ҳалок қилувчи бўлиб, табиблар бунинг тадбиридан ҳайратда қоладилар. Мана шу кейинги ва бундан илгарироқ айтилган касаллардан нафаси сассиқ бўлгандарининг кўпчилиги ҳалок бўлади, чунки чириш юракка ўрнашиб қолган бўлади.

Вабо [пайдо бўлишининг] белгилари. Вабо сабаблари ўрнида юрвчи [ҳолат]ларнинг вабо пайдо бўлишига далолат берувчиларидан бири куз фаслининг бошларида ва Эдул ойида осмон тошлари ва юлдуз учинининг кўпайишидир, чунки булар бўлғуси вабодан худди унинг сабабига, [масалан] Конун ойида жануб ва шарқ шамолларининг бир неча кун тинмай эсишига ўхшаб дарақ беради. Сен ҳавони зичлашган ва туманли ҳолда кўрсанг ва ёмғир ёғадидеб гумон қилсанг-у, бироқ ҳаво чангли ва қуруқ бўлиб ёмғир ёғмаса, билгинки қиш [фаслининг] мизожидеб бузуқ бўлади.

Аммо ёз фаслида бўладиган ёмон ва ярамас вабога келсақ, бунга баҳорда совуқ бўлиб, ёмғир кам ёғиши далолат қилади. Сўнгра агар сен жануб шамоли кўн

эсиб, бир неча кунгача ҳавони кудуратли қилиб турганини кўрсанг, кейин бир ҳафта ва ундан кўпроққача ҳаво тоза бўлса ва бунинг кетидан кечаси совуқ, кундузи эса ҳаво дим, булутли, кудуратли ва иссиқ бўлса, вабо келгани аниқ ҳамда вабо, чечак ва шунга ўхшаш иситмаларни кута бер! Шунингдек, ёз унча иссиқ бўлмай, жуда кудуратли ва дарахтлар ғуборли бўлса ҳамда [ўтган] кунда осмонда юлдуз учини, оловлар ва «найзача»лар [каби чақмоқлар] кузатилиб ўтилган бўлса, бу вабо белгисидир. Шунга ўхшаш, ҳавонинг бир кунда бир неча марта ўзгарганини кўрсанг, кейинги кун эса ҳаво тиниқ бўлса, қуёш бир кун соф, бошқа бир кун кудуратли кўриниб, ғуборга ўралиб чиқса, вабо пайдо бўлишига ҳукм қила бер!

Сабаблар билан тўё биргалашиб келувчи белгиларга келсақ, сен, масалан, [вабодан] олдин қурбақа кўпайганини ва чириндилардан пайдо бўладиган ҳашаротларнинг ҳам кўпайганини кўрсанг; яна вабога далолат қиладиган белгилардан бири шуки, сен сичқон ва ер тагида яшайдиган жониворларнинг ҳайронлик ва саросимага тушиб, ер юзига қочиб чиққанликларини, лайлак ва шунга ўхшаш ўз табиати бўйича сезгир жониворлар уясидан қочиб, баъзан [босиб ётган] тухумларини ҳам ташлаб кетишларини кузатасан.

Вабо иситмасини даволаш. Бу касал даволарининг барчаси моддаларни қуритишдан иборат, моддани қуритиш эса томирдан қон олиш ва ични сурдириш билан бўлади. Бунда бўшаттиришга шошилиш керак; агар ғолиб модда қонга тегишли бўлса, томирдан қон олинади, бошқа хилтларга оид бўлганда, уларни бўшатилади. Касал турадиган уйларни салқин қилиш ва ҳавосини яхшилаш керак; уйни салқин қилиш, унинг теварагига ҳўл мевалар, совуқлик райҳонлар ва совуқлик дарахт новдаларини қўйиш, шунингдек, совуқлик хушбўй ҳўл мевалардан, кофур, гул суви ва сандаллардан тайёрланган суюқ хушбўйликлар ва сепиладиган дориларни ишлатиш керак; касалнинг уйига ҳар кун бир неча марта, хусусан гул, тол ва нилуфар сувлари сепилади. Агар уйда сув ва хушбўйликлар сепадиган қурол бўлса, жуда яхши. Уйнинг ҳавосини тузатиш тадбирини яқин орада айтаман.

Бундай касалларга кофур кулчалари, қайнатиб қуюлтирилган совуқлик ширалар, қатиқ зардоби, ёғи олинган қатиқ ва нордон мазалик қурт солиб, ивигилган гул суви ичирилади ва сув қўшилган сирка истеъмол қилди

рилади. Бир йўла кўп совуқ сув ичиш жуда фойдалидир; аммо уни оз-оздаг бирин-кетин ичиш, баъзан ҳароратни қўзғатади.

Агар аҳвол қовурға тоғайларининг тортишувига, қўлоёқлар совуши ва узоқ уйқусизликка, ақл қоришувига бориб етса ҳамда сен кўкрак ва унинг устидаги нарсанинг кўтарилиб-пасайиб турганини кўрсанг, ҳароратни сиртга тортадиган кўрпа ёпмай илож йўқ. Қасалнинг иштаҳаси тушиб кетса, мажбуран овқатлантирилади, чунки бунга ботирлик қилиб, мажбуран овқатланган касал, кўпинча, енгиллаша бориб тирик қолади, шунинг учун уларни зўрлаб овқатлантириш зарур. Уларга бериладиган овқат нордон ва моддани қуритувчи нарсалардан бўлиб, миқдори оз бўлсин, чунки овқатлар ҳам [уларнинг баданида] ёмон сифатлиликка айланади ҳамда кўп миқдордаги овқат ўзининг ёмонлиги билан ва, шунингдек, тўлиқлик туғдириши билан зарар қилади.

Уй ҳавоси баъзан соғлом кишиларга ва баъзан ҳам соғлом, ҳам касал кишиларга мослаб тузатилади. Соғлом кишиларга мослаб тузатишдан мақсад ҳавони қуритиш, тозалаш, қандай қилиб бўлса ҳам, унинг чиришига тўсқинлик қилишдир. Ҳавони хом уд, анбар, кундур елими, мушк, ширин қуст, майъа елими, сандалрак елими, ангуза, қалампирмунчоқ сақичи, мастаки, сақич, ладан, асал, заъфарон, омила шираси, сарв, тоғ арчаси, *ушна*, дафна дарахтининг [чўпи], тўпалоқ, қорачайир, арча уруғи, игир, шоҳбонак, аччиқ бодом ва туёғўтлар билан тузатадилар; баъзан шулардан мураккаб дорилар ясалади; [касал ётган] уйга сирка ва ангуза ҳам сепилади.

Соғлом кишилар ҳамда вабо теккан кишиларга мослаб ҳавони тузатишга келсак, бунга сандал, кофур, анор пўсти, мирта, олма, беҳи, *абунус*, *сож* дарахти, юлғун ва ровочларни тутатиш билан эришилади. Буларни қайта-қайтадан тутатиш лозим.

Вабодан сақланиш. Бадандан ортиқча рутубатларни чиқариш, ҳар бир важдан [бадани] қуритишга яқин тадбирни қўллаш ва овқатни кам бериш лозим. Аммо жисмоний ҳаракатларни мутлақо қилдирмаслик, [касални] ҳаммомга туширмаслик, унга шароб ичирмаслик ва уни ташна қилиб қўймаслик керак. Ҳавони биз айтган нарсалар билан тузатиш ва овқатни нордонликка мойил қилиб, оз миқдорда бериш лозим. Қасалга бериладиган гўшти-нордон нарсалар билан қўшиб қайнатилсин. Қасал *ҳулом*, *қарис* оши

ҳамда татим гўра суви, лимон суви ва анор сувларидан сирка қўшиб ёки сиркасиз тайёрланган *масусларни* есит; сиркаланган фсйдали нарсаларни, айниқса сиркага солинган ковулни [ишлатсин]. Ангуза уларга фойда етказадиган нарсалардан бўлиб, кишилардан чиришни узоқлаштиради.

Вабо [таъсир қилиш]дан олдин тарёк ва *митридатни* бошқа тўғри тадбирлар билан биргаликда истеъмол қилиш вабодан қутқазадиган нарсалардандир. Сабр, заъфарон ва муррлардан тайёрланган дори [ҳам шундай]. Ундан ҳар куни бир *дирҳамга* яқин истеъмол қилинса, албатта, фойда беради.

ЧЕЧАК

Баъзан бир қадар чириш орқали қонда ачиб қайнаш юз беради; бу мева сувларида содир бўладиган ва уларнинг бир қисмини бошқа бир қисмидан ажралишига олиб келадиган ачиб қайнаш жинсидандир. Табиийга ўхшаш бир омил сабабли [ачиб қайнаш] ана шундай бўлиб, бунда [у ҳолат] ҳомиладорлик вақтида ҳайз қонида пайдо бўлган озиқлик [модда]нинг қолдиқларидан қонга аралашган қисмини ёки ҳомиладорликдан кейин лойқа ва ёмон овқатлардан туғилган [озиқлик] қисмларни қондан ажратиб ташлаш учун қонни ачитиб қайнатади. [Бундай қолдиқлар қоннинг] қуюқ-суюқлигини ёмонлаштиради ва то унда аввалгисидан кўра қуюқроқ ва аниқроқ жавҳар ҳосил бўлгунигача қадар уни ғалаён сола беради.

Табиат узум ширасини [ачитиб қайнатар экан] ундан ҳавога тегишли кўпикни ва тупроққа тегишли чўкмани кеткизиб жавҳарини бир турли шароб [даражаси]гача қуюлтирганида юқоридагига ўхшаш бир ҳолат кузатилади. Ташқаридан етишган бирор сабаб туфайли пайдо бўлувчи [ачиб қайнаш] ҳам шу қабилдан бўлиб, у қонни ғалаёнга келтиради ва хилтлар билан кучли равишда аралаштириб юборади; бунинг натижасида [қонда] ачиб қайнаш ва кўпириш вужудга келади. Ана шунга ўхшаш ҳолат йил фасллари, айниқса баҳор фасли лозим бўлганидан бошқача кайфият ва тартибларга эга бўлганида содир бўлади.

Чечак ва қизамиқ юқумли касалликлар жумласидан бўлиб, жануб шамоллари кўп эсгандан кейин кўпаяди. Иссиқ ҳўл [мизожли], айниқса рутубати кудуратли ва томиларидан қон кам олинган бадан чечак касалига

чадинтиради, айниқса киши одат қилмаган нарсани [еб] устидан қиздирувчи дорилар ва овқатлар истеъмол қилса шундай бўлади; масалан, сутлар, айниқса туя ва бияларнинг сутлари; хусусан, одатланмаган киши буларни кўп истеъмол қилиб, кетидан анчагина шароб ёки иссиқлик дориларни ичса шундай бўлади. Чечак касаллиги гўё бухроннинг бир туридир.

Чечак, кўпинча, болаларда, сўнг ўсмирларда юз беради; кексаларда эса у кам учрайди, уларда чечак фақат кучли сабаблар мавжудлигида ва жуда иссиқ ва рутубатли мамлакатлардагина юз бериши мумкин. Чечак қуруқ баданлардан кўра рутубатли баданларда, қиш фаслидан кўра баҳорда кўпроқ пайдо бўлади; баҳордан кейин кузнинг охирида, айниқса [шу куздан олдинги] ёз фасли иссиқ ва қуруқ, [кузнинг] ўзи ҳам иссиқ ва қуруқ бўлганида кўпроқ юз беради.

Чечак фақатгина терида ва бадан юзасига яқин ерларда пайдо бўлмай, балки бўлақлари бир-бирига ўхшаш бўлган ташқи ва ички аъзоларнинг ҳаммасида, ҳатто парда ва асабларда [ҳам] пайдо бўла беради. Чечак пайдо бўлганда [аввало] қичимани келтириб чиқариб, кейин игна учига ўхшаш, тариксимон нарсалар кўринади; сўнгра бу нарсалар йирингга тўлиб, бадан сиртига чиқади, яра бўлади, кейин [қуриб] турли рангда қовжираб, тушиб кетади.

Кўпинча, чечак флегмона, *мошаро* ва йиринг йиғувчи шишларга ўтади. Чечак [яралари] кўринганида улар, кўпинча, флегмона рангига эга бўлади, лекин баъзан турли рангларга: кулранг, бинафшаранг ва қора рангда тошади, чунки чечак [тошмалари]га ҳар хил тур ва ранглар хосдир: уларнинг баъзиси оқ, баъзиси сариқ, баъзиси қизил, баъзиси кўк, баъзиси бинафша ранг бўлиб, баъзиси эса қорамтир бўлади.

Кўк ва бинафша рангли чечак — ёмон; қора рангликка кўпроқ мойил бўлган чечак [яна ҳам] — ёмонроқ, қора рангликдан қанчалик узоқ бўлса, ёмонликдан [ҳам] шунчалик узоқдир. Оқ ранглиси, айниқса бунинг сони кам, ҳажми катта, тошиши осон, камроқ беҳузур қиладиган, иситмаси кучсиз ва у сиртга чиқиши билан иситмаси тарқаладигани, ҳамда [аввалги белгисидан кейин] учинчи ва шунга яқин кунларда тошадигани беҳавотирроқдир. [Беҳавотирликда] бу оқидан кейинги ўринда катта, кўп сонли, бир-бирига яқину лекин туташиб кетмагани туради: бир-бирига туташиб кетган, ҳатто этнинг катта бир қисмини эгаллаган қирралик

ёки юмалоқ чечак ёмондир. Шунингдек, бирининг ичидан яна бошқа бир чечак бўлади: қаватма-қават катта хиллари ҳам ёмон.

Аммо бир-бирига яқин, [юзага] чиқиши қийин, бир-бирига яқин ўрнашган кичик, оқ, қаттиқ хилларига келсак, гарчи улар дастлаб беҳавотир туюлса ҳам, бироқ буларда қийинлик билан етилиш хавфи ва касал аҳволи ёмонлашиб, унинг ҳалокатга учраш хавфи бор, чунки бунга сабаб модданинг қуюқлигидир. Чечакнинг, кўпинча, ҳалокатга олиб борадиган хавфи ёмон турларидан бири ҳолати ўзгариб турувчи: гоҳ юзада кўришиб, гоҳ ичга ботадиган ва, хусусан, бинафшаранг бўлиб кўринадиганидир. Шунингдек, [этра] ёпишган, қувватни заифлаштириш, аъзони кўкартириш ва қорайтиришдан холи бўлмайдиган хили ҳам ҳалок қилади. Агар чечак тошгандан кейин пайдо бўлган [аъзо] кўкариши ва қорайиши қувватни туширмаса, аксинча қувват ортиб борса, бундай чечак ҳалокатга олиб бормайди. Лекин у, кўпинча, яралар ва шуларга ўхшашларни келтириб чиқаради. Аввал иситма пайдо бўлиб, кейин чечак тошиши — аввал чечак тошиб, кейин унга эргашиб иситма чиқишидан кўра беҳавотирроқдир.

Чечак тошган кишидаги ҳолатлардан кўпроқ эътибор берилиши лозим бўлгани унинг нафас олиши ва товушидир. Бу иккаласи яхшилигича қолса, демак, иш беҳавотир; агар чечак, шунингдек, қизамиқ тошган кишининг нафаси [узилиб-узилиб] кетма-кет чиқаётганлигини кузатсанг, қувват тушганлигини ёки кўкрак-қорин пардаси яллиғланганлигини тахмин қила бер. Сўнгра агар сөн ташналик зўрайётганлигини, беҳузурлик давом этаётганлигини ва бадан сирти совуётганлигини кўрсанг ҳамда чечак ёки қизамиқ рангни кўкартирса, [касаллик] беморни ҳалокатга ундаётган бўлади. Буни чечакнинг сустилик билан [бадан] юзасига чиқадиган ва кечроқ тошадиган хилидан бўлиши ҳам қувватлайди.

Чечак билан [оғриганда] ўладиган касалларнинг кўпчилиги бўрилиб ёки бўлма касаллигига учраб ўлади; баъзан эса улар ичак шилиниши ва ич суриши натижа-сида қувват тушиши туфайли ҳалок бўладилар. Чечак ва қизамиқнинг бинафша ранглиси ичга ботганлигини кузатсанг, билгинки, бу касални тезда беҳуш қилади. Касал тезда қон сий бошласа ва бунинг кетидан қора рангли сийса, айниқса унинг қуввати тушган бўлса ва қувват тушиши билан бирга ичидан кўк, қонсимон ва гўшт селисимон нарса ўтса, у албатта ўлади.

Сув чечак билан қизамиқ ўртасидаги бир касаллик бўлиб, иккаласидан кўра бежавотирроқдир.

Агар модда ҳайдалишга [ҳозирланиб] икки марта йиғилса, кўпинча, киши икки марта чечак билан оғрийди.

«Қўрғошинсимон мум» бу чечакнинг поча ва оёқлардан кўра юз, кўкрак ва қоринларга кўпроқ тошадиган хилидир. Бу ёмон хил чечак бўлиб, модданинг атроф [аъзолар]га ҳайдалмайдиган қуюқ эканлигига далолат қилади.

Чечак чиқишининг белгилари. Чечак чиқишдан олдин бел оғрийди, бурун қичийди, бетинч уйқу, аъзоларда санчиқ, бутун баданда оғирлик юз беради; юз ва кўз қизаради, кўз ёшланади, [бадан] алангаланади, нафас қисиши ва товуш бўғилиши билан бирга керишиш ва эснаш кўпаяди, сўлак қуюқлашади, бош оғирлашиб оғрийди, оғиз қурийди, кўнгил беҳузур бўлиб, томоқ ва кўкраклар оғрийди, чалқанча ётганда ва шундай ётишга мойил бўлинганда оёқлар қалтирайди ва, шулар билан бирга, қон бузилишидан туғиладиган иситма воқе бўлади.

ҚИЗАМИҚ

Билгинки, қизамиқ гўё сафродан пайдо бўладиган чечакка ўхшайди; бошқа кўп ҳолатларда бу иккаласининг ўртасида фарқ йўқ; фарқ фақат шундаки, қизамиқ сафродан пайдо бўлади ҳамда унинг ҳажми кичикроқдир. У гўё теридан юқорига чиқмагандек [туюлади] ва айниқса бошланишида, айтарли қаварчимаиди, чечакнинг бошланишидаёқ дўнглик ва қавариш содир бўлади. Қизамиқ чечакка қараганда камроқ [хавфли] дир, унинг кўзга тошиши ҳам чечакдагидан камроқ.

Қизамиқнинг пайдо бўлиш белгилари чечакнинг юз бериш белгиларига яқин, лекин қизамиқда ўқчиш кўпроқ, кўнгил беҳузурлик ва алангаланиш кучлироқ, бел оғриғи эса камроқ бўлади. Чунки чечак касаллигидаги бел оғриғи орқага ўрнашган томирни тортиштирувчи қон тўлиқлиги сабабли вужудга келади; чечак бузилган қоннинг кўплиги туфайли [пайдо бўлади], қизамиқ эса бузилган оз қоннинг жуда ёмонлигидан келиб чиқади. Қизамиқ, кўпинча, тўсатдан, чечак эса аста-секин юз беради.

Қизамиқнинг бежавотирлик белгилари чечакнинг бежавотирлик белгиларига ўхшайди. Тез тошиб юзага чи-

қадиган ва етиладиган қизамиқ бежавотир, қаттиқ, кўк, бинафша ранглиси эса ёмондир. Етилиши суст, тез-тез беҳуш ва беҳузур қиладигани ўлдирувчидир. [Кўриниб туриб], тўсатдан ичга ботиб йўқ бўладигани ҳам ёмон беҳушликни келтиради.

Д а в о л а ш. Чечакда, агар шароит кўтарса, шошилинч равишда етарли даражада қон олиш, шунингдек, қизамиқда ҳам агар қон тўлиқлиги бўлса, [қон олиш] керак. Қонни тўртинчи кунгача олсин, чечак тошгандан кейин эса, томирдан қон олиш билан шуғулланиш керак эмас, лекин тўлиқлик зўр бўлиб, модда ғалаба қилса, энгиллик келтирадиган миқдорда қон олиш мумкин. Бу касалликда ишлатиладиган тадбирлардан энг мувофиғи томирдан қон олишдир. Бурун томирдан қон олиш бурун қонаши каби фойда қилади, баданнинг юқори қисмларини чечакдан сақлайди; бу болалар учун энгилдир. Томирдан қон олиш лозим бўлса-ю, уни [кераклигича] тўла олинмаса, қўл ёки оёқнинг чириб бузилиш хавфи туғилади. Шунингдек, кишининг [табий ҳароратини] доимий равишда кучли сўндирилганда ҳам шундай хавф туғилади.

Бу иккала касалликда аввало кучайтирувчи, қайтарувчи, [ҳароратни] сўндирувчи ва, шу билан бирга, ични боғламайдиган ва қонни қуюлтирмайдиган нарсалар, масалан, *тамр ҳиндий* қўшилган чилонжийда оши, хурмо гулидан тайёрланган овқат, ясинок оши, шўрвалар ва ични кучли юмшатиб юбормайдиган овқатлар бериш керак. Бунинг учун ўша овқатларга *тамр ҳиндий* ва [хусусиятда] шунга тўғри келадиган нарсани қўшиш лозим; қовоқ оши ва тарвуз [ҳам фойдали]. Қисқаси касалликнинг аввалидаёқ ич юмшоқ бўлиши лозим; уни юмшатиш учун энг яхши восита *тамр ҳиндий*дир, агар бу билан ич юмшамаса, *тамр ҳиндийга* эҳтиётлик билан озгина [дарахт] шираси ёки янтоқшакар ёки олхўри ивителиган сув қўшилади. Гоҳо чечак белгилари юз бериши биланоқ *қадир* дарахти мевасининг қайнатиб қуюлтирилган ширасидан уч *дирҳамини* битта кофур кулчаси билан қўшиб ичирини фойда қилади; шундай вақтда хурмо гулининг шароби гоят манфаатлидир.

Касаллик қўзилиб иккинчи кундан ўтганда ва чечак тошинга тутинганда совутиш тадбирини қўллан, кўпинча, катта хатога сабаб бўлади, чунки у чиқиндиларнинг ичга қамаб бошқарувчи аъзоларга йўналтиради ва бу билан [чечакнинг] тошиб чиқинига имконият беради; бунинг натижасида бетоватики ва беҳузурлик

нок барги, дўлана барги, гул барги ва қизил тасма барги шираларининг ҳар биридан тўртдан бир бўлак, такасоқол шираси, қуруқ гул, қуруқ нилуфар, қуруқ зиркнинг шираси, сачратқи уруғи, сутчўп уруғи, анор гули, нилуфар ва гулларнинг ҳар биридан ўндан бир бўлакнинг ярми ва ҳўл ялпиз ширасидан олтидан бир бўлак, ҳўл зирк ширасидан ярим бўлак олиб, дорилар ва шираларни қўшиб оловга қўйиб аралаштирилади ва бунга ясмиқдан тўрт бўлак, пўсти ажратилган арпадан икки бўлак, татимдан уч бўлак ва анор донидан уч бўлак солиб, ҳаммасини олов устига қўйиб ярми қолгунича қайнатилади, кейин совугунича қўйиб қўйилади, куч билан кавлаб қўйиб, тинилади; сўнг [шу таркибнинг] ҳар бир уч юз *дирҳами* учун бир *мисқолдан* кофур олиб янчилади ва «қовоқ» ёки колба тагига сепилади, устига шу таркибни секинлик билан қўйилади, кейин идишнинг оғзини қаттиқ бир нарса билан беркитиб идишни то қайнашга яқинлашгани билингунича чўғ устига қўйилади. Шундан сўнг уни олиб чайқатилади ва кофур учиб, бекор кетмаслиги учун сопол идишга қўйиб, оғзи маҳкамланади. Бунинг бир ичими — ўн *дирҳамгача*. Баъзи кишилар бу таркибга сунбул, занжабил, арпабодиён уруғи, Рум арпабодиёни, мурч ва тўпалоқлардан топилган миқдорда қўшадилар.

Чечак тамом тошиб бўлса ва етти кундан ўтиб етилганлиги кўринса, тилла игна билан оҳишта-оҳишта тешиб, рутубатини пахтага шимдириб олиш тўғри тадбирлардан ҳисобланади. Туз қўйишга келсак, буни қўймай илож йўқ, аммо уни қўймоқчи бўлганинда яқиндагина ўзинг тешган, алам бераётган катта хилларига яқинлаштирама, чунки туз оғритади; шунинг учун бошқаларига қўйиб катталарини то тешик йўли бириккунича қолдир, улар бириккандан кейингина туз қўй. Чечак тамом етилишидан олдин туз қўя кўрма, чунки у, баъзан шиш ва қаттиқ оғриқ пайдо қилади. Чечак етилганидан кейин туз қўйиш зарурий ишдир; буни заъфарон қуввати ўтказилган намакоб билан қилинади. Агар [намакоб қилинган] сув гул суви бўлса, бу жуда яхши; сувда гул, юлғун, ясмиқ қайнатиб, кейин агар [туз солиб] шўр қилинса, айниқса унга кофур ва сандал қўшилса, яна ҳам яхши бўлади. Туз қўйиш чечакни етилтиради ва қуритиш тезда тушириб юборади.

Чечакни юлғун тутуни билан буглаш жуда фойдалидир. Қиш фаслида юлғун ўтинини муттасил ёқиб кел-

рак. Агар чечак ўта рутубатли бўлса, мирта ва унинг баргининг тутуни билан бугламай чора йўқ.

Чечак етилганда ва уни қуритишга киришилганда, чечак тошган кишини гуруч, тариқ, арпа ёки боқила унларининг устига ётқизиш фойдали тадбирлардандир. Бу тадбирнинг энг мувофиқ [қўллаш усули] унни чети тикилган ва ун қувватини ўтказувчи сыйрак тўқилган гилоф ичига солишдир. Бу соҳада чучукмиянинг барги яхшидир. Ёғлар эса бундай вақтда ҳам зарарли, чунки ёғ чечакнинг қуришига тўсқинлик қилади. Чечак қурий бошлаганида бунга кўмаклашувчи мазкур дориларни бир оз заъфарон қуввати қўшиб суртиш керак.

Чечакдан яралар пайдо бўлганида бунга қарши оқ марҳам, айниқса унинг бир оз кофур қўшилгани, шунингдек, қамиш илдизи кукунининг гул суви билан қўшилгани ёки тол дарахти ёки дўлана дарахти илдизининг кукунини фойда қилади. Баъзан қўрғошин упаси ва куйдирилган қўрғошинни сениш фойда етказад.

[Чечак] бурунда қуриб-қовжираганида бунга қўрғошин упасининг ҳамда куйдирилган қўрғошин ва [олтин] тўполининг қуввати ўтказилган холис гул ёғи билан тайёрланган мумли суртма фойда келтиради. Чечак қуригандан кейин ва у ярага айланган пайтда ёғ ишлатиш фойдали, чунки у чечак қуриган пайтида тезда тушириб юборади, ярага айланган пайтида эса марҳамлар [қўшиладиган] модда бўлади. Қизил марҳам чечак яраларига қарши яхши доридир.

АЪЗОЛАРНИ ЧЕЧАК ВА ҚИЗАМИҚ ОФАТИДАН ЭҲТИЁГ ҚИЛИБ САҚЛАШ

Чечак офатидан сақланиши зарур бўлган аъзолар томоқ, кўз, бурун, ўпка ва ичаклардир, чунки чечакда [кўпроқ] шу аъзолар яраланади; кўзга келсак, баъзан оқиб тушади, баъзан эса унга оқ тушади; томоқда баъзан бўғма пайдо бўлади ва қизилўнгачнинг ютишига тўсқинлик қиладиган яралар юз беради ҳамда бу яралар томоқда баъзан ўндирадиган ўйиб еювчи ярага айланади.

Бурунга келганда, баъзан унда хаво йўлини тўсаядиган яралар пайдо бўлади. Ўпкада эса чечак ва қизамиқ тошмаларидан қаттиқ нафас қиёвчи юз беради; ўпка яраланишида, баъзан кишини сил касалига учратиб, ичакларга келсак, уларда, илдизча, даволашни қиёвчи бўлиши мумкинлиги содир бўлади.

Кўзни сақлашнинг энг яхши йўли: кўзга, айниқса [чечак бошланишининг] биринчи кунда, татим ва кофур қўшилган муррий ва кашнич суви суртилади, муррийнинг ёлғиз ўзини ҳам суртиш мумкин. Шунингдек, кофур қўшилган кашнич суви ва татим суви билан ишланган сурма дори суртилади. Касалликнинг бошланишида анор чарвисининг шираси ҳам фойдалидир; аммо чечак кўринганида гул суви ва кофурдан тайёрланган суртма [дори] мувофиқроқ. Айтишларича, бунга оқ нефть суртиш жуда фойдалидир. Писта ёғи чечак тошиб кўз зарарланганида бизнинг мамлакатдаги хотинлар ишлатадиган [дорилардан] бўлиб, агар кўзда оқ парда бўлса, уни кетказади ва кўзни яхши қилади. Чечак тошмаси [кўзга] чиққанида оқ шамча [ишлатиш] жуда яхши.

Оғиз ва томоқни чечак офатидан сақлаш [касалликнинг] бошланғич пайтида, масалан, анорни сўриш ва донини чайнаш билан, шунингдек, айниқса касал ўша иккала аъзонинг оғриётганлигидан шикоят қилса, Шом тутини сўриш ва унинг қайнатиб қуюлтирилган шираси билан фарғара қилиш билан бўлади. Шунда Шом тутини ширасини оз-оздан ялатиб туриш керак.

Бурунни [сақлаш]га келсак, бунга момисо, сандал ва ғўранинг қайнатиб қуюлтирилган ширасидан тайёрланган суртма дори билан эришилади. Сирканинг ёлғиз ўзини бурунга тортиш ҳам жуда фойдалидир. Упкани сақлаш учун эса, кўкнор уруғи қўшиб ясмиқдан тайёрланган ялатма дори каби [фойдали] бир дори йўқдир.

Ичакларни сақлаш, айниқса, [чечак] бошланғич даврдан ўтгандан кейин лозим бўлиб, буни буриштирувчи нарсалар билан амалга оширилади. Агар касалликнинг охирида ич суриши юз берса, табошир кулчаларини ровочнинг қайнатиб қуюлтирилган шираси билан бирга [ишлатиб], шунингдек, шовул уруғи кулчалари билан даволанади.

ЧЕЧАК ИЗЛАРИНИ КЕТКАЗИШ

Зийнат бобида гапирганимизда бу ҳақда қайтадан тўхтаб ўтамиз, ҳозир эса [бу бобга] мувофиқроқ ва муносабати кўпроқ нарсаларни баён қиламиз.

Чечак изларини кеткизувчи нарсалар, [масалан], қуритилган қамиш илдизи, боқила донининг уни, тол ёғочининг кукуни, анзиратгўштхўр, қовун уруғи, қовуннинг қуритилган пўчоғи, ювилган гуруч, арпа суви, тухум оқи, ғовак лой, куйдирилган қўрғошин, новвот, крах-

мал ҳамда ширин ва аччиқ бодомлар, ёғлардан эса гулсапсар ва писта ёғлари ҳамда гул ёғи билан қўшилган эшак ёғи ва шуларга ўхшаш ёғлардир. Кўзичоқ туёғини қовурилганда унинг ичидан чиқадиган сув бу бобда жуда фойдалидир.

Кучлироқ нарсаларга келсак, улар, [масалан], денгиз кўпиги, «мурчтоши», қуст, қаврак елими, кундур елими, совун, бурақ, куйдирилган суяк, чириган суяк, турп уруғи, қуритилган турпнинг уни, аристолохия ва Миср боқиласидир.

Ширин ва нордон анорлар, тоза шароб, илитилган тухум сариғи ҳамда товуқ, каклик, ўрмон каклиги ва семиз қирғовулларнинг шўрвалари — истеъмол қилинганда кўринишни чиройли қиладиган овқатлардандир. Чечак изи қолган киши тез-тез ҳаммомга тушиб туриши лозим.

Чечак изларини кетказадиган мураккаб дорилардан бири: куйдирилган суяк, қўйнинг эски қумалоғи, янги сопол, крахмал, қовун уруғи, ювилган гуруч ва нўхатларнинг ҳар биридан ўн бўлакдан, бон мевасининг уруғи, Миср боқиласи, қуст ва узун аристолохиянинг ҳар биридан беш бўлакдан ва қуруқ қамиш илдизидан йигирма бўлак олиб, шу таркибдан қовун суви ёки ёввойи таррак суви, ёки арпа суви, ёки боқила суви билан суяк суртма дори тайёрланади; бу дорини аъзога суртиб [ётиб], эртасига эрталаб гунафша қайнатмаси билан ювиб ташланади.

Бошқа [дори]: янги сопол, чириган суяк, форс қамишининг илдизи, крахмал, Миср боқиласи, қовун уруғи, ювилган гуруч, бон меваси уруғи ва қустлардан баробар бўлакларни олиб, шу таркибдан юзни ювиладиган дори тайёрланади. Унга Миср боқиласи ва қора нўхат ҳам [қўшилади].

ШИШЛАР ВА ТОШМАЛАР

Айтаманми, ҳар бир шис ва тошма иссиқ бўлади ёки бўлмайди. Иссиқ шис эса ё қандан, ёки шунга ўхшаш нарсалар билан, ёки сафродан, ё шунга ўхшаш нарсалар билан бўлади. Қоннинг бўлган шис ё яхши қондан, ёки ёмондан бўлиб, яхши қон ё қоннинг ёки суви, ёки суви. Бу шиснинг ҳар бирига Чечакнинг фойдали қўшқини қўшиб тайёр бўлиб, унда ақшунинг қўшқини; фойдали қоннинг чиқадиган фойдали эса суви қоннинг қўшқини; бон шисро доридан ва бон шисро доридан

Қуюқ ёмон қондан турли ёмон чиқиқлар пайдо бўлади. Агар бундай қоннинг ёмонлиги ва куйиндиллиги кучайиб кетса, унда сарамас пайдо бўлади ва бунда куйиб қовжираш юз беради. *Нори форсий* сарамасдан ҳам ёмонроқдир. Суюқ ёмон қондан сарамасга мойил флегмона пайдо бўлиб, у ярамас ва ифлосдир. Агар қон жуда суюқ бўлса, флегмонали сарамас пайдо бўлади; қон жуда ёмон бўлганда эса елли ва сувли қаварчиқларга эга бўлган сарамас пайдо бўлиб, унда куйиб қовжираш юз беради.

Сафродан бўладиган шиш ё сиртқи терининг ичкарисиди тўхтамайдиган жуда латиф сафродан бўлади; бу сафро жуда ўткир бўлиб, ундан учуқ пайдо бўлади; [учуқ] баъзан фақатгина югурувчи бўлади, — бу хили жуда латиф — ёки югурувчи ва ўйиб еювчи бўлади, буниси — ёмондир. Ёки [шиш] бир оз қуюқроқ ва иссиқлиги камроқ сафродан келиб чиқади. Бу [хил сафро] аввалгидан кўра терининг ичкарироғида тўхтайдиган ва унда балғам ҳам бўлади. Бу сафродан тариқсимон учуқ пайдо бўлади, бунда алангаланиш камроқ бўлиб, у сустроқ тарқалиб йўқолади. Агар модда қуюқроқ ва ёмонроқ бўлса, ўйиб еювчи учуқ пайдо бўлади. Агар [сафро] қуюқлиги қон қуюқлигича бўлиб, ўзи ёмон бўлса, ёмон [сифатли] сарамасни келтириб чиқаради. Шуларнинг ҳаммасида модда кейинчалик ўзгариб турлича бўлса ҳам, [аввалда] ёмон ва латифдир. Латифлиги сабабли табиат уни ҳайдайди, шунда у тери ва терига яқин ердан бошқа [жойда] тўхтамайди.

Иссиқ шишнинг моддаси кўп бўлиб, у жуда катта бўлса, бу ўлдирувчи *тоғун* шишлардан саналади. *Тароқиё* деб аталадиган шишлар ҳам шулар жумласидандир. Бу хил ёмон шишлар ва шуларга ўхшашлар вабо йилида кўпаяди. Иссиқ шишлар жумласидан бўлган ёмон шиш пасаймаса ва ундан кейин юмшаб кучаймаса ва модда йиғмасдан [аъзони] чиритиб бузишга олиб келса, бу нарса доимо шишнинг катталиги ва модданинг кўплигидан бўла бермайди, балки гоҳо модданинг ёмонлигидан ҳам бўлади.

Билгинки, шишнинг ёлғиз ва холис биргина [модддан] воқе бўлиши камроқ учрайди, у кўпинча мураккаб [моддадан] бўлади. Билгинки, лўқилламайдиган ҳар бир сиртқи шиш йиринг йиғмайди; ички шиш ҳақида эса гапириб ўтдик.

Эшакем елли қаварчиқлар сингари ёйиқ майда тошмалардан иборат бўлиб, бир оз қизил рангга мойил бўлади, қичийди, беҳузур қилади, кўпинча тўсатдан пайдо бўлади; гоҳо ундан рутубат оқиб туради. Баъзан у қондан бўлади. Кўпинча, кечаси зўрайиб [кишини] қаттиқ беҳузур қилади.

Эшакем [тошишига] баданда дафъатан қўзғаладиган иссиқ буғ сабаб бўлади. Бу буғ ё сафроли қондан, ёки бурақли [шўр] балғамдан пайдо бўлади. Қондан бўлган эшакем жуда қизил рангли ва иссиқ бўлиб, тезда кўринади, балғамдан бўлганида эса буларнинг ҳаммаси камроқдир. Балғамдан бўлганининг кечаси кучайиши қондан бўлганига қараганда кўпроқ учрайди.

Эшакем кенг жойни эгалласа-ю, томирдан қон олинмаса, кунора иситма [пайдо бўлиш] хавфи туғилади. Бошланишидан шу [даражага етиш] муддати орасида томирдан қон олиш лозим.

ЭШАКЕМНИ ДАВОЛАШ

[Қасалда] қон ғолиб бўлса, тезда томирдан қон олиш керак, кейин, унинг қуввати кўтарса, сафрога қарши сурги дори берилади. Масалан, икки бўлак ҳалила ва бир бўлак *иёражчи* таркиб қилиб, *сиқанжубин* билан биргаликда уч *дирҳамдан* ичирилади. *Тамр ҳиндий*, ширин ва нордон анорларнинг пўчоқлари билан бирга [сиқиб олинган] сувини ёки нимтўруш анорнинг пўчоғи билан [сиқиб олинган] сувини, туршак ивитилган сув ва қатиқ ичириш ҳамда таркибига кофур қўшилган *табошир* кулчаларини анор суви билан ичириш орқали эшакем тўхтатилади. Бир кунда бир неча марта иссиқ сув ичириш уни [тўхтатишда] фойда берадиган ва кишининг табиатини юмшатадиган тадбирлардандир. Татим ивитиш тинитилган сув эшакемни тўхтатувчи нарсалардан бўлиб, бундан уч *уқия* ичирилади. Бундай кишига *тафшил*, бодом ёғи билан зайтун сиркаси, ғўра суви билан зайтун сиркаси ва қатиқ зардоби берилади.

Агар хилт бурақли бўлса, баданни бир бўлак ҳалила ва унинг ярмича турбуд билан бўшатилади; бу таркибдан бир ичиш миқдори уч *дирҳам* бўлади. Қасалга ҳўл сарв ёнғоғининг бир *уқиясини* бир *дирҳам* сабрга қўшиб берилди; маҳсарни янчиб, нордон сирка билан қў-

шиб ҳам ичирилади ёки қизил кесак [ивитилган] сув ва янги ғишт [ивитилган] сув ичирилади.

Балғамдан бўлган эшакемда бир *дирҳам* келиндо-лани уч *дирҳам* шакарга қўшиб ҳамда уч *дирҳам* оғир-лигидаги панжангўшт уруғини янги соғилган сут би-лан берилади.

Эшакемнинг барча турларида тажриба қилиниб му-вофиқ топилган дори: икки *дирҳам* ялпғз, икки *дирҳам* *табошир*, ярим *дирҳам* қизил гул, бир *қирот* кофурдир. [Бу таркибни] нордон анор суви билан ичирилади. Ёки ваҳорга арча уруғи ичирилади.

ТОУНЛАР

Қадимги [табиблар]нинг энг қадимгилари арабча таржимаси «тоун» бўлган сўзни безсимон, ғовак этли аъзолардаги ҳар бир шишга ишлатганлар. Бундай аъзо-лар, масалан, мояк, эмчак ва тил тагидаги безсимон этлар каби сезувчи бўлади ёки қўлтиқ, чов ва шуларга ўхшаш жойлардаги безсимон эт каби сезгисиз бўлади. Кейин бу сўз, шулар билан бир қаторда, иссиқ бўлган шишга ишлатилган, ва ундан сўнг ўлдирувчи иссиқ шишга ҳам ишлатилган. Кейинчалик эса, моддаси аъзо-ни бузадиган ва [аъзо] атрофи рангини ўзгартиради-ган заҳарли жавҳарга айланиши сабабли ўлдирувчи бўлган ҳар қандай шишга ишлатилган.

Тоун шишидан баъзан қон, йиринг ва шуларга ўхшаш нарсалар оқиб туради, у артериялар орқали юрак кай-фиятини ёмонлаштиради, натижада қусиш, хафақон ва ҳушдан кетиш пайдо бўлади. Баъзан шу ҳолатлар зў-райиб ўлдиради. Мана шу охириги [шишни] қадимгилар *фумото* деб атаган бўлсалар керак.

Ўлдирувчи шундай шиш кўп ҳолларда қўлтиқ, чов, қулоқ орқаси каби кучсиз аъзоларда пайдо бўлиши ке-рак; [тоуннинг] энг ёмони қўлтиқ ва қулоқ орқасида пайдо бўладиганидир, чунки у бошқарувчиликда кучли аъзоларга яқин бўлади.

Тоун шишларининг болавақираси қизил, сўнгроқ ва-дин қангиродир. Тоуннинг атра рангаикка мойна бў-лишида, биринчи кели ҳам кўп учрайди. Тоун шишидан аъзо-ни бузадиган ва аъзо-ни бузадиган қўлтиқ ва чов пайдо бўлади.

Тоун шишидан аъзо-ни бузадиган ва аъзо-ни бузадиган қўлтиқ ва чов пайдо бўлади. Тоун шишидан аъзо-ни бузадиган ва аъзо-ни бузадиган қўлтиқ ва чов пайдо бўлади.

(ТОУННИ) ДАВОЛАШ

Томирдан қон олиб бўшатиш, вақтнинг кўтаришига ёки тақозо қилишига қараб, сасиган хилтни чиқариб ташлаш зарур. Кейин юракни эҳтиётлаб уни совутиш ва хушбўйлик хусусияти бўлган нарсалар билан кучайти-риш керак бўлади. Масалан, [касалга] *цитрон* ва ли-монларнинг нордон суви, олма ва беҳининг қайнатиб қуюлтирилган ширалари ва нордон анор берилади; гул, кофур ва сандал кабилар ҳидлатилади; [бериладиган] овқат эса, масалан, сирка билан ясмиқ, тоғ каклиги ва эчки боласи гўшларидан тайёрланган жуда нордон *масусдан* иборат бўлади.

Қасал ётган жойга кўп муз, тол барги, гунафша, атиргул, нилуфар ва шунга ўхшашларни ёйиб қўйилади. Унинг юраги устига эса, иссиқ хафақонга ва вабога учраганларга ишлатиладиган маълум совутувчи ва ку-чайтирувчи дорилар суртилади. Умуман, у кишига ишлатиладиган тадбир ваболи ҳавога учраганларга қўл-ланиладиган тадбирдан иборат.

Тоун шишининг ўзи ва унга ўхшаш юқорнда ҳар хил исм билан аталган шишларни буриштирувчи ва сову-тувчи дорилар билан, сув ва сиркага ёки гул ёғи, ё олма ёғи, ёки мастаки дарахтининг ёғи, ёки мирта ёғи-га ботирилган булут билан даволанади. Бу тадбир — [шишларнинг] бошланишида қўлланилади. Кейин, агар мумкин бўлса, шишни ёриб даво қилинади ва моддаси-ни оқизиб юборилади, унинг қотиб қолишига йўл қўйил-майди; қотиб қолган тақдирда заҳарлилиги ортади. [Моддани] секинлик билан сўрадиган қортиққа эҳтиёж тушса, бу ҳам ишлатилади.

Тоуннинг жавҳари чиққинки сингари бўлса, авжига чиққанида ёки авжига яқинлашганида [шишни] йиринг-латиш керак. Агар иситма бор бўлса, модда орқага қайтмаслиги учун совутиш тадбирини қўллашга шо-шилма. Тоун шишини йиринглатиш бобуна ва укроп суви кабиларни қўйиш билан ва чиққилар бобида айти-ладиган йиринглатувчи бошқа латиф нарсалар билан бўлади. Айтишларича, *фумото* ва *мигилус* [шишларига] сунбулсоч, Рум исмалоғи, қўйпечак ва гулхайри илди-зининг озгина қаврак елими, шароб ва асал қўшилган қуюқ суртмаси, ёки санавбар елими ва мумли суртма билан асал майвизак, ёки асалари уясининг чиркинни сиркада ивтирилган Миср боқиласи билан ёки сақч би-

лан ёввойи бодринг илдизини, ёки анжир, ё хамир билан қўшилган табний содани ишлатилади.

ЧИПҚОНЛАР

Чипқонлар ҳам чиқиқлар жинсидандир. Булар кўпинча ҳазм ёмонлигидан, [бадан] тўлиқлиги устига қилинган ҳаракатлардан ва шуларга ўхшашлардан пайдо бўлади. Чипқонларнинг энг ёмони — энг чуқурдир.

ЧИПҚОНЛАРНИ ДАВОЛАШ

Чипқон пайдо бўлганида яқин уч кунгача иссиқ шишларга ишлатиладиган тадбирлар билан даволаш, кейин шимилтириш ва етилтириш билан шуғулланилса, баъзан у тарқалиб кетади, — бу кам учрайди — ва баъзан етилади.

Чипқонни даволашда бепарво бўлиш керак эмас, бепарволик қилинса, у катта чиқиққа айланади. Томирдан қон олиш ёки сурги ишлатиш билан керагича бўшатиш тадбири қўлланилса, бунинг олди олинади.

Чипқон тагли бўлиб лўқилласа ва уни пишириш зарур бўлса, етилтирувчи дорилар ишлат.

Баданига кўп чипқон чиқа берадиган киши сурги қилса, тез-тез ҳаммомга тушиб терисини сийраклатиб турса ва бадантарбия қилиб юрса, чипқондан қутулади:

Сут ёки анжир суви билан қўшилган канавча уруғи, хардал ва асал ёки асалнинг ўзи билан бирга анжир чипқонни пиширувчи дорилардандир. Чайналган буғдой чипқонни пиширишга яхши [ёрдам беради]. Бурақ билан қориштирилган майиз ёки хардал билан қўшиб гулсапсар ёнгга аралаштирилган анжир чипқонга [қарши] машҳур доридир; машҳур хамиртуруш дориси ҳам шундай. Қўйидаги таркибли дори чипқонни аста-секин етилтиради; унинг таркиби: бир ярим уқня сариёғ, ачиган хамиртурушдан икки *уқия*, янчилган канавча уруғи ва испағулларнинг ҳар биридан бир ярим *уқиядан*, анжир ширасидан уч уқня, сариқ йўнғичқа ва зиғир уруғларининг ҳар биридан беш *дирҳамдан* олиб, сутда қайнатиб ишлатилади. Бу мўътадил [доридир].

Чипқоннинг пишши қийин бўлиб, ҳарорати сокин ва ўён оғир бўлса, уни суғориб турган томирдан қон ол. Кейин шу жойга қаттиқ кўй; бироқ чипқон бошланишида бу тадбирни қўллама, акс ҳолда зардобонмон қон чиқиб, куюқ [қисми] қамалиб қолади ва шу ерда қаттиқ яра пайдо бўлади.

Чипқон пишсаю, ёрилмаса, уни ё дорилар билан, ёки чиқиқлар бобида айтилганларга қараб тиғ билан ёрасан.

Зиғир уруғи, каптар тезаги ва хамиртуруш чипқонни тешиб оқизувчи яхши дорилардандир.

САРАТОН

Саратон савдо [хилтига] тегишли шиш бўлиб, сафро моддасининг куйинди савдога айланган [қисмидан] ёки холис ва чўкмали [савдодан] эмас, балки сафро аралашиб куйган моддадан келиб чиқади. Саратон оғриғи ачишиши, бир оз лўқиллаши, моддасининг кўпчилиги туфайли тез ўсиши [ҳамда] моддаси [қасал] аъзога томон тарқалиш олдида қайнаши сабабли кўпчиши билан *сиқиррусдан* фарқ қилади. Яна атрофига, [яъни] ўзи турган аъзога қисқичбақа оёқлари сингари томир [илдиз]лар ёйиши билан ҳам ундан фарқ қилади. Саратон флегмона сингари қизил бўлмай, балки қорамтир хира кўкиш рангли бўлади. У, кўпинча, бошланишидаёқ саратон бўлиши билан ҳам [сиқиррусдан] фарқ қилади; қаттиқ [*сиқиррус*] эса кўпинча, иссиқ шишдан келиб чиқади. [Саратон] сезгили бўлиши билан ҳам ҳақиқий *сиқиррусдан* ажралади: [*сиқиррусда*] эса, ҳеч бир сезги бўлмайди. Саратон, кўпинча, ғовак аъзоларда пайдо бўлади; шунинг учун у хотинларда кўпроқ учрайди. У асабга бой аъзоларда ҳам [кўп бўлади].

Саратон бошланаётганида яширин ҳолда қолади, чунки у дастлаб пайдо бўлганида, кўпинча, уни аниқлаб билиш қийин бўлиб, кейин белгилари кўринади. У бошланишда кичик боқила донидек қаттиқ, юмалоқ, хира рангли ва бир қадар ҳароратли бўлади. Унинг баъзиси қаттиқ оғриқли, тинч бўлади. Баъзиси ярага айланади. Чунки у холис ва ёлғиз сафро [моддасининг] куйиндисидан вужудга келган савдодан пайдо бўлади; баъзиси турғун бўлиб ярага айланмайди. Ярага айлангани гоҳо ярага айланмайдиган хилига ўтиб олади. Тиғ билан даволаш баъзан саратонни ярага айлантириб юборади ва унда яна ҳам қаттиқроқ ва қалинроқ лаб пайдо қилади. Бу шишнинг саратон деб аталиши икки заҳҳдан: ё қисқичбақа ўз овига ёпишгани сингари бу шиш ҳам аъзога ёпишганлигидан ёки, кўпинча, кўриниши юмалоқлиги, ранги ва атрофларидан қисқичбақа оёқлари каби томирлар чиқиши сабабли бўлса керак.

(САРАТОННИ) ДАВОЛАШ

Саратонни даволашдан шуни кутиш керакки, у бошланаётганида баъзан уни кўпайтирмай ўз жойида тўхтатиб қўйиш ҳамда ярага айлантормаи сақлаш мумкин бўлади. Саратон бошланиш пайтида иттифоқо, камданкам тузалиб ҳам кетади; аммо мустақкамланиб олгани эса тузалмайди.

Кўпинча, бадан ичкарасида яширин саратон пайдо бўлади. Буқротнинг айтишича, бундай саратонни тегиб безовта қилмаслик яхшироқ, чунки тегилса, у ҳалокатга олиб боради. Агар уни ўз ҳолига қўйиб даволанмаса, айниқса, арпа суви, тошлоқ балиғи, илитилган тухумнинг сариги ва шуларга ўхшаш совутувчи, ҳўлловчи, тинч ва бежавотир модда пайдо қилувчи нарсалар билан овқатлантирилса, бир қадар соғлик билан [тириклик] муддати узаяди. Агар унда ҳарорат бўлса, сигир қатигининг ёғи олинган янги айрони ва ҳўл сабзавотлар, ҳатто қовоқдан тайёрланган овқат берилади.

Саратон кичик бўлса, баъзан уни кесиш мумкин. Агар саратонни бирор нарса билан йўқотиш мумкин бўлса, бу [тиғни] шишнинг атрофларига ўтказиб, уни суғориб турган ҳамма томирларни чиқариб оладиган қилиб жуда тағига етказиб туриб кесиш йўли билан бўлади. У томирлардан биттаси ҳам қолмаслиги керак, улардан кўп қон оқизилади. Бундан олдин сурғи қилиб ва томирдан қон олиб баданни ёмон моддадан тозалаш, кейин миқдори ва кайфияти яхши овқатлар билан шу тозалик ҳолида сақлаш ва [саратонли] аъзонинг ҳайдовчи қувватини кучайтириш лозим. Шу билан бирга кесиш, кўпинча, [саратоннинг] ёмонлигини орттиради.

Баъзан кесгандан кейин доғлашга эҳтиёж тушади; агар саратон бошқарувчи ва нафис аъзолар яқинида бўлса, баъзан доғлаш зўр хавф туғдиради.

Қадимгилардан бирининг ҳикоя қилишича, бир табиб саратон шиши чиққан бир эмчакни кесганида, иккинчисида саратон пайдо бўлган. Мен айтаманки, бу иккинчи эмчакда ҳам саратон чиқиб олдида бўлиб, шу кесилган зўри келиб қолган. Билгани ёки маъна қўйиш билан иккинчи эмчакда саратон чиққан бўлиши мумкин. Негаки, бу эҳтиёт.

САРАТОННИ ДАВОЛАШ

Бир неча кунгача саратонни даволаш керакки, у бошланаётганида баъзан уни кўпайтирмай ўз жойида тўхтатиб қўйиш ҳамда ярага айлантормаи сақлаш мумкин бўлади. Саратон бошланиш пайтида иттифоқо, камданкам тузалиб ҳам кетади; аммо мустақкамланиб олгани эса тузалмайди.

қайнатмасини *саканжубинга* солиб кўп марта ичирилади. Касал бақувват киши бўлса, харбақ *иёражи* ичирилади.

САРАТОН ЧИҚҚАН ЖОЙГА ИШЛАТИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Саратонга дори ишлатишда тўрт мақсад кўзда тутилади. Саратонни тубдан йўқотиш, — бу қийин, уни зўрайиб кетишдан тўхтатиш, ярага айланишдан тўхтатиш ва ярага айланганини даволаш. Саратонни йўқ қилиш мақсади кўзда тутилганда ҳосил бўлган ёмон моддани тарқатиш, [саратонли] аъзода пайдо бўлишга қобилнатли нарсани ҳайдаш хусусиятлари бўлган, шу билан бирга, жуда кучли бўлмаган ва [моддани] қўзғатмайдиган дориларни танлаб ишлатилади, чунки кучли дори саратоннинг ёмонлигини кўпайтиради. Ачиштирувчи нарсалардан ҳам сақланиш зарур. Шунинг учун [саратонга] ишлатиладиган яхши дорилар ювиб [ишлатиладиган] маъданий нарсалардир; масалан, ювилган тўтиёни шаббўй ёғи қўшилган гул ёғига аралаштириб ишлатилади.

Саратонни зўрайишдан тўхтатишга келганда, бу мақсадга моддани кесиш, овқатни тузатиш, машҳур қайтарувчи дорилар ёрдамида аъзони кучайтириш ва маъданий нарсалардан чапиладиган дорилар ясаб ишлатиш билан эришилади. Масалан, тегирмон тоши ва қайроқ тошининг [ишқаланганда тушган] кукунини ҳамда қўрғошин ҳовончага гул ёғи ва кашнич суви каби суяқликни қўйиб, қўрғошин даста билан ишқаланганда чиққан нарсани чапилади. Шунга ўхшаш узум ғўрасини янчиб қўйиб боғлаш ҳам фойда еткази.

Саратонни ярага айланишдан тўхтатиш мақсадида ишлатиладиган дорилар: ярага айланишдан тўхтатиш мақсадида ишлатиладиган дорилар: агар ачиштириш хусусияти бўлмаса, юқориди айтилган зўрайишдан тўхтатувчи чапиладиган дориларнинг ҳаммаси ҳам фойдалидир; айниқса, уларга қўрғошин даста ва қўрғошин ҳовончанинг ишқаланганда чиққан нарсани аралаштирилса, [фойдалидир]. Агар уларга муҳр лойи ёки арман лойи, ёки думбул зайтуннинг ёғи, гулҳамишабаҳор суви, ёки коҳу шираси, ёки испағул шираси қўшилган қўрғошин упаси аралаштирилса, бу яхши таркиб бўлади. Яхши фойда берадиган қуюқ суртмалардан бири: сув қисқичбақасининг янгиси, айниқса унинг *иқлимиё* [олтин тўволи] билан қўшилганкидир.

Ярага айланган [саратонни] даволашга келганда, бунинг яхши тадбирларидан бири шуки, каноп латтани итузум сувига ботириб доимо яра устига қўйиб турилади, латта қуришга яқинлашганда уни [қайтадан] ҳўллаб турилади.

Бугдой мағзи, кундур елими, қалай упасининг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, арман лойи, муҳр лойи ва ювилган сабрларнинг ҳар биридан икки *дирҳамдан* олиб, буларнинг ҳаммасини янчиб, сепиладиган дори тайёрлаб ҳўл [ярага] ишлатилади, қуруқ [ярага] эса гул ёғи билан қўшиб марҳам қилиб қўйилади. Гоҳо бунга гул ёғи билан тайёрланган мумли суртмага қўшилган қисқичбақа кули ҳам фойда қилади; яхшиси, унга ўзи баробар миқдорда *иклимийё* қўшишдир. Баъзан тўтиёдан тайёрланадиган дори ҳамда семизўт суви ёки испағул шираси билан ювилган тутиёнинг ўзи фойда етказди.

МОХОВ КАСАЛЛИГИНИНГ МОҲИЯТИ ВА САБАБИ

Мохов касаллиги савдонинг бутун баданга ёйилишидан пайдо бўладиган ёмон бир иллатдир. У аъзолар мизожини, кўриниш ҳамда шаклини ва, ниҳоят, аъзолар узлуксизлигини ҳам бузади; ҳатто аъзолар ейилиб, яраланиш сабабли тушиб кетади. Мохов касаллиги бутун баданга тарқалган саратон кабидир; у баъзан ярага айланади, баъзан эса айланмайди. Гоҳо у касал [баданида] узоқ давом этади.

Савдо [хилти] гоҳо бирор аъзога ҳайдалиб бориб, ўзининг ҳолатига қараб қаттиқлик ёки *сиқиррус*, ёки саратон пайдо қилади. Агар [савдо] суюқ ҳамда кўп бўлса, ўйиб еювчи ярани келтириб чиқаради. Савдо тери юзасига ҳайдалиб чиқса; маълум қора сепкил, қора доғ, темиратки ва шуларга ўхшашларни пайдо қилади. Гоҳо савдо бутун баданга ёйилади, шунда агар у сасиб бузилса, савдо иситмасини келтириб чиқаради, у йиғилиб турсаю, бузилмаса, мохов касаллигини пайдо қилади.

Мохов касаллигининг энг биринчи таъсир этувчи сабаби жигар мизожининг жуда иссиқ ва қуруқликка мойил бўлиб бузилиши, — бунда қон куйиб савдога айланади, — ёки бутун бадан мизожининг бузилишидир, ёки бу иккала мизож шу даражада бузиладикки, бу сабабли қон совиб, қуюлади. Моховнинг моддий сабаби эса, савдонинг туғилдиган овқатлардир: баъзан туғил-

радиган овқатлар ҳам, агар уларни [истеъмол қилинганда] устма-уст меъда бузилса, уларга ҳарорат таъсир қилиб, суюқ қисмини тарқатса ва қуюғидан савдо туғдирса, [моддий сабаб бўлади]. Тўлиқлик ҳамда тўқ қоринга овқатланишлар ҳам худди шу маънони ифода-лайди.

Тери тешиклари тўсилиб туғма ҳароратнинг бўғилиши ва қоннинг совуб қуюлиши, айниқса, талоқ қонни торта олмайдиган ва уни савдо хилтидан тозалашга қудрати етмайдиган даражада кучсиз бўлганда ёки ички аъзолардаги ҳайдовчи қувват [савдо хилтини] орқа тешик ва бачадон томирларига ҳайдашга кучсизлик қилганда ва тери тешиклари тўсиқ бўлганида моховни [келтириб чиқарувчи] ёрдамчи сабаб бўлади.

Гоҳо буларнинг ҳаммасига ҳавонинг ўз-ўзидан ёки мохов касаллигига учраганларнинг яқинлиги туфайли бузилиши ҳам ёрдамлашади, чунки бу касаллик юқумлидир. Баъзан мохов касаллиги наслдан наслга ўтади ва касал яратилган уруғ [маний] таркибининг ўзидаги мизож сабабли ёки бачадондаги бирор ҳолат туфайли унда воқе бўлган мизож, масалан, ҳайз қони кетаётган пайтда бола бўлиши сабабли пайдо бўлади.

Ҳаво иссиқ бўлиб турган пайтда овқат ҳам ёмон бўлса, [масалан], овқат балиқ жинсидан, қоқланган гўшт, ғализ гўштлар, эшак гўшти ва ясмиқдан бўлса, бу аҳвол мохов касаллигининг келиб чиқишига кўпроқ мос бўлади; чунончи, Искандария шаҳрида, кўпинча, шундай бўлиб туради.

Савдо қонга аралашганида унинг оз [миқдордаги-си], кўпининг туғилишига ёрдам беради, чунки савдо қонни икки ваҳждан: биринчиси, ўзининг ғализ жавҳари сабабли ва, иккинчиси, қотирувчан совуқлиги сабабли ғализлаштиради. Қоннинг қисман рутубати ғализлашгач, бадан ҳарорати таъсирида унинг қуриши осонроқ бўлади. Моховга учраганларнинг қони гоҳо шу даражада қуюқлашадикки, агар уларнинг томиридан қон олинса, қумга ўхшаш бир нарса чиқади.

Бу касалликни баъзан «*до ул-асад*» [«шер касаллиги»] деб аталади. Бу касаллик шерларда кўп учрагани учун шундай аталган дейдилар; баъзиларнинг айтишича, бу касаллик бемор юзини шер кўрнинишдек жиддий ва қаҳрли қилиб қўяди, яна бошқа бир гуруҳнинг айтишича эса, бу касаллик кимга ёпишса, уни шердек парчалоб юборади, мана шунинг учун ҳам унга «шер касаллиги» деб аташган.

касалга бир ҳафта дам бериш, кейин *луғозиё иёражи*, Абу Жаҳл тарвузининг этидан тайёрланадиган *иёраж* кабилар билан бўшатиш лозим бўлади. Яна девпечак, Рум райҳони, чилпоя, қора ҳалила, Кобул ҳалиласи, қора харбақ, ложувард ва арман тошидан тайёрланган қайнатмалар ва ҳаб дорилар билан бўшатилади. Буларга Абу Жаҳл тарвузининг эти ва *сақмуниёлари*: қўшиш, айниқса, касалда сафро бўлганда, зарар қилмайди; буларга сабр ва ёввойи бодрингни ҳам қўшилади. Бундай беморлар учун *тиёдаритус* яхши доридир. *Иёраж фикро*, айниқса унинг *сақмуниё* билан кучайтирилгани, хусусан, бир оз харбақ ёки арман тоши қўшилгани мохов касаллигига учраганлар учун яхши сурги дорилардандир. Моддаларни қўзғатиб баданга ёймаслик учун ёзда [юқоридаги] қайнатма дорига кучли нарса қўшмай енгил қилиб ишлатиш керак.

Мохов касаллигига учраганлар учун қайнатма. Сариқ ва қора ҳалиланинг ҳар биридан ўн *дирҳамдан*, жувонадан беш *дирҳам*, яхши хушбўй ангузадан ярим *дирҳам*, уруғи олинган майиздан ярим манн олиб, уч *ибриқ* сувда то [сувнинг] учдан бири қолгунича қайнатилади. Кейин бунни сузиб олиб тинитиб, беш *дирҳам* оғирлигида асал аралаштириб ичирилади. Касалнинг баданига сариеғ суртиб, токи у терлатгунича офтобда ўтиргизилади ёки етмиш қадам юргизилади. Касал ўнг, чап, орқа ва олд томонларига айланиб ётсин; кейин нонга асал қўшиб есин. Биз таърифлаган йўсинда бу дорини етти кун давомида ҳар кунни янгидан қайнатиб ичилади.

Касаллик [баданига] ўрнашиб олмаган беморларни даволашда бир мартагина бўшатиш кифоя қилмайди, балки касал ҳолатининг тақозосига қараб гоҳо ойига икки марта ёки ҳар ойда бир марта бўшатишга эҳтиёж тушади; бўшатиш мўътадил дорилар билан бўлади. Гоҳо қирқ кунгача узлуксиз ҳар кун мазкур дорилардан камроқ миқдорда ичириб, бир марта ёки икки марта сурги қилдирилади. Аммо [улардан] харбақ ва шунга ўхшаш жуда кучлиларини ҳамда оғирлиги кўпларини [йил ичида] бир марта баҳорда ва бир марта кузда ёки ундан кўра кўпроқ марта [ичириш] кифоя қилади.

Бундай касалларнинг миясини бош касалликлари бобида айтилган томоқни чайиладиган ва бурунга юбориладиган машҳур дорилар билан тозалаб туриш керак. Бурунга юбориладиган дорининг таркиби: узун мурч, кончўп, чакамуғ, *баранкнинг* ички қисми — буларнинг

ҳар биридан бир *дирҳам*, мускат ёнғоғи, кийиғўтнинг ҳар биридан ярим *дирҳамдан*, тоғ мурчининг ширасидан уч *қутулий* ва кунжут ёғидан уч *қутулий* олиб, аралаштириб токи суви [буғланиб] кетгунича қайнатилади, кейин сузиб, шиша идишда сақланади. Ундан буруннинг икки тешигига сигадаган миқдорда қуйиб турилади; бу доридан анчагина ишлатилгандан кейин бурунга ҳўлловчи дорилар томизиб турилади.

Бундай касалларни туғма рутубатни қуритадиган ва тарқатадиган ҳар бир нарсдан тийиш керак. Уларнинг меҳнат қилиб чарчаши ва ғам тортишлари мумкин эмас. Улар ўзлари турган жойдагига зид ҳавога кўчишлари лозим. [Баданлари] тозалангандан кейин узум шираси қўшилган бодом ёғи каби ёғлардан ичиб туришлари керак; бу тадбир бир неча марта тозаланганларидан кейингина қўлланилади. Ҳар кун эрталаб ичакларидан чиқиндилар ҳайдалгандан кейин бадантарбия қилишлари, баланд овоз чиқаришлари, сакраш ва кураш тушишлари, кейин уқаланишлари керак. Улар терласа, терни артиб олинади. Ундан кейин иссиқ ва совуқлиги мўътадил, кўп ҳолларда ҳўлловчи, [касалликнинг] бошланишида кучайтирувчи ёғлар билан ёғланиб туришлари керак. Чунки улар касаллик бошланишида ҳалила ва сирка билан қўшилган мози каби кучайтирувчи дориларга муҳтож бўладилар.

Баъзан ёғга хотинлар сутини қўшиб баданга ишқаланади; агар [бадан] қуруқлиги зўрайиб кетса, шундай ёғни бурунга ҳам юборилади. Касалда кўнгил айниш бошланса, қустириш керак. Уларнинг баданига ёғ суртишдан олдин ҳаммомга тушириш яхшироқ. Ҳаммомга тушганларидан кейин қўл-оёқларига мирта ёғи ва мастаки, узум гули ёғи ва қандул ҳамда қуст ёғи суртилади. Сўнгра табиб уларга ярим соат дам берсин, кейин томоқларига [қуш] пати тегизиб қустирилади, сўнгра озгина эрман ичирилади. Баъзан таркибига табиий сода, олтингугурт, дафна меваси, дурадгорлар элими, ҳатто хардал, шунингдек, каклик ўти, мурч, узун мурч, наъла ўти, тоғ майизи, сабр ва ялпизлар қўшилган суюлтирувчи ва тарқатувчи ёғларни [касалнинг] баданига суртишга ҳамда шуларни бўғинларига қуйиб боғ-синасига оқибди тушади. Баъзан *фарфиюн* каби дорини [касалнинг] тўғри келади; бу тадбир касалнинг чиқиндиларини тарқатиш ва терлатиш учун ҳаммомга туширилганда қўлланилади; чунки терлатиш уларни даволашда кўпроқ фойдалидир. Баъзан баданга терлаш

ондаёқ ичиш керак. Бундай бемор учун қўй сути энг фойдали нарсалардандир; ундан ҳазм бўладиган миқдорда ичириш керак. Фақатгина сут билан чекланилса, жуда фойдали, бунинг иложи бўлмаганда эса имконият борича тоза нон, қўзичоқ гўштининг шўрваси ва шуларга ўхшаш биз келгусида баён қиладиган нарсалардан бошқаси берилмасин.

Нафас олиш қайтадан тузалгач, сут [ичириш]ни тўхтатиш, қустириш мақсадида, — бошқа мақсадда эмас, — мазаси ўткир нарсаларни истеъмол қилдириш ва юқорида айтиб ўтилган дорилар билан [баданни] бўшатиш яхшироқ. Сўнгра агар яна эҳтиёж туғилса, [нафас тузалгунча] сут ичишни такрорланади. Шу тадбирни бир йил ичида бир неча мартаба қўллаш керак.

Қасаллик ўрнашиб қолган кишиларга келганда, уларнинг томиридан қон олиш ва кучли дори ёрдамида сурги қилиш билан шуғулланиш керак эмас. Чунки улардаги чиқиндилар қўзғалади, лекин ажралмайди, балки оҳисталик билан моддаларни ичакларга йўналтирадиган ҳамда сиртдан шимиб оладиган ва тарқатадиган нарсаларни ишлатиш керак.

Бундай касаллар учун фойдали ичимликлардан бири мана бу: сиркадан бир ярим *уқия*, *цитрондан* ҳам шу миқдорда ва хом чўл карамининг ширасидан уч уқия олинади ва ҳаммасини аралаштириб, эрталаб ва кечқурун ичириб турилади. Ёки фил суягини эговлаганда тўкилган қипиғидан ўн *қирот* миқдорда олиб, сариёғ қўшилган уч уқия шароб билан ичирилади. Шунингдек, ангузани асалга қўшиб, бир *жавза* миқдоридан [берилади], ёки денгиз пиёзидан ўн *дирҳам* миқдоридан олиб, яланадиган даражагача қуюлтирилган асал шароби билан [берилади]. Ёки зирадан беш *дирҳам* олиб асал билан қўшилади ва яланадиган даражага келтириб [берилади]. Уларга уч *қавосусдан* олти *қавосусгача* [миқдордаги] ялпиз ширасини [ичириш] ҳам фойдали бўлади.

Мохов касаллиги билан оғриганлар, дори истеъмол қилиш билан бирга, гоҳо-гоҳо шўр балиқ ҳам еб туришдан сақлансинлар, лекин қусиш учун ва овқатни хушхўр қиладиган миқдорда [ишлатиш мумкин].

Гоҳо уларнинг аъзоларини, масалан, бош тепаси, бош суяги чоклари, ҳиқилдоқнинг таги, иккала чакка, энса, қўл ва оёқларнинг бўғинлари каби аъзоларни алоҳида-алоҳида доғлаб даволанади.

Баъзан табибларнинг айтишича, мохов касаллиги *жавфи туғила* бошлаганда бошнинг олд томон тепасидан юқорироғини битта, ундан қуйироғини ва соч ўсадиган жойининг охиригича чегараси — қош тепасини яна битта, бошнинг ўнг ва чап томонларини ҳам биттадан доғла-нади; кейин бошнинг орқа томони — бўйин чуқурчасининг юқорисини битта, тангасимон чок олдини иккита, талоқ устини битта доғлаш керак. Доғлаш энгил ва ингичка қурол билан бажарилсин. Бошни доғлаганда доғлаш мияга ўтиб, унинг мизожини бузадиган [доғлаш]ларга айланиб қолмаслигининг эҳтиёжини кўрган-дан кейин, суякка етказиб, ҳатто кўп марта қайтариб бўлса ҳам, суяк устидаги пўстни шиладиган қилиб доғлаш керак, билимсиз табиблар, қўллари энгил бўлма-гач, [бошни] шу хилда доғлаб, касални ўлдириб қўя-дилар.

Мохов касаллиги билан оғриганлар учун фойдали мураккаб дорининг сифати. *Бузуржалий* ва шу касалликда *афъо* илонлар ўрнига ўтадиган биший ва *сулоха* дорилари шулар жумласидандир. *Бузуржалийга* келсак, унинг хиллари кўп; ҳиндлар уларни тажрибадан ўтказиб таърифла-ганлар. Унинг машҳур таркибларидан бири мана бу: қора ҳалила ва ҳинд чакамуғининг ҳар биридан ўн *дирҳам*, узун мурчдан беш *дирҳам*, оқ аконитдан икки ярим *дирҳам* олиб, ҳаммасини янчиб сугир сутидан олинган сариёққа қўшиб асал билан қорилади. [Қасалнинг] ба-дани тозалангандан кейин бу таркибдан ҳар гал бир *миққолдан* икки *дирҳамгача* ичириб турилади. Агар унга ўзига баробар мушк дорисини қўшиб ишлатилса, [ка-салга] зарар етказиш хавфи туғилмайди, чунки бу [*бу-зуржалийнинг*] зарарини қайтарувчидир.

Қатта *бузуржалий* деб аталадиган маъ-жуннинг сифати. Бу маъжун мохов касаллиги, песлик, доғ, темиртки, сариқ сув [йиғилиши], қичима ва эски қўтирларга қарши фойдали бўлган *жувондорон-дир*. У ақлни турғунлаштириб, унутиб қўйишни кетказа-ди; эсда тутиш [қувватини сақлаш] учун яхши ва бе-хушликка қарши фойдалидир. Бу дорини ҳинд олим-лари ўз подшоҳлари учун ясаганлар. Унинг таркиби: ҳалила, балила, омила ва ҳинд чакамуғининг ҳар бири-дан ўн дўрт *дирҳамдан*, мускат ёнғоғи, кичик қоқила, кундур [дарахтининг] пўстлоғи, ёввойи укропнинг илди-зи, тоғ сунбулининг илдизи, мурч, узун мурч, мурч илди-зи, *нориқайсар*, анор ипори, етмак, денгиз пиёзи шираси

Мохов касаллигига қарши фойдали дорининг таркиби. Тозаланган қора ҳалила, тозаланган сариқ ҳалила ва занжабилнинг ҳар биридан ўн бир *дирҳамдан*, жувонадан беш *дирҳам*, яхши *ангувадан* уч *дирҳам*, тозаланган майиздан ярим *маккук* олиб уч *давراق* сувда то учдан икки қисми кетиб бир қисми қолгунича қайнатилади, — *давراق* Бағдод *ритлида* тўрт *ритлдир*, — сўнгра сувини сиқиб олиб сузилади ва сузилган сув устига етарли миқдорда асал қўшилади. Мана шундан бир *ритдан* ичирилади ва касал баданининг [маълум] жойига сигир сути ёғи суртиб то терлагунича қуёшда ўтқазиб қўйилади. Касалнинг қуввати етса, етмиш қадам юришга, гоҳ ўнг томони, гоҳ чап томони, гоҳ қорни ва гоҳ орқаси билан ётишга буюрилади; касал етти кунгача ўртгача миқдорда нон ва асал билан овқатланади. Шу билан бирга, ҳар кун юқорида айтилган дориларни янгилаб ишлатиб турилади.

Мохов касаллигига қарши суюқ суртманинг таркиби. Пўст ташлаган қора илонни сўйиб, қозонга солинади, устига ўткир сиркадан саккиз *уқия* ва сувдан бир *уқия* қуйилади, ҳўл чакамуғ ва чаёнўт илдизининг ҳар биридан икки *уқиядан* олиб, [ҳаммасини] то илон титилиб кетгунича паст олов устида қайнатилади; кейин латтадан сузиб ўтказилади, суяклар гўштдан ажратилади, сўнгра бўлинганда қош ва сочларини қириб ташлашга ҳамда шу доридан уч кун давомида суртишга буюрилади.

Яна бошқа суюқ суртманинг таркиби: тоғ майизи, тозаланган қора ҳалила ва омилаларнинг ҳар биридан бир бўлакдан олиб, думбул зайтундан [олинган] ёғда қайнатилади. Касаллик таъсир этган жойни жумрут ва анор гули қайнатмаси билан ювиб ташлагандан кейин бу дорини суртилади.

Яна бир суюқ суртма: ҳалила ва мозини куйдириб сирка билан [қўшиб] касал жойга суртилади.

Бундай касалларга [бериладиган] овқатлар эса тез ҳазм бўладиган яхши каймусли нарсалар, масалан, маълум қуш гўштлирининг қайнатма шўрваси ва гўшти енгил ҳазм бўладиган янги балиқдир, буларга зарур дориворларни қўшиб берилади. Тозаланган арпа нони ва *хандарус* нони ҳамда шулардан тайёрланган суюқ ошлар ва ҳўл сабзавотлар бундай касаллар учун яхши овқат ҳисобланади. Гоҳо шу овқатларга лавлати, тури ва гандано кабиларни қўшишга эҳтиёж тушади. Қову,

арпабодиён ва гандано каби [моддани] парчаловчи нарсаларни, айниқса, баданни тозалашдан олдин, истеъмол қилишга бепарволик билан қараш керак эмас. Чунки булар касалнинг [еган] овқатларини ортиқча нарсалардан тозалайди ва чиқиндиларни ҳайдалишга тайёрлайди. [Шунинг учун], яхши дорилар истеъмол қилинган, бу тадбир ҳам қўллансин. Бу бобда бундай касаллар учун шўр балиқ ҳам жуда яхшидир. Биз уларни қустирмоқчи ва сурги қилдирмоқчи бўлган пайтимизда шўр балиқ беришга ҳаракат қиламиз. Қарам бундай касаллар учун ўз хусусияти билан фойдалидир; нонни сут ва асал билан ейиш ҳам фойда қилади. Анжир, узум, майиз, қовурилган бодом, маҳсар, санавбар донаси ва шулардан тайёрланган овқатлар ҳам бундай касаллар учун мувофиқ келади.

Касал ҳазм қувватига қараб, ҳар кун икки марта зарар келтиради. Касаллик қўзғалган пайтда шароб овқатланиши керак; бир мартагина овқатланиш унга ичирилмасин, — озгина ичирнш мумкин холос, — касаллик тинчаганида эса, эскирмаган суюқ шаробдан мўътадил миқдорда ичиш мумкин. Қош тўкилиш ва шунга ўхшашларга келсак, уларни «тулки касаллиги»нинг давоси билан ва биз зийнат китобида айтадиган бошқа дорилар билан даволанади.

ЖАРОХАТЛАР

УЗЛУКСИЗЛИКНИНГ БУЗИЛИШИ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Биринчи китобда узлуксизликнинг бузилиш турларини ўша ерда керакли бўлган даражада айтиб ўтдик. Энди уларнинг айрим ҳолатларини кўрсатиб ўтмоқчимизки, бу [ҳолатлар] келгуси баёнимиздан олдин бизга маълум бўлиши керак.

Шундай қилиб, биз айтамызки, узлуксизлиги бузилган баъзи аъзоларда, масала, этда, [уни даволаганимизда] узлуксизликнинг қайтадан ўз ҳолига келишини мақсад қилиб қўямиз, баъзи аъзоларда эса узлуксизлик аввалги ҳолига қайтмаса ҳам, тутиб турувчи [нарсалар] орқали аъзоларнинг бирикиб қолиши кўзда тутилади. Масалан, суякда шундай бўлади, бироқ гўдак ва болаларнинг суягида узлуксизлик қайтадан ўз ҳолига қайтиши кутилади. Асаб ва томирларга келганда, бир гуруҳ табибларнинг айтишича, буларнинг узлуксизлиги қадимги ҳолига қайтмайди, балки уларнинг устидан ўтиб, тўплаб турган сақловчи [нарсалар] туфайли ёпишгандек бирикиб қолади. Бошқа бир гуруҳнинг айтишича, бу ёпишгандек бирикиш фақат артериялардагина воқе бўлмайди. Аммо Жолинуc уларни инкор қилиб: «балки тажрибада кўринишига ва қиёс тақозосига қараганда, артериялар ҳам бирикиб битади», — деган. Тажрибада кўрилаганига келсак. Жолинуc *бослиқ* тагидаги артериянинг, чакка ва почка артерияларининг бирикканлигини кўрган. Қиёс тақозосига келганда, суяк бирикмайдиган қаттиқликда энг чекка тарафдир, — бу янги бирикшини камроқ бўлса ҳам, болаларда учрайди, — эса эллиптикликда [яъни чакка] чеккани ташқил этганда ва бу ҳолатда, бирикмайдиган суяк билан венга ва артерияларнинг бирикшини аъзода ҳам ўтказиб бериши мумкин. Бу бирикшини аъзода кўриб олиш керак, лекин бу бирикши аъзода кўриб олиш мумкин эмас. Бу бирикши аъзода кўриб олиш мумкин эмас, лекин бу бирикши аъзода кўриб олиш мумкин эмас. Бу бирикши аъзода кўриб олиш мумкин эмас.

Бу мунозарачига [қарши] келтириладиган ҳужжатнинг бир тури холос, аммо асос — тажрибадир.

ЖАРОХАТЛАР ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА СЎЗ

Шундай аъзолар борки, уларда жароҳат воқе бўлса зарари катталашиб ўлдиради, баъзан, камдан-кам ҳолларда ўлдирмайди ҳам. Масалан, қовуқ, буйрак, мия, *нигичка* ичаклар ва жигар шундай. Шу билан бирга, жароҳат энгил бўлганда соғайиш ҳам мумкин. Аммо жароҳат юракда бўлганда соғайиш кутилмасин. Ичларида жароҳат воқе бўлган кишиларда ўхчиқ ё ҳиқичоқ, ёки ич суриш пайдо бўлса, уларнинг кўпчилиги ўлади.

Мушакларнинг, айниқса, асабли мушакларнинг боши ва охирига ўхшаш бир неча жойларда жароҳат воқе бўлганида, у жойларда оғриқ ва шишлар зўрайиши керак; агар шиш пайдо бўлмаса, бу ҳолат модда [оқиб] бораётган ички бир офат борлигига ва жароҳат учун модда ортмаётганлигига далолат қилади. Биз яралар бобида айтган яралар ва жароҳатлар учун умумий бўлган ҳукмларга аҳамият бериш керак. Уларнинг [бир қисмини] шу ерда айтишни мувофиқ кўрдик.

ЖАРОХАТЛАРНИ ДАВОЛАШ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Эт жароҳати баъзан оддий ва тўғри ёки думалоқ, ёки бир неча қирралик ёриқдан, баъзан эса этдан бир қисми йўқотилиб ҳосил бўлган ёриқдан иборат бўлади. Жароҳатларнинг баъзиси чуқур ботган ва баъзиси юза бўлади. Буларнинг ҳар бири учун [махсус] тadbир бор, аммо оқаетган қонни тўхтатиш эса буларнинг ҳаммаси учун умумийдир, бунинг учун биз айрим бир фасл ажратдик.

Баъзан қоннинг мўътадил миқдорда оқиши жароҳат учун фойдали бўлиб, у шиш, тошма ва иситма пайдо бўлишига тўсқинлик қилади. Чунки жароҳатларда энг эътибор бериладиган нарса шишга тўсқинлик қилишдир; шиш пайдо бўлмаса, жароҳатни даволаш мумкин бўлади. Аммо шу жой шишса, ёки эзилиб пачақланса ва йиртилса, уларнинг сралигида жароҳат билан бирга шишга ёки йирингга айланаётган қон йиғилса, унга қарши тadbир кўрмай ва шишни даволамай туриб, жароҳатни даволаш мумкин бўлмайди. Агар эзилиб пачақланган жойда анчагина қон йиғилиб тортиштирса, уни тезда тарқатиш зарур. Бунга юқорида билиб ўтилган барча иссиқ ва юмшоқ тadbирларни қўллаш орқали

қонни йирингга айлантириб тарқатиш билан эришила-
ди. Шунинг учун ҳам [жароҳатдан] қон оқишида кам-
чилик бўлганда, унинг оқишига ёрдам берилади.

Агар ёриқ оддий ва тўғри бўлиб, ундан ҳеч бир эт
узилиб тушмаган бўлса, унинг тадбири учун пишиқ қи-
либ боғлаш, ёғлик ва сувлик нарса тегизмаслик, орали-
ғига на қил ва на бошқа ҳеч бир нарсени киргизмаслик,
аъзо мизожини сақлаш, аъзога табиий қондан бошқа
нарсанинг тортилишига йўл қўймаслик кифоя қилади.

Агар [ёриқ] катта бўлиб, четлари айлана ҳолида
бир-биридан узоқ ёки турли шаклда ва бир-бирига
учрашмайдиган бўлса, ёки ундан кўп бўлмаса ҳам,
озгина эт чиқиб кетган бўлса, унинг давоси тикиш, қу-
ритиб қайтарувчи дориларни ишлатиб, рутубат йиғили-
шига қўймаслик ва қуйида баён қилинадиган ёпишти-
рувчи дориларни ишлатиш билан бўлади.

Агар [жароҳат] чуқур бўлса, кўпинча, боғлашнинг
[ўзи] ҳам уни ёпиштиради, очишга эҳтиёж тушмайди.
Баъзан, агар имконияти бўлса, уни очишга тўғри кела-
ди; бу эса, биз [келгусида] айтадиган маҳкам тутадиган
боғич билан боғлаш фойда қилмайдиган пайтда, айниқ-
са, чуқур ёриқнинг тагидан яхшилаб боғлаш мумкин
бўлмаса, ўша жойнинг кучсизлиги, оғриғи сабабли ва
биз яралар бобида айтадиган ҳолат сабабли чуқурликка
модда қуйилиб турсагина бўлади.

[Жароҳатни] очиш зарур бўлган тақдирда, айниқса,
биз айтгандек, уни тагидан боғлаш мумкин бўлмаса
ёки ёриқ ёмон модда тўкилиб кетадиган вазиятда тур-
ган бўлмаса, ёки унда суяк [синиғи] бўлса, ёки [чети]
сополдек қотиб оқма ярага айланса, ёмон рутубат мав-
жуд бўлса, унинг оғзига пахта ёки шунга ўхшаш ши-
мувчи нарсени қўймай чора йўқ. Бундай пайтда ёриқ
жароҳатларнинг ҳукмига эмас, яралар ҳукмига киради.

Бир олим айтади: «Жароҳатларни ёпиштириб бирик-
тириш мўлжалланганда атроф [лаб]ларини йиғиб боғ-
лаш зарур бўлади; эт ундиришга эҳтиёж тушганда эса
бундай қилиш зарур эмас, лекин бир гал жароҳатнинг
чирки оқиб турсин учун, бир гал эса қўйилган дорини
тутиб турадиган қилиб боғлашга эҳтиёж тушади». Яна
у дейди: «Жароҳат оғзида чирк доимо ўзича оқиб тура-
диган жой бўлишига ҳаракат қил; бунга ё ўша ерни
ёриб қўйиш, ёки жароҳатни шундай [чирк ўзи оқиди-
ган] ҳолатга келтириш билан эришилади. Мен чуқурли-
ги нозода, оғзи соғла бўлган бир жароҳатни унга
қуйилган — тизза олдидан бошқа оғиз очмай тузатдим;

лекин [касалнинг] сонини жароҳатнинг таги юқорида,
оғзи қуйида бўладиган вазиятда қилиб қўйдим, шунда
жароҳат қуйи қисмидан ёрмасданоқ тузалди. Шунинг-
дек, билак, кафт ва бошқа аъзоларнинг ҳам жароҳат
оғзи ҳаминша қуйида бўладиган вазиятда осиб қўй-
дим». Бу — ўша олимнинг сўзи.

Биз айтамызки, баъзан жароҳат тўла кесишни ва
аъзони олиб ташлашни тақозо этадиган жойда бўлади.
Аммо жароҳатдан анчагина эт узилиб тушган бўлса, эт
ундирувчи дориларни ишлатиш лозим бўлиб, қуритувчи
ва [модда келишига] тўсқинлик қилувчи дори кифоя
қилмайди. Балки қуритувчи ва тўсқинлик қилувчи до-
рилар жароҳатдан эт ундирадиган моддани қайтариши
сабабли, гоҳо зарар қилади. Гоҳо суякка нуқсон етиб
жароҳат шундай чуқурлашадики, тўла-тўқис эт битиши
мумкин бўлмай, чуқурлигича қолади. Шунингдек, баъ-
зан керагидан ортиқ эт битиб, [жароҳат ўрнида] ортиқ-
ча эт пайдо бўлади.

Жароҳатдан эт ундирилмоқчи бўлганда касалга
яхши каймусли яхши овқат бериш керак. Эт ундирувчи
дори гоҳо эт ундиради, аммо тери бутунлай узилиб
тушган бўлса, ўсмай қолади. Балки тери ўрнига усти-
дан мўй чиқмайдиган қаттиқ эт унади. Томирлар ҳам
кўпинча, эт сингари ўсиб, уларда шохобчалар пайдо
бўлади.

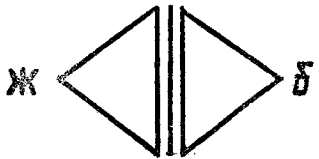
Жароҳатларнинг асаблари ва мушак учларида воқе
бўладиган каби бир қанча хатарлилари бор. Биз улар
ҳақида яқинда, асаблар ҳолатига бағишланган бобда
айтамыз. Кўпинча, шу жароҳатлардан кейин ёмон аҳвол
юз беради, масалан, мушак учи жароҳатланганда ка-
салнинг ранги ўзгаради, томир уриши кетма-кет ва ки-
чик бўлиб, сўнг тушиб [пасайиб] кетади; касал қув-
ватсизланиб, беҳуш бўлади. Бундай жароҳатлардан
кейин гоҳо тиришиш касаллиги ҳам юз беради. Тизза
олди — кўзида воқе бўладиган жароҳатлар ҳам шундай:
улардан кейин ҳам ёмон ҳолат юз беради ва ўлдиради,
улардан қутулиш кам учрайди. Шундай жароҳатлар
туфайли тиришиш воқе бўлса ва жароҳатлар даволаш-
ни қабул қилмаса, бунинг давоси мушакнинг ишдан
чиқишига рози бўлиб, уни энига қараб кесишдир. Лекин
тиришиш ва ақл қорисувини [мушакни] кесишдан бола-
қа йўл билан даволаш мумкин бўлса, бу хилда кесишни
кейинга қўйиш керак. Тизза жароҳати каби жароҳат-
ларда бут шаклида қилиб, ёриб очишга ва уларнинг
шиш ва жароҳатларида томирдан қон олиш ва [ич]

суришга таянишга ҳамда улар етарли даражада тозаланмагунча эт битишига йўл қўймасликка эҳтиёж тушади. Сўнг эт битказилади.

ЖАРОҲАТЛАРНИ БОГЛАШ УСУЛИ

Сиртқи жароҳат ва ёриқларга эт битказмоқ. Бўлганинда табобат аҳлидан бўлган [бир] олимнинг айтганига мувофиқ иш кўр. Унинг айтишича, бундай ёриққа эт битказмоқчи бўлинганда жароҳатни икки учли боғич билан, — бошқа хил боғич билан эмас, — боғлаш лозим. Жароҳат катта бўлса, уч бурчакли бойлоқлар билан бириктириб [боғлашга] эҳтиёж тушади. Жароҳат жойи тўла бўлса, тикиш ҳам лозим.

Жароҳатларнинг четини бириктириш учун уч бурчакли бойлоқлар тўрт бурчакликдан яхшироқ; чунки улар фақатгина ёриқ жойининг ўзини ушлаб туради. Уч бурчакли бойлоқларни жароҳат устига қўйидагича қўйилади: ёриқ иккала учбурчак оралигида тўғри чизиқ бўлиб туради; бири «б» ҳарфи билан, иккинчиси «ж» ҳарфи билан кўрсатилган уч бурчакли иккита бойлоқ [жароҳат устига] қўйида сен кўрадиган шаклда қўйилади. Ёрилган жойлар икки учли боғич билан боғланганда, бу боғич тўрт бурчакли бойлоқдан кўра қаттиқроқ ушлайди. Шунинг учун жароҳатни бириктиришда икки учли боғичдан бошқасини ишлатиш тўғри эмас. Уч бурчакли боғичлар ва уларни боғлаш усули мана шу:

«Тузатиш ҳийласи» китобида айtilган: «бир кишида чуқурлиги човга, оғзи тиззага яқин келадиган жароҳат бор эди, биз уни ёрмасдан қўйидаги йўсинда тузатдик: тиззаси тагига ёстиқ қўйган эдик, жароҳат оғзи осонлик билан кўтарилди. Поча ва билакда бўлган жароҳатларга ҳам шундай қилиб тadbир қўлладик, ҳаммаси ҳам осонлик билан соғайиб кетди». [Жолинуcнинг] айтишича, тажрибага эътибор берган киши жароҳатлардаги қонни йирингга айлантириш зарур эканлигини билади, чунки қон жароҳат ичида ўзи билан бирга турган нарса ўзгаргунича турса яхшироқ бўлади ва буларнинг иккаласи ҳам тезроқ ўзгаради.

Икки лаби ажралиб бир-бирдан узоқлашган жароҳатларни бириктирадиган бойлоқлар билан [боғлаб] бириктириш зарур, лекин бундай боғич боғлаганда [жароҳат] оғриси, ёки шишиб шу сабабли энгил бойлашдан ҳам оғриси, ёки мушак кўндалангига кесилиб кетган бўлса, бу пайтда бириктириб [боғланмайди], балки [икки лаб] оралигига тери битиб мушакларнинг битмай қолиш хавфи сабабли пилик қўйилади. У [давом этиб] дейдики, шунингдек, бош терисини ёрганимизда ёриқнинг иккала лаби ўртасига уни тўлдириб турадиган нарса қўйдик. Баъзан иккала лабнинг териси жароҳат ичкарасига қараб буришган бўлади, шу пайтда уни шишириб сиртга чиқарадиган бойлоқ ишлатиш зарур. Жароҳат узунасига жойлашган бўлса уни маҳкамроқ бириктириш учун бойлоқ қолдирилади; кўндаланг бўлганда эса, тикишга [ҳам] эҳтиёж туғилади. Жароҳатнинг чуқурлигига қараб, тикиш ҳам чуқурроқдан бўлади Кесишни кўпайтиргандан кўра чуқурроқ тиккан яхшироқ. Яна [Жолинуcнинг] айтишича, жароҳат тор бўлса ва чуқурлиги сабабли унинг тепасида эт битиб таги битмайди, деб хавфланганимизда баъзан уни кенгроқ очишга мажбур бўламиз, жароҳатли аъзо уни ўз тўғри шаклига қайтарилганда йиринг оқиши мумкин бўлмайдиган бир шаклда жароҳатланган бўлиб, уни жароҳат етган пайтдаги шаклига қайтарилганда оғриқ қўзғаладиган бўлса, шунда мувофиқ [тарзда] ёришга мажбур бўлинади.

Умуман, билиш керакки, мушакнинг энига тўғри келган жароҳатларнинг лаблари бир-бирдан жуда узоқлашади, шунинг учун уларнинг лабларини [бир-бирига] етказиб бириктиришга кучли эҳтиёж тушади. Баъзан, айниқса, эт камайган бўлса, тикмай ва уч бурчакли бойлоқлар ишлатмай чора йўқ. Мушакларнинг узунасига тўғри келган жароҳатларда буларга эҳтиёж кам тушади.

ЖАРОҲАТЛАРДА ЭТ БИТИРУВЧИ ДОРИЛАР

Бу дориларнинг қувватини ва қаерга етказиб қўйилишини баён қилдик. Бу дорилардан сепиладиганларнинг қуввати ёғлар ва мумли суртмалар билан тайёрланадиган [дорилардан] камроқ бўлиши кераклигига шубҳа йўқ. Ёғлар ва мумли суртмалар ишлатишга сабаб шуки, қуруқ дорилар, айниқса, қуйдирилган кўрғошин ва бошқа маъданлар [жароҳатга] чуқур ботмайди ва тери тешикларига ўтмайди. Агар бу дорилардан

мумли суртма тайёрланса, ёғ уларни исталган жойингача етказади.

Эт битирувчи дориларнинг баъзиси маъданларга, баъзиси ўсимликларга, баъзиси эса ҳайвонларга тегишли бўлади ва баъзиси шу синфларнинг ҳаммасидан [ташкил топади].

Маъданга тегишлилари — масалан, мирта ёғи ва мум билан қўшилган қўрғошин упаси. Ўсимликларга тегишлилари — масалан, эркак эман барги, — буни қуюқ суртма қилиб ишлатилади, — тол барги, карам барги, олма дарахтининг барги ва пўстлоғининг ички пардаси, баргизуб барги, сиркада ёки бирор шаробда ивитилган *чалфо*, айниқса, унинг эркак ва урғочи санавбарлар барги билан аралаштирилгани, — буни санавбар пўстлоғининг ички пардаси билан боғланади, — сарв барги ва унинг шохчалари ва асал билан қўшилган тоғ мурчидир. Елимлардан, айниқса, кўп асаблар яқинидаги [жароҳат]лар учун сақич дарахтининг елими ишлатилади. Мева ва донлардан: сув ва туз билан қўшиб янчилган янги ёнғоқ, қўзиқулоқ барги ёки лавлаги барги билан қайнатилган шароб, ёки сутчўп ва ёввойи нок, — бунда навлани тўхтатиш хусусияти бор, — сарв ёнғоғи, куйдирилган саримсоқ, тегиримон тошининг кукунни, куйдирилган арпа, айниқса, унинг кексаларга ишлатиш учун мум ва гул ёғи билан қўшилгани. Мевали дарахтларнинг гулларидан: дўлана гули каби гуллар ёки *қирқбўғин* ўти, айниқса, бирор аъзо ёки этнинг чеккасидаги [жароҳатга] ва мушакларнинг учига яқин турган жароҳатларга [қўйилади].

Ҳайвонларга тегишли дорилардан — жуда ачиган сут катта жароҳатларни бириктириш учун ишлатилади.

Мураккаб дорилардан: *диёруфус* дориси, «олтин дори», *Ниқулос* дориси, кийик ўти билан қўшилган тол дориси ва зигир марҳами [ишлатилади].

ЖАРОҲАТ ВА БОШҚА (ЯРА)ЛАРНИ ТУГАТИБ БИТИРУВЧИ ДОРИЛАР

Бу дориларнинг табиатларини билдинг; булардан сепилладиганларининг марҳамаларга қўшиладиган [дори]-лар каби қувватли бўлмаслигини ҳам биласан. Энди шу дориларни [жароҳатдаги] қаттиқ эт сатҳи тери билан жуда баробар бўлиб турганида ишлатмаслик кераклигини билишинг лозим. [Жароҳатдаги] ҳўл этга келганда, бу дориларни ҳўл эт тери билан баробар бўладиган да-

ражада ишлатиш керак; бу эса тахмин билан билиналган нарса! Демак, битирувчи дорини ўша даражада эт унадиган жароҳатларга эт унишидан олдин ишлатиш зарур. Чунки битирувчи дори ҳам, гоҳо ҳали жароҳат битмай туриб эт ҳажмини кўпайтиради; шу билан бирга, табиатнинг қуввати ҳам кўпаяди, натижада эт ўша [текислик] даражасидан ошиб кетади. Демак, дорини шу даражада ишлатиш керакки, у жароҳатни қуритиб ўз таъсирини кўрсатганида [табиат] кераклики миқдорда эт ундирадиган ва битирувчи дори ҳам ўз битириш ишини бажарган бўлиши керак. Шунда бу икки иш биргалашиб жароҳатли сатҳ текисланадиган миқдорда янги эт ва янги тери ҳосил қилади. Агар бу кўзда тутилмаса, яранинг изи теридан баландроқ бўлиб қолади.

[Битириб] тугатувчи дори бошлаб истеъмол қилинганда, ҳўл ҳолда, кейин, тугалиш яқинлашганда, қуруқ ҳолда ишлатилиши керак; уни жароҳатга мил чўпи учи билан қўйилади. [Битириб тугатувчи] дорилар, гул ёғи ёки мирта ёғларининг мумли суртмаси билан қўшилган санавбар дарахтининг ички пўсти, қуруқ санавбар елими, қовурилган жилвиртош, мис тўполи, кундур елимининг кукунни, куйдирилган қўрғошин ва кичик луфолардир. [Маълум] илдизлар ва куйдирилган суяклар ҳам яхшидир. Куйдирилган аристолохия ва аччиқтош ҳам кучли битирувчидир. [Шунингдек] етилмаган мози, анжир барги, айтишларича, Буқрот буни «зағизғон оёғи» деб атаган, у «қарға оёғи» деган ўтни назарда тутган бўлса керак, суяк еган итнинг тезағи, уромастика калтакесагининг тезағи, бу олдингисидан кўра тозаловчанроқ, шунинг учун бунинг қуввати буриштирувчи нарсалар билан синдирилиши керак, ҳаворанг гулсапсар илдизи, говшир илдизи пўстлоғининг ички пардаси ва тўтиёлар [битирувчи дорилардандир].

Сандал, нилуфар ва сабрлар, айниқса, орқа тешик ва эрлик олати томонидаги иссиқ мизожли ва шишган яраларда эт ундирувчи дорилардандир. Эт битирувчи дориларга, гарчи этни еб камайтирувчилар жумласидан бўлса ҳам, зок ва сариқ зоклар қўйилади. Лекин баъзан улар жуда рутубатли жароҳатни битиради, айниқса, уларни куйдирилса, битказиш хусусиятлари ейиш хусусиятларидан кам бўлмайди, хусусан ювилса, [ейишдан кўра] битказишга яқинроқ бўлади. Аммо зангор ва кучли еовчи дориларни эт битириш учун ишлатиш яхши эмас, лекин кучли тадбир қўллашда, айрим жароҳатлар ва жуда рутубатли яралардагина ишлатилса бўлади.

Куйдирилган мисни ювилса, у ҳам битириш учун яхши-

лардан бир қадар кучлироғига эҳтиёж тушади, масалан, металл тўполи, айниқса унинг куйдирилгани, сариқ зок, куйдирилган қўрғошин упасини сиркада эритиб ишлатилади; металл тўполини янчилади, яхшиси куйдирилади, кейин уни сариқ зок билан қўшиб юқоридаги дорилар аралаштирилади. Сирка ёки буриштирувчи шароб қўшилган мирта ёғи шимдирилади. Баъзан жароҳат ва яра жуда рутубатли бўлса, [таркибга] куйдирилган зок, анор гули ва мози ҳам қўшилади.

Зигир марҳамининг тавсифи. Бу жуда фойдалидир, унинг таркиби: тозалаб ювилган каноп латта олиб, гард ва сурмадек бўлгунча эзиб янчилади, кейин кучли буриштирувчи зайтун ёғини ёки мирта ёғини олиб, буларга озгина гальбан елимини қўшиб эритилади, кейин бунга янчилган каноп латтани солиб марҳам ясалса, ажойиб бўлади.

Қора марҳам ҳам эт ундиради. Бунинг эт ундириш [хусусиятини] кучайтarmoқчи бўлсанг, унга кундур елими, говшир ва аристоксияларнинг ҳаммасидан баробар миқдорда олиб [қора марҳамнинг] тўрт аралашмаси вазнига баробар қилиб қўшасан.

Жароҳатга сепиладиган энгил дорининг таркиби: қўрғошин упаси ва куйдирилган қўрғошиндан бир бўлакдан, қалай чирки, *мурр* ва мозиларнинг ҳар биридан ярим бўлакдан олинади. Яна бошқа сепиладиган дори: куйдирилган садафдан ўн икки *дирҳам*, дарахтидан ўзи тушиб қуриган майда анор ва яшил зокларнинг ҳар биридан ўн олти [дирҳамдан], куйдирилган тоғ эчкиси шох, жилвиртош, металл тўполи, санавбар елими ва гулсапсар илдизининг ҳар биридан тўрт [дирҳамдан], кундур елимининг майдаси ва санавбар дарахти пўстлогининг ички пардасининг ҳар биридан олти [дирҳамдан], анор пўсти, қўрғошин упаси ва аччиқтошнинг ҳар биридан саккиз [дирҳамдан] ва мозидан бир [дирҳам] олиб, буларнинг ҳаммасидан сепиладиган дори ясаллади.

Яна бир сепиладиган дори: рўян, куйдирилган суяк ва куйдирилган қўрғошинларнинг ҳар биридан икки [дирҳамдан], кундур елими ва сабрнинг ҳар биридан уч [дирҳамдан] олиб, сепиладиган дори тайёрланади.

Яна сепиладиган дори: гул, қалай упаси, анор гули, гул уруғи ва аччиқтошдан баробар бўлақлар олинади.

Яна бошқаси: гулсапсар илдизи ва говшир илдиздан баробар бўлақлар, аристоксиядан икки *мисқол* ва кундур елимининг майдасидан бир *мисқол олинади*.

Кексалар баданидаги жароҳатларга [қарши ишлатилган] марҳам таркиби мана шундай: куйдирилган арпага гул ёғи ёки мирта ёғи билан қалай упаси қўшиб мумли суртма ясаллади.

ЖАРОҲАТ ВА ЯРАЛАРДА ЭТ УНДИРУВЧИ ДОРИЛАР

Эт ундирувчи дориларнинг хусусиятларини ва уларнинг қандай мизожга бўлишлари кераклигини билдинг. Эт ундирувчи дориларни жароҳат ва ярали жой чирк ва шунга ўхшашлардан тозалангандан кейин ишлатиш керак. Жароҳат суякка бориб етган бўлса, шу суякни тозалаб, жуда қуритилсин; ундаги хиралик, чириганликни ва пўстни мутлақо қолдирилмайди, айниқса, жароҳат бошда бўлса, [суякда] рутубат қолдирмай қуритилсин. Чунки суякнинг силлиқлиги ва рутубати суяк устида эт унишига тўсқинлик қиладиган сабабларнинг биридир. Суякни тирнаб дағал қилинса, эт унадиган модда унинг устида яхши ўрнашади.

Билгинки, гоҳо дори бир баданда ёки бир аъзода эт ундиради-ю, бошқа бадан ёки аъзода ундирмайди, чунки дори иккала баданнинг мизожига қараб рутубатни бир баданда қуритади-ю, бошқасида қуритолмайди; юқорида билиб ўтилганидек, дори бир баданни ҳаддан ташқари тозалайди, бошқасини эса, бутунлай тозаламайди. Чунки у дори қуритиш ва тозалаш хусусиятига бадан тақозосига қараб, ўлчовли миқдордагина муҳтож бўлади, мутлақо эмас! Ўлчовли нарса таъсирланиши бир хилда бўлмаган нарсаларга турлича таъсир кўрсатади. Қуруқлиги даволанаётган бадан қуруқлигидан кам бўлган ҳар қандай қуритувчи дори этни тўла ундиrolмайди. Балки у дорининг қуруқлиги баданниқидан кўра кўпроқ бўлиши керак. Шунинг учун кундур елими қуруқлиги мўътадил даражадан ўтган қуруқ баданларда эт ундиролмайди. [Дорининг] қандай қуритиши, [ўз таъсирини] тўхтатиши, ёки тўхтовсиз эт ундириши, ёки [жароҳатнинг] чиркланаётганини тажриба орқали билинади.

Агар дорининг қуритиши эт ундирмайдиган даражада бўлса, бир оз рутубатлантирувчи дори ишлатилади, агар у чирклантираётган бўлса, қуритувчи дорини кўпроқ ишлатилади. Тўхтовсиз [эт ундирмаётган дорини] эса ўз қувватинда қолдирилади.

Гоҳо айрим баданларда айрим дориларга нисбатан маълум бир муносиблик пайдо бўладики, бунинг сабаби маълум эмас.

Шунинг учун кучсиз ва кучли хилма-хил дориларни аралаштириш керак бўлади. Марҳамлар тайёрлашни ва уларга эҳтиёж тушишини юқорида биллиб ўтдинг. Қури-тувчи ва ҳўллолчи дори билан чекланиб туриш керак эмас; балки биз юқорида баён қилганимизга биноян таъсир кўрсатувчи икки кайфиятни ҳам кўзда тутиш лозим. Шу иккала таъсир кўрсатувчи кайфиятни кўзда тутилганда ҳам яра ҳолати билан бадан мизожини ўрта-сидаги нисбатга риоя қилмай туриб, қуритувчи ва ҳўл-ловчи дори ишлатиш билан чекланилмасин. Чунки гоҳо бадан ҳўл, яра қуруқ, баъзан эса бадан қуруқ, яра ҳўл бўлади, гоҳо иккаласи ҳам ҳўл, баъзан эса иккаласи ҳам қуруқ бўлади. Аввалгисида кучсизроқ [дори], масалан, кундур елими, боқила уни, арпа уни ва шунга ўхшаш-лар ишлатилади. Агар бадан қуруқ ва яра жуда ҳўл бўлса, эт ундирувчи дориларга қараганда кучлироқ қу-ритувчи [дори], масалан, аристолохия, говшир илдизи ва куйдирилган зокларга эҳтиёж тушади. Қолганлари-да эса гулсапсар илдизи ва Миср боқиласи уни каби [қуритиш-ҳўллашда] ўртача дориларга эҳтиёж бў-лади.

Гоҳо баъзи дориларда эт ундирувчи дорилар муҳтож бўладиган қуритиш ва тозалаш хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар ҳаддан ташқари [кучли] бўлади, масалан, қаттиқ қуритиши сабабли чиркни [кетказишга қўймай] тўхтатади ва моддага тўсқинлик қилади, ҳаддан ташқари тозалаш сабабли еювчи бўлиб қолади; шунда бунга зидлашадиган бошқа дори қўшилса, унинг кучини син-дириб муътадил қилади, натижада у эт ундирувчи бў-лади, масалан, зангори мум билан зайтун ёғи қўшилса, бу иккаласи ўша аъзони рутубатлантиради, чиркланти-ради, зангорнинг қуритишга ва кучли тозалашига қар-шилик қилади, натижада зангор [эт] битирувчи бўлиб қолади. Зангор қуруқроқ баданларга ишлатилганда мумли суртманинг ўн бўлакдан бир бўлагини, ҳўлроқ баданларга ишлатилганда ўн икки бўлакдан бир бўла-гини ташкил қилиши керак. Бу дорини истеъмол қил-ганда ҳам юқорида эслаб ўтилган тажрибага риоя қи-лиш лозим.

Кексалар ҳарорати кўпроқ, тортиш [хусусияти] куч-лироқ дориларга муҳтож бўладилар, у дориларга, ма-салан: зифт, кундур елими, арпа уни, боқила уни, ёввойи

ясмиқ уни, гулсапсар илдизи, аристолохия, металл тўпо-ли, говшир чўпи қўшилади.

Бир дори фойда етказмаса, бошқасини [ишлатишга] ўтасан; [жароҳатлар] бу дориларга ҳам бўйсунмаса, яраларга хос дори билан даволайсан.

ЯРАЛАР ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Яралар жароҳат тешилиб оқувчи чиқиқ ва тошма-лардан келиб чиқади; этнинг узлуксизлиги бузилиб узоққа чўзилса ва йиринг бойласа, бунинг «яра» деб ата-лади. Йиринглини эса шу этга бораётган озиқнинг аъзо кучсизлиги туфайли бузилишидан келиб чиқади. Шунингдек, ўша аъзонинг кучсизлиги сабабли қўшни аъзолардаги чиқиндиларнинг унга томон тарқалиб, со-ғилиб бориши ёки рутубатлари ва ёғлари билан аъзони бўшаштириб ва ҳўллаб турган марҳамлар туфайли ҳам [эт йиринг йиғади].

[Ярадан чиқаётган] модда йирингга ўхшаган бўлиб, суюқ бўлса, зардоб, қуюқ бўлса, чирк деб аталади. Чирк қуюқлашиб қотган нарса бўлиб, оқ ёки қорамтир рангли, баъзиси эса шароб қуйқаси сингари бўлади. Зардоб эса хилтларнинг суюқ ва сув қисмидан ёки ҳа-роратли хилтлардан, чирк эса қуюқ хилтлардан пайдо бўлади. Зардоб, кўпинча, шиш пайдо қилади. Зардоб қуритувчи дори, чирк эса тозаловчи дори ишлатишга эҳтиёж туғдиради.

Яраларнинг баъзиси тери юзасида, баъзиси чуқур-ликда бўлади. Чуқур ўрнашган яралар [икки ҳолатдан] ҳоли бўлмайди: ё уларни ўраб турган эт қаттиқлашади ва бундай яра *носур* деб аталади ҳамда у найга ўхшаб [эт] чуқурлигига ўтган бўлади; ёки у қаттиқлашмайди, буниси «кавакланиб хоналанган» деб аталади.

Баъзи [табиб]лар тери тагига ўтган ва тери ундан ажралиб турган ярани «кавакланган» деб, этга ўтиб ва хоналаб кенгайган ярани эса «хоналаган» деб атайди-лар. Баъзилари эса кенгайганини «кавакланган», тор ва чуқурини *носур* деб атайдилар. Исми бериш устида тортишувнинг ҳожати йўқ. Юзадаги ярада қаттиқлик пайдо бўлса, уни «сополсимон яра» деб аталади.

Ёмон *носур* ҳиссиз яра бўлиб, қанчалик сезгисиз бўлса, шунчалик ёмон. Унинг баъзиси тўғри, баъзиси эгри бўлади. Асабга етиб боргани, айниқса, унинг та-гига мил чўпи теккизилса, қаттиқ оғрийди. Баъзан [шундай ярали] аъзо қийинчилик билан ишлайди. Унинг рутубати суякка етиб борганиники сингари суюқ ва ла-

тиф бўлади. *Носур* бойлоққа етиб борганида ҳам ундан оқадиган нарса шунга ўхшаш бўлади, лекин суяк ва бойлоққа етиб борганининг оғриғи, кўпинча, қаттиқ бўлмайди. Суякка етиб борганидан чиқадиган рутубат суюк ва сарғиш бўлади. *Носур* вена ва артерияга етиб борса, кўпинча, ундан шароб қуйқаси каби нарса чиқади; баъзи вақтларда *носурдан*, агар у венага бориб тақалса, кўп тоза қон ёки артерияга бориб етса, сарғиш қон миддираб чиқиб туради. *Носур* этга бориб етса, ундан ёпишқоқ, қуюқ, хира [рангли] хом рутубат оқади.

Кўпинча, битта *носурнинг* кўп кўзи бўлиб, бунинг тадбири қийинлашади: *носур биттами* ёки кўпми эканини билиб бўлмайди. Агар шу тешикларнинг биридан бирор ранга эга бўлган рутубат оқиб турса, *носур* битта бўлганида бошқа тешиклардан ҳам [шу рангли] рутубат оқади. *Носур* турлича — оқ, хира, қизил ва бошқа рангларда бўлади.

Яралар бир неча турга бўлинади ва [табиблар] уларнинг баъзиси аламли, баъзиси аламсиз, базиси шишли, баъзиси шишсиз; баъзиси тоза, баъзиси ифлос бўлади, дейдилар. Ифлоси баъзан, ҳўл бўлади, яъни у ўзи ёмон бўлмаса ҳам, унда хилт ва рутубат кўп бўлади; уларнинг баъзиси чиркли, баъзиси эса зардобли бўлади. Яраларнинг баъзиси чириб сасийдиган бўлиб, бунга энг зарарли нарса жануб шамоли ва иссиқ бўлиш билан бирга, рутубатли ҳаводир. Баъзи яралар уйиб ейдиган, баъзилари югурик, баъзилари билқиллаб турувчи бўлиб, кейингилари совуқ ёки иссиқ бўлади. Билқиллаб турувчи яралар ўз атрофидаги мўйларни тушириб юборади.

Яраларнинг баъзиси сизувчан бўлиб, ундан ҳароратли сариқ зардоб сизиб оқиб туради; баъзан ундан атрофларини куйдирадиган даражада иссиқ суяқлик оқади; буниси ёмон ва ҳалокатлидир. Баъзи яралар қийин битадиган бўлади. Чириб сасийдиган яралар билан ўйиб еювчи яралар гарчанд югурук яра бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қилади ўйиб еювчи яраларнинг баъзиси ҳеч. бир сасимай ва иситмаси ҳам бўлмай туриб, ўткирлиги сабабли ўзига туташган жойни ўйиб ейди. Лекин сасийдиган югурук яра кўпинча иситмали бўлади ёки [иситмадан] ажралмайди.

Жолинус нори форсий ва югурувчи учуқни ўйиб еювчи яра, деб атайди, сасийдиган ярани эса, яра ва сасийдиган бирор касалликдан таркиб топган деб ҳисоблайди.

Ҳар бир яранинг [ўзига] хос ҳолати бор. Кўкара ва қорая бошлаган қаттиқ яралар ёмондир. Совуқ яралар билқиллаб туради ва оқ рангли бўлади; қиздирувчи дори ишлатилса, улар тинчийди. Ҳароратли яралар қизғиш бўлиб, совутувчи дори ишлатилганда ором олади.

Ёмон яраларда бадан ранги ҳам ёмонлашса, масалан, у қўрғошинсимон оқ ёки сариқ бўлса, бу жигар мизожининг ва ярага келаётган қоннинг бузилганлигига далилдир; бундай яранинг тузалиши қийин. Таги ҳароратли бўлиб, қичийдиган яраларнинг чиқиндисини ўткир бўлади. Таги кенг, оқ рангли ва қичиши кам яраларнинг мизожи совуқ бўлади. [Турли] касалликлардан кейин пайдо бўлган яралар ёмондир, чунки табиат бузуқ чиқиндилар қолдиғини ўша яраларга йўналтиради. Атрофидаги мўйларни тўкувчи яра ҳам ёмондир.

«Тез ўлим белгияри» китобида «бирор кишида шиш ва юмшоқ яралар пайдо бўлиб, у ақлдан озса, ўлади» дейилган. Ёмон яраларнинг [пайдо бўлишига] баъзан ифлос чиқиндиларга учраган ёки бузувчи тадбир қўлланган чиқиндилар сабаб бўлади. Гоҳи улар ёмон тошмаларга эргашиб келади; [ёмон тошмалар] ҳосил бўлгач, тезда ярага айланади.

Яранинг ёмон эканлигига унинг чириб сасиши, югуруқлиги, атрофларини бузиши, тўғри тадбир қўлланса ҳам, тузалишининг қийинлиги далолат қилади. Дори [қўллаш] ёки табиат фаолияти натижасида пайдо бўлган йиринг — яра ва чиқиқларнинг оқибати бежавотир бўлишидан дарак берувчи далилларнинг афзалидир; чунки бу табиатнинг ўз табиий йўлидаги ишидир. Йиринг табиий етилишдангина пайдо бўлади; бундай йирингли яраларда, айниқса, йиринг яхши, оқ рангли, юмшоқ ва силлиқ бўлиб, тўла етилган бўлса ҳамда у сассиқ ва бузилган бўлмаса, ёмон сифатли яраларнинг ёмон белгиси кузатилмайди. Йирингда баъзан бир оз сассиқлик бўлади, чунки йиринг туғма ва ёт ҳароратларнинг ёрдами билан пайдо бўлади. Йиринг ҳақида бошқа жойда гапирганмиз.

Аммо тиришишни келтириб чиқарувчи яралар, сасувчи яра, саратон яраси, *хайруния* яраси ва шуларга ўхшаш бошқа яралардан йиринг пайдо бўлмайди. Балки ярада йиринг ва шиш пайдо бўлиши яхшилик белгиси бўлиб, бунда гарчи шиш орқа ва олд аъзолари каби жойларда бўлганида ҳам, тиришиш, ақл қоришуви ва шунга ўхшашлар хавфи туғилмайди. Бироқ иш улғайиб чегарадан ўтса, шиш тўсатдан чуқур ботиб

ғойиб бўлса, йиринг ёки шунга ўхшаш нарса [чиқини] билан тарқалмаса, орқага чиқадиган яралар каби асабли аъзоларга, яъни умуртқа ва орқа мияга қўшни бўлса, ёки улар сон ва тизза олдида воқе бўлса, — бу яралар ҳам асабли мушаклар устида бўлади, — иш тиришишга ва ақл қоришувига ҳам бориб етади. Агар яра томирли аъзоларда, — бундай аъзоларнинг кўпи гавда тандирининг олд томонида ўрнашган, — пайдо бўлиб [бадан] тандирининг қуйи ярмида бўлса, ичдан қон ўтиш хавфи туғилади, шунингдек, бундан ақл қоришуви хавфи ҳам келиб чиқади. Агар яра [бадан] тандирининг юқори ярмида бўлса, зотилжам [касаллиги] пайдо бўлиб, ундан кейин йиринглаш ёки қон туфлаш хавфи туғилади. Кўкрак ярасининг йиринглаши нималигини Учинчи китобда билдинг; гоҳо бунда ҳам ақл қоришуви хавфи туғилади.

Яраларнинг теварагидан тўкилиб кетган мўйларнинг [қайтадан] ўсиши яхши белгилардандир. Ўзларида яхши қон бўлиш билан бирга мизожлари яхши ва ортиқча рутубатлари кам баданлар яраларга қарши кўрилган тадбирни тезроқ қабул қилади. Аммо кўп рутубатли ёки жуда қуруқ бадан яраларга қарши давони кеч қабул қилади. Шу билан бирга, болалар баданига ўхшаш рутубатли бадан даволашни кексалар, айниқса, асл мизожи қуруқ ва тоза қонли бўлмаган кексалар ва [аслий бўлмай], кейин пайдо бўлган мизожлари рутубатли ва заиф бўлган кексалар баданидан кўра тезроқ қабул қилади. Шунинг учун истисқо касалига учраганларнинг ярасини даволаш қийиндир; ҳайз қони тўсилиб қолиши сабабли, чиқиндилари тўхтаб қолган ҳомиладор хотинларнинг [яралари] ҳам шундай.

Кексаларга келганда, кўрсатилган сабаблар ва яхши қоннинг камлиги туфайли уларнинг яралари тузалмайди; баъзан яра тузалса ҳам, кейин яна қайталайди. Чунки бу хил яра тозаланмай туриб эт унган бўлади; бунда тоза бўлмаган чиқинди тўхтаб қолгач, мавжуд узлуксизлик иккинчи марта бузилади.

Носур яраларини гоҳо соғайди деб гумон қилинади: улар қуриб [оқаётган нарса] тўхтайдди, натижада у соғайди деб ишонилади; чунки бундай ҳолат, биз қуйида баён қиладиганимиздек, соғайганга ўхшаб кўринади. Бироқ кейин энг кичик бир ҳаракат, силкиниш, йўтал, туртиниш, ноқулай ётиш ва бошқа сабаб билан яна қайталайди.

Эт унадиган яраларнинг баъзисидан ортиқча эт уна-

ди, баъзисидан бундай бўлмайди. Яра тозаланмай туриб унда эт ундиришга шошилишганда ортиқча эт унади; тозаланганидан кейингина эт унган ярадаги эт ортиқча бўлмайди.

Яра узоққа чўзилиб ейилса, сасиса ва жавҳаридан кўпгина нарса кетса, айниқса, бу яралар бир йиллик ва шунга яқин муддатлик эски яра бўлса ёки улар сополсимон бўлиб, шу сополсимон қисми, яни *носур* олинган бўлса, унинг фақат чуқурдан битишини кутиш мумкин. Эски яраларда уларга яқин жойдаги суякларнинг баъзи қисми чиқиб қолади.

Савдодан бўлган яраларнинг барча бузуқ [қисмини] то соғлом эт ва суяккача олиб ташланмаса, тузалмайди. Ярали аъзонинг кучсизлиги, — бунда яра ҳамма моддаларни қабул қила беради, — ўша [ярали] аъзо мизожининг ёмонлиги ва у аъзога келаётган қон кайфияти ёки миқдорининг ёмонлиги яраларнинг бузилишига сабаб бўладиган нарсалардир. [Қон] кайфиятининг ёмонлигига келсак, у кўпинча, жигар мизожининг ёмонлигидан бўлиб, бунда қон ранги кўрғошинсимон оқиш ёки сариқ бўлади, ёки талоқ мизожининг ёмонлигидан бўлиб, бунда қон ранги қорамтир ва ола бўлади. Бундай қон билан биргаликда бадандаги барча хилтлар ҳам ёмонлашади. Бу хил қон этга айланмайдиган бўлганлиги учун фойда етказмайди, чиркка айланиши туфайли эса этга зарар қилади. Қон миқдорининг ёмонлиги шуки, қон кўп ёки кам бўлиб, ярага эт ундирадиган нарса топилмайди. Яра соф ва тоза бўлса, у тезда қовжирайди. Агар бадан тоза ва кам қон бўлса, [қовжираш яра] тўлмагунча муваффақиятли бўлмайди; ёки яра девори ва атрофида юз берган сополсимонлик, ёки унга келувчи томирларнинг кенглиги, ёки атрофидаги суякларнинг бузилганлиги ёки уларнинг бузилиб хира, кўкимтир ва қорамтр рангли бўлиши, ёки мизожи бузилган қўшни аъзо сабабли ҳам [қовжираш яхши бўлмайди].

Даволанилиши қийин яралар, масалан, айлана шаклидаги ва шунга ўхшаш яралар, болаларда [пайдо бўлса] ўлдиради. Чунки болалар бундай яраларнинг қаттиқ оғригини, даволашдаги қийинчилик ва машаққатни кўтара олмайдилар.

ЯРАЛАРНИ ДАВОЛАШ ҚОНУНИ

Билгиңки, яраларнинг мушак мажақланиши ва эзилишидан пайдо бўлганларидан бошқа ҳаммасини қуритиш орқали [даволаш] керак бўлади; [мажақланиш ва

эзилишдан] бўлганларини эса, аввало, рутубатлантириб бўшаштириш лозим. Кўп ҳолларда яраларга қуритиш тадбирини қўллаш зарур бўлса ҳам, уларга қўшилиб келган бошқа ҳолатлар сабабли тозалаш, аритиш ва бошқа тадбирларни қўллашга ҳам эҳтиёж туғилади. Яра қанчалик катта ва чуқур бўлса, шунчалик кўп қуритиш ва икки четини қаттиқ бириктириш керак бўлади. Баъзан яраларни тикишга тўғри келади, яхшилаб [тикиш] ва шунга ўхшаш [тадбирлар кўришда] бизнинг жароҳат бобида айтганларимизни эътиборга ол!

Билгинки, баъзан яраларни даволашда чуқур ўтиб бориб [бошқа дориларга] йўл очадиган суюқ дориларни ишлатишга эҳтиёж тушади ва шу пайтда марҳамлар ё уларга ўхшашларни [ишлатиш] зарур бўлади. Бундай вақтда дорилар, айниқса, *носур* ярасига ишлатиладиганлари кўринишидан ҳўл, ички [моҳиятда] эса қуруқ бўлиши керак. Чунки у дорилар жавҳарининг қуруқлик қуввати жисмининг рутубати устидан жуда ғолиб бўлиши керак. Гоҳо ярадага қўлланиладиган дориларни бошқа бир сабабга кўра, яъни дорилар ёпишқоқ бўлсин учун оқизувчи нарсалар билан аралаштиришга ҳам эҳтиёж тушади; буларни ҳам билиб қўй.

Билгинки, яралар боғлашга ва боғичларга уч важҳ туфайли муҳтож бўлади; бири, чиркни оқизиб юбориш, бунда яхши сиқилсин учун яранинг таг томонини қаттиқ оғзига яқин томони бўшроқ боғланади; иккинчиси, ярага эт ундириб битирувчи дорини ушлаб туриш учун; бунда қаттиқ боғлаш зарур бўлмайди; учинчиси яра лабларини бириктириш учун; бунинг учун яра лабларининг олдини бўш боғламасдан, балки керакли даражада бириктириб боғлаш керак.

Боғлаш шиш пайдо қиладиган даражада оғригадиган бўлмасин. [Аксинча] боғлаш шишга тўсқинлик қилишда ёрдамчи бўлсин, чунки шиш борлигида сен ярани даволай олмайсан. Шишга тўсқинлик қилиб, уни [тўхтатиш] мумкин бўлмай у пайдо бўлса, қандай шиш бўлса ҳам, уни даволаш билан машғул бўл; шу билан бирга, шишни даволаб бўлгунча ярани ҳам эътибордан четда қолдириш керак эмас. Кейин фақат яранинг ўзини даволашга ўтилади. Агар яранинг атроф жойлари бузилиб, кўрарган ёки қорайган бўлса, уни тилиб қортиқ қўйиш билан бўлса ҳам, қонни чиқарасан; кейин унга қуруқ булут, сўнгра қуритувчи дорилар ёпиштириб қўясан.

Яра [шишдан] фориг бўлса, ёки у оддий яра бўлса,

аввало, бадандан ярага бирор нарса қуйилаётибдимиз ёки қуйилишдан тўхтаганлиги аниқланади. Агар ярага ҳеч нарса келиб қуюлмаётган бўлса, [яранинг] ўзини даволашга киришасан. Агар бирор нарса қуйилаётган бўлса, томирдан қон олиш ё сурги қилдириш, ёки қустириш билан у қуйилаётган нарсага тўсқинлик қил! Чунки қустириш гоҳо бунга ҳам фойда етказди; Буқрот бу ҳақда гувоҳлик берган.

Яраларда суяк ёки пардалар ёки бошқа нарсаларнинг майда [бўлаклари] бўлса, уларни тортиб олишда шошилма; биз суяк бобида айтган гапларга амал қил!

Ярага қарши энг аввал қўлланилиши зарур бўлган тадбир — уни дорилар билан йиринглатиш, кейин дорилар билан тозалаш, сўнгра эт ундириб битиришдир. Ярани тоза, чуқур эмас ва текис ҳолда учратсанг, ачиштирмайдиган дори билан фақат битириш тадбири қўлла. Аммо яра чиркин бўлса, ачиштириб тозаловчи дори ишлатмай илож йўқ. Аввало, жуда ачиштирувчи дори ишлатишга эҳтиёж тушади, чунки яра ҳеч нарсани сезмайдиган бўлади; кейин эт униш вақти келгунига қадар аста-секин ачиштириши энгилроқ дориларни ишлатиб борилади. Бу тадбирларнинг ҳаммасида, айниқса, ярада алангаланиш ва ҳарорат бўлса, уни оғритишдан сақлан.

Яранинг битишига тўсқинлик қиладиган сабабларни йўқотиш керак. Улар биз кўрсатиб ўтган сабаблар бўлиб, ярани ёмонлик томонга йўналтиради. Агар сен аввало ўша сабабларга қарши чора кўрмасанг, яраларни керагича даволай олмайсан, ҳатто даволаш мумкин бўлмай ҳам қолади. Аъзо мизожини тузатиш кўпинча яранинг тузалиши учун кифоя қилади.

Кўпинча, яра юмшоқ бўлиб, ундан ёмон эт унади ва қизғиш рангли бўлиб қизиб туради. Шунда ярани ўраб турган этни совутувчи суюқ суртмалар, масалан, арман лойи ва сирка билан қўшилган итузум шираси, сандал ва кофур қўшиб тайёрлаб ях билан совутилган суюқ суртмалар ишлатилади; шунда жароҳат торайиб бита боради.

Қаттиқ оғриқни яраларни даволашда аввало оғриқни тўхтатиш билан шуғулланиш керак, — бунга эса, гарчи яраларнинг [битишига] тўсқинлик қилса ҳам, маълум бўшаштирувчи дориларни ишлатиш билан эришилади, — чунки агар оғриқ тўхтатилмаса, даволаш муяссар бўлмайди; оғриқни тўхтатгач, [ярага қарши] чора кўра берамиз.

Чиркин яраларни тозалашга эҳтиёж тушади; бундай яралардан турли рангдаги рутубатлар оқиб туради. Бу яраларни баъзан ювиш билан ва баъзан сепиладиган дорилар ва марҳамлар билан тозаланади. Уларни тозаламай қолдирилса дори, айниқса, сепиладиган дорилар, уларнинг жирмига холис ҳолда етиб бормайди. Шунинг учун бу хил яраларни тозалаш, сўнгга эт ундириш лозим. Тозаловчи дорида аритиш хусусияти кўпроқ, эт ундирувчи дорида эса тозалаб хусусияти, билиб ўтганингдек, камдир.

Баъзан [ярада] ёмон эт униб, уни ўткир дори ишла-тиб едиришга ва сиртдан совутувчи суюқ суртмалар суртишга, кейин қовжираган [жойни] тушириб юбуровчи дори билан туширишга эҳтиёж тушади. Шундан кейингина даволашга ўтилади. *Носур* яраларини даволашда ҳам бизнинг тутган йўлимиз шу; *носур* яраларининг сополсимон [чеккаларини] тушириб юбориб, сўнгга даволашимиз керак.

Маълум бир дори баъзи баданларга нисбатан эт ундирувчи, баъзи баданларга нисбатан, агар у бадан жуда юмшоқ бўлса, кучли аритиб, ўйиб еювчи таъсир кўрсатса, айрим баданларда эса тозаламайди ва эт ҳам ундирмайди. Шунинг учун бир бадан учун дорининг ё вазнини кўпайтириб, ёки ёғини камайтириб, ёки унга қуритиш ва тозалаш хусусияти бўлган бошқа дорини қўшиб кучайтиришга эҳтиёж тушади, бу дорини бошқа бадан учун ишлатилганда эса ўйиб еювчи бўлади, шунинг учун вазнини камайтиришга ёки [қўшиладиган] ёғни кўпайтиришга ёки айрим буриштирувчи дорилар қўшишга тўғри келади. Битиши қийин бўлган яралар ишлатиладиган дорини кучайтиришни тақозо этади.

Дорини яра устида уч кунгача қолдириб, сўнг ечиб олиш керак; чунки шошилиб ечиб олинса, дори ўз таъсирини кўрсата олмайди.

Яраларга ёғ ишлатмаслик керак; агар ишлатмасликнинг иложи бўлмаса, канақунжут ёғи, мирта ёғи ва мастаки ёғи ишлатилсин.

Агар яранинг холис ўзи бўлса, яра чиққан аъзо сезгили бўлса — оҳисталик билан тадбир қўллашнинг ва кучли дори ишлатиб, оғритишдан сақланишнинг керак. Аммо аъзо ўткир сезгили бўлмаса, зарур тадбирни қўллашдан тўхтама! Ички аъзо, кўп фойдали шариф ва улуғ аъзо ҳамда турли офатларни тез қабул қиладиган аъзолар сезгили аъзо туридан бўлиб, буларнинг ҳукми ҳам ўша [сезгили аъзо] ҳукмидир; уларнинг зид-

лари сезгисиз ёки кучсиз сезгили аъзо туридан ҳисобланади. Шундай сабабга кўра ички яралар, айниқса, ичириладиган дори билан даволанадиганлари зангор ва шунга ўхшашларни кўтара олмайди; улар кўпроқ катиро ва араб елими каби ёпиштирувчи дориларга муҳтож бўлади; ҳуқна билан даволанадиганлари эса, икки хил [кучли ва кучсизлик] ўртасидаги дориларга муҳтож бўлади.

Яраларни даволашда яралар аъзони тинч қўйиш ва қимирлатмаслик тўғри тадбир ҳисобланади. У аъзонинг даволаш бошланишида аста-секин ҳаракат қилиши кейинги қаттиқ ҳаракатдан кўра, айниқса, ёмон хилтли баданда кам зарарлидир. Яраларни даволашда ёндош икки аъзонинг қўшнилиги сабабли бир-бирига бирикиб қолишидан, масалан, қовоқ билан кўз орасининг, иккала қовоқ орасининг ва икки бармоқ орасининг ёпишиб қолишидан эҳтиёт бўлиш керак.

Ковакланиб хоналаб кетган яралар тезда *носурга* айланади. Артерия ва катта веналарга ёндош яралар [ўзига] ёндош юмшоқ этда, масалан, чов, қўлтиқ ва қулоқ орқаларида шиш [без] пайдо қилади. Чунончи, кўтир ва биз баён қилган шу каби касалликлар, айниқса, бадан ёмон ва чиқиндиларга тўлиқ бўлса, худди шундай оқибатга олиб келади. Бу ҳолда оғриқ зўрайиб, шиш ярага айланади; шунда бунга қарши баданни тозалаш ва ўз бобида айтилган тадбирларни қўллаш керак бўлади. Чунки шишни тозаламай туриб, ярани даволаб бўлмайди. Бу ҳолда, — агар бадан тоза бўлса, — ярани *босилиқун* ва шунга ўхшаш [дори] билан азиятдан сақлаш, [яъни] у билан аъзо ўртасига ҳамма ҳолатда [ҳам] тўсқинлик қиладиган тўсиқ қўйиш керак бўлади.

Бир қанча нарсани ўз ичига олган қуйидаги тавсияни эшитиш керак; у шундан иборат: ярага қарши ишлатилаётган дори, албатта, ё мувофиқ, ё номувофиқ бўлади. Мувофиқ дори дарҳол фойда қилмаса ҳам, ундан зарар етмайди. Номувофиқ дори ё ўзининг кучсизлиги туфайли ярага тўғри келмайди, бунга у дори бошқа бирор зарар етказмаган ҳолда, ундан кутилган қуритиш ё тозалаш ёки бошқа хусусиятлар зиддининг кучайиши далолат қилади, шунда бу дорини кучайтириш керак бўлади; ёки бошқа важҳлар туфайли тўғри келмайди, масалан, дори керагидан ортиқ қиздириб, қизиллик ва алангаланиш пайдо қилади; шунда уни кучсизлантиришга ва дарҳол совутувчи марҳам ишлатиб, алангасини сўндиришга эҳтиёж тушади. Баъзан яра бу дори

таъсирида қорамтир ва хира рангли бўлиб қолади, бундан дорининг совутаётган ёки керакли миқдорда қиздирмаётганлиги маълум бўлади, шунда унинг қиздириш қувватини орттиришга тўғри келади. Гоҳо дори ярани бўшаштириб юборади, бунда анор гули, мози ва шуларга ўхшаш буриштирувчи ва қуритувчи [дорилар] билан унинг қувватини орттиришга эҳтиёж тушади. Айрим ҳолларда дори ярани жуда қуритиб юборади, шунда унинг қуритишига қарши биз [кейин] айтадиган нарса билан чора кўриш керак бўлади; ёки биз айтадигандек дори [ярални жойни] еб ўйиб юборади, шунда унинг тозалаш қувватини синдиришга эҳтиёж тушади. Кўпинча, дори касал мизожининг бирор жиҳатдан ҳаддан ташқари эканлиги сабабли номувофиқ бўлади. Шунда дори унга қарши кучли, ҳатто касални ўз мизожига қайтарадиган даражада бўлиши ёки кучсиз бўлиб, ўша мизожга мувофиқ келадиган бўлиши лозим.

СУЯК ЧИҚИШИ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Чиқиш — суякнинг ўз жойидан ва табиий базиятидан бир томонга қараб бутунлай чиқишидир. Агар бутунлай чиқмаса, бўғиннинг чуқур ёки дўнг томонга қараб [тойиб] кетиши деб аталади, буни ушлаб кўриб билинади. Тойиш тўла бўлмайди, бир гуруҳ [табиблар] буни *васи* деб ҳам атайдилар. Агар бўғинга етган азият суякни қўзғатмаса, лекин унинг атрофи эзилган бўлса, буни пай чўзилиши [*вахн*] дейилади; бу бўғин тойиши эмас.

Баъзан бўғинда учинчи бир ҳолат юз бериб, бунда бўғин ўз табиий узунлигидан кўра кўпроқ узайиб қолади; лекин бўғин чиқиш даражасига бориб етмаса ҳам, чиқиши осон бўлиб қолади. Кўпинча, бу ҳолат билан ва сонда юз беради. Баъзи кишиларнинг бўғин суяги чиқишга жуда қобилиятли бўлади, чунки улардаги бўғин суякларининг чуқурчаси юза бўлиб, чуқурчаларга кириб турадиган суяк бошлари яхши кирмай қолади.

Баъзи бўғинларнинг жойидан чиқиши осон, баъзилариники қийин, баъзилариники эса ўртача бўлади. Чиқиши осон бўғинга мисол тизза бўғинидир, чунки унинг бойлоғи бойлоқлар анатомиясида маълум бўлган манфаатларга кўра юмшоқ-силлиқ яратилган ва шунинг учун унинг чиқиб кетиши осон бўлиб қолган; шу сабабдан уни тизза косаси тутиб туради. Бу бўғиннинг қайтадан соғайиши ҳам осон, чунки жойига қайтишнинг осонлиги енгиллик билан чиқишга, қайтишнинг қийинлиги — қийинлик билан чиқишга қараб бўлади. Ориқ кишиларнинг елка бўғини [чиқишда] тизза бўғинига яқиндир, семиз кишиларда бундай бўлмайди.

Чиқиши қийин бўғинларга бармоқ бўғинлари мисол бўлади, чунки бармоқ бўғинлари деярли чиқмайди, балки улар синса синадики, аммо чиқмайди; тирсак бўғини ҳам шундай; шунинг учун уларни жойига қайта-

риш ҳам қийин. [Чиқиш ва қайтишда] ўртача бўғинларга келганда, бунга сон боши бўғини мисол бўлади:

Гоҳо чиқиши қийин бўғин бирор сабабга кўра осонлик билан чиқади: шунда уни жойига қайтариш ҳам осон бўлади. Масалан, сон боши чуқурчаси рутубат билан тўлса, бўғин чиқиши осонлашади, шу билан бирга, унинг жойига қайтиши ҳам осон бўлади. Чунончи, *ирқуннасо* касаллигига учраган кишиларда шундай бўлиб, сон боши бўғини дам-бадам чиқиб туради: озгина уриниш билан жойига қайтади, сўнгра тагин чиқиб яна қайтади. Бундай бўғин доғлашга муҳтож бўлиб, бошқа нарса билан [тузалмайди].

Суяк чиққанда суякни суякка бириктириб турган майда пайларнинг учи ҳам узилса, ундай чиқишни жойига қайтариш жуда қийин, бунинг ўз табиий ҳолатига қайтиши кам учрайди. Бундай чиқиш сон боши бўғинида, сўнг елка бошида ва оёқ тўпиқларида кўпроқ учрайди. Чиққан бўғин жойига қайтарилмаса, тузатилмаган синишдан кўра ёмонроқ ҳисобланади.

СУЯК ЧИҚҚАНЛИГИНИНГ УМУМИЙ БЕЛГИЛАРИ

Бўғинда одатдагидан ташқари пучайиш ва чуқур тушиш юз беради, масалан, елка суяги ва бўкса бўғини чиққанида бу ҳолат очиқ-ойдин кўриниб туради; бўйин бўғини [чиққанда] эса жуда аниқ кўринади. Солиштириб кўриш бунинг яхши аниқлаб берувчи усулдир: зарарланган бўғинни бошқа кишининг эмас, худди ўша беморнинг бошқа шу каби соғлом бўғини билан солиштириб кўрилади. Қасалланган бўғин ҳаракат қилолмаса, батамом чиққанлигига ҳукм қилинади. Агар у турли томонга қараб ҳаракат қилиб, [илгари] етадиган жойларига ета олса, унда чиқишга алоқадор касаллик бўлмайди.

[Бўғинда] СИЛЖИШ БУЛГАНЛИГИНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Бунда бўғиннинг бир томони дўнг бўлиши билан бирга, [бошқа томонида] чуқурлик кўринади; худди шундай [соғлом] бўғинда бу хил дўнглик сезилмайди. Бироқ, шу билан бирга, бу бўғин айрим ҳаракатларни қила олади.

БҲҒИНИНГ ЖОИДАН ЧИҚМАЙ УЗУНЛИГИ ОРТГАНЛИГИНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Бунинг белгилари шуки, бўғин осилиб турганга ўхшаб қолади, уни бириктирилса осонлик билан ўзининг табиий чегарасига қайтади, қўйиб юборилса, яна кейинги узунлигига чўзилади. Агар бу ҳолат елка каби камгўшт жойда воқе бўлса, бармоқ кира оладиган чуқурча ҳосил бўлади.

СИЛЖИГАН ВА ЧИҚҚАН БҲҒИНИ ДАВОЛАШ

Табиб учратадиган чиқиш ё танҳо ўзи бўлади, ёки яра, жароҳат, шиш ва бошқа хил касалликлар билан қўшилган бўлади. Чиқиш бошқа касалликлар билан бирга қўшилиб келганда қараб кўрилади: агар у чидаб бўлмайдиган, шиш туғдирувчи қаттиқ оғриқни қўзғатмайдиган енгил тортиш билан жойига қайтадиган бўлса, қайтарилди; агар иш бунинг аксича бўлса, айниқса, бу ҳолат катта бўғинларда учраса, аввало, яра ёки жароҳатни, кейин чиққан бўғинни даволанади. Чунки биз [аввало] чиққан бўғинни даволасак, айниқса, чиқиш бошқарувчи аъзоларга яқин бўлса, зўр тиришишга олиб боради. Чиқиш шишлар билан бирга келганда ҳам аҳвол шундай бўлади. Чиқишни даволаш тадбирини қўллашда синаб кўрилади: агар иш осон ёки оғриқ қўзғатмайдиган бўлиб, чиққан бўғинни жойига қайтариш қийин бўлмаса, уни бемалол ўз жойига қайтара берамиз; агар оғриқ қўзғатадиган бўлса, унга тегмаслик керак. Қайтариш тадбири амалга оширилган бўлиб, бойлоқ оғриётган бўлса, уни ечиб ташлашимиз лозим. Агар бўғин осонлик билан жойига кирса, кейин шишни ҳам, ярани ҳам даволаймиз.

Синиш ва чиқиш биргалашиб келса ва бир томонга тортиш иккаласи учун ҳам тадбир бўла олса, шундай қилинади. Бир олим шундай ҳикоя қилади: бир кишининг елкаси қиррасига тош тушиб, тери ва этни йиртган, ҳатто юқори билакнинг боши яланғоч бўлиб, кўриниб қолган, ўмров суягининг боши [билак суяги учининг] тагидан чиқиб кетган; қандайдир билимсиз табиб суякни тўғрилаш билан шуғулланиб, эт ва терсини суяк устига қайтарган ва устидан суюқ суртма қўйиб боғлаган, шунда эт сасиб, ёнидаги суякни ҳам бузган, у ҳатто кўкарган; у билимсиз бундай этни кесиб ташлаш ва у жойни қайноқ зайтун ёғи билан доғлаш кераклигини билмаган.

Шунингдек, чиққан жойда катта шиш бўлса, аввало, шишни даволаш керак. Аммо холис ва содда ҳолдаги чиқишга келганда, уни тузатиш тадбири қуйидагича: бир суякнинг боши иккинчи суякнинг бошига тўғри бўлгунича бўғинни чиққан жойига қарши томонга қараб тортилади, кейин уни чиққан жойга қайтарилади, шунда у тушади; бунини, кўпинча, [шиқиллаб] чиққан товущдан билинади. Кейин боғлаб қўйилади; боғлаб қўйиш шишишдан сақлайди ёки шишмасликка ёрдам беради. Катта шишнинг олдини олиш зарурати кучлироқдир, шунинг учун чиқиш ўмров суягида ва қайси аъзода бўлса ҳам, уни жойига қайтариш шишни даволаб тўхтатилгандан кейингина мумкин. Чиққан аъзога қуруқ латтанинг тегиб туриши яхши бўлмайди, чунки у шишни қизитиб қўзғатади; аксинча, латтани совутилган мумли суртма ёки тахир шароб билан ҳўллаш керак. Букрот мана шундай тавсия қилган: «Чиққан бўғинни тортиб жойига қайтариш, айрим ҳолларни мустасно қилганда, учинчи ва тўртинчи кунга қолдирилсин». Силжиган бўғинни жойига қайтаришда ҳам шундай қилиш керак; кейин боғлаб қўйилади.

Жойидан чиққан аъзо ҳар бир ҳаракатда чиқиб кета берадиган бўлиб, жойига қайтарилганда яна қайтиб чиқа берса, бу бўшашиш ва рутубат сабаблидир; бундай ҳолларда доғлаш керак. Чиққан ёки тойган бўғин суягини солгандан кейин шишга ўхшаш қаттиқлик қолса, юмшатувчи қуюқ суртмалар ва қўйиладиган дорилар ишлатилади; аммо бошланғич пайтда кучайтирувчи қуюқ суртмаларга ва қўйиладиган дориларга эҳтиёж тушади. Қўйиладиган дориларни, албатта, бойлоқ устидан қўйиш яхшироқ. Қишда кучли ёғлардан бирини иситиб қўйилади; ёзда эса асални совуқ сувга қўшиб қўйилади.

Бўғин чиққан кишиларни кучайтирувчи нарсалар билан овқатлантириш керак, бундай овқат бўғинни маҳкамлайди ва унинг бирикишини керакли даражада ушлаб туради.

СИНИШ ҲАҚИДА УМУМИЙ СУЪ

Синиш суякка хос узлуксизликнинг бузилиши бўлиб, шу сабабли гоҳо суякда ажралиш воқе бўлади. Майда бўлақларга айланиб кетган [синишни] мажақланиш деб аталади. Баъзан ажралиш воқе бўлмайди ва бундай синиш гоҳо текис ва гоҳо тармоқли бўлади. Текиси

баъзан суякнинг энига, баъзан узунасига воқе бўлади. Энига воқе бўлгани гоҳо аниқ билиниб туради ва баъзан аниқ билинмайди. Узунасига воқе бўлгани, яъни ёрилиш ва дарз кетиш аниқ билинмайди.

Бир гуруҳ табиблар суяк синиш турларини бир қанча исмлар билан атаб, суяк энига ва чуқурлигига қараб каттароқ синса, «турп [синиши]симон», «таррак [синиши]симон» ва «новда [синиши]симон», синган суяк бўлақлари жуда майдаланиб кетса, «толқонсимон», «ёрмадонсимон» ва «ёнғоқсимон» дейдилар. Синиш узунасига кетса, «тарам-тарам синиш», узунасига синиш билан бирга энига очилса, «янги ойсимон» ва «новда синишисимон» деб атайдилар.

Суяк бутунлай синганида, [ажралган] икки бўлаги табиий узлуксизлик [ҳолатидагидек] керакли даражада бир-бирига рўбарў бўлиб турмайди, балки, албатта, рўбарўлиги йўқолади. Шунингдек, силжиганлик сабабли суякни ўраб турган пардаларда ва этда шубҳасиз санчилиш юз бериб, кетидан шиш келиб чиқадиган оғриқ пайдо бўлади.

Синган суякнинг ажралиши давралаи бўлиб, майда суяк бўлақлари бўлмаса, аъзо осонлик билан қимирламайди. Синган аъзонинг сиртга мойил бўлиб қолиши, Букротнинг айтишича, ичкарига мойил бўлишидан кўра яхшироқдир. Чунки ичкари томонда синган жойга дуч келадиган асаблар кўп бўлиб, улар оғритади. Синиш бўғин олдида воқе бўлиб, пардалар ва бўғинларнинг бошини ўз ичига олиб турган суяк чуқурчаларининг чеккалари ва чуқурликлари мажақланса, бўғин чиқишга мойил бўлиб қолади. Синиш бўғин олдида воқе бўлиб, кейин тузалиб битса, қаттиқлик сабабли бўғин ҳаракати қийинлашиб қолади: у ерда пайдо бўлган қаддоқ юмшагунича кўп вақт керак бўлади. Кичик суякни бўғинларда синиш воқе бўлганда, у бўғин ҳаракати жуда ҳам қийинлашади. Тўпиқ бўғини каби жуда тор яратилган бўғинда ҳам шундай бўлади.

Айланасига синиб, кейин қийшайиб қолган [суяк]-нинг бирикиб битиши жуда қийин бўлади, чунки уни жуда узоқ муддат давомида яхшилаб мослаб боғлаб қўйилмаса, бирикмайди. Бундай бемор, биз келгусида баён қилишимизга мувофиқ, шундай ҳолатлар учун қон тайёрлайдиган овқатлар ва дориларни истеъмол қилсин.

Суяк синишининг энг ёмони, айтиб ўтганимиздек, сиртга қараб эмас, ичга қараб синганидир. Илк узун

лиши ҳалокатлидир, дейиш бемаъни сўздир, чунки илик эриб турган юмшоқ ва ёпишқоқ нарса бўлиб, узилмайди.

Гоҳо синиш билан бирга жароҳат, қон кетиш, шиш ва синган жой атрофидаги этнинг эзилиши каби ёмон ҳолатлар юз беради; [эт эзилганда] унинг чиришига тўсқинлик қиладиган нарса билан тадбир қўлланилмаса ёки тилиб қўйилмаса, ундан қорасон пайдо бўлади.

Қатта ёшли кишиларнинг синган жойини оғриқдан, синдирувчи сабабнинг келиб тушган жойидан ва қўл билан ушлаб кўриш орқали билинади. Кичик ёшлиларники эса оғриқ, шиш ва қизаришдан маълум бўлади.

ТУЗАЛИБ БИТИШ ВА БУНИНГ ЗИДДИ ҲАҚИДАГИ ҲУҚМЛАР

Синган суякларни ўз [асл] вазиятларига қайтарилса, болалар ва уларга яқин ёшли кишиларда дастлабки қувват сақланиши сабабли уларнинг битиб кетиши мумкин. Аммо йигитлик ва ундан кейинги ёшдаги кишиларда битиб кетмайди, балки мисгарлар мис ва бошқа нарсани бириктиришда ишлатадиган қалай ва қўрғошин кавшардек, иккига ажралган суяклар устидан [ҳам] суяк қадоғидан иборат кавшар ўтиб, уларни бир-бирига қўшиб туради.

Суяклар ичида энг қийин битадигани билак, ундан кейин юқори билак суягидир. Умров суяги ичкарига қараб синганда уни тузатиш қийин. Билак синганида уларнинг энг ёмони, чиқиш бобида айтилганидек, қуйисининг синишидир. Сон ва почка суяги синишига келганда, буларни [тузатиш] осон, чунки битиш уларнинг ёзилишига тўсқинлик қилмайди.

Синган суяклар турли муддатда бирикади, чунончи, бурун суяги ўн кунда, қовурға суяги йигирма кунда, билак ва унга яқин жойлар суяги ўттиз кундан қирқ кунгача, сон суяги эллик кунда бирикади. Баъзан битиш муддати бундан ҳам узоққа чўзилиб, ҳатто, сон суягининг бирикиши уч ойга ёки тўрт ой ва ундан ҳам кўпроқ муддатга чўзилади. Синган суяк хато битганда аъзонинг қоринга мойил бўлиб қолиши орқага мойил бўлиб, оғирроқ бўлиб қолишидан кўра яхшироқдир.

Қуйиладиган дориларнинг кўп ишлатилиши, боғичларни кўп ечиб боғлаш, шошилиб ҳаракат қилдириш ёки баданда умуман қон камлиги, ёки ёпишқоқ қоннинг камлиги синган суякни битишга қўймайдиган сабаблардир. Шунинг учун сафроси кўп кишиларда ва ка-

салликдан янги турганларда синган суякнинг бирикиши кам учрайди.

Синган жойдан қон силжиб кўриниши суякнинг битганлигига далолат қиладиган нарсалардандир. Табиат синган жойга кўплаб қон йўналтираётганлиги сабабли тўё у ортиқчалиги учун ҳайдалиб чиқарилаётган бўлади.

СИНГАН СУЯКНИ БИРИКТИРИШ ВА БОҒЛАШ ҚОИДАЛАРИ

Бириктириш қоидаси аъзони керакли миқдорда тортишдан иборат; кўп тортиш тириштиради, алам беради ва бундан иситмалар пайдо бўлади; баъзан бунда бўшашиш юз беради. Ҳўл баданлар тортишга мувофиқ бўлганликлари учун уларда [кўп тортишнинг] зарари камроқ. [Кераклигидан] кам тортиш яхши битиб бирикишга тўсқинлик қилади, бу қоида чиқишга ҳам, синишга ҳам баробардир.

Лозим бўлган усулда тортилганда, иккала суякни тўғри вазиятга келтириб керакли миқдорда латталар қўйиб боғланади, устидан тахтакачлар қўйиб, боғичлар билан боғланади. У аъзони иложи борица ҳаракат қилдирмай тинч қўйиш керак; лекин бирор офат ва шиш бўлмаса, аъзо табиати ўлиб колмаслиги учун гоҳ-гоҳо кўтара оладиган миқдорда ҳаракат қилдириб турилсин.

Синганда ҳам, чиққанда ҳам тортиб боғланганда қаттиқ оғритишдан сақланиш керак. Қаттиқ боғлаб қўйиш, боғични кечиктириб ечиш ва бунга кам эътибор беришдан кўпинча ўша аъзо ўлиб чириydi ва уни кесиб ташлашга тўғри келади.

Бош суягига ўхшаш бўлмаган суяклар синганида уларни бириктиришдан аксари кутилган мақсад суяк қадоғи [душбуз] пайдо бўлишидир; чунки бош суяклариди қадоқ унмайди. Қадоқнинг қуруқ ва кам бўлмаслиги, шунингдек, кўп қалин, керагидан ортиқ пайдо бўлмаслиги учун чора кўриб туриш керак. Маълумки, у нарсанинг ҳажми аъзога ва синиқнинг катталики ёки кўплик миқдorigа ёки кичик ва озлигига қараб турлича бўлади. Бу ҳақда нима қилиш зарурлигини бундай касалларни овқатлантириш ва синган аъзони боғлаб қўйиш баён қилинган жойда батафсил биласан.

Қадоқ пайдо бўлиш олдида уринтирадиган ҳаракатларни ва жинсий алоқани тарк қилиш, ғазабланмаслик ва аччиғланмаслик лозим, чунки булар қонни суюлтиради; [касал] иссиқ жойда эмас, салқин жойда турсин. Бир қадар ҳаракати ва ёпиштириш хусусияти бўлган

буриштирувчи кучли суртмалар таркибига арча уруги, сарв ёнғоғи, катиरो ва дабба касаллиги дориларини қўшиб [ишлатилади].

Синган жойда битиш деярли юз бермаганда тузалмайдиган яраларда ишлатиладиган қиришга ўхшаш тадбир қўлланилади, бунинг учун [синган жойни] то бирор нарса деб аташга арзимайдиган бекорчи, кучсиз ёпишқоқ [рутубат] чиққунича икки қўл билан қашланади, шунда синган жой қизиб, унга янги қон ҳайдалиб бориб, унинг устида кучли қадоқ вужудга келади. Кўпинча, суяк рангининг ўзгариши ва унинг усти пўстлоқланиб танга-танга бўлиши қашлаш тадбирини қўллаш-ни тақозо этади. Бу хил синганга тахтакачлар қўйилмасин, балки агар зарур бўлса, яхшилаб боғлаб қўйиш билан чекланилсин.

Синиш ва жароҳат биргалашиб содир бўлса, жароҳат тузалгунича синганга қарши тадбир қўлламай туриш мумкин эмас, чунки суяк қаттиқлашиб қийналиш, кучли тортиш ва зўр оғриқлардан кейин қийинлик билан тузалади. Шу билан бирга, жароҳатда оғриқ ва хатарли шишлар бўлса, бундай ҳолларда синган жойнинг эгри бўлиб қолиши катта хавф-хатар пайдо бўлишидан кўра яхшироқ; [шунинг учун] бу хил синишни тузатишда ҳаддан ортиқ тадбир қўлламаслик керак.

Синиш билан бирга [эт ҳам] эзилса, бундан ўша аъзонинг ейилиши хавфи туғилади; шунда қон чиқиб кетсин учун эзилган жойни тилиш керак, чунки бунда аъзонинг ўлиш хавфи бор. Қон тўхтамасдан чиқаберса, уни тўхтатиш лозим.

[Синишга] шиш ва жароҳат офати қўшилса, аъзони даволашда лозим бўлмаган тадбирни қўллашга эҳтиёж тушиб, касалнинг томиридан қон олинади, сурги қилдирилади ва унга енгил овқат берилади.

Баъзан синган жойни [доимо] боғлаб қўя беришдан қичима пайдо бўлиб, ечишга ёки қичитаётган рутубатларни тарқатгунича ўша аъзога иссиқ сув қуйишга эҳтиёж туғилади. Буқрот синган суягига тадбир қўлланилаётган кишига шу вақтда бир оз ҳарбақ шимиб туришни буюради; бундан мақсад моддаларни ичга тортишдир. Жолинуc эса бундан қўрқади ва у дарахт пўкагини ичишга, агар зарурат бўлса, ичида ҳарбақ қуввати бўлган *сиканжубиндан* бир оз истеъмол қилишга буюради ва у [ҳарбақ шимдириш] Буқрот замонида бўлган, дейди. Жолинуc бу икки замонни ажратиши ажабланарлидир.

Синган [суяк]ни жойига қайтарсанг-у, у оғриб бетақат қилса, бунда, тадбирни тарк қилиб, жойига қайтарилган суякни чиқариш тўғрироқ. Кўпинча, бу билан касални оғриқлардан тинчитган бўласан.

Суяк зуунасига синганда уни ичкари томонга мойил қилиб, қаттиқ босиб, аъзони бошқа ҳоллардагидан қаттиқроқ боғлаб қўйиш кифоя қилади. Аммо синиш [суяк] энига қараб бўлганда иккала суякни иложи борица тўғри вазиятга қўйиш, соғлом қисмлар вазиятини назарда тутиб, бу суяк вазиятининг ўзига ўхшаш [бошқа] суяк вазиятига баробар эканлигига эътибор бериш лозим, кейин тахтакачлаб қўйиш керак. Бу ерда бир қанча нарсаларга, шу жумладан, майда суяк бўлаклари, ўсиқлари ва кемтик жойларига ҳам эътибор бериш зарур.

Суякнинг майда бўлакларини [ўз жойига] мослаштирилмаса, улар бирикишга тўсқинлик қилади; агар улар синса, синган суякнинг иккала учи орасида туриб, уларнинг бир-бири билан бирикишига қўймайди ёки улар сурилиб, доимо сариқ сув йиғилиб турадиган бўшлиқ қолдиради, натижада бу сувда майда бўлакчаларнинг ўзи чириб, аъзони ҳам чиритади. Кейин [суяк] пишиқ бирикмайди, чунки пишиқ бирикш майда бўлакчалар ва ўсиқлар ўз жойларига мослашиб киргандагина ҳосил бўлади.

Демак, шу пайтда қўл, арқон ёки бошқа қуроллар ёрдамида мумкин қадар [оралиқни] узоқлатиб тортиши зарур. Шунда иккала суяк ўртасида, ўсиқлар ўртасида ва [бир-бирига] дуч келадиган ўтиш йўллари ўртасида рўбарўлик тўғри келиб, суяк дуруст битади. Суякни тортиб рўбарў қилганинда тўғри бўлганини кўрсанг, қийшайтириб қўймаслик учун, рўбарўликни кўзда тутган ҳолда тортишни оҳиcта-оҳиcта бўшаштиришинг керак. Суяклар [жой-жойига] мослашиб киргач, мослашиш ҳолатини қўлинг билан текшириб кўрасан, агар дўнглик ёки бошқа [камчилик] учратсанг, уни қўлинг билан тузатасан; шундан кейин аъзони ҳаракатсиз тинч сақлайдиган қилиб боғлаб қўйишинг лозим. Боғлаш қаттиқ бўлмасин, бу жуда оғритади; бўш ҳам бўлмасин — бу аъзони ушлаб туролмайди; «ишнинг яхшиси ўртачасидир».

[Суяк] қийшайган жойга бойлоқни қаттиқроқ боғлаш керак. Агар суяк бутунлай синса, уни ҳамма томондан текислаб боғлаш лозим. Агар синиш билан бирга суяк бўлаклари ва майда парчалари бўлиб, улар алам

бериб эгритса, уларни тузатишга кириш, оғритмаса, парво қилма ва тегма. Агар, масалак, қисирлаётган товуш эшитилса, уларни қадоқ ўраб олишига умид қилинади; бундай умид бўлмаганида уларни эътиборсиз қолдирмаслик керак.

Майда суяк бўлакчалари этни йиртиб чиқиб қолса, билимсиз табиблар қилгани сингари йиртилган жойни кенгайтириш билан шуғулланиш керак эмас. Лекин иккала суякни қийшайтирмай жуда тўғри вазиятда икки томонга тортиш лозим; бундай пайтда қийшайтириш зўр офатга сабаб бўлади. Суякларни тортишдан кейин [туртиб чиққан] суяк бўлакчасига эътибор бериб, уни жойига қайтариб боғлаб қўйиш керак; қайтмаган тақдирда [этдаги] йиртиқ кенгайтирилмасин, балки керакли миқдорда намат парча ҳозирлаб, ўша суяк синиги кирадиган миқдорда уни тешилсин ва шу наматча катталигидаги ва унинг тешигидек тешикка эга бўлган юшоқ терини наматча устидан қўйилсин ва суяк синиги шу тешикка киргизилсин. Тери билан наматни суяк парчасини тешикдан чиқарадиган қилиб, тагига етказиб босиб қўйилсин; кейин суякни жарроҳлар ишлатадиган арра билан арралаб ташлансин, бу арра тароқчилар арраси сингари ингичка ва ўткир бўлади.

Баъзан ажратиб олиниси зарур бўлган суяк синиги турган жойни қамраб оладиган қилиб парма билан туташ тешиклар очилади. Бу хил кавлаш суяк орқасида муҳим жисм [аъзо] бўлса, хавфсиз бўлмайди, шу билан бирга, парма юлиб олиш ва кесиш орқали [аъзони] қўзғатиб тебратадиган қуроллардан кўра бежавотирроқдир. Баъзан пармани маълум миқдордан нарига ўтишга қўймайдиган бирор маъдандан тўсиқ [ғов] қилиб ишлатилади; бу пайтда унинг тебратаувчи қуроллардан кўра зарари жуда кам бўлади. Шунинг учун шикастабанд табиблар олдида шу хил парманинг кўп турлари тайёр туриши керак.

Баъзан синиқ суяк кўринмаса ҳам, албатта, сариқ сув оқиб туради, бундан синиқ суяк борлигига далил ол. Сариқ сувга қарши қуритувчи ва тўхтатувчи нарса-лар билан даво қил, сўнгра керакли тадбирни қўлла.

Агар суяк синиги ёки бўлакчаси ажралиб, мушакка санчилиб оғритса, уни ёриб очишдан ва чиқариладиган суякни чиқариб арралаш зарур бўлганини арралашдан бошқа чора йўқ. Синган суяк кўп уваланувчи бўлиб, унинг синиқ ва увоқлари ҳам кўп бўлса, бундай [суяк-

ни] бутунлай чиқариб ташлаш зарур. Агар синиқ уваланишсиз бўлса, унинг ўпирилиб ёрилгани катта жойни эгалласа, энг кўп зарарланган жойни кесиб ташла, қолганини қўя бер, чунки бу зарарсиз, балки ҳаммасини кесишда зарар каттароқдир.

ШИКАСТАБАНД ТАБИБ УЧУН КЕРАКЛИ ТАВСИЯЛАР

Шикастабанд синган суякнинг қийшайганини диққат билан текшириши керак. У қийшайган томонида дўнглик, қарши томонида чуқурлик учратади; кўпинча, буни қўл билан ушлаб билинади. Шунингдек, оғриқ букилган томонда қаттиқ бўлади, суякнинг қисирлаши ҳам шунга долалат қилади. Демак, [букилганликни] мулардан аниқланади.

Шикастабанд синган жой устидан юқори ва қуйига қараб аста-секин қўлини бир неча марта юргизиши керак; шунда у чуқурлик ёки дўнглик, ёки суяк синигини сезса, беҳудага иккинчи марта боғламаслик учун уни белгилаб қўяди. Бефойда боғланганида бузилиш ёки оғриқ пайдо бўлади. Тўла тузалмагунча синган жойнинг кўзга текис кўриниши билан алданиш керак эмас, чунки бузуқлик ва қийшиқликни кўпинча шиш беркитиб туради.

Шикастабанд синган суякни текшириш натижасида аниқласаки, уни охирига етказиб тузатмаганида у аъзо хунук бўлиб қоладиган бўлса, охирига етказиб тузатганида эса, тиришиш ва даволаниши қийин иситмага олиб борса, шунда, яхшиси, уни ўз ҳолига қўйиш ва тегмаслик керак. Агар уни тузатишга киришса, лекин синган суяк бўйсунмай ўз жойига ўтмаса, ҳеч маҳал уни зўрлаб киргизиб қўполлик қилмаслиги керак: агар шундай қилса, касални суякнинг нотўғри битишидан кўра оғирроқ аҳволга қўяди.

Синган суякни қайтариб тузатганда жуда оғрива ва табиб суякни қайтадан синган ҳолига қайтариши мумкин бўлса, бу касал учун ором ва зўр роҳат келтиради.

Шикастабанд синганни ўша куннинг ўзида тузатиб тахтакачлаб қўйишга шошилиши керак. Чунки муддат қанча узайса, жойига кириши шунча қийин бўлиб, унда, айниқса, сон суяги каби мушак ва кўп асаблар ўраб турган суякда офатлар кўпаяди. Синган суякни тез тузалишига айтиб ўтилган секин тузалиш воситаларига зид воситалар орқали ёрдам бериш керак. Бу воситаларнинг энг яхшиси ёпишқоқ қонни кўпайтиришдир.

ТУЗАТИЛГАН [АЪЗОНИНГ] ВАЗИЯТИ

Ҳар бир тузатилган аъзо уни оғришга қўймайдиган мувофиқ вазиятга қўйилиши керак. Бунинг учун энг яхши вазият табиий бўлган томонга, масалан, қўлни бурчак қилиб букиб, оёқни узатиб қўйишдир; бунда касалнинг одатига ҳам эътибор берилсин. Осиб қўйилиши зарур бўлган аъзони тўғри осиб қўйиш лозим бўлганидек, ҳолати осмасликни тақозо қиладиган аъзо баъзи жойи осилиб, баъзи жойи тиралиб қолмаслиги учун текис нарса устига суяниб жойланиши керак. Бирор нарса монелик қилмаганда ҳар бир синган аъзони юқори томонга кўтариб қўйиш мувофиқ бўлганидек, уни осиб қўйиш ёмондир. Синган аъзони керагидан юқорироқ ёки пастроқ вазиятга қўйилмоқчи бўлганда осиб қўйиш ва вазият тақозосига қараб уни эгиб букилсин.

БОҒИЧ ВА БОЙЛОҚЛАР ҚАНДАЙ БЎЛИШИ КЕРАК

Боғич латталари тоза бўлиши керак, кир бўлса, қоғиш оғригади, шунингдек, устидан қўйиладиган нарса ўтсин учун юпқа ва оғриб турган аъзога оғирлик қилмаслиги учун енгил ҳам бўлиши керак. Боғич боғланганда соғлом жойдан ҳам бир оз қўшиб боғлаш лозим, чунки бу синган суякни тойиб кетишдан яхшироқ сақлайди ва пишикроқ ушлаб туради; бироқ бунда ҳаддан ташқари кўп жойни қўшмаслик керак, акс ҳолда тери тешиклари торайиб аъзо озиқланишга қобилиятсиз бўлиб қолади. Шунингдек, биз тавсия қилган жойдан боғлаш касал аъзога қўйиладиган рутубатни узокроққа сиқиб ҳайдайти ва унга сизиб келадиган рутубатга тўсқинлик қиладди.

[Синган суяк] учун энлик боғич ишлатиш яхшироқ, бу ёпишиброқ туради ва кенгроқ жойни олади; бироқ ҳар бир аъзода имкониятга қараб энлик боғич ишлатиш яхшироқ: қўлга ишлатиш мумкин бўлган энлик боғични кўкракка ишлатиб бўлмайди. [Умуман] кенг бўлмаган аъзоларда энлик боғич ишлатиш мумкин эмас; энлик боғич ишлатилганда бундай аъзода яхши ўрнашмайди. Шунинг учун бундай аъзоларда кенглиги уч энликдан тўрт энликкача бўлган боғич билан чекланиш керак. Бу аъзолар — биллак, ўмров суяги ва шуларга ўхшашлардир; буларга энлик боғич ишлатишнинг иложи йўқ, ҳатто ингичка боғич ишлатилмаса, боғлаш ҳам мумкин эмас. Ўмров суягига кенг боғич ўрнашмайди, бундай ҳолларда энлик боғич ўрнига [ингичка] боғични кўпроқ

айлантириб ўраш керак бўлади. Ўраб айлантириладиган боғичнинг кенглиги уч ёки тўрт энлик, узунлиги эса уч газ бўлса кифоя қиладди.

Латта парча [бойлоқ]ларни боғичларнинг ёпишиб туриши учун ишлатилади, уларни ишлатиш икки турли бўлади. Биринчисидан кўзда тутилган мақсад ўша [синган] аъзони текислашдир; бунда бойлоқнинг ҳар бир [айланган] тоқаси ораллигида очиқ жой қолмаслигига, тоқалари бетараф йиғилиб қолмаслигига ва очиқ жойларни беркитиб юборишга ҳаракат қил. Иккинчисидан кўзда тутилган мақсад боғичларни устидан беркитиб, аъзони иккинчи марта текислашдир; шунда боғич текис айланиб ёпишади ва бир жойи қаттиқ, бир жойи бўш бўлиб қолмайди. Булар устидан тахтакачлар ҳам яхши ёпишиб туради. Демак, [бойлоқларнинг] аввалгиси, боғичларнинг иккинчиси эса тахтакачларнинг ёпишиб туриши учундир. Тагидаги боғич моддаларни ушлаб туради, иккинчиси букилиб қолишга тўсқинлик қиладди. Бойлоқларнинг тоқалари боғич қаттиқ айланидиган жойда кўп бўлиши, мумкин бўлган жойда ўша аъзо айланаси тарафига қараб ўралиши керак; бойлоқларнинг сони ана шу [айланиш] миқдорига қараб бўлиши керак. Баъзан майда бойлоқлар ишлатишга эҳтиёж тушиб, уларнинг устидан синган жойга боғланадиган боғич узунлигига қараб текис беркитиб турадиган бошқа бойлоқлар қўйилади.

«Икки юзлик» ва «икки бошлик» деб аталадиган боғич мана шундай ишлатилади: касал жойни текис сақлаб турадиган латта боғичнинг ўртаси касалланган жой устига қўйилади; касалланган жой латта боғичнинг қоқ иккига бўлинадиган жойига тўғри келади. Кейин латта боғичнинг икки бўлагидан ҳар бирини қарши томонга қараб тортиб, машҳур тартибга мувофиқ икки қўл билан ўралади; буни тафсирлашга эҳтиёж йўқ.

БОҒЛАШ УСУЛИНИНГ МУФАССАЛ БАЕНИ

Боғланганда синган жойдан бошлаб, синган жойнинг катталашган муҳим ерига қараб [борилади], шу ерни жуда маҳкам қилиб боғланади. Қанчалик кўп синган бўлса, шунчалик маҳкам боғлаш керак. Қисқаси, синган ҳамда модда ҳайдалиши ва вазияти сақланиши зарур бўлган жойдан бошлаб боғланади. Шу билан [синган жойнинг] шишиб кетишидан қутилинадди, балки кўпинча, шиш тарқалиб ҳам кетади. Шишдан қутилиш

сабабли синган суякнинг чиришидан ҳам сақланилади. Шу билан бирга, агар суякнинг ўзида сариқ сув пайдо бўлиб, иликкача борса ҳамда илик ва суякни бузса, [боғлашнинг] бунга фойдаси тегмайди ва [суякни] синдириб ажратиб олишга, йиринг чиқиб кетиши учун йўл очишга тўғри келади. Шу қабилдаги [йирингни] кўпроқ [синган] жойнинг юқорисидан тушишидан сақланиш зарур. Шу билан бирга, юқори аъзолар заиф бўлганида қуйи аъзо ҳам ўзидаги чиқиндини уларга юборади.

Боғич ва тахтакачларни [аъзога] озиқ ва қон етишига тўсқинлик қиладиган даражада сиқиб боғлаш тўғри эмас; бу синган суякнинг тузалишига тўсқинлик қилади. Букрот боғичлар [ишлатиш]дан бўладиган шишни қайтаришни мўлжаллаганида думбул зайтун ёғи ва мум билан тайёрланган қайтарувчи мумли суртмалар суртиб ёрдамлашган. Шишга тўсқинлик қилсин учун, баъзан, боғичларни ҳаво ва сув билан билфезъл совутишга эҳтиёж туғилади. Баъзан шишни бобуна ёғи ва буриштирувчи шароб кабилар билан тўхтатиш зарур бўлади, булар шишни тарқатади ва эъзони кучайтиради. Синган жойда яра бўлса, унга мумли суртма яқинлаштирилмасин! Баъзан мастаки ва қаврак елими қўшилган зайтун ёғи каби кучайтириш ва тарқатиш хусусиятига эга бўлган нарсага эҳтиёж туғилади. Хулоса, суяк янги синган ва шишмаган бўлса, унга ишлатиладиган боғич каноп латтадан бўлиб шишни қайтариш учун совутилган бўлиши керак. Баъзан уни сув ва сирка билан ҳўллаш кифоя қилади. Гоҳо биз айтиб ўтган мумли суртма ва шунга ўхшашлар ишлатилади. [Синган жой] ишшгандан кейин боғланса, боғич шишни тарқатадиган ва юмшатадиган ёққа ботирилган юнгдан тайёрланган бўлиши яхшироқ. Ҳар қандай ҳолда ҳам мумли суртмани энг тагидаги боғич устига суртилади. Шунда, айниқса, табиб [боғични] доимо қўймасдан оғриқ пайдо бўлганида уни ечиб боғлаб тадбир қилиб турса, оғриқ қўзғалишидан сақланилади. Мумли суртмани, айниқса, синган жойда яра бор бўлса, ишлатиш керак эмас; ишлатилганда, кўпинча, аъзонинг чиришига сабаб бўлади; унинг ўрнига қора шароб ишлатилади.

Суяк турлича синганда, кўпинча, унда яра пайдо бўлади. Шунинг учун ундан мумли суртмани узоқлаштириш, буриштирувчи шароб ишлатиш билан чекланиш зарур: бу шароб билан [синган жойга] ўраладиган латтани ҳўлланади. Синган суякка [қарши] ишлати-

ладиган суяқ суртмаларни биз алоҳида бир бобда баён қиламиз.

Керакли жойдан боғлашга бошлаганингда синган суякнинг кўплигига қараб кўпроқ, озлигига қараб шундай қиласан; кейин боғични ўша [аввалги] бошланган жойга қайтариб, сўнг соғлом жойга етгунча ўраб борасан. Бу биринчи боғичдир. Сўнгра иккинчи боғични ҳозирлат ва уни синиқ суяк устига икки ёки уч марта айлантириб, кейин оз-оздан бўшаштириб, [синган жойдан] қуйироққа тушир. Сўнгра учинчи боғични келтириб, [қуйидан] юқорига қараб шундай айлантириб ўра; шунда иккита [аввалги] боғич аъзодан чиқиндиларни ҳайдашга, тўғри тутишга ва [умуман] боғични боғладан кўзда тутилган мақсадга эришишга ёрдам беради. Боғлаётганда ҳар икки томонга ҳам ҳаддан ташқари кўп ўтиб кетма, бундай қилинса, аъзо томирлари тўсилиб, [у] озиқ ололмайди; баъзан у аъзо ишдан чиқади.

Гоҳо бу йўсунда боғланмай, балки [аввал] юқорига қараб боғлаб чиқиб, кейин қуйига тушилади. Сўнг қуйига қараб тушган боғичнинг энг қуйисидан бошлаб, юқорига қараб боғланган боғичнинг энг юқорисигача боғланади; гўё бу [учинчи] боғич аввалги иккитасини сақлаб туради. Боғични синган жой [устига келганда] қаттиқроқ сиқилади. Бу икки боғичнинг биридан куттилган мақсад [маълум] аъзога модда тортилиши учун боғланадиган боғичдан кутилган мақсадга зиддир. Бунда аъзонинг қуйисидан узоқроққача оҳиста-оҳиста бўшаштириб борилади; бу олдинги боғичга қарама-қаршидир.

Бу боғичлар тахтакач тагидан боғланадиган боғичлардир; аммо тахтакачлар устидан ҳам боғич боғланади. Устидан боғланадиган боғичга келганда, у синган аъзони ҳаракатсиз бир бутун бўлакка айлантириб қўядиган ва уни қимирлаш ва букилишга қўймайдиган бўлиши керак.

Суяк энига қараб тамоман синганда боғични текис ва бир хилда ўраб боғлаш лозим. Агар синиш бир томонга қараб кўпроқ мойил бўлса, бу новданинг синишига ўхшайди, кўпроқ синган томонни маҳкамроқ боғлаш керак. Боғичларни [мазкур] шаклларда биридан кейин иккинчисини алмаштириб боғлаш керак эмас, чунки бу тўғрилаб тузатилган [суяк] шаклини бузади ва, кўпинча, бу хил боғлашдан юз берадиган буралиб қолиш сабабли оғриқ туғдиради. Тириштирадиган қилиб боғлаш боғлаш турининг энг ёмонидир, чунки бу хилда қаттиқ

боғланса, оғриқ-пайдо қилади, бўш боғланса қийшайтиради.

Буқрот боғични бир кун ечиб; бир кун ечмасликни тўғри топади. шундай қилиш яхшироқ, чунки бунда касал [боғлашдан] қийналиб шикоят қилмайди ва зарурий суратда суюқ, азият берувчи рутубат келиб турган аъзони тимирскилаб қашина бермайди; бу рутубат кўлинча сариқ сувга айланади. Боғлаш айтиб ўтилган шартларга мувофиқ яхши бўлганлигини текшириб кўриш учун энг яхши вақт, [сингандан кейинги] ўнинчи ва йигирманчи кун атрофидаги вақтлардир; чунки маҳкамловчи суяк қадоғи ана шу вақтда унишга бошлайди.

Кейин, суяк суякка бирикканда жуда қаттиқ боғлама ва боғланган жой қисилиб қолмаслиги учун уни [ечиб] шамоллатиб тур; қисиб қўйиш қадоққа ва унинг керакли миқдорда пайдо бўлишига тўсқинлик қилади; натижада қадоқ юпқа ва кучсиз бўлибгина пайдо бўлади. Бироқ, қадоқ вужудга келиб, керагидан ортиқ ва жуда ҳаддан ташқари катталашаётган бўлса, қаттиқ қилиб боғлаш унга тўсқинлик қиладиган [тадбирлардан] биридир; тўсқинлик қиладиган буриштирувчи [дориларни] ишлатиш ҳам шундай, чунки булар озиқ [ўтиши]га тўсқинлик қилади ва қадоқни буриштиради, натижада унга озиқ ҳам ўтмайди. Боғични бевақт ечиб қўйиб, ором бера бериш ҳам яхши эмас.

ТАХТАКАЧЛАР ҚАНДАЙ БУЛИШИ КЕРАК

Тахтакач ясаладиган жисм қамиш, самбит ёғочи, анор ёғочи ва шуларга ўхшаш пишиқ, эгилувчан ва юмшоқ бўлиши керак; унинг энг йўғон жойи синган жойга икки томондан тегиб турадиган жойи бўлсин; тахтакачларнинг синган жойга ёки қаттиқ синган жойга тегиб турадиган биринчиси қалин, атрофдагилари юпқароқ бўлиши керак, [Тахтакачларнинг] четлари силлиқ бўлиб, [тагидаги] бойлоққа ботмасдан, текис туриши лозим. Тахтакачлар тўрт томондан қўйилса, бу эҳтиётлироқ бўлади. Агар улар ортиқроқ узун бўлса, ҳеч зарари йўқ, чунки бу зарар қилмайди. Тахтакач бир бўгин яқинидан бошлаб, иккинчи бўгингача қопласа, бўгиннинг ўзини беркитмаса ҳам зарари йўқ.

Тахтакачнинг узунроқ томони аъзонинг букилиб ҳаракат қиладиган томонида туради. У оғриқ қилмайдиган, қаттиқ босмайдиган ва қисмайдиган бўлсин; шунингдек, улар боғичлардан деярли қисқа бўлмасин,

акс ҳолда тахтакачлар [синган жойни] қисиб босиб қолади. Шундай ҳолатлардан биронтасини учратсанг, мўътадил даражага келгунича уларни қисқартир. Тахтакачлар очилиб қолган, этсиз ҳамда асабли ва суякли жойларга тегиб туриши керак эмас.

ТАХТАКАЧЛАРНИ ИШЛАТИШ УСУЛИНИНГ БАТАФСИЛ БАЁНИ

Тахтакачлар [суяк сингандан кейинги] бешинчи ва ундан кейинги кунлардан бошлаб то офат етишидан хотиржам бўлинадиган кунларгача қўйилиши керак. Синган аъзо йўғонлаша борса, тахтакач қўйишни кечиктириш лозим; бунда шошиб тахтакач қўйиш, кўпинча, шиш, қичишиш ва сувли қаварчиқ каби офатларни келтиради. Лекин тахтакач кейинга қолдирилганда, боғичлар билан яхшилаб боғлаш ва [аъзони] яхши вазиятга қўйишдан иборат тахтакач ўрнига ўтадиган тадбирларни қўллаш зарур. Агар бу мумкин бўлмаса, [синишнинг] дастлабки пайтидаёқ тахтакачлар қўйиш лозим.

Тахтакачлар боғич ва бойлоқларга уларни текис тутиб турадиган ҳолда ёпишиб бирикиб туриши, энг қалин жойи синиқ устига мос келиши, бироқ, уни қаттиқ босиб тўсиб қўймаслиги лозим; балки беморнинг ҳолатига қараб тахтакачни оз-оздан қаттиқроқ боғлаш керак.

Агар боғич ва бойлоқлар билан тахтакач орасида кавак қоладиган бўлса, уларни кўп ўралмасин, чунки кавак қолганда бўш бойланади. Тахтакач устидан боғланадиган боғичларни тахтакачларни буралтириб ва мувофиқ вазиятини йўқотиб юборадиган қилиб боғламаслик керак. Боғичларни ихтиёрый равишда эмас, зарурат юзасидан дастлабки пайтда ҳар икки кунда, айниқса, қичишиш пайдо бўлган вақтда ечиб туриш лозим; бу пайтда биз [юқорида] буюрган тадбирларни амалга оширилади. Тахтакач боғлашдан етти кун ўтгандан кейин ҳар тўрт ва беш кунда бир ечиб турилади; чунки шу вақтда қичиш ва шиш пайдо бўлишидан олдинки бўлади. Озиқ ўтишига тўсқинлик қилмаслиги учун биринчи боғични ҳам оёғини бўшаштирилади. Тахтакачларни йигирма кунгача ечмай, боғлоқ ҳолида қўйиш мумкин бўлса ва бу зарар қилмаса, уларни ечилмайди, лекин баъзи вақтларда бирор аниқ сабаб бўлмаса ҳам эҳтиёт [юзасидан] ечма бўлганини

билиш, очилиб қолган эт рангининг ўзгарганини ва ҳолатини кўриш учун очиб қаралади. Тахтакачни синган жойга озиқ етишига тўсқинлик қиладиган қилиб боғламаслик кераклиги сенга маълум; чунки синиқ жой ўзига етиб турадиган қон ва кучли озиқ туфайлигина биғади.

Синган суяк битганини кўрсанг ҳам, тахтакачларни олиб ташлашга шовилма; кўпинча, ҳали қадоқ маҳкамлашмай аъзо қийшиқ бўлиб қолади. Керак бўлмаса ҳам, тахтакачни синган аъзо устида қолдириш уларни вақтидан олдин олиб ташлашдан кўра яхшироқдир; [уни олишга] шовилмай қўйиб қўй!

ИЧИРИЛАДИГАН ЗАҲАРЛАРДАН САҚЛАНИШ ВА УЛАРГА ҚАРШИ ЧОРА КЎРИШ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Ўзига заҳар ичирилишидан хавфсизрайдиган киши анча нордон, шўр, ўткир ёки ширин мазали овқатлар ва ҳиди ўткир овқатлар [ейиш]дан сақланиши керак. Чунки [заҳар ичирмоқчи бўлган кишилар] ичирмоқчи бўлган заҳарларнинг таъми ва ҳидини шу хил [овқатлар] орқали сингдирадилар. Жуда оч ёки қаттиқ ташна бўла туриб, шубҳали жойларга бормасликлари керак, чунки шу ҳар иккала [ҳолат] сезилиши зарур бўлган хавфни очқўзлик натижасида унуттириб юборди. Шу билан бирга, овқат еб ва ичимлик ичиб, жуда тўйган кишига заҳар ичирилса, заҳарда икки ҳолат юз беради: бири, заҳар тўйиб [ейилган] овқат оралигида кўмилиб қолади, иккинчиси, томирлар тўлиб, заҳар уларга ўтишга йўл топмайди. Баъзан [заҳарланган овқатда] заҳарга қаршилиқ қиладиган нарсанинг маъноси бўлади.

Шунингдек, бундай киши заҳар зарарини қайтардиган дориларни одат тариқасида ичиб юриши керак, масалан: *мигридат*, — бунинг фойдаси тажрибада кўрилган, — ҳамда Рум лойидан қилинадиган маъжун, шунингдек, газাগўт барги билан бирга анжир, ёнғоқ ва йирик янчилган тузларни [истеъмол қилиши керак]. Буларнинг вазнларига келганда, газাগўтнинг қуриганидан йигирма бўлак, ёнғоқдан икки бўлак, туздан беш бўлак ва қуруқ анжирдан беш бўлак олинади. Парпи ҳамда *буҳо* барча заҳарларнинг зарарини қайтаришда ажойибдир. Мен бу иккаласи икки хил дори ёки битта дори эканлигини аниқлай олмадим. Шунингдек, майда [хил] шолғом уруғидан бир ярим *дирҳами матбух* шароби билан ичилади; туз билан газাগўт ҳам шундай [таъсирга эга].

[Заҳарланишдан] хавотир бўлувчи киши [фақат] уни бошқа одам беради ва ичиради дебгина ўйламасин;

баъзан кутилмаган жойда заҳар ичиб қўйиш ҳам мумкин; гоҳо ҳатто қайнатилаётган [қозонга] ёки шароб солинган идишларга калтакесак, қорақурт ва чаён каби ёмон нарсалар тушиб қолади. Чунки кўн ҳашаротлар шароб ҳидини яхши кўради ва унга тезда [етиб] боради; гоҳо улар [шароб] идишларида ўлиб қолади, баъзан шаробни ичиб [идишга] қусади; шунинг учун уй шиплари, катта дарахтлар тагидан ва серўт жойлардан эҳтиёт бўлиш керак.

ИЧИРИЛАДИГАН ЗАҲАРЛАР ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Заҳарлар икки турли: ўз кайфияти билан таъсир қилувчи ҳамда ўз сурати ва бутун жавҳари билан таъсир қилувчи бўлади.

Биринчи хил [заҳарлар] «денгиз қуёни» каби ўйиб еб, чиритувчи ёки *фарфиюн* каби қиздириб алангалантирувчи, ёки афюн каби совутиб увуштирувчи, ёки куйдирилган қўрғошин каби бадандаги нафас йўллари тўсувчи бўлади.

Бутун жавҳари билан таъсир қилувчи заҳарга келсак, бунга аконит ёки *қалқал*, — буни аконитнинг ёки *қурун ус-сунбулнинг*, ёки шунга ўхшаш бошқа бирон нарсанинг елими дейдилар, — ёки қоплоннинг ўти ва шуларга ўхшаш нарсалар мисол бўлади. Бу заҳарларнинг энг ёмонидир. Шунингдек, баъзи заҳарлар бир аъзонинг ўзига, масалан, олақуланг — қовуққа, «денгиз қуёни» — ўпкага таъсир қилади; баъзилари эса афюн каби бутун баданга таъсир қилади.

Заҳарнинг [инсон] мизожини ўзгартириши, бирор аъзонинг чиритиши ё унга таъсир кўрсатиши тўғрисида гапирилганда, унинг бирон муддатдан кейин таъсир қилиши мумкинлиги [кўзда тутилади], шу билан бирга, саситиб чиритувчи заҳар баданда қагча кўп қолса, таъсир [шунчалик] ёмонроқ бўлади. Бундан терлаш ва бошқа шунга ўхшаш тадбир билан [заҳарни] ва ундан келиб чиққан нарсани эритиб тарқатиб юбориш орқали ёки унга қарши даво қилиш билан кутилиб қолинади.

Билгинки, увуштирувчи заҳарлар иссиқ мизожли баданларга бир жиҳатдан жуда кучсиз ва бошқа жиҳатдан жуда кучли зарар қилади; қайси жиҳат ёлиб бўлса, ҳукм ушанда бўлади. Юрак иссиқ мизожли бўл-

ганидан [бундай заҳарларга] қарши туради; демак, уларнинг таъсири [юракка] жуда кучсиз бўлади.

Бироқ иссиқ бадан [заҳарнинг] совуқ оғир жавҳарини суюлтиради, артериялар эса ўзининг кучли ҳаракати билан уни эргаштириб, сиқилган пайтларида тортади; шу сабабли [бу хил заҳар] иссиқ баданларга кўпроқ зарар еткази, бунинг устига [бу заҳарлар] бадан мизожига зид бўлади.

Иссиқ [мизожли] заҳарлар ҳақидаги сўз ҳам шу [юқоридаги] сўздан иборат бўлса керак, чунки иссиқ мизож [иссиқ заҳарларга] қарши туриб, уларни юракдан ҳайдайди ва қувватини тарқатади, лекин иссиқ мизожли [бадан] артериялари уларни тортади, натижада [совуқ заҳарлардагидек] ҳолат юз беради. Шунинг учун Жолину: — *Қуниюн*, менимча, аконит ёки [бошқа бирон] ўлдирувчи заҳар бўлса керак, у одамни ўлдиради, [аммо] чуғурчуқларни ўлдира олмайди, — дейди. У [заҳар] чуғурчуқ баданидан таъсирланиб, энди фақат унинг озиққа айланадиган ўзгариш муддати ўтгандан кейингина унинг юрагига етиб боради; одамда эса, унинг баданидаги йўллarning кенглиги, ҳароратининг кучлилиги, [заҳарни] тортувчи артериялар ҳаракатининг кучлилиги сабабли, юракка тезроқ етиб боради.

Мен айтаманки, бу [фикр] ҳам бир важҳдир. Аммо таъсир қилувчи ва таъсирланувчи қувватлар ўртасидаги муносабатларни ҳам кўзда тутиш керак. *Қуниюннинг* умуман жониворларга оид кенг мизожга қиёс қилганда кучли заҳар эканлиги, ҳатто у инсон баданига кучлилиги қилиб ўлдиришини, чуғурчуққа ўхшашларга эса кучи етмасдан ўлдирмаслигини [Жолину] қаердан билган? *Қуниюн* инсон юрагига осонлик билан етгандек, чуғурчуқ юрагига ҳам озиққа айланмай етганида ҳам унинг чуғурчуқ мизожига қиёсан заҳар бўлмаслиги ва уни ўлдира олмаслиги мумкин эди.

Жолинунинг айтишича, баъзи кекса аёллар олдин аконитдан жуда озгинадан еб, кейин уни даром эттира берадилар, ниҳоят табиатлари шунга ўрганили ва уни кўп қилмасдан истеъмол қилганидан бўлиб қолганлар ҳам, уларнинг уларга ҳеч бир зарар қилмайди.

Тўғрисидаги ҳикоя қилинича, париякларни улар билан алоқа қилувчи подшоҳларни ўлдириш учун заҳар билан озиқлангирилар экан. Шунда уларнинг мизожли [заҳарларини] эўр даражасига етиб, ҳатто сўзлавлари ҳам ҳайронни ўлдиради, уларнинг туяги тушган жойга кўп қилинган экан.

ЗАҲАРЛАРНИНГ ТУРЛАРИНИ БИЛИШ УЧУН ДАЛИЛ

Гоҳо заҳарларнинг [қайси] турдан эканлигига улар туфайли баданда пайдо бўладиган одатлардан маълумот олинади. Агар ачишиш, шол-шол бўлиш, ичбуриш ва ўйиб ейиш каби ҳолат пайдо бўлса, заҳарнинг зирних, маргимуш ва ўлдирилган симоблар каби ўткир, тез ва иссиқ дорилар хилидан эканлиги билинади. Агар қаттиқ алангаланиш, кўп терлаш, кўзда қизариш, беҳузурлик ва ташналик пайдо бўлса, булар заҳарнинг *фарфиюн* каби фақатгина ҳарорати туфайли [заҳар] эканлигига далолат қилади. Агар оғир уйқу, увушиш ва совуқ қотиш пайдо бўлса, заҳарнинг увуштирувчи нарсалар жумласидан эканлиги маълум бўлади. Қувват тушиш, совуқ тер ва беҳушликдан бошқа ҳолат юз бермаса, бу, инсонга ўзининг бутун жавҳари билан зидлашадиган заҳарлардан бўлиб, энг ёмонидир.

Гоҳо заҳарларга уларнинг ҳидидан далил олинади: ё бутун бадан ҳидидан, — масалан, афюн ичган кишидан унинг ҳиди келиб туради, — ёки бирор аъзонинг ҳидидан, масалан, «денгиз қуёни», аконит ва олакуланг каби саситиб чиритувчи заҳарлар ичилганда оғиз ҳидидан далил олинади. Гоҳо [касални] қустириб кўриб, ичилган заҳарга далил олинади, заҳар ичирилган кишини қустирилса, ичилган заҳарнинг жавҳари кўзга ташланиши аҳтимолдан узоқ эмас; ёки уни [қусуқ] ҳидидан ёки мазасидан ҳам билинади. Масалан, куйдирилган кўрғошин, ганч, қотган қон ва ивиган сутни кўриб билинади, шунингдек, афюн ичирилган бўлса, унинг ҳидидан, «денгиз қуёни» ва қурбақани эса тер ҳидидан билинади.

ЁМОН БЕЛГИЛАР

Заҳар ичирилган киши ўзидан кетса ва кўзи олайиб, кўз қорачиғи кўринмай қолса, уни [тузалишидан] умид қилинмасин. Кўзи қизариб, тили осилиб қолса ҳам шундай. Томир уриши тушиб совуқ тер чиқса, бу ёмонлик белгисидир, бу ҳолда киши камдан-кам тирик қолади.

ЗАҲАР ИЧИРИЛГАН КИШИНИ ДАВОЛАШ ҚОНУНИ

Даволашни кечиктирмаслик, балки [заҳарланганлик] сезилиши биланоқ, заҳарнинг қуввати баданга ёйилишидан бурун тезда даволашга киришиш керак. У кишига илик сув ёки кунжут ёғи ва зайтун ёғи ичириб,

қустирилади, бу тадбирни мумкин бўлганича кўпроқ қўллаш лозим. Бу [ичирилаётган] нарсаларга укроп ва бурақ қуввати ўтказилса яхшироқ бўлади. Зайтун ёғига гоҳо *хузас* ва ғоз ёғи қўшилади. Айтиб ўтилган нарсалар ва бошқа моддалар ёрдамида қусиш учун улар билан биргаликда кўпроқ сув ва [суюқ] овқат ичириш яхшироқ бўлади, чунки булар қустирмаган тақдирда ҳам заҳарнинг [қувватини] синдиради ва унинг устидан ғалаба қилади.

Заҳарланган киши мумкин қадар кўп қусгандан кейин кўп сут ичса, бу тадбир заҳарнинг зарарини синдиради, сутни [ҳам] қусиб ташласа зарари йўқ. Шунингдек, қичитқиўт уруғи қайнатмасини сариёғ билан қўшиб ичилса, у ҳам қустириб ва ични суриб заҳарни ҳайдайди; кейин сут ичирилади, сутдан кўра қаймоқ яхшироқ. Яна зиғир уруғи қайнатмаси, шунингдек, эритилган ғоз ёғи қўшилган ширин шароб ва ток ёғочи қулининг суви ҳам ичилади.

Агар заҳарнинг увуштирувчи моддалардан эканлиги билинса, тарёк ва ангуза дорисини шаробнинг ёлғиз ўзи билан ичирилади; саримсоқ ҳам истеъмол қилинади. Унинг ўз жавҳари билан [бадан мизожига] зидлашувчи заҳар эканлиги билинса, унга [қарши] *митридат*, гарёк, мушк дориси ва подзаҳрлар билан даво қилинади. Гўшт сели ва шароб ҳам истеъмол қилдирилади. Қасалга хушбўй [нарсалар сепилади]; унинг турган жойи шамоллатилади; унга хушбўй кийимлар кийдирилади, аксиртирилади, меъдасининг оғзини [сиртдан] ишқаланади; оғзига пуфланади ва сочини юлинади.

Заҳарнинг нави билинганда, унинг ўзига хос, биз келгусида баён қиладиган дори билан даво қилинади. Қисқаси, заҳарга қарши ичиладиган дорилардан мақсад ё заҳарнинг ўткирлигини синдириш, ёки заҳар жавҳарини чиқариб ташлаш мўлжалланади; — масалан, муҳр лойи билан, ёки мақсад [дорилар ёрдамида] заҳар кайфиятига қарши туриш бўлади, — масалан, чаён чаққан кишига саримсоқни шаробга солиб ичирилади.

БАРЧА ЗАҲАРЛАРГА [ҚАРШИ] УМУМИЙ ДОРИЛАР

Булар заҳарга қарши турадиган дорилар бўлиб, унинг юракка бориб етишига йўл қўймайди. Улар, масалан, гарёк, *митридат*, синалган подзаҳр, муҳр лойи ва ундан тайёрланган тарёк ҳамда тўрт нарсадан тайёрланган тарёкдан иборат.

Айтишларича, самбитгулнинг гули ва барги заҳар [зарари] дан қутқаради, тоғ арчасининг бужури ҳам бу соҳада ажойиб ва тенгсиздир, дейдилар.

Бундан ташқари, болдиргон ва унинг илдизидан баробар бир *дирҳамдан* ва арман дарманасидан икки *дирҳам* олиб, асал билан қориштирилади ва олма суви билан ичирилади; бундан тайёрланган дори ғоятда [фойдалидир]. Альп гунафшасининг илдизини шароб билан ичириш, шунингдек, ялпиз ва шолғом уруғини бериш ҳам [фойдалидир].

Шунингдек, дарахт пўкагидан икки *дирҳамни* шароб билан [истеъмол қилинади]; сунбулсоч, ёввойи гулхайри, унинг уруғи, барги ва қайнатмаси ҳам [ичирилади]. Шунга ўхшаш икки *уқия* дорчин ва қуён илигини узум сиркаси билан ёки бир *мисқол* қундуз қирини икки *уқия* зайтун ёғи билан ҳамда бўйимадоронни [ичирилади]. Темиртиканнинг сиқиб олинган суви ҳам ичирилади. Сабзи уруғи, айниқса, *иқлитийсининг* уруғи, ангуза, *жулах* қайнатмаси, Рум сассиқ қавраги қайнатмаси, Эрон қавраги дарахтининг уруғи жуда ажойибдир.

Мураккаб [дори]: Эрон ёввойи қавраги, қундуз қири ва қамиш баргининг ҳар биридан бир бўлак, Абу Жаҳл тарвузининг этидан уларнинг ҳаммасига уч баробар олиб, бу таркибдан катта бир *бундуқа* миқдоридан ичириб турилади.

Таъсири ўзидаги махсус хусусиятидан келиб чиқади дейилувчи дориларга келсак, масала, айтишларича, тозалаб терисини шилиб қоқланган ёввойи латча гўшти заҳарларни ҳайдашда энг кучли дорилардандир.

СИМОБ

Ўлдирилмаган симобни ичган кишининг кўйчилиги зарарланмайди, чунки бу қуйи томондан қандай бўлса, шундайлигича чиқиб кетади. Аммо қулоғига ўлдирилмаган симоб қуйилган кишида қаттиқ алам ва ақл қорини юз беради; баъзан у тиричилик касаллигига олиб боради; у киши ўша [симоб қуйилган] томонда оғирлик сезади; симобнинг сўзқаниги, тебравлиб туриши ва оғирлиги сабаб у миёна жараҳри сезилгангайиндан, кўпинча, у тутқаноқ ва сакта касаллигига олиб боради.

Ўлдирилган ва буглатилган симобга келсак, бу ёмон зарарли ва парчаловчидир. Бундан қуйдирилган қўрғоғишнинг ичгани юз берадиганга ўхшаш ҳолатлар,

ичиб оғирлиги, ичак буралиши, [ичдан] қон ўтиши, тил [гапириш] оғирлашуви ва меъда оғирлашуви юз беради. У кишининг танаси шишади ва сийдиги тутилади.

ДАВОЛАШ

Бунга қарши қустириш ва шунга ўхшаш тадбирларни қўллагандан кейин, масалан, *муррдан* уч *дирҳам* олиб шароб билан ичириш ёки асал сувини дам-бадам ичириб туриш яхши даволардандир. Шунга ўхшаш асал сувини бурақ билан қўшиб ҳуқна ҳам қилинсин. Ундан кейин ичак шилинишининг [дорилари] ва унга [қўлланадиган] ҳуқналар ишлатилади ҳамда умумий дорилар ёрдамида [у кишининг] юрагини кучайтирилади.

Агар [симоб] кишининг қулоғига қуйилган бўлса, у киши ўша [симобли] томони билан бир оёқлаб сакраши керак; бунда у киши, айниқса, бошқа томондаги қўли билан бирор нарсани ушлаб туриб ўша [симобли] томони билан силкинаётганда, бошини [одатда] мумкин бўлгандан кўра кўпроқ эгсин. Қулоққа қўрғоғишдан ишланган мил чўпини киргизиб, симобни милга илаштириб тутиб олмоқчи бўлган киши хато қилади. Чунки симобнинг ўша [мил чўпи киргизилган] жойда ва унинг яқинида эканлиги маълум бўлса, фақатгина силкиниш ва сакрашдан бошқа тадбирга эҳтиёж қолмайди. Агар [симоб] ундан кўра чуқурроқда бўлса, мил чўпи фойда бермайди ва симобга бориб етмайди.

ҚУЙДИРИЛГАН ҚЎРҒОШИН ВА ҚЎРҒОШИН ҚИПИГИ

Қуйдирилган қўрғоғиш ичган кишининг бадани шишади, тили [гапириши] оғирлашади, сийдиги ва ахлати тутилади, баъзан [эса] ахлати тутилмай, балки ҳаддан ташқари ич кетади, [касал] меъда ва ичакларида оғирлик сезади, ҳатто, баъзан тўғри ичак чиқиб қолади, ичак шилиниши юз беради. Юқори ичакларда ел пайдо бўлади, қорин устидан тошдек қотган гудда сингари нарса чиқади, у кишининг ранги қўрғоғиш рангига ўхшаб қолади, нафаси қисилади, бўғилиш юз беради. Баъзан у кишида *иловус* касаллигининг белгилари юз беради, баданининг ранги қўрғоғиш ранги каби бўлади.

Қўрғоғиш қипиғи ичган кишида ҳам шундай [ҳолат юз беради].

ДАВОЛАШ

Авалло, тезлик билан қустиришдан иборат умумий тадбирни қўллаш керак. Қустириш петрушка уруғи қайнатмаси, анжир, укроп ва бурақлар каби очиш хусусиятига эга бўлган нарса билан амалга оширилсин. *Муррдан* уч *дирҳам* олиб, шароб билан ичириш ёки Рум сунбулига уй каптари тезагини қўшиб, шароб билан ичириш керак; бу жуда яхши даводир. Ёки эрман ва зуфо, ёки петрушка уруғи, ёки айниқса, мурчни шароб билан ичирилади, ёки бир *дирҳам муррни* ярим *дирҳам* мурч билан ичирилади, ниҳоят, у киши терлайди. Олти *қирот сақмуниёни* асал сувига солиб ичирилади. У кишига бериладиган овқат доимо ёш қўзичоқ гўштидан тайёрланган қайнатма шўрвалар бўлиши керак.

Ич юришиши ва сийдикнинг равон бўлиши соғайганлик белгиси бўлади. Хулоса, [бундай заҳарланишни даволашда] терлатиб, сийдикни юргизувчи ва ични суриб очувчи дориларга эҳтиёж тушади.

ШАНГАРФ ВА МАРГИМУШ

Бу иккаласи [ичилганда] ўлдирилган симоб [ичгандаги] каби ҳолатлар юз беради. Лекин маргимуш, баъзан, кўп ич суради, бу унинг кучли белгисидир.

Д а в о л а ш. Бунинг давоси ўша [юқоридаги] давонинг худди ўзидир. Сўнг ёғлиқ суюқ овқатлар ва юмшоқ чарви ёғлари истеъмол қилинади.

ЗАНГОР

Зангор [ичиш]дан қаттиқ ич буриб оғриш, томоқда кучли ачишиш, ички аъзоларда парчаланиш ва яралар пайдо бўлади. Бунинг давоси биз келгусида айтадиган зирних давоси кабидир.

ОҲАҚ ВА ЗИРНИХ

Буларнинг ҳар иккаласини қўшиб ичирилган кишида ич буриб оғрийдиги ва ичакларида яралар пайдо бўлади. Қиздириб ҳайдалган зирних ичирилган кишида маргимушдан пайдо бўладиганга яқин ҳолат юз беради. Гоҳо азият берувчи йўтал пайдо бўлади. Оҳакнинг ёлғиз ўзини ичирилган кишида оғиз қуриши, меъла оғриши, сий-

дик тутилиши ва ичдан қон ўтиш юз беради; оҳак сийдик билан чиқиб туради. Баъзан бундан қўл-оёқ совуб, беҳушлик келиб чиқади, гоҳо тил қурийдиги ва бўғилиши содир бўлади.

ДАВОЛАШ

Олдин зарурий тадбир қўлланилади, кейин [касал] қуссин учун иссиқ сувни гулоб ёки ёғ билан қўшиб ичирилади. Сўнгра зиғир уруғи қайнатмаси, гуруч қайнатмаси ва таратизак қайнатмаси ёки [кейинги] иккаласини қўшиб ҳамда асал қўшилган тугмачагул шираси ичирилади.

Ҳамма вақт сут, [турли] ширалар, ёпишқоқ ва ёғли нарсалар ва чарви ёғи [билан тайёрланган], айниқса, ёввойи гулхайри солинган шўрвалар ичириб турилади. Агар йўтал бўлса, юмшатовчи нарсалар билан даво қилинади.

Оҳак [ичган]ни ҳам қустириш, ҳуқна қилиш, ёғли ва юмшатовчи нарсалар билан даволанилади. Унинг давоси олакуланг [чаққан]нинг давосига яқин туради. Бу соҳада [табиблар томонидан] айтилган нарсалардан бири шуки, эшак сийдиги ва кийигўтдан икки *донақ* миқдоридан олиб, иссиқ сувга солиб, [заҳарланган кишига] ичириб турилади.

УСИМЛИКЛАРДАН [ОЛИНАДИГАН] БАЪЗИ БИР ЗАҲАРЛАР. АҚОНИТ

Ақонит ёмон заҳарлардандир, буни ичган кишининг лаблари ва тили шишади, кўзлари [косасидан] чиқади, ҳадеб боши айлана беради ва ҳушидан кетади. Икки оёғи ишламай қолади. Бу ёмон [заҳар]дир, ундан оз киши қутулади, [қутулганда ҳам] ингичка оғриқ ёки сил касалларига учрайди. Баъзан унинг ҳиди тутқаноққа учратади. Унинг сиқиб олинган суви билан ўқларни сугорилса, улар теккан кишини дарҳол ўлдиради.

ДАВОЛАШ

Ақонит ичган кишига тезда шолғом уруғи қайнатмасини ичириб, қустириш керак. Унга яна *тило* шароби ва сигир сариеғини устма-уст ичириб турилади. Шунингдек, эман дарахти пўстлогининг қайнатмасини узум шаробига қўшиб ичирилади. Сўнгра фойдалироқ даво *подзаҳр*, мушк дориси, парпи, *буҳо* ва катта тарёк қўлла-

нйлади; [булар] аконитга [қарши] маълум чегарагача фойда етказади.

Мушкни подзаҳр қириндисига қўшиб ёки бир *дирҳам* миқдордаги мушк дорисини бир *қирот* мушк билан қўшиб ичирилса, энг фойдали нарсалардан бўлади.

Бир гуруҳ [табиблар]нинг айтишича, ковул илдизи аконитнинг подзаҳридир. Ҳамма подзаҳрлар унга қарши яхши [таъсир қилади], айниқса, аччиқтошга ўхшаган ва куйдирилган қўрғошин иплари каби ипларга эга бўлган [нарсалар] аконитга [қарши фойдалидир].

Бишмуш деб аталадиган жонивор шундай бир сичқонки, агар унинг [гўштини ейилса], аконитга қарши курашади ва унинг таъсирини кетказади.

САМБИТГУЛ

Бунинг кўп [миқдордагиси] одамлар ва от [каби жониворларни] ўлдиради, ози эса қаттиқ беҳузур қилади, қоринни кўпчитади ва зўр алангаланишни келтириб чиқаради. У иссиқ, қуруқ, ачиштирувчи ва парчаловчидир. [Ичида] самбитгул ўсадиган сув ёмондир, у сувни [ичмасликнинг] иложи бўлмаса, уни буғлатиб томчилаташ ёки унга ширин нарсалар аралаштириш лозим.

ДАВОЛАШ

Оғизга сариқ йўнғичқа қайнатмасини ва йирик хурмони солиш керак; бу ажойиб таъсир кўрсатади. Тоғ мурчи уруғи, тоғ мурчининг ўзи ва унинг қайнатмаси ҳам самбитгулга [қарши] тарёқдир. Асал билан анжир, шакар, гулоб, барча ширинликлар ва узуннинг қайнатиб қуюлтирилган шираси фойдалидир. Шу билан бирга, сен бир неча марта билиб ўтган ёрлиқ ва ёпишқоқ нарсаларни бериб, улар кетидан ҳуқна ишлатиш зарурдир.

ЗАҲАРЛИ СОВУҚ УСИМЛИКЛАРДАН ИБОРАТ АЙРИМ ДОРИЛАР

Афюн. Афюн ичган кишининг қўл-оёғи узишиб соувуйди, унда қачима пайдо бўлади, [баданидан] афюн ҳиди келиб туради, боши айланади, ҳиқичоқ тутади, кўз олдидан қоронғиланади, томёқ ва нафаси қисиледи; [нафаси] кичиреди, қўл-оёғининг [рағми] хираланади, лаби ва юзи сарғайди, кеккирчиш қўйиланади, оғир

уйқу босади, тили тугилади ва кўзи чуқур ботади. Кейин бўғувчи кузоз, совуқ тер, совуқ нафас ва ўлимга олиб боради. Бунинг қонни қуюлтириб юргизмай қўйиши, руҳни совутиши ва нафас аъзоларини тириштириши ўлдиришининг сабабларидандир. Афюндан икки *дирҳами* ўлдирувчи бўлиб, икки кун ичида ўлдиради, айниқса, шароб билан ичирилса шундай бўлади. Шароб тугайли [афюн] кучлироқ таъсир қилади, лекин шароб афюнга қарши тура оладиган даражага етган бўлганда бундай бўлмайди; биз [заҳарлар таъсири] қонунда айтганимизга кўра [афюн] иссиқ [мизожли] баданлар учун [зарарлироқ], чунки унга қарши қаттиқ курашади ва уларга тез сингиди.

ДАВОЛАШ

Бунда ёр, туз ва бурақ ҳамда *сиканжубин* ва асал билан сув бериб қустиришдан иборат [ҳамма заҳарлар учун] умумий бўлган бўшатиш қўлланилади, кейин кучли ҳуқна [дори] билан ҳуқна қилинади. Эрман билан қўшилган *сиканжубин* ҳамда шароб билан эрман афюнга қарши ишлатиладиган дорилардандир. Ангуза эса унинг тарёқидир. Дорчиннинг ёлғиз ўзи ва сирка ҳам *сиканжубин* билан қўшилгани ҳам шундай [таъсирга эга]. Айниқса, қундуз қири ёки шароб, *сиканжубин* билан қўшилган мурч, ёки какликўт, газалўт ва туз ҳам шундай; сирка ёки асал билан биргаликда гул ёғи ва саримсоқ ҳам шундай; ёнғоқ бундан яхшидир.

Гоҳо афюн ичган кишига шунини ўзига хос тарёқ ичирилади; унинг таркиби: ангуза, арча бужури, қундуз қири ва мурчлардан баробар бўлақларни олиб асал билан қориштирилади. Унинг бир ичими бир *набқадан* бир *жавза* [ёнғоқ] вазнигачадир. Бир *миққол* ангузани йигирма беш *дирҳам* хушбўй шаробга солиб ичирилса, кўпинча, афюн [зарари]дан қутқаради. Кўп миқдордаги эскирган шароб, айниқса, унинг суюқ, хушбўй, кўп сув кўтарадигани ва дорчин қўшилгани бунга [қарши] ажойибдир. Шароб билан ичиладиган тарёқ, *сажасониё* ва *митридат* каби дори йўқдир. Афюн ичган кишига етмак ва шунга ўхшаш нарсалар [ҳидлатиб], уни ақсиртириб миясини қимирлатиш керак, чунки бу афюнийн [ўлдирувчи] сабабларини даф қилишда яхши чора ҳисобланади.

У кишининг сочини юлиш, ухлатмаслик, баданига иссиқ ёғлар, масалан, қуст ёғи ва гулсапсар ёғи суртиш

ва унга қундуз қири ҳамда омила шираси кабиларни ҳидлаш керак. [Касал] тиришмаслиги ва қичимасининг кучаймаслиги учун уни иссиқ ваннага ўтқозиш лозим, ёглиқ шўрвалар, айниқса, илик ва чарвилар истеъмол қилсин.

ҲАЙВОН МОДДАЛАРИДАН ИБОРАТ ИЧИРИЛАДИГАН ЗАҲАРЛАР

Ҳайвонларга тегишли бўлган ичиладиган заҳарларнинг баъзиси шу ҳайвоннинг гўштидан ҳамда унинг қандай бўлса шундайича олинган бутун гавдасидан, баъзиси ҳайвоннинг бирор хос аъзосидан, баъзиси эса ўша ҳайвондан [чиқадиған] рутубатдан иборат бўлади. Мана шу қисмларнинг ҳар бири икки туркумдан [ибора-рат]: ўз жавҳари сабабли заҳар нарсалар, масалан, тўқай қурбақаларининг гўшти ёки ўзида юз берадиган ҳолат сабабли заҳарлар, масалан, совуб қолган балиқ гўшти, [қайноқлигида] ўраб беркитилган қовурдоқ ва меъдада ивиб қолган сутлар шундайдир.

БУТУН ЖАСАДИ БИЛАН УЛДИРАДИГАН ЕКИ [ТУҚИМАЛАРНИ] БУЗАДИГАН ҲАЙВОНЛАР

Бу икки қисмнинг биринчиси геккон калтакесаги, олакуланг, қурбақалар, «денгиз қуёни» ва сусмор кабилардир, иккинчиси эса совуб қолган балиқ гўшти ва қайноқлигида усти ёпилган қовурдоқлардир.

ОЛАКУЛАНГ

Олакуланг ўткир, тез ва ўлдирувчи [заҳардир], у ични буриб оғритади ва ички аъзоларда оғриқ пайдо қилади: қисқаси, у оғиздан тоқовгача чўзилиб борадиган оғриқни, шунингдек, ёнбош, буйрак ва қовурға тоғайлари олдида [сезиладиган] оғриқни келтириб чиқаради, қовуқни яра қилиб оғритади ва шиширади. Эрлик олати, қов ва қов теварагини қаттиқ алангалантириб шиширади; сийиш учун [тез-тез] турғиза беради, бундай киши туриб сиймоқчи бўлса, сия олмайди, ёки қон ва қаттиқ оғриқ берувчи эт парчаларини снаяди. Шу билан бирга, ич суриб, ичак шилиниши, кўнгил айниш, ақл қоришуви, турганда йиқилиб тушиш ва беҳушликлар пайдо бўлади; [олдин бош] оғирлашади. Бу [заҳар] кўпроқ қовуққа зарар етказади. У билан заҳарланган киши оғзида қитрон ва зифт мазасини сезади. Бу ҳайвоннинг энг зарарли вақти кузда Ёриқ юлдуз [Сириус] чиқишидан олдин ва кейинги пайтдир.

ДАВОЛАШ

Тударий қайнатмаси билан қустирилади ва ҳуқна қилдирилади. Қустирадиган ва ҳуқна қилинадиган дорига табиий сода ва анжир қайнатмаси қўшиш ва [касални] қайта-қайта қустириш керак. Қовуқни сақлаш учун томирдан қон олиш лозим бўлса, олинади; кейин [касалга] сут, испағул шираси, семизўт суви ва кўнлаб қаймоқни қайта-қайта ичирилади. Шу вақтнинг ўзида арпа ва гулхайри сувлари, тухум оқи, зигир уруғи шираси ёки арпа суви билан гуруч суви ёки сарпқ йўнғичқа қайнатмаси ёки хандарус қайнатмаси билан ҳуқна қилинади.

Ёглиқ шўрвалар, бодом ёғи, ғоз ёғи, илитилган тухум сариғи, сариёғ, асал, гулоб, бодом ёғи ва сигир [қатиғи] айрони у киши учун фойдалидир.

ГЕККОН КАЛТАКЕСАГИ ВА БУҚАЛАМУН

Геккон калтакесагининг гўшти ўлдирувчандир. Баъзан бу калтакесак шаробга тушиб ўлиб чириydi, шунда бу шароб заҳар сингари бўлиб, уни ичганда қусиш ва юракда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади.

Буқаламун ҳам шунга яқин ўлдирувчидир, унинг тухуми, айтишларига қараганда, [ичган] соатдаёқ [ўлдирувчи] заҳардир, у ҳақда келгусида гапирамиз. Бир гуруҳ [табиблар]нинг айтишича, бу сургалувчи [ҳайвон]ни қайнатиб, қайнатмасини ҳаммом сувига сочилса, ўша сувда ювинган ҳар бир киши бир оз муддат яшил рангга кириб туради, кейин кам-кам ўзига келади. Мен бу сўзни нотўғри деб ҳисоблайман.

Д а в о л а ш. Бунинг давоси умумий бўлиб, олакулангга [қарши қўлланиладиган] даво кабилдир.

СУСМОР

Сусморнинг саламандра деган бир тури бор ёки уларнинг табиатида ўхшашлик бор; унинг мана шу ўхшаш хили ўлдирувчидир. Сусмор ичган кишининг тили шишади, унда қичима, бош оғриғи, куйиб ёниш ва кўз олди пардаланиши юз беради.

ДАВОЛАШ

Кунжут, набатий жинжак ва шакардан баробар бўлакларни олиб, сигир сути сариёғи билан ичирилади. [Касалга] янги соғилган сут ичириш, [баданига] ёр суртиш ва уни ҳаммомга тушириш лозим.

ҲАШАРОТЛАРНИ ҲАЙДАШ, ИЛОН ЧАҚҚАНИ ДАВОЛАШ ВА ИЛОНЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

ДАВОЛАШ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ

Билгинки, [ҳашаротлар] чаққанига қарши даволашдаги энг буюк қонун «барбар ўйинчоғи» ва тарёқ жаҳрайдиган ишдек туғма ҳароратни кучайтириш ва уни мудофаага қўзғатишдир: туғма [ҳароратни] кучайтириш борасидаги тадбиримиз заҳарни куйдириб сиртга ҳайдаб чиқариш учундир; [шунингдек] ички аъзоларни кучайтириш ҳам кўзда тутилади. Кейин заҳарни ҳайдалади, унинг таъсирини ичиладиган дорилар билан ҳамда махсус хусусиятга ёки биз келгусида баён қиладиган маълум табиатга эга бўлган суюқ суртмалар билан йўқ қилинади. Баъзан [даволашдаги] мақсадлар қаторига бошқа нарса ҳам киради. У — бадан рутубатларини камайтирувчи [овқат] тадбиридир, чунки заҳарнинг асосий аъзолар [қуруқлигида уларга] сингиши рутубатларни учратиб, уларга илашиб олиб, [сўнг] сингишидан кўра қийинроқдир. Мана шу бобга томирдан қон олиш, сурги ва шуларга ўхшашлар ҳам киради. Томирдан қон олишнинг энг яхши вақти, айниқса, [хилтларга] тўлиқ баданлиларда, заҳарнинг баданга тарқалганлиги ҳамда у тортиладиган хилдаги заҳарлардан эмаслиги маълум бўлган вақтдир. Кўпинча, шу бобга бошқа бир тадбир ҳам киради. У хилтларни бошқарувчи аъзолардан бошқа томонга йўналтириш тадбиридир.

Заҳарларга қарши ичиладиган дорилар [барча заҳарлар учун] умумий ёки маълум бир заҳарга хос тарёқлар ва *подзаҳр* ёки ўз мизожи билан заҳарга қарши турувчи дорилардир, масалан, ангуза ўз хусусияти билан чаён заҳарига қарши туради. Ёки улар хилтларни сиртга томон қўзғатиши сабабли заҳарни сиртга йўналтирувчи дорилар бўлади, масалан, терлатувчи дорилар; ёки улар сурувчи, қустирувчи ва сийдикни юргизувчи дорилар каби заҳар ҳаракат қиладиган йўлдан хилтларни четлатувчи дорилар бўлиб, заҳар, биз айтиб ўтган

дек, илаштириб олиб борувчи нарсани топа олмайди. Ёки улар моддаларни бошқарувчи аъзолардан узоққа йўналтирувчи дори бўлиб, [булар орқали] аъзоларга йўналаётган [заҳар] ҳайдалиб чиқиб кетади, бунга ҳам ўша сурувчи, қустирувчи ва сийдикни юргизувчи дорилар мисолдир.

[Ҳашаротлар] чаққанига қарши суюқ суртмалар тарзида ишлатиладиган дориларни қўйишдан [маълум] мақсадлар кўзда тутилади. Улардан бири заҳарнинг баданга ўтишига тўсқинлик қилишдир. Бунга ё боғичлар боғлаб йўлларни тўсиш билан ва туғма ҳарорат сиртга томон ҳаракат қилиб заҳарни ҳайдасин учун касални ухлатмаслик билан эришилади; [ҳашарот] чаққан аъзони кесиб ташлаш ҳам шулар жумласидандир; ёки бунга доғлайдиган дорилар ва тортувчи сабаблар билан эришилади, шунинг учун буриштирувчи дориларни [ҳашарот] чаққанга [қарши ишлатиш] зарарлидир. Чунки, айниқса, ҳали заҳар баданга тарқалмаган вақтда, заҳарни сиртга тортадиган, уни ичкарига ўтишига тўсқинлик қиладиган доридан кўра фойдалироқ нарса йўқ. Қортиқ қўйиш шу қабилдандир. Агар заҳар чуқурлашиб, баданга ўтган бўлса, баъзан тилиб [қортиқ қўйишга] эҳтиёж тушади. Имконияти бўлса, шу пайтда зулук солиш қортиқ қўйишга ҳамда ҳали заҳар терида экан, уни сўриб олишга ҳам эҳтиёж қолдирмайди. Баъзан шундай сўришнинг ўзи кифоя қилади. Сўрувчи [киши] рўзадор бўлмасин, аксинча [олдин] овқатлансин, оғзини ювсин; унинг тишлари ейилмаган бўлсин; оғзини хушбўй шароб билан чайсин, шу шаробдан озгина ичсин ва оғзида гул ёғи ёки гунафша ёғини олиб турсин. Агар [у кишининг] оғзида бирор офат бўлса, уни четлатиб бошқа киши билан алмаштирилади. Сўрувчи киши нимаки сўриб олса, уни туфлаб ташлаши керак.

Дориларга келсак, улар — ичилганда терлатувчи ҳамда суртилганда қизартирувчи ва тортиб олувчи бўлиши керак. Жолмас айтган «Заҳарни тортувчи дорилар ё қизартирувчи қуввати билан, ёки шаккадон нарсани тортиши туфайли ҳансаларни билан тортувчи бўлади. Масалан, тимсоҳ ёки тимсоҳ қандианга қарши таъсир қилатади; ички томони [беш ва думи] кесиб ташланган афсо илонининг гўшти эса, унинг заҳарини тортади. Заҳарларга қарши фойдали дориларнинг баъзисин, яъни, ўш заҳар бўлади, лекин у ҳашарот [чаққандаги] аъзолардан кучлироқ ва бадав мизожи билан заҳар ми-

вожи оралигидадир». Бу сўз файласуф — табиатшунослар эътибор бериб, пишиқ эмаслигини аниқлашлари лозим бўлган сўзлардандир. Аммо табиб учун буни билмасликнинг зарари йўқ.

Қуйиб ишлатиладиган кўпгина тортувчи дорилар яра қилиб қаварчитади; қаварчиган жойдаги модда оқизиб юборилиши керак. Бу суртиладиган дорига [ҳам] тааллуқли шартлардан биридир. Шартларнинг [яна] бири шуки, дори заҳар табиатини [қуйидаги] ҳолатлардан бири томон ўзгартирадиган бўлсин: ёки меҳригиёҳ илдизи каби қотирувчи ёки олов, зайтун ёғи ва зифт, айниқса, қайнатилган зифтлар билан доғлаш сингари, — бу мисрликларнинг иши; — таъсири қотирувчи бўлсин, ёки дори иссиқ ва совуқликда заҳарга зид кайфияти билан уни [ўзгартирсин].

Дастлабки пайтда бирор тортувчи нарсани ёки биз айтиб ўтган таъсирлардан биронтасини бажарувчи дори ишлатилса-ю, у фойда қилмай иш улғайса, [ҳашарот] чаққан жойнинг атрофини кесиб, этни суякка тақаб бутунлай олиб ташланади. Агар хавф бундан ҳам зўрроқ бўлса, ўша аъзо кесиб ташланади ва доғланади.

Заҳарга қарши ишлатиладиган барча дорилар, айниқса, суяқ суртмалар оғриқни тўхтатиш, [ҳашарот] чаққандан кейин юз берадиган махфий ҳолатларнинг олдини олиш хусусиятларига эга бўлиши зарурдир. Масалан, [ҳашарот] чаққанидан кейин кўп қон оқаётган бўлса, уни тўхтатиш учун [ҳашарот] чаққанига қарши [ишлатиладиган] суяқ суртмаларга сариқ зок қўшилиши керак.

Заҳарлар ва [ҳашарот] чақишлари рўй берганида эсда сақланиши лозим бўлган тавсиялардан бири касал заҳар зараридан соғайгунича жароҳатнинг битишига тўсқинлик қилишдир.

[ҲАШАРОТЛАР] ЧАҚҚАНИГА ҚАРШИ ИЧИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Қора йўнғичқа уруғи яхши дорилардан бўлиб, уни сувга ёки шаробга солиб ичирилади ёки ялпизнинг уч турининг қайнатмаси ичирилади; қундуз қири ажойибдир; аммо *логия* сути,— мен буни *бушанжий* ва *фаровий* деб машҳур бўлган тарёк деб гумон қиламан, — барча ҳашаротлар ва, айниқса, *афъо* илони чаққанига қарши жуда фойдалидир; шунингдек, парпи, бухо ва бишмуш, тирноқгул, оқ қаррак уруғи, индов, седанага ўхшаш зира, Рум сассиқ қавраги, саримсоқ, тоғ арчаси

барги пўстининг мурч билан қўшилгани ва мурчнинг ўзи ҳам фойдали. Жолинус айтганидек, ичига *афъо* илони тушган шароб ҳашарот чаққанига қарши фойдали бўлгач, тарёк қандай [қилиб] фойдали бўлмасин!

Цитрон уруғи барча заҳарларга қарши курашади, унинг бир ичими — икки *мисқол*. Болдирғон илдизи барча заҳарларга қарши фойдалидир; панжангушт меваси, бальзам ёғи, бальзам дарахти уруғи, панжангушт, анжир билан бирга ёнғоқ, фундуқ, гентиана илдизи, аристолохия билан бирга говшир, самбитгулнинг гули ва барги [ҳам] фойдалидир. Чинорнинг янги меваси бу соҳада ажойибдир. Чин дорчини ва таканинг куйдирилган тезаги қуюқ суртма қилиб боғланади ёки ичирилади; «ер дуби», Рум сассиқ қавраги, шунингдек, сут билан бирга дарё қисқичбақаси, жувона, Эрон қавраги, шароб билан бирга писта, ялпиз ва унинг қайнатмаси ичилса ва қуйиб боғланса қора андиз, бўйимодарон, ёввойи зира, дарахт пўкаги ва уч *дирҳам* «эшак ганданоси» илдизи [ҳам] фойдали. Шунингдек, латчанин қорни ва меъдасини кашнич билан тўлғизиб қуришиб қўйилади ва бундан керак пайтида [ишлатилай]. Тугмачагулнинг қайнатмаси, гулхайрининг уруғи, товўқнинг мияси, айниқса, унинг панирмоя билан қўшилгани ва агар шароб билан ичилса, тирик латча ва тирик чигиртканин шўрваси, тузланган денгиз тошбақаси, дарё қисқичбақаларининг қайнатмаси, тошбақа қони ва гальбан елими ажойибдир; гентиана илдизи ҳам ажойиб; ёввойи сабзи уруғи фойдалидир.

Бу соҳада фойда қиладиган совуқлик дорилардан [бири] меҳригиёҳ илдизи бўлиб, уни асал билан қўшиб, қуюқ суртма қилиб ишлатилади. Чўл сачратқиси ва сунбулсоч ҳам бу соҳада ажойибдир. Баъзан дарахт пўкагини бир *мисқол* узун аристолохия билан қўшиб ишлатилади. Шунингдек, ажойиб тарёк: афюн ва *муррдан бир дирҳамдан*, мурчдан бир ярим *дирҳам*, узун ва юмалоқ аристолохия илдизидан уч *дирҳам*, исириқ ва Ҳинд зирасининг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, седанадан беш *дирҳам*, гентиана илдизидан уч *дирҳам*, газатўтдан икки *дирҳам* олиб, асал ва таратизак суви билан қориштирилади ва яхши *матбух* [шароби] билан қўшиб бир *мисқолдан* ичирилади. Яна муҳр лойи дориси: дафна дарахти мевасидан икки *мисқол*, муҳр лойидан икки *мисқол* ва икки *оболо* олиб, зайтун ёғи билан ичилади. Бунинг бир ичими бир *фундуқ* вазнида бўлиб, уч *уқия* асал сувига солиб ичилади.

Яна барча [ҳашаротлар] чаққанига ва ичилган [заҳарларга] қарши умумий бўлган тарёк: мурчдан ўн *дирҳам*, сунбулдан икки *дирҳам*, аристология ва беклар ўти илдизининг ҳар биридан бир *дирҳамдан* олиб, жинжак шираси билан қориштириб, қирқ кун давомида қуёшга қўйилади; ҳар жуни бир марта кавлаб қўйилади, қуриган вақтида ҳўллаб турилади. Уни иссиқ сув билан ичирилади. Бир гуруҳ [табиблар]нинг айтишича, бу таркибни суртилса ҳам фойда беради. Дарё қисқичбақаларининг қайнатмаси, тошбақа қони ва тузланган денгиз тошбақаси [ҳам фойдали].

Ҳар қандай [ҳашарот] чаққанига қарши фойдали дори: седана, исериқ уруғи ва зиранинг ҳар биридан икки *драхмийдан*, гентиана илдизи ва юмалоқ аристологиянинг ҳар биридан бир *драхмийдан*, оқ мурч ва *муррнинг* ҳар биридан ярим *драхмийдан* олиб, асал билан қориштирилади, бунинг бир ичими бир [дона] Рум боқиласича бўлиб, буни ҳам шаробга солиб ичирилади.

Яна гентиана илдизидан икки *дирҳам*, мурч ва газатунинг ҳар биридан икки *дирҳамдан* олиб, асал билан қориштирилади, шу [таркиб]нинг ўзи бир ичим бўлиб, шаробга солиб ичирилади. Яна амомо ва бальзам дарахти уруғининг ҳар биридан уч *драхмийдан*, таратизак уруғи ва гандано уруғини ҳар биридан бир *драхмийдан*, аристология ва қора болдирғон илдизининг ҳар биридан бир *драхмийдан*, муҳр лойидан тўрт *драхмий* олиб, кўпинги олинган асал билан қориштирилади, бунинг бир ичими бир боқила миқдорида бўлади.

Яна: бальзам дарахти уруғи, ёввойи шолғом уруғи, оқ ва қорамурч, узун мурч, игир, Рум арпабодиеъни, тоғ петрушкаси, туёғўт, Кермон зираси ва мингдевона уруғининг ҳар биридан тўрт [драхмий] дан, сунбул ва қорачайир гулининг ҳар биридан олти [драхмий] дан олиб, асал билан қориштирилади, бунинг бир ичими бир [дона] Рум боқиласичадир.

ЎҲАШАРОТЛАРЎ ЧАҚҚАНИГА ҚАРШИ СУЮҚ СУРТМАЛАР

Оқ ёки кўк нефть, ёки саримсоқнинг ёлғиз ўзи, ёки унинг сариеғ билан қайнатилгани, ёки зайтун билан бирга қундуз қири ёки ганданонинг сув тегмаган шираси [ҳашаротлар чаққанига қарши] суртиладиган дорилардандир. Сув ялпизи ва сийдик билан бирга олтингурут

заҳарни яхши тортувчидир. Ёки товуқ ва хўрозни тирик-лайн ёриб чаққанга қарши қўйиб боғланади ва дамбадам алмаштириб турилади. [Бу дорини] қуюқ суртма қилиб ҳам ишлатилади.

Бир гуруҳ [табиб]ларнинг айтишича, товуқнинг ҳарорати кучлидир, шунинг учун у мис, қум ва майда тошларни ютганида эритиб юборади. [Менимча] бу хусусият унинг жиғилдониди ва қорнида бўлиб, бошқа жойларида бўлмаса керак.

[Ҳашаротлар чаққан жойга] туз ёки сирка, ёки хўкизнинг ўти, ёки тошчўп ва «эшак ганданоси» барги, ёки кул билан сирка, — айниқса, анжир ва тоқ ёғочларининг кули, — хусусан, [илон] чаққан заҳоти [ишлатилса], — шунингдек, қайнатилган зифт ва туз ҳам қўйиб боғланадиган дорилардандир.

Айтишларича, саримсоқ, туз ва така тезагини қўйиб боғлаш *ал-асалат ус-самм* [ўқ илон]дан бошқа ҳар қандай [ҳашарот] чаққанига қарши фойдалидир. Оҳак, асал ва зайтун ёғини қўйиб боғлаш, ҳатто *ал-асалат ус-самм* чаққанига ҳам фойдалидир.

Яна: хардал, сирка ва оҳакни олиб, совун суви ёки қитрон билан суюқ суртма қилиб ишлатилади, ёки зифтни туз билан бирга қайнатиб суртилади. Қайнаб турган зайтун ёғини агар [ҳашарот] чаққан жойга қўйиб турилса, ҳатто *афёо* илонлари чаққанига қарши ҳам фойдалидир. Бу мисрликларнинг даволаридан бири бўлиб, доғлаш учун яхши тадбир. Толқон билан бирга пиёз, туз билан ишланган марҳам ва табиий сода марҳами [қўйиб боғланадиган дорилардан саналади].

Иссиқ денгиз сувининг танҳо ўзи ёки хардал қўшилгани, тирик чигиртка ва латчаларнинг қайнатмаси [чаққилган найча] қўйиладиган фойдали дорилардандир.

УМУМАН ҲАШАРОТЛАРНИ ҲАЙДАШ ҲАҚИДА

Уйга биз баён қиладиган нарсаларни сепиш ва ёйиб қўйиб ҳудуд ҳашаротлар яқинлашмасини учун, биз тугатиладиган ва бошқа дориларга тўхтаганимизда айтганидан кўра қиладиган дориларни даҳлиз ва деразаларга туртиш керак.

Тугатиладиган дориларга келсак, бунга мисол анор [тининг] тугунидир, чунки бу ҳашаротларни ҳайдайди; анорлардан бошқа ҳам шундай. Анор иволдалари бу со-

ҳада ажойибдир. Гальбан елими, шохлар, тоқ туёқли ва жуфт туёқли ҳайвон туёқлари, мўйлар, муқл, Эрон қавраги, ангуза, дафна дарахти барги ва меваси, ялпиз ва дарманалар ҳам шундай. Қатрон ва жулах [уйга] ёйиладя, панжангушт тутатилса ва ёйилса [фойда беради]; индов ҳам шундай; санавбар ёғочининг кули, айниқса, унинг гальбан елими билан қўшилгани ҳам шундай.

Агар афюн, седана, гальбан елими, тоғ эчкиси шохи, олтингургурт ва эчки туёғи тутатилса, илонларни ва ҳашаротларни ҳайдайди. Шунингдек, майъа елими, тоғ эчкиси шохи, седана ва мумдан бир бўлакдан, эчки юнги ва туёғининг ҳар биридан ярим бўлакдан олиб майдаланади ва [ётадиган] ўринга тутатилади.

Бошқа хили: ёввойи зира, қора болдирғон илдизи ва майъа елимининг ҳар биридан бир уқиядан, туяқуш тухумининг пўчоғи, седана ва исириқ уруғининг ҳар биридан икки уқиядан олинади. Яна: сарв ёки санавбар барги, седана ва мингдевона уруғининг ҳар биридан бир драхмийдан, меҳриғиёх илдизининг пўстлоғидан бир драхмий, эчки мўйидан уч драхмий, ялпиздан икки драхмий, мумдан тўрт драхмий [олиб] аралаштирилади ва тоқ ёғочи чўғи устига қўйиб тутатилади; бу тутун [ҳашаротдан] сақлайди.

Тошчўп ва сув ялпизи ётиладиган жойга ёйилганда кўпчилик ҳашаротларни қочирадиган дорилардандир. Панжангуштни ётадиган жой теварагига ёйиб ташланса, ҳашаротдан сақланишда ажойибдир. Дармана ва ангуза ҳам шундай; дафна дарахти бу соҳада ажойиб [таъсирга эга]. Шунингдек, ўтирадиган жой атрофига санавбар ёғочи кулини сепиб, доира ясалса ҳам [ҳашарот қочади].

Ҳашаротни узоқлатишга ёрдам берадиган тадбирлардан бири: шамдон ва чироғларни ётадиган жойдан узоққа қўйилса, ҳашаротлар ўша томонга боради. Лайлак, товус, тухум қилувчи [уй] қушлари, тоғ эчкилари, типратиканлар, латчалар ва шуларга ўхшашларни [уйда] сақлаш ҳашарот ва қурт-қумурсқаларни ҳайдаш учун ёрдам берадиган тадбирлардандир, чунки ҳашаротлар булардан қочади, агар юзага чиқса, бу [ҳайвон] лар уларни ўлдиради. Айтишларича, қоплон терисидан супра қилиб олган ҳамда шу теридан кийим қилиб кийган кишига илон яқинлашмайди, буни сўзига ишониб бўлмайдиган бир киши ҳикоя қилган.

Илонларнинг хатти-ҳаракатлари ва табиатларини билувчилар уларни уч қисмга бўладилар. [Биринчи] қисмга кирувчи илонларнинг [заҳари] жуда тез бўлиб, [улар чаққан киши] уч соатдан ортиқ яшай олмайди ва бунинг чаққанини даволаб бўлмайди. Булар «кар» ва «шалдировчи» илонлардир. Бу илонларнинг чаққанига дарҳол аъзони кесиб ташлаш ёки олов билан [таъсири] етарли даражада [баданга] ўтадиган доғлашдан бошқа ҳеч қандай чора йўқ. Доғлаш заҳарни куйдиради ва ўтадиган йўлини сиқади. Гоҳо буларни даволашда тузланган балиқни тўйиб егандан кейин қусиб ташлаш фойда қилади; бундан сўнггина бошқа даволар қилинади. Агар илон [кўрсатилгандан кўра] заифроқ бўлса, қаттиқ [сиқиб] боғлаш кифоя қилади, сўнг бошқа умумий даволар қўлланилади.

[Иккинчи] қисмга кирувчи илонлар кучсиз [бўлиб], улар камдан-кам ўлдиради. [Учинчи] қисми эса ўртача [тезликдаги илонлардир], улар уч ёки етти кунга қолдирмай ўлдиради.

Айтадиларки, чўл аждарҳоси ва шунга ўхшаш катта жуссали илонлар чақса, заҳарли бўлгани учун эмас, яра [қилгани] учунгина даволанади.

Айтадиларки, аввалги турдаги илонлар бир неча жинсдан иборат. Булардан, масалан, «малика», юнончада «босилиқус» деб аталадигани бўлиб, у назар ташлаши ва овози эшитилиши билан ўлдиради; [яна] масалан, шулардан «қалдирғоч» деб аталадиган илон бор, бунинг ранги қалдирғоч рангига ўхшайди, узунлиги бир газга яқин, [чаққан кишисини] икки соатга қолдирмай ўлдиради, [яна] масалан, шулардан пўстининг жуда қуруқлиги сабабли қуруқ усқулис деб аталадигани бўлиб, унинг узунлиги уч-беш газ ўртасида, ранги кулранг ёки сарғиш, кўзлари чақнаб туради ва [чақса] икки-уч соат ўртасида ўлдиради.

Шулардан [яна] «тупурувчи» [номлиси] бўлиб, у тишларини бир-бирига қисиб туриб тупук чиқаради ва отади; тупуги ёки тупининг ҳиди кимга бориб тегса ўлдиради. Унинг узунлиги икки газга етади, ранги сарғиш кулранг, чаққан кишисини оғриқ қўзғалмасданок ўлдиради.

Бу хил [илонлар]ни улар [чаққанида] даволашдан кўпда умид қилиниши керак деган мақсадда эмас, балки уларни танитиб ўтиш ва биз айтганлардан бошқа

[ҳеч нарса] фойда келтирмаслигини билдириш учунгина китобларда эслатиб ўтилган. Уларга аҳёнан [бўлса ҳам], биз айтганлар фойда етказиб қолса ажаб эмас.

Улдирувчи «кар» илонларнинг бошқа турлари ҳам бор. Улар кўпроқ Мисрда учрайди. Уларнинг баъзилари шохдор бўлади, ранглари эса турлича: оқ, малла-ранг, қизил, асал рангли ва кулранг бўлади; тузилиши афъо илони тузилиши кабидир; баъзиларининг тишлари илмоққа ўхшаб кетади. Дарҳол ўлдирувчи катта илонлар шулар жумласидандир.

Афъо илонлари ва шуларга ўхшаш иккинчи турга кирувчи илонлар ҳам турлича бўлиб, улар асл афъо илонлари, «дуб ёнғоғи» афъо илонлари, ташна қилувчи афъо илонлари ва бошқа биз қуйида айтадиган илонлардир.

Илонлар баъзан турлари билан эмас, балки бир жинсга тегишли бўлиб, эркак-урғочи эканликлари эътибори билан ҳам ҳар турлидир. Гарчи бир гуруҳ [табиблар] урғочи илонлар тишлари кўп бўлгани учун ёмонроқдир десалар-да, эркак илоннинг тишлари кам бўлса ҳам, заҳарлилиги кўпроқ ва ўткирроқдир. Шунингдек, илонлар бир турдан бўлганда ёш жиҳатидан, — қарироғи ёшроғидан ёмонроқдир, — ҳамда гавдаларининг катта-кичиклиги жиҳатидан ҳам фарқ қиладилар; катта илон кичик ва калта гавдали илондан ёмонроқ.

Яшаш жойлари эътибори билан илонларнинг турлича бўлишларига келсак, сувсиз тоғ ва чўлларда яшайдиган илонлар кўкаламзор ва кўп сувлик жойларда яшайдиганларидан ёмонроқ бўлади. Тўқлик ва очлик жиҳатидан эса, уларнинг очи ёмон ва заҳарлироқдир. Нафсоний таъсирланишлар жиҳатидан эса ғазабланган илоннинг заҳари ёмонроқ. Замон эътибори билан турланишига келсак, уларнинг заҳарлари ёзда жуда ёмон бўлади.

Айтадиларки, бир жинсдан бўлса ҳам узун ва йўғон илон худди шу жинсдаги [янгиқча ва калта илондан] ёмонроқ.

Баъзан кишилар илонлар ва афъоларнинг заҳарини совуқ деб гумон қилиб янгиликлар. Илон чаққан кишиларга эт увчиб, жунжибди, бунга сабаб улардаги табиий ҳароратнинг заҳарга қаршилашиш асосида ўлишидир. Табиий ҳарорат ўзининг ёйилиши ва алангаланниши билан бадани қиздиради. Бу ҳарорат бўлмаганида эса, юрак оловдек алангалашиб уриб тургани билан оқ-қўл [атроф]лар қисимтади.

Афъо илонлари ва аждарларнинг ёмони эркакларидир; урғочилари эса беҳавотирроқ бўлади. Урғочиси чаққанини у тишлаган жойда иккитадан ортиқ тишнинг ўрни мавжудлигидан билинади. Дастлаб иккита ёки ундан кўп тиш ўрнидан қон, кейин мағзавага ўхшаш зардоб чиқади; баъзан эса аввал сувсимон, кейин зайтун ёғсимон, ундан кейин зангорсимон зардоб оқади, чунки энди у заҳар жавҳарига ва рангига айланган бўлади.

[Илон] чаққан жой оғрийди, сўнг оғриқ [атрофга] ёйилади, ундан кейин қизил рангли иссиқ шиш пайдо бўлади ва бу шиш, баъзан ёйилади. Кейин мана шу шишнинг тишланган жойга яқин этлари кўкаради; [илон чаққан кишининг] оғзи қурийди, ички аъзоларида куйиб ёниш, баданида титроқли иситма, кейин совуқ тер пайдо бўлади; унинг ранги айниб кўкаради, боши айланиб ҳаяжонланади, кетма-кет, калта-калта нафас олади, кўнгли айнийди ва ҳиқичоқ тутади, баъзан у сафроли хилт қусади, сийиши қийинлашади, боши оғирлашади, кўпинча, бурни қонайди; умуртқа суягида оғирлик, сўнг совуқ терлаш, қаттиқ титраш ва ҳушдан кетиш зохир бўлади. Бу илон тишлаган киши ўладиган бўлса, кўпинча, учинчи куни ўлади, баъзан эса етти кунгача яшайди.

ГҲЕ ҚОНУН СИФАТИДАГИ УСҮЛ БИЛАН АФЪО ИЛОНЛАРИ ЧАҚҚАНИНИ ДАВОЛАШ

[Буни] даволашда умумий асосларга риоя қилинади, сўнгра энг кучли бўлган давони — афъо илони тарёкини шошилич равишда ишлатилади; агар кечикилса, кўп [миқдордаги] тарёк фойда бериши мумкин, ёки фойда бермаслиги ҳам мумкин. Аммо тарёк заҳарга қарши олат бўлиб қолади [дейиш] бекор гап, чунки олатни табиат истеъмол қилади, аммо [табиатга] ёт бўлган [заҳарнинг] уни истеъмол қилиши мумкин эмас. Бироқ улар [тарёк ва заҳар] биргалашиб ҳаракатга келса, [тарёкни заҳарга қарши олатга айлантириши мумкин].

Агар киши саримсоқ ва шаробни кўплаб истеъмол қила олса, у гоҳ барча даволарни ишлатишдан қутилади; агар саримсоқ топилмаса, гандано ва пиёзни ша-

роб билан [истеъмол қилиш] ҳам шундай натижа беради. Айтишларича, кийикнинг олатини қовуриб, дарҳол едирилса фойда еткази. Исириқ [илон чаққанидан] халос қилувчи дорилардандир, *цитрон* уруғининг маъзи ҳам шундай.

Афъо илони чаққанига хос кучли тарёклардан: *Рум* арпабодидан бир *уксубофун*, мурчдан тўрт *драхмий*, юмалоқ аристолохия пўсти, қундуз қири ва *муррларнинг* ҳам биридан бир *драхмийдан* олиб, суюқ шаробда қориштирилади. Бир ичими бир *жавза* [ёнғоқ] миқдорда бўлади.

Бундан бошқаси: *мурр*, қундуз қири, мурч ва қизил зирнихларнинг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, укроп уруғидан икки *уқия* олиб, суюқ шаробда аралаштирилади.

Яна: қора йўнғичқа уруғи, юмалоқ аристолохия, чўл газагўти олинади. Чўл газагўти, баъзилар тушунганидек, исериқ эмас, балки газагўтнинг ўзининг бир туридир. Бу дорини кўп миқдорда сариёғ, айниқса, эски сариёғ билан бериш лозим. Кўпинча, [заҳарланишдан] эски сариёғнинг ёлғиз ўзи ҳам халос қилади. Қасални сутли ваннага ўтказилади; ухламасликка ва юришга ундади, вақт-вақти билан терлатувчи ҳаммомга туширилади ва бундан кейин панирмоялар ва шуларга ўхшашлар ичирилади. Панирмояларнинг энг яхшиси қуённинг янги панирмоясидир. Буни ўрта даражада сув аралаштирилган тўрт *уқия* узум шароби билан ичирилса, яна ҳам яхшироқ. Тоғ эчкиси панирмояси ҳам яхши. Баъзилар айтадиларки: «Агар киши денгиз пиёзини олиб чайнаса ва ундан чиққан сувни ютса ва турпини илон чаққан жойга қўйиб боғласа, у албатта омон қолади».

Бир гуруҳ кишилар қурбақалар шўрвасини тажриба қилиб кўрганларида, уни ичилганда етарли даражада фойда қилганлиги [маълум бўлган]. Латчанинг сиркалаб тузланган гўшти, денгиз қисқичбақалари ва денгиз тошбақаларининг қони [ҳам шундай]. Баъзилар мормўхра деб аталган тошни [бўйинга] осиб қўйилса соғайтиради, дейдилар.

АФЪО ИЛОНЛАРИ ЧАҚҚАНИГА [ҚАРШИ] БОШҚА МАҚТОВЛИ ИЧИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Айтадиларки, ёввойи петрушка, яъни *самарниюн* бунга қарши яхши [фойда келтиради]; игир илдизи, аристолохия барги ва илдизи, *мурр* илдизи, чўл қовоғи

илдизи ёки «қора ток» ёки дарахт пўкағи — буларнинг қайси биридан бўлмасин ширин шаробга солиб бир *драхмий* миқдорда берилса [фойда қилади], шунингдек, анагаллис, яъни бўтакўзнинг сиқиб олинган суви, зира, хусусан, тоғ зираси, карамнинг сиқиб олинган суви ёки икки *усулус* мурч билан қўшилган икки *драхмий* қуст ёки *Бахур Марямнинг* илдизи, Рум сассиқ қаврагининг уруғи ёки илдизи, ганданонинг ёки кангарнинг сиқиб олинган суви билан бирга исериқ уруғи ҳам [фойдалидир]. Шунингдек, қуён панирмояси, айниқса, хотинлар сутига [солинган] ёввойи ясмиқ уни ва занжабил фойда қилади. Беклар ўти илдизи, Турк ерларида машҳур ва гоят манфаатли бўлган *хазанбалнинг* илдизи, аристолохиянинг пўсти ёки қора йўнғичқанинги илдизи ичирилади. Турбудни янги соғилган сутга солиб ичирилса, жуда фойда беради, деб даъво қиладилар; *афъо* илонлари ва барча ҳашаротлар чаққанига [қарши] *лоғия* сути, — мен буни *фаровий* ва *бушанжий* тарёки деб гумон қиламан, — ёки сирка билан қўшилган икки *дирҳам* говшир ҳам фойдалидир.

Шунингдек, қустдан ёки гентиана илдизидан уч *мисқол* олиб [ишлатилади]. Яна, яхши нарсалардан бири эчкининг қумалогини шаробда эзиб ичиришдир.

Барча [заҳарни] кесувчи ўткир дорилар, хусусан, саримсоқ, пиёз, гандано, турп ва унинг суви ва барча тузланган нарсалар, хусусан, латчанинги қорни, қовурилган чаён, хўрознинг ва бошқа қушларнинг ўти ҳам фойдали нарсалардандир.

Газагўтнинг сиқиб олинган суви, олма баргининг сиқиб олинган суви ва саримсоқнинг сиқиб олинган суви гоётда фойдали сувлардандир. Сирканинги ёлғиз ўзи, агар ундан тўрт *уқиясини* қайнатиб ичирилса, [фойда қилади]; набатий карамининг атроф [барг]лари ёки, айтишларига қараганда, одам сийлиги ҳам фойда қилади.

ҚУТУРГАН ИТ, ҚУТУРГАН БУРИ ВА ҚУТУРГАН ЧИЯБУРИЛАРНИНГ БАЕНИ

Ит ва ундан бошқа айтиб ўтилган [ҳайвон]ларда қутуриш пайдо бўлади, яъни уларнинг мизожи заҳарлик, ёмон қора савдовийликка ўтади. Бу ҳолат уларда ёки ҳаводан, ёки овқат ва ичимликлардан юз беради.

Ҳаводан бўладиганига келсак, кучли ҳаракат [ёзда] итнинг хилларини куйдиради ва у ит кузда қутуради

ёки [қишда] қаттиқ совуқ итнинг қонини қотириб савдовийликка айлантиради ва у ит баҳорда қутуради. Овқатдан ва ичимликлардан бўладиган қутуришга келсак, ит қассоблар [тўккан] қонни ялайди, ўлимтикларни ейди, сасиган сувларни ичади ва унинг хилтлари чирган савдога айланади. Шунингдек, худди мохов касаллигига учраганларда бўлганидек, итнинг мизожида ўзгариш юз берганида унинг хатти-ҳаракатида ҳам ўзгариш пайдо бўлади; баъзан итнинг бадани шишади, ранги кул рангида бўлиб қолади, [мизожидаги] бузилиш сабаблари яна ҳам ортади, чунки у оч бўла туриб овқат емайди, ташна бўла туриб сув ичмайди, сувга дуч келиб қолса, ундан қочади ва қўрқади, кўпинча, сувни [кўрса] титраб қалтирайди, титраш кўпроқ унинг терисида бўлади, баъзан, айниқса, қутуришда доимо тилини осилтириб юради, эс-ҳушсиз бўлиб, ўз эгасини танимайди. Сен унинг кўзлари қизарганини, хўмрайиб ёмон қарашини кўрасан. У тилини осилтиради, кўпикли сўлакай чиқаради, бурнидан суюқлик оқади; боши эгилади, қулоқлари осилиб қолади ва ит уларни [доимо] қимирлашиб туради; орқаси букчаяди, умуртқаси бир томонга қийшаяди ва сен унинг ёнга ёки юқорига қараб букилганини кузатасан, думи эса қимирламайди. Ит қўрқиб-қўрқиб, худди мастдек чайқалиб юради, шумшайган [кўринади] ва ҳар қадамда қоқилади.

Қутурган ит рўбарўсида бирор нарсанинг шаклини кўриши биланоқ, хоҳ у девор бўлсин, хоҳ дарахт бўлсин, хоҳ ҳайвон бўлсин, югуриб ҳамла қилади. У ҳамла қилганида камдан-кам ҳурийди, одатдаги итларда бўлганидек, ҳамла қилаётган нарчасига ҳуримайди, аксинча тинч, салмоқланиб [ташланади]. Агар ҳурадиган бўлса, бўғиқ овоз эшитасан. Сен [бошқа] итлар унинг йўлидан четга чиқишини, узоқданоқ ундан қочишини кўрасан; агар бирор итга беҳосдан яқинлашиб қолса, у [соғ ит] думини ликиллашиб ундан қўрққан бўлиб, қочишга уринади.

[Қутурган] бўри итдан ёмонроқ; жуссаси [бўрига] тенг келадиган сиртлон ва чибўри ҳам шундай қутуради.

ҚУТУРГАН ИТ ТИШЛАГАН КИШИНING АҲБОЛИ

Кишини қутурган ит тишлаганида [умуман] бошқа жароҳатларга ўхшаш оғриқли жароҳатдан бошқа нарса кузатилмайди. Сўнграқ бир неча купдан кейин, у киши-

нинг фикри бир оз бузилади, ёмон тушлар кўради, га-забланганга ўхшаш ҳолат, восвослик ва ақл қоришуви, сўралган нарса қолиб, бошқача жавоб бериш содир бўлади. Сен унинг бармоқлари ва оёқлари тортишиб, ўзига тортаётганини кўрасан. Қасал ёруғликдан қочади; унинг кўкрак-қорин пардаси пирпираб учади, ҳиқичоқ тутади, ташна бўлади, оғзи қурийди; у кўпчиликдан қочади, ёлғиз туришни севади ва кўпинча, ёруғликни ёмон кўради. Бутун аъзоси, айниқса, юзи қизаради ва сўнг юзи ярланади; унда кучли оғриқлар пайдо бўлади, овози бўғилади; у йиғлайди ва сўнг иш охирига яқинлашгач, сувдан ва [умуман] суюқликдан қўрқа бошлайди, унга қачон бўлмасин сув келтирилса, ит деб хаёл қилиб хавфсирайди, баъзан сувдан қўрқмайди, ундан йирганади, баъзан тупроққа ағанашни яхши кўради, баъзан эса ихтиёрсиз равишда манйй чиқиши содир бўлади ва бу, албатта, тортишиш ва кузозга олиб боради, [иш] совуқ тер чиқиши, беҳушлик ва ўлимгача бориб етади. Баъзан эса касал бу ҳолатлар содир бўлмасданоқ ташналикдан ўлади. Гоҳо у сув истайди, [аммо] сув берилса, додлаб ичмайди, ёки бирор қултум ичгудек бўлса, сув тиқилиб қолиб, ўлади.

Кўпинча, қутурган киши итга ўхшаб ҳурийди, аммо товуши бўғиқ бўлади. Баъзан эса товуши бутунлай чиқмай, соқовлардек бўлиб қолади ва овоз чиқара олмайди. Гоҳо у шундай нарса сиядики, унда кичик ҳайвонларга, кучукчаларга ўхшаш ажиб этлик нарсалар кўринади, аммо кўп ҳолларда унинг сийдиги суюқ, баъзан эса қора рангли бўлади. Гоҳо сийдик келиши тўхтайди ва [касал] сиёлмайди; унинг қорни, кўпинча, қуруқ бўлади.

Бундай [касалда] юз берадиган ғайритабиий ҳолатлардан бири шуки, у одамни тишлашга уринади, агар [касаллик] авжига етган пайтда тишлагудек бўлса, бу одамда ҳам қутурган кишидагидек ҳолат юз беради; ундан қолган сув ва овқатни истеъмол қилган киши ҳам қутуради.

Биронта [касал], агар у сувдан қўрқа бошлаган, айниқса, ойнада ўз юзини кўриб тарий олмайдиган ёки ойнада [ўзининг ўрнида] итни кўриш даражасига етган бўлса, уни даволаб бўлмайди, ёки у бирор бошқа тадбир ёрдамида соғая олмайди. Бундан фақат икки кишигина мустаснодир; қадимгиларнинг айтишича, улар шундай ҳолатдан ўлмай қолганлар, аммо уларни қутурган итнинг ўзи эмас, қутурган ит қолган одам тишлаган,

Сувдан қўрқа бошлашдан олдин даволашга [бир оз] умид бор. [Бу касаллик] икки ҳафта ва шунга яқин вақтдан бошлаб олти ой муддат орасида ўлдиради; ўртача муддат — қирқ кун. Бир гуруҳнинг айтишича, сувдан қўрқиш гоҳо етти йилдан кейин бошланади, аммо бу сўзга [бошқалар] ишонмайдилар.

[Табислардан] бири, яъни Руфус айтадики, сувдан қўрқиш ва тупроққа эганашнинг сабаби шуки, [касалнинг] мизожида қуруқлик ғалаба қилади ва мизожига зид бўлган нарса ёқмайди, мувофиқ нарса эса хуш келади. Бу сўз мен майл қилмайдиган нарсалардан биридир, чунки ёт мизожга мувофиқ бўлган нарсага мойиллик асоссиз бир нарсадир.

Қутурган ит қопганида тишланган жойидан кўп қон оққан кишининг ҳолати соғломроқдир. Шунингдек, агар [ит қопган киши] бунга тарёк бўлган дориларни ичгандан кейин қон сийса, демак, у сувдан қўрқиндан қутулган бўлади.

ҚУТУРГАН ВА ҚУТУРМАГАН ИТ ҚОПИШИ ОРАСИДАГИ ФАРҚ

Баъзан бирор кишини ит тишлайди, аммо бу киши итнинг қандай эканлигини аниқлашга ва ҳолатини библиб олишга муваффақ бўлолмайди; бу кишкни даволашга эҳтиёж тушади. Бунинг давоси, у жароҳат бўлганлиги жиҳатидан битиришдан ҳамда қутурган ит қопганлиги [эҳтимоли] жиҳатидан, йиринглаштириш ва очишдан иборатдир, чунки [агар қутурган ит қопган бўлса], жароҳатни битириб юбориш ҳалокатга олиб боради. Шунинг учун бунда [қопган итнинг] ҳолатини аниқлашга имкон туғдирувчи бирор белгига муҳтож бўлинади. Бунинг учун айтилган [усул]лардан бири шуки, «шоҳ ёнғоқ»ни ёки ундан бошқасини олиб, бир оз вақт жароҳат устига қўйиб турилади, кейин олиб, товукқа ташланади, агар товук ундан юз ўғирса, демак, қутурган ит қопган бўлади; агар товук ёнғоқни еб ўлиб қолса, бунда ҳам [ит] қутурган бўлиб чиқади. Ёки бир бурда ноғни олиб, жароҳатдан оқаётган нарсани, хоҳ у қон бўлсин, ёки бирор бошқа нарса бўлсин, суртилади ва [бирор] итга ташланади, агар ит уни емаса, демак, қутурган ит қопган бўлади.

Айтишларига кўра, ит қопган кишига совуқ сув ичрилгандан кейин унинг бадани қизиса, бу — қутуриш белгиларидан биридир. Мен айтаманки, бу қутуришнинг ўзигагина хос бўлган белги эмас.

Аввало жароҳатни бириктишга қўймаслик, аксинча, агар у кенг бўлмаса, кенгайтириш ва очиш керак. Сўнг-ара биз сенга [ҳашаротлар] чақиши бобида айтган тадбирлар — сўриб олиш ва қортиқлар қўйишни қўлланилади. [Қандай ит тишлаганини] аниқлаш учун жароҳатни энг камида қирқ кунгача битишига йўл қўймаслик керак; агар сен аввало жароҳатдан [заҳарни] тортиб олган ва сўнг эт унишига йўл қўймаган бўлсанг — жуда фойдали иш қилган бўлиб чиқасан, агар хатога йўл қўйилиб, жароҳат эт олиб қолган бўлса, уни қайтадан жароҳатлантириш лозим. Агар сен жароҳатни биринчи кунёқ учратган бўлсанг, унга, масалан, говшир, ёнғоқ, саримсоқларни ёки говшир ва сирка билан [қуйидагича] тайёрланган зифт марҳамини қўясан, унинг таркиби: сиркадан, — у ўткиридан бўлиши лозим, — бир қист, зифтдан бир ритл, говширдан бир уқия олиб, говширни то эриб кетгунича сиркада ивителиди ва булар ҳаммаси аралаштирилади; баъзан саримсоқ ва пиёзнинг ўзи, шунингдек, қайнатилган таратизак ва ангузалар алоҳида-алоҳида ёки қўшилган ҳолда [ишлатилса] кифоя қилади. Лавлаги ҳам шундай; баъзан бунни сариёғ билан бирга қўйилади. Кўпинча, ўйиб еювчи дориларга *фалдафиюн* қўшиб қўйишга ва ундан кейин ёғ қўйишга эҳтиёж тушади.

Иш сувдан қўрқишгача бориб етганида ҳам, то касал ўзини ойнада таниёлмайдиган бўлиб қолгунича қўрқмасдан [даволай бер]. Айтадиларки, баъзан у ўз юзини [ойнада] таний олмайди ва, шу билан бирга, баъзан унинг кўзига ойнада ит бор бўлиб кўринади. Унга юқорида айтилган, ичига темир солиб ўчирилган сувдан ичир ҳамда биз кейинроқ айтмоқчи бўлган ҳийлани қўлла, чунки бу энг яхши даволаш [усулидир].

Касалга сув ичириш учун барча ҳийлаларни ишлат, агар уни боғлаб зўрлик билан ичиришга эҳтиёж тушса, шундай қил; унинг меъдаси устига совутувчи дориларни қўйиб боғла, баробар сув қўшилган шаробни [ичириб] синаб кўрганлар, у жуда ажойиб фойда етказган.

Баъзан шундай вақтда қуйидаги сифатда [ишланган] дори фойда қилади. Қуён панирмойси, Искандариядан келтириладиган Бухайра лойи, тоғ арчаси уруғи ва гентиана илдизининг ҳар биридан тўрт *драхмийдан*, дафна меваси ва *муррни* ҳар биридан саккиз *драхмий-*

дан олиб асал билан қориштирилади; бир ичиш миқдори — бир дона Миср боқиласидек.

Яна: Бухайра муҳрлари ва тоғ арчаси уруғининг ҳар биридан ўн [драхмийдан], кийик панирмоясидан тўрт, қуён панирмоясидан олти, юмалоқ аристолохия, дафна меваси, *мурр*, амом ва ёввойи газাগўт уруғининг ҳар биридан уч драхмийдан олиб, ширин шаробга солиб, қориштириб хамир қилинади, сўнг асалга қўшилади, бир ичимни бир боқила миқдорида бўлади.

Яна муҳр лойидан саккиз *миққол*, дафна дарахти мевасидан ҳам шунча, қуён панирмоясидан ўн олти, кийик панирмоясидан ўттиз икки *дирҳам*, гентиана илди-зидан тўрт, *муррдан* тўрт [дирҳам] олинади; бунинг ҳаммасини асал билан қўшилади ва сақланади. Бир ичимни бир нўхат миқдорида бўлиб, иссиқ сув билан берилди.

Баъзи кишиларнинг айтишларинча, агар киши баданига қутурган итнинг тишини осиб юрса, ундан қутурган ит ҳам, бошқа итлар ҳам четлашади ва ҳамла қилмайди. Аммо булар сўзига ишониб бўлмайдиган кишилардир.

ИЧИРИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Ёлғиз ишлатиладиган дориларга келсак, улар *ҳузаз*, ангуза, эрман, *жулах* ва шаробга солинган муҳр лойидир; сёдана бу соҳада жуда ажойиб, ҳатто юнончада унинг исми қутурган ит қопганида фойда етказувчи маъносини ифодаловчи [сўз билан] аталади; *мурр* ҳам қўйиб, боғланса ва ичирилса, яхши фойда қилади. Гентиана илдизидан, шунингдек, «ер дуби»дан ҳам яхши дори йўқ деб айтадилар. [Табиблардан] бири ҳикоя қиладики, қисқичбақаларнинг кўзи ичирилса, қутурган ит қопганига қарши энг фойдали нарсалардандир. Бир [табиб] айтади: эмадиган кучук боланинг панирмоясини сувга солиб ичирилса [касал] тузалади; яна бирининг сўзича қутурган ит қонининг ўзи ҳам даво эмиш, аммо менинг бунга рағбатим йўқ. Шунингдек, касални қутурган итнинг, хусусан, ўша қопган итнинг қовурилган жигари билан овқатлантирилсин, деб ҳам айтганлар.

[Яна] касалда сувдан қўрқиб ҳолати пайдо бўлганидан кейин уни мазкур жигар ва юрак ёки сиртлоннинг қовурилган териси билан овқатлантирилсин дейдилар.

[Яна] айтадиларки, агар касалга шундай ҳолда қундуз қири билан *ҳабб ул-мулк* ичирилса ва шулардан шамча ясаб кўтартирилса, фойда етказди ва сувдан қўрқиб йўқолади.

Мураккаб дориларга келсак, булар Жолинуслик дориси ва биз юқорида айтганларимизга яқин бўлган катта тарёқдир. Унинг таркиби: дарё қисқичбақасининг куйдирилгани ва гентиана илдининг ҳар биридан беш [бўлакдан], кундуз елими ва ялпизлардан уч [бўлакдан], муҳр лойидан икки [бўлак] олинади ва эрта наҳорга уч *дирҳамини* илиқ сувга солиб ичирилади, кечкурун ҳам уч *дирҳамини* ичирилади. Бу дорини [касаллик] қирқинчи кунга етмасдан олдин кўп кунлар давомида истеъмол қилинади.

Бундай касалларга фойда қиладиган олакулангдан тайёрланадиган дорининг таркиби: оёғи, боши ва қанотлари юлиб ташланган семиз, катта олакулангдан бир бўлак, пўсти ажратилган ясмиқ, заъфарон, сунбул, қалампирмунчоқ, мурч ва дорчинларнинг ҳар биридан бир бўлакнинг олтидан бирини олиб, ҳаммасини, хусусан, олакулангнинг майдалаб янчилади ва сув билан қорилади, [сўнг] ҳар биттаси икки *донақ* вазнича келадиган кулчалар ясалади; ҳар кун битта кулчани илиқ сув билан ичирилади. Агар [касал] қовуғида санчиқ борлигини ҳис қилса, пўсти арчилган ясмиқ қайнатмаси, бодом ёғи, қаймоқ ёки сарниё ичирилади. Ҳар кун, шулардан ичганидан кейин, касални ҳаммомга туширилади ва ваннага ўтирилади, ҳатто у ерда сийдирилади; касал семиртирилган жўжаларнинг қайнатма шўрвалари каби ҳўлловчи овқатларни ейди ва набиз [шаробини] ичади; совуқдан сақланади.

Олакулангдан тайёрланадиган дорининг қисқартирилган таркиби: биз юқорида баён қилганимиздек, олакулангдан олиб, қатиқ айронига солиб, бир кечаю бир кундуз турғизилади, кейин бу қатиқ айронини сузиб ташлаб, бошқа қатиқ айронига солинади ва яна бир кеча-кундуз турғизилади. Бу ишни уч марта такрорланади. Сўнг олакулангнинг олиб, соя жойда қуритилади ва унинг вазнича пўсти ажратилган ясмиқ билан қўшиб янчилади, сўнг кулча ясалади. Ундан бир ичимни икки *донақ* вазнида бўлиб, шароб билан ёки илиқ сув билан ичирилади, дорини ичириб бўлгач, юргизиш ёки [кўрпага] ўраш билан терлатишга ҳаракат қилинади. Агар ичирилган дори кўнгил айниб, унинг устидан бир *ускурража* зайтун ёғи ёки сарниё ичирилади; [касал] ваннага

тушади ва унга сияди, агар [шунда] қон сийса, сувдан қўрқишдан қутулган бўлади.

ЗАҲАРНИ ТОРТИШ ВА [ЖАРОҲАТНИ] КЕНГАЙТИРИШ УЧУН ҚЎЙИБ БОҒЛАНАДИГАН ВА БОШҚА ДОРИЛАР

Ангуза жуда яхши қўйиб боғланадиган доридир. Айтадиларки, уни қутурган итнинг жигари билан қўйиб боғланса жуда фойдалидир, бунга бир гуруҳ [табиблар] гувоҳлик берганлар. Саримсоқ қўйиб боғланадиган ва ичириладиган доридир; тузланган балиқ гўшти бунинг учун етарли даражада фойда етказди.

Жароҳатдан заҳарни куч билан тортувчи тадбирлардан бири одамнинг турғизиб эскитилган, айниқса, табиий сода билан қўшилган сийдигидир. Ток новдаси кулининг ёлғиз ўзи ёки сирка билан қўшилгани, туз қўшилган ялпиз ва говшир жуда ажойибдир. Боғ таррагининг барги, шунингдек, арпабодиён илдизи ҳам жуда фойда қилади.

Ит тишлаган жойга балиқ елимини бир неча марта суртилса, шунингдек, янчилган чумолиларни қўйиб боғланса ёки зангор ва тузнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, бузоқ мойидан ўн икки [*дирҳам*] олиб марҳам тайёрланса, ажойиб бир манфаат етказди, дейдилар. Шунингдек, қўйпечакдан уч [бўлак], бурақдан икки [бўлак], денгиз кўпигидан бир [бўлак], туздан тўрт [бўлак], ғоз ёғидан ўну учдан икки [бўлак] ва хина ёғидан керакли миқдорда олиб [ишлатилади].

СУВ ИЧИРИШДА [ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН] ҲИЙЛАЛАР

Филагрый: «[Касал] сувдан қўрққанида мен унга сиртлон терисидан қилинган идишда сув берган эдим, у ичди», — дейди, бошқа бир [табиб] эса [унга қўшилиб]: «ёки сиртлон териси қопланган идишда, айниқса, агар идиш ёғочдан қилинган бўлса, ёки қутурган итнинг териси [қопланган] бўлса, [касал сув ичади]», — дейди.

Табиблардан бири [буни давом эттириб]: ёки идишнинг тагига ёки идиш устига [хотинларнинг] таҳорат латтасидан бир парчани қўйилса, [касал сув ичади] дейди. Булардан бошқа яна бирининг айтишича, бу тадбирларнинг бирортаси ҳам фойда бермайди.

Бир [табиб] узун қамиш найни қасалнинг ҳалқумига ҳийла билан чуқур киргизиб, сувнинг устини беркитадиган бирор нарса билан ёпиб туриб, унга сув қуйган,

[яъни] найнинг бир тарафини касал ҳалқумига ўрнаштириб, унга сув қуйган ёки тилладан ишланган махсус найча [ишлатган].

ҚУРУҚЛИҚДА ЯШАЙДИГАН ЧАЁН ТУРЛАРИ

Бир гуруҳ [олимлар]нинг айтишича, урғочи чаён эркак чаёндан каттароқ бўлади, чунки эркак чаён ингичка ва ориқ, урғочиси эса семиз ва катта бўлади, аммо урғочи чаёнининг игнаси ингичка, эркагиники эса йўғондир. Бир табибнинг даъвосича, чаёнларнинг баъзиси иккита игналик бўлиши ҳам мумкин бўлиб, у чаққан жойда иккита тешик қолади; чаён чаққан жой совуйди, [лекин] бутун бадан қизийди, гоҳ [баъзи кишиларда] совуқ тер чиқади.

Қанотли чаён катта бўлади; кўпинча, учганида шамол унинг қайтиб қўнишига тўсқинлик қилади ва уни бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга учуриб кетади.

Чаёнлар думининг бўғинлари ҳар хил бўлиб, баъзиси олти бўғинлидир, Шаъро [Сириус] юлдузи чиққан пайтларда бунинг қуввати жуда зўраяди ва чаққан кишисини ўлдиради. Баъзи чаёнларнинг бўғини эса камроқ бўлади. Бир гуруҳ [кишилар]нинг даъвосича, чаёнлар тўққиз рангли: оқ, сариқ, қизил, кулранг, оч қизил, кўк, баъзиси тилларанг ва игналари ҳамда думларининг учлари қора, баъзиси узум шароби рангида бўлиб, унинг зарбасидан игна санчилгандек санчиқ ва азиятли оғриқ сезилади; баъзиси тутун рангида бўлиб, у чаққан киши [беихтиёр] қаттиқ кулади ва ақл қоришувига учрайди.

ЧАЁН ЧАҚҚАНИДА ЮЗ БЕРАДИГАН ҲОЛАТЛАР

Чаён чаққан заҳотиёқ [кишида] қизил [рангли] қаттиқ шиш ва давомли оғриқ пайдо бўлади. Чақилган жой гоҳ алангаланади, гоҳ совуйди; худди у ерга думалоқланган қор келиб тегаяпти, деб гумон қилинади. Бирданига оғриқ ва игна санчилгандек санчиқ пайдо бўлиб, бунинг кетидан совуқ тер чиқади, лаб учади ва совуйди; [киши оғзидан] лабларда қотиб қоладиган ёпишқоқ нарса ташлайди; эт увушиб ҳурпаяди, мўйлар тиккаяди, бадан атрофлари, айниқса, чаён чаққан жойга яқинлари совуб, қалтираш пайдо бўлади, бутун бадан бўшашади, иккала чов дўмбаёди, эрлик олати чўзилади.

Баъзан, қорин дам бўлиб, айниқса, қуйи томонларини чаён чаққан киши, кўп ел чиқаради. Киши қўлтиқларида, айниқса юқори томонларини чаён чаққан кишининг қўлтиқларида шиш пайдо бўлади, у кўп кекиради, ранги ўзгаради.

Агар чаён ёмон туридан бўлса, жуда ёмон белгилар юз бериб, мазкур ҳолатлар ҳаддан ташқари [кучли] бўлади; чаён чаққиши [баданни] худди доғлагандагидек куйдиради; бутун бадан совуқдан увушади, лабга ёпишқоқ рутубат чиқиб қотади, кўздан ҳам шундай рутубат оқади, кўз бурчакларида йиринг қотиб қолади. [Киши] кўринишининг ўзгариб бориши зўраяди, кўтан чиқади, эрлик олати шишади, тил йўғонлашади, тишлар бири-бирига ишқаланади; томоқ [бўйин] аъзолари тортишади; баъзан тишлар бири-бирига мингашиб, очилмай қолади — бу эса ёмон белгидир.

Жолинуслининг айтишича, чаённинг зарбаси артерияга тегса, беҳушлик пайдо қилади, ёки асабга тегса тириштиради, ёки веналарга тегса, чиришни келтириб чиқаради.

ДАВОЛАШ

Буни умумий қонунлар асосида ҳамда, туз, тарик ва шуларга ўхшашлар билан компресс қилиб даволанади. Энг аввал бажарилиши зарур бўлган шартларга риоя қилинган ҳолда [ярани] сўриб ташлаш ва [заҳарни] тортиш борасида айтилган нарсаларни қўллаш лозим. [Чаён чаққан жойга] ангуза, саримсоқ ва назла ўти каби ўткир, латиф ва тез алангалантирувчи нарсаларни қўйиш керак. Аммо беклар ўти чаён чаққанига қарши ишлатиладиган энг яхши дорилардандир, *ритта* мағзи, — бу Ҳинд фундуғидир, — ва умуман барча фундуқлар, барги саримсоқ баргига ўхшаш ерга ёйилган, даврали, эни бир қарич келадиган, елимшак таъмили, мазаси *кунор* дарахти мевасиники сингари тахир мазали ўсимлик ҳам шундай. Буни сувга солиб ичилса, оғриқни дарҳол тўхтатади. Биз танимайдиган кўп ўсимликлар ва дархтларнинг ҳам номларини атаб эслатиб ўтилган. Шунингдек, шохлари бир газ узунликда бўлиб, тўғри кўтариладиган ва уларда хурмога ўхшаш, мазаси ҳам хурмо мазасидек мева пайдо бўладиган ўсимлик эслатилади, уни ичилса, оғриқни дарров тўхтатади. «Барбар ўйинчоғи» бу соҳада фоятда [фойдали]дир. Денгиз пиёзини ейилса, у ажойиб [таъсир кўрсатади].

Чаён чаққанига қарши тарёк: форуқ, *митридат*, *Азро тардан*, тўрт нарсадан тайёрланадиган тарёк, *сажазониёлар* фойда қилади. Ангуза дориси чаён чаққанига қарши яхши доридир. Чўл қовоғи ва исириқлар бизнинг вақтимизда тажрибадан ўтказилган дорилардандир. Ёввойи махсар ҳақида Жолинусли: «Уни [қўлда] тутиб турилса, оғриқни тўхтатади», — деб гувоҳлик беради. Бу тиканли кангарлар туридандир.

Бир гуруҳ [табиблар]нинг айтишича, аконитдин бир кунжут донасидек ичирилса, оғриқни тўхтатади, [чаённи] қочиради, аммо [кишини] ўлдирмайди, чунки унинг ярим *дирҳам* вазнича бўлганигина ўлдириш [қувватини] эгадир]. Шароб билан саримсоқ чаён чаққанга қарши яхши дорилардандир. Бунда шаробни саримсоқ ейилгандан бир оз фурсат ўтгач ичилади. Саримсоқни ўз вазнича ёнғоқ билан қўшиб ейилса, айниқса фойдалидир; уларнинг ҳар иккаласидан бир *уқияча* ейилади. Саримсоқ ва шаробни истеъмол қилгандан кейин [касал] жуда иссиқ жойда ўралиб [ётиши] керак. Агар уни бирор ҳийла билан иссиқ сувдан чиқаётган буғ устига ётқизиш мумкин бўлса, бу фойдалидир. Бундан мақсад терлатиш, терлатишдан мақсад эса, моддаларни сиртга қараб ҳаракат қилдиришдир. Чаён чаққанлар учун ҳаммом жуда фойдали; ҳаммомдан чиққач, холис шароб ичадилар.

Чаён чаққанлар учун яхши тарёк таркиби. Узун аристолохия, гентнана илдизи, дафна меваси, ковул илдининг пўстлоғи, Абу Жаҳл тарвузининг илдизи, набатий эрмани, зарчава ва чўл қовоқларни олиб, асал билан қўшиб қўйилади.

Бошқа яхши дори. Ёввойи газাগўт уруғи, *Ҳабаш зираси* ва қора йўнғичқа уруғининг ҳар биридан бир *уксубофун*, [шуларни] қориштирарли миқдорда сирка, сиркани ёпишқоқ қиладиган ва дориларни бири-бирига бирлаштира оладиган миқдорда араб елими олинади. Бу таркибнинг бир ичими бир *драхмий* бўлиб, бундан орттирилмайди; [орттирилса] — хатарли, агар бирор соядан кейин орттиришга эҳтиёж туғилиб қолса, яна ярим *дирҳам* ичирилади.

Чаён чаққанига қарши бошқа яхши тарёк. Саримсоқ ва ёнғоқдан бир бўлақдан, газাগўтнинг қуруқ барги, ангуза ва *муррларнинг* ҳар биридан ярим бўлақдан олиб, юмшаб асалдек бўлгунича ивтилган анжир билан қориштирилади. Бунинг бир ичими уч *дирҳам* бўлиб, шароб билан ичилади.

Чаён чаққанига қарши яхши тарёк. Қундуз қири, оқ мурч, *мурр* ва афюнлардан баробар бўлақларни олиб, кулча ясалади. Бир ичими уч *оболо* бўлиб, тўрт *уқия* шароб билан ичилади. Бу қорақурт чаққанида ҳам фойда беради.

Яна: говшир, *мурр*, гальбан елими, қундуз қири ва оқ мурчни олиб, баробар вазнда олинган майъа елими ва асал билан қориштирилади.

Аскарий давосининг таркиби. Абу Жаҳл тарвузининг илдизи, ковул илдизи, эрман, юмалоқ ва узунчоқ аристолохия ва қоқигуллардан баробар бўлақлар олинади. Бир ичими — болалар учун икки *донақ*, катталар учун бир *дирҳам*. Бу [дори] ғоят ажойиб ва тенги йўқдир.

ИЧИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Ичириладиган яхши дорилар: ангузадан, шунингдек, чўл қовоғи ҳамда ёввойи зирадан шароб билан бирга бир *дирҳам* вазнида, шунингдек, тўпалоқ, мирта уруғи, тоғ қора райҳони ва унинг уруғи, ёввойи қўзиқулоқ уруғи, қоқигул, сачратқи ва Эрон қаврағи ичилса ва суюқ суртма қилиб ишлатилса, ёввойи ялпиз ва дарё қисқичбақасини эшак сути билан ичилса, [яхши доридир].

Араблар [чаён] чаққан кишига Абу Жаҳл тарвузи илдизидан икки *дирҳамини* янчиб ичирадилар. Бу аниқ фойда еткази. Бир гуруҳ кишилар тузни, яъни хамир тузини тажриба қилиб кўрганлар, ундан бир марта кафт отилса, кифоя қилади.

Бир гуруҳнинг даъвосича, кўк ишқорни янчиб, элагандан кейин сигир сути ёғи билан қориштириб, икки *мисқолга* яқин ишлатилса, зўр фойда қилади.

Турп ёки тоғ қора райҳонини еб юрган киши чаён чақишидан зарарланмайди. Жуссаси катта *харкук* деб аталадиган қанотсиз чигирткани қуритиб, шароб билан ичилса, чаён чаққанига қарши фойда еткази. Ишончли бир кишининг айтишича, чаён чаққан кишига афюн ва мингдевона уруғидан баробар [миқдорда] олиб, асал билан қориштирилиб [берилса], фойда қилади.

Яна: *мурр*, говшир ва афюнлардан баробар бўлақларни, чўл қовоғидан тўрт бўлақни олиб, бу таркибдан кулчалар ясалади.

Яна: узунчоқ аристолохия илдизининг пўстлоғи ва назла ўтининг ҳар биридан бир бўлақдан олинади ва керакли миқдорда ичириб турилади.

Бир гуруҳнинг айтишича, шароб дурдасидан олти [дирҳам], сариқ олтингурутдан саккиз, газгаўт уруғидан уч, қундуз қири ва таратизак уруғининг ҳар биридан икки *дирҳамдан* олиб, денгиз тошбақаси қони билан аралаштирилади. Бунинг бир ичими бир *дирҳам* бўлиб, беш *уқия* шароб билан ичилади.

СУРТИЛАДИГАН ВА ҚУЙИБ БОҒЛАНДИГАН ДОРИЛАР

Чаённинг ўзи ҳамда унинг думи, шунингдек, чаён думига ўхшашлиги сабабли «чаён думи» деб аталадиган ўсимлик ҳам чаён чаққанига қарши қўйиб боғландиган яхши дорилардандир. Шу билан бирга, [бу ўсимлик] яҳудийлардан бирининг даъвосича, [аъзо] соғломлик ҳолида қўйиб боғланганида [ҳам] увуштиради ва у жойдаги қонни ўлдиради.

Сичқонни ёриб чаён чаққан жойга қўйилса, барча [табиблар]нинг фикрича фойда қилади, қурбақа ҳам шундай. Биз ҳам Ҳинд сиёҳини суртма дори қилиб, тажрибадан ўтказдик, у фойда етказиб, оғриқни тўхтатди. Хом анжир сути ва қундуз қири ҳам шундай. Айтишларича, бу соҳада балозур ажойиб [дори] бўлиб, оғриқни тўхтатувчидир. Сирка билан бирга ишқор яхши [дори]. Санавбар елими ёки сақич билан қўшилган ўлдирилмаган олтингурут, тузланган балиқ гўшти ҳам [шундай]; қайнатилган саримсоқ билан сариёғни иссиқ ҳолида қўйилади. Яна: зигир уруғи ёки гулхайри уруғи, ёки шу иккаласининг туз билан қўшилгани, шунингдек, арпа унининг газгаўт шираси ёки қайнатмаси билан қўшилгани [ни қўйиб боғланади].

Яна: каптар тезағи билан қўшиб қайнатилган кепак [ҳам фойдали]. Тоғ қора райҳони дарҳол оғриқни тўхтатувчи яхши суртма доридир. Шунингдек, Абу Жаҳл тарвузи илдизи, сачратқи, қоқигул ҳамда тоғ қора райҳони билан бирга амом ва қуритилган саримсоқ ҳам яхши суртмадир. Сийдик тузи шундай дорилардандирки, ундан фойдалироқ бирор нарса йўқдир.

Қиздирилган тош устига сепилган сиркадан чиқаётган буғга [чаён] чаққан жойни тутиб туриш фойдали тадбирлардан биридир. Чаён чаққан жойга қўйиладиган дорилар эса кепак қайнатмаси, қичитқийўт қайнатмаси ва бобуна қайнатмасидир. Иситилган денгиз суви, қора йўнғичқа шираси ва қайнатмаси ҳам ажойиб фойда еткази. Иситилган оқ нефть ҳам ажойиб. Ичи-

га геккон калтакесаги солиб қайнатилган зайтун ёғини иссиқ ҳолда чаён чаққан жойга томизилса, ажойиб фойда келтиради.

УРГИМЧАҚЛАР, УРГИМЧАҚ БИЙИ ВА ҚОРА ҚУРТ

Қорақуртларга келсак, бундай нарсалар соҳасида кузатувчан ва тажрибакор кишиларнинг баёнича, улар олти турлидир; аммо уларнинг ҳар бир турини баён қилишда ҳар хил фикрларни айтадилар; ишончли табиблардан бири: «Қорақурт турларидан биринчиси, яъни *аддоюн* деб аталадигани юмалоқ шаклли ва узум рангли бўлади», — деган, узум рангли дейишдан мақсадлари қорамтир демакдир.

Иккинчи тури *луқус* деб аталади; бунинг танаси биринчи юмалоқ шаклсидан кўра ёйиқроқ бўлади, бунинг бўйин [ни ташкил этувчи] қисмларида кертиклар кўриниб туради; оғзи устида бўртиб чиққан говак ва силлиқ учта жисм [ўсма] бўлади.

Учинчи тури — *мурмиқюн*. Бу *ужруф* деб аталадиган катта чумоли ҳажмида бўлиб, ранги кулрангсимон, баданини, айниқса, орқа томонини бўртиб чиққан майда қизил жисмлар бекитиб туради.

Тўртинчи тури — *силқируфуклун*. Бунинг бутун бадани ва боши қаттиқ бўлиб, катта чумолининг қаноти каби қанотлидир.

Бешинчи тури — *сиқлиқун*. Бунинг танаси узун ва ингичка бўлиб, баданида, айниқса, боши ва бўйни олдида [қора] нуқталари бор.

Олтинчи тури — *қуртуфуқитис*. Бунинг танаси узун, ранги кўк бўлиб, бўйни тагида игнага ўхшаш ўсмаси бор.

Мазкур табиб қорақуртнинг барча турлари чаққанига фақат бир хилдаги белгиларни кўрсатган. Бошқа бир табиб ҳар бирининг ўзига хос белгиларини баён қилган. Бундан ҳам бошқа табиб эса: «Қорақурт *фаҳд* деб аталадиган ўргимчакка ўхшаш ўрмаловчидир», — деган, *фаҳд* эса — пашша овлайдиган ўргимчак.

Қорақуртнинг турлари кўп; улар, Жолинуслининг айтишича, ўн икки турдан иборат. Улардан энг ёмони — Мисрда бўладигани. Уларнинг баъзиси қизил [рангли] бўлиб, ўргимчакка ўхшаш юмалоқ бўлади; баъзиси тутунсимон қора бўлиб, бу ҳам ўргимчакка ўхшайди; баъзиси олачипор, баъзиси оқ бўлиб, қорни юмалоқ, оғзи кичкина, кўриниши юлдузсимон, орқаси

ўткир, ялтироқ чизиқларга эга; баъзиси сариқ [рангли] бўлиб тукдор; баъзиси эса «узумсимон» бўлади. Бу исмга хос бўлган турининг оғзи бошининг ўртасида, оёқлари калта ва орқага мойил бўлади. Бундай қорақурт чақмоқчи бўлганида икки оёғи устига кўтарилади [игнаси билан] зарба бермоқчи бўлса, [оғзидан] озгина рутубат ташлайди. Бу тури олдинроқ [айтиб ўтилган] «узумсимон» туридан кичикроқ бўлади.

«Чумолисимон» дейилган қорақурт ҳам бўлиб, у чумолига ўхшайди, бўйни қизил, боши қора, орқаси оқ, [аммо] ҳар хил рангли ҳоллари бор. Баъзи қорақуртлар «олакулангсимон», баъзиси «арисимон» бўлади. Буниси қизил рангли бўлиб, арига ўхшайди. Сўнгра Жолинус буларнинг ҳар бирининг чаққанида юз берадиган белгиларни кўрсатган.

Қорақуртларнинг баъзиси «ясмиқсимон» бўлиб, кичик ва ясмиққа ўхшаш даврала бўлганлиги сабабли шу исм билан аталган. Бунинг оғзи кичкина, қорни малларанг, оёқлари оқ, сертук бўлади. Илгарироқ эслатиб ўтилган Миср қорагуртига келсак, у ёмон тури бўлиб, катта қоринли ва катта бошлидир, чироқ атрофида учиб юрадиган пашшага ўхшайди.

ҚОРАҚУРТ ЧАҚҚАН КИШИДА ЮЗ БЕРАДИГАН ҲОЛАТЛАРНИНГ УМУМИЙ ВА МУФАССАЛ БАЕНИ

Жолинуслининг айтишича, қорақуртнинг чақиши чаён чаққандек чуқур ботмайди, шунинг учун ҳам томиргача етиб бормайди, кўпинча, [у чаққан жой] кўкармайди.

Қорақурт турларини олтига деб, дастлаб исм бериб атаган киши: «Уларнинг ҳаммаси учун умумий [белги шуки], улар чаққан жой шишади, у жой камдан-кам ҳолларда қизаради, кўпинча, хира кўк рангли бўлиб, шу жой ва унинг атрофлари қичишиб туради, баъзан қичиш почагача етиб боради», — деган. Бу [кишидан] бошқалар: «У жой деярли дўмбаймайди ва алангаланмайди», деган сўзни қўшимча қилган. Аввалги киши эса: «[Қорақурт чаққач] асабли аъзолар, масалан, тизза, белнинг қуйиси, орқа ва куракларда доимо совуқ сезилади, баъзан бутун бадан совуб, титраб қалтирайди», — деган. Унинг айтишича, қорақурт чақан жойда доимий қаттиқ оғриқ бўлиб, уйқусизлик кузатилади, юзининг ранги сарғаяди; кўз ёшланишдан кўра рутубатлироқ кўринадн, кетма-кет ёш томчилаб туради. Қо-

рийнинг қуйи томони, айниқсезилади, табиат ҳам юқорид моддани ҳайдади ва баъзан уясисмон нарса кўринади. буғинлар ёйилмайдиган дар буришади. Юрак оғрийд, совуқ тер чиқади, баъзан ба лардаги сингари бош оғрийд

Бошқа [табиб]лар бунга юз сарғаяди, бадан оғирлаша тиради, баъзан сийиш қийи ўргимчак [уясига] ўшаш н тизза, қов, шунингдек, меъд дудуқланиб тутилади ва оғри

Аввалги [табиб]нинг кў олтинчи турдаги [қорақуртла нинг чақишидан меъдада қа киниш билан бирга жуда Унинг айтгани шу. Жолинус [белгиларнинг] муфассал ба деганлар: қорақуртнинг қиз чақишидан озгина, тезда бо лади. Қора ва олачипоринин ли бўлади, эт увушиб ҳурпаи юз беради, иккала сон оғир оғзи кичик оқ тури чаққанд озгина оғриқ пайдо бўлади, бўшашиб ич кетади. Юлдуз зўраяди, қичишиш, қалтира бош оғирлашиб, бадан бўша

«Узумсимон» қорақуртга қаттиқ оғриқ қўзғалади, бу иб тук ҳурпайиш, қалтираш вуқ тер оқиб туради, товуш шади, қорин шишади, жинси шиб, ихтиёрсиз маний ташл рилади.

Қорақуртнинг тутунсимон бундан меъда оғриғи, кетме оғриғи, узлуксиз йўтал, сийд ва бу тезда ўлдиради. Тукли оғриқ жуда қаттиқ бўлади, тер чиқади, қорин дам бўл ўлади. Баъзи кишилар бун чаққанда юз берадиган жи

АБУ АЛИ ИБН СИНО

Тиб қонунлари

УЧ ЖИЛДЛИК САЙЛАНМА

1
ЖИЛД

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

иши, маний ташлаш ва ку аятларни қўшганлар. [Улар ьтибор бергудек ишончли

тнинг чақиши бехавотир ва мон» тури чаққанида бадан ю бўлиб, тил оғирлашади. Ёй шишади, кузов ва қаттиқ тизза заифлашади.

бу қорақуртларнинг ёмон «узумсимон» тури чаққан лекин бундаги ҳолатлар агидан оғирроқ бўлади.

а келсак, бу ҳам ёмон тури бош оғриғи ва оғир уйқу езда ўлади.

ЛАШ

заҳарни тортиш, сўриб йга тузли иссиқ сув қуйиш, рёкларни беришдан иборат Ҳаммом ва ванналар оғриқ и қорақурт чаққан кишилар ри пасаяди, ваннадан чиқ ланади. Демак, уларни ҳар ўриш керак.

аждари ва илон лари [чаққанига]га арича самуриё ва туруғурин сифатдаги дори ичирилади: анг гулсапсар илдизи, Рум сабзи уруғи, қора харбақ, барги, афрунитрун, анор рчи, дарё қисқичбақаси, и ва бальзам дарахти уру қиядан олиб янчиб, ковул иди ва кулчалар ясалади. й вазнида бўлиб, бу унинг шароб билан ичирилади. псегр илдизи, бальзам да уруғи, сарв ёнғоғи ва пет

и тажриба қилиб кўрилган на зира, чинор дарахтиниё

барги ва пўстлоғи, қоқигул уруғи, қора нўхат, айниқса, унинг ёввойиси, мирта уруғи, — бу жуда яхшидир, — бўйи модарон уруғи, укроп уруғи, аристолохия, юлғун уруғи, гулҳамишабахор шираси, ёввойи сутчўп сутидир. Бу [дори]ларнинг қайси биридан бўлса ҳам, бир ичими икки *миққол* вазнида бўлиб, шароб билан ичилади.

Яна: сарв ёнғоғи солиб, айниқса, дорчин қўшиб қайнатилган шароб, қисқичбақалар шўрваси, ғоз шўрваси, шароб билан биргаликда морчўба илдизининг қайнатмаси [фойдалидир]. Бундай касалларга ичириладиган яхши мураккаб дори: аристолохия ва зирадан баробар бўлақлар олинади. Бунинг бир ичими уч *дирҳам* бўлиб, иссиқ сувга солиб ичирилади.

[Қорақурт] чаққанга қарши тажриба қилинган тарёк: седанадан ўн *дирҳам*, ёввойи сабзи уруғи ва зиранин г ҳар биридан беш *дирҳамдан*, арча бужури ва сарв ёнғоғининг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, хушбўй сунбул, дафна меваси, юмалоқ аристолохия, бальзам дарахти уруғи, дорчин, гентиана илдизи, қоқигул уруғи ва петрушка уруғининг ҳар биридан икки *дирҳамдан* олиб, асал билан қориштирилади. Бунинг бир ичими бир *жавза* миқдоридан бўлиб, эски шароб билан ичилади.

СУРТМА ДОРИЛАР ВА ШУНГА ҲХШАШЛАР

Уларнинг яхшиси анжир ёғочининг шароб ва туз билан қориштирилган кули, оқ зок, сиркага ботириб олиб, сиқиб ташланган булут, арпа уни билан бирга сиркада қориштирилган аристолохия, кангар барги, гандано, қизил тасма, анжир ёғочи кули билан қўшилган аристолохиядир.

Қўйиб соғланадиган яхши дори: анор пўсти, аристолохия ва сирка билан арпа уни олинади ҳамда жароҳатни ёвиб ташлагандан кейин сув ва туз билан қўшиб ишлатилади.

Суртиладиган дорилардан бўлган қора йўнғичқа ёғини иссиқ ҳолда қўйиладиган дори сифатида ҳам [ишлатилади]. Иситилган денгиз суви, ҳар қандай тузли сув, кангар қайнатмаси ва сарв ёнғоғи қайнатмаси қўйиладиган дорилардандир.

АРИЛАР ЧАҚИШИ

Арилар [чаққанида кишини] асалари [чаққанидаги]дан кўра кучли қиздиради; чаққан жойи оғрийди ва қизариб шишади. Катта арилардан боши қора, кўп

игнади, [чаққанда]. Ўлдирадиган бир тури бор, унинг чақиши кўп ҳолларда ўлдирувчидир.

ДАВОЛАШ

Бунинг чаққанига қарши юқорида сен билган сўриш тадбири ишлатилади; иш улғайган тақдирда эса ичириладиган дорилардан бир *дирҳам* оғирлигида саримсоқ уруғи ичирилеа, ўша заҳотиёқ оғриқни тўхтатади; ёки уч кафт қуруқ кашнич ичирилади. [Касал] машҳур совутувчи ширалар ва машҳур совутувчи шарбатларни ичсин, баъзан худди шиёф доридек қилиб ях кўтартирилса, фойда етказад; суртмалардан ёввойи гулхайри суви, тоғ қора райҳони суви, ёввойи гулхайри, — бу ўз хусусияти билан ажойибдир, — шунингдек, гулхайри, Яман бақласи, итузум, янчилган кунжут ва унинг барги [ишлатилади]. Яна: анжир, сирка, тоза тупроқ лойи, ғўра суви, шунингдек, мол тезаги, — айниқса, сирка билан, — шунга ўхшаш тошчўп барги ва дафна дарахтининг янги барги [суртилади].

Яна баъзиларнинг айтишича, сув ва туз билан компресс қилинади ва анжир суви суртилади. Сирка қўшиб, деворларнинг шўрхоки ҳам [суртилади]. Гоҳо шуларнинг сувлари ва қайнатмаларидан қўйиладиган дорилар ясалади.

ЗИЙНАТ

МҮЙ ЧИҚМАСЛИКНИНГ САБАБИ

Мўй ё моддадаги сабаб билан, ёки мўй ўсадиган нарсадаги сабаб билан бутунлай чиқмай қолади, ё кам чиқади. Моддадаги сабаб ё унинг камлиги ёки йўқлигидир. [Модданинг] камлигига сабаб шу бўладики, бирон нарса беркитиб қўяди ёки ўзгартиради, ё асли жавҳар кам бўлади. Масалан, болалар ва хотинларда ҳўл буғ кўплиги сабабли тутунсимон буғ кам бўлади, натижада уларда соқол чиқмайди. Асли жавҳарнинг камлигига сабаб ё бирор ҳодиса юз бериши, ёки табиатнинг уни тугатиб қўйишидир. Бирон ҳодиса сабабли мўй камайиши касалликдан янги турган кишиларда юз беради; узоққа чўзилган касалликлар, сил ва ингичка оғриқ касалликлари улардаги [рутубатни] сўриб қуритади, натижада уларда мўй овқатланадиган модда қолмайди ва сувсаган ўсимлик суғорилмаганда бўлади-ганидек, мўй тушиб кетади ва ўсмайди.

Бичилган кишиларда ҳам, уларнинг бичилганлиги сабабли ҳўл ва совуқ мизожликда хотинларга ўхшаганликларидан шундай бўлади. [Бичилган кишиларда] эрлик уруғига айланадиган модда йиғилиб, совуб қолади ва у совуқлик шариф аъзоларга бориб, уларни совутади, шунинг учун уларнинг рутубатлари тарқалиб қуримайди ва кам тарқалиши ва суюқлиги сабабли тери тешиқларида туриб қолмайди, балки чиқиб кетади. Бошига доимо оғир салла ўраб юрадиган кишиларда ҳам шундай ҳолат юз беради.

Табиат жиҳатидан [мўй] кам бўлишига тепа сочининг тўкилиши мисол бўлади. Чунки бош тепасида мўй моддасининг етишмовчилиги сабабли тепа сочи тўкилади. Бунга модданинг камлиги ёки миянинг бош косасига тегмай пастга чўкиши сабаб бўлади, шунда мия бош косасига тегиб тургандагидек бош суягини етарли даражада суғора олмайди.

Мўй ўсадиган жойдаги сабабга келганда бу уч турли

бўлади: ё у жойга мўй моддаси ўтмайди, ёки ўтади, лекин тўхталиб турмайди; ёки у жойда модда бузилиб, мўйга айланмайдиган кайфиятга ўтиб кетади. У жойга модда ўтмаслигининг сабаби тери тешиқларининг берклигидир, бунга эса қуруқлик туфайли бўлган кучли зичлашув сабаб бўлади, бу тепа сочининг тўкилишига ёрдам беради. Иссиқ мизожли кишида қуриш тезлашгани сабабли тепа сочи тез тўкилади, шунинг учун тепа сочи тўкилишга қобилиятли кишиларда мизож иссиқлиги сабабли бадан ва кўкрак мўйи кўп бўлади; улардаги мўйнинг кам қисми юлиниши қийин бўлади. Ёки олдин бўлиб ўтган яраларнинг изи сабабли юз берадиган кишида ҳам шундай ҳолат кўринади.

Тери тешиқларида модда тўхталмаслигининг сабаби терининг жуда сийрак экани ва тешиқларининг кенглигидир. Бу соқол чиқмасликка ёрдам берадиган ҳоллардан биридир, бундай кишилардаги мўйнинг қолган қисми сийрак бўлиб, юлиниши осон бўлади. Умр охирида мизож қуруқлашадиган пайти келиб, тери тешиқлари торайгач, ҳарорат камлиги сабабли мизож ҳўл бўлса ҳам [ҳалиги торайиш] тепа сочининг тўкилмаслигига таъсир кўрсатади; масалан, хотинларда ва бичилган кишиларда шундай бўлади.

Мўй моддасининг бузилишига келганда эса бу пўст ташлаш ва «тулки касаллиги»даги сингари ё жойлашиб олган ёмон хилтдан бўлади, ёки бутун бош сочи ва мия сочи тўкилиши турларининг баъзисидаги каби даволалиниши қийин, ўйиб еювчи яралардан бўлади. Соч тўкилиши даволаш қийиндир; гарчи уни бошланишдан олдин қайтараш ёки кечиктириш мумкин бўлса ҳам, шундай бўлади.

Бўқротнинг мия сочи тўкилган кишиларда оёқ венасининг кенгайиш касаллиги юз берса, мўйлари ўсади, дейишдан мақсади «тулки касаллиги» ва шунга ўхшашлар билан сочи тўкилган кишиларни кўзда тутганидир.

Қош ва киприқлар ўсадиган жой тоғайсимон ҳамда пишиқ ва мўйни сақловчи бўлгани сабабли у мўйлар тез тўкилмайди. Шунинг учун ҳабаш ва занжиларда терилари мўйларни кашловчан бўлганидан уларнинг тепа сочлари кейинроқ тўкилади, чунки пишиқ нарса тешилмайди, шу сабабли унда мўй кам бўлади, лекин бор мўй сақланади ва тезда тўкилиб кетмайди. Тили чучук кишиларнинг миясида рутубат кўплигидан тепа сочлари тўкилмайди, шунинг учун уларда назладан бўладиган ич кетиш кўп бўлади.

МУЙНИ ТУКИЛИШДАН САҚЛАЙДИГАН ДОРИЛАР

Мўйларни сақловчи дорилар латиф тортувчи ҳароратли ва буриштириш қувватига эга дорилар ҳамда шундай таъсир кўрсатадиган хусусиятга эга дорилардан иборатдир. Биз бу дориларнинг мураккаб бўлмаганларини Содда дорилар [китобида] айтиб ўтдик. «Қарободин»да эса мураккабларини ҳам айтдик. Биз ҳозир бу ерга лойиқ дориларни, умуман, мўйни сақлашга ва унинг тўкила бошлашига қарши чора кўришга мос келадиган содда дориларни, ниҳоят, бундан кейин у дориларни ишлатишда кўзда тутилиши керак бўлган зарур шартларни баён этамиз.

Мирта, унинг дони, ладан, омила, Кобул ҳалиласи, *мурр*, сабр ва сунбулсочлар ана шундай дорилардандир, гоҳо буриштириши сабабли мози ҳам муҳим дориларга киради. *Филзаҳра*, айниқса, бунинг буриштирувчи шароб билан қўшилгани, ёки мирта ёғи, мастаки ёғи, ёки мирта суви, ёки *озоддарахт* баргининг шираси, шунингдек, зигир дарахтининг уруғи билан бирга куйдирилгани ва унинг ёғ билан суюқ суртма қилингани ҳам ўша дорилар қаторига киради. Яна ёнғоқ пўстини куйдириб, мирта ёғига аралаштирилса, бу ҳам ўшанга киради; буриштирувчи шаробни ҳам, айниқса болаларга суртилади.

Мураккаб дорилар: Мирта дони, мози ва омилани маълум йўсинда гул ёғи, мирта ёғида қайнатиб ишлатилади. Шунингдек, ҳўл мирта барги, ладан, жумрут, сарв новдалари ва мирта донини зайтун ёғида янчиб, шу таркибни бошга суртилади. Яна қора мирта дони, петрушка уруғи, мирта доналари, лавлаги уруғи ва жумрут новдаларидан бир бўлакдан, сунбулсоч ва ладандан ярим бўлакдан, қора шаробдан олти бўлак олиб, шу шаробда ҳалиги дориларни то шаробнинг учдан бири қолгунча қайнатилади. Кейин бунга тўполоқ ва сунбул билан хушбўй қилинган зайтун ёғидан икки бўлак қўшиб, қайтадан уч мартаба қайнатилади. Кейин сув ва ёғ қисмини дориларидан сиқиб олиб сопол идишга солиб қўйилади, чайқатиб турилади ва керак пайтида ишлатилади. Бу [дори] мўйни сақлайди ва қорайтиради.

Яна: петрушка уруғи, лавлаги уруғи, сунбулсоч ва кундур елимининг ҳар биридан икки *уқия*, ўн беш дона ёнғоқ, санавбар дарахти илдизининг пўстидан бир *ритл* олинади ва ҳаммасини лой билан сувалган қозонга со-

либ, тандирга қўйилади ва унда куйиб янчиладиган бўлгунча қолдирилади. Сўнгра олиб янчилади, унга бир *ритл* айиқ ёғи қўшилади, — бу яхшироқ, — ёки гоҳо ёғи қўшилади, кейин дорига эҳтиёж тушганда хушбўй қилинган ёғда эритиб ишлатилади. Бу тепа соч энди тўкила бошлаганда ҳам фойда келтиради.

Ёки буриштирувчи шаробдан бир ярим *ритл*, ладандан бир *уқия*, санавбар дарахти пўстининг куйдирилганидан икки *уқия*, куйдирилган сунбулсочдан ҳам шунча, айиқ ёғидан бир *ритл*, итузум ширасидан тўрт ярим *уқия* олиб, ладанни *тило* шаробиде то қуюлгунча қайнатилади, бунга ҳалиги дориларни қўшиб аралаштирилади, сўнгра идишга кўтариб олинади. Қачон керак бўлса, ундан бир оз олиб, хушбўй ёғ билан, яхшироғи Рум сунбулининг ёғи билан қўшиб суртилади ва гоҳо ёғсиз ҳам суртилади.

Яна бир қадар енгилроқ дори: *мурр*, ладан, мирта ёғи, айниқса, бунинг шаббўй ёғи билан мирта сувини қайнатиб олингани ва буриштирувчи шаробларни олиб, уларни кўришиб турган аҳволга яраша аралаштириб суртилади.

Яна лола баргини мирта ёғи билан қўшиб, бошга суртиб бир кеча қўйилади, кейин ҳаммомга тушилса, бу сочни тўкилишдан сақлайди ва қорайтиради. Яна ладан, сунбулсоч, санавбар дарахти пўстининг кули, айиқ ёғи ва тахир шаробдан етарли миқдорда олиб, шу таркибни мастаки ёки мирта ёғи билан аралаштирилади.

Яна: тўзондек қилиб янчилган хинадан ярим *ритл* ва янчилган кўк мозидан ўн *дирҳам* олиб, буларни ўзига баробар ўткир сиркага қўшилади ва «қовоқ» ва амбиқ асбоби билан [буғлатиб] томчилатилади; бу томчилатишдан ҳосил бўлган [модда] мўйни тўкилишдан сақлайди.

Яна сунбулсоч ва ладандан баробар бўлаклар ва мирта ёғидан етарли миқдорда олинб [ишлатилади]. Ёки кундур елими, калтакесак тезаги ва денгиз кирписининг тезакларидан беш *дирҳамдан* ва тоғ газгаўтидан икки *дирҳам* олиб, буриштирувчи шаробда эзилади ва айиқ ёғи билан аралаштириб ишлатилади.

СОЧНИ УЗАЙТИРАДИГАН ДОРИЛАР

Сочни узун қиладиган дорилардан кўпчилигининг жавҳарида сочининг олиши мумкин бўлган ёпишқоқлик бўлади. Бу дориларга кунжут барги, қовоқ барги, ҳа-

порати ва буриштириш хусусияти бўлган ёғлар, масалан, куйдириб мум билан қўшилган ёки ўзича қолдирилган гулсапсар ёғи, хина ёғи, айниқса, мирта ёғи мисол бўлади; гоҳ бошни Абу Жаҳл тарвузи ивигилган сув билан ювиш ҳам фойда қилади.

Бу ҳақда фойдали дорилардан: ладаннинг яхши хилини лой билан сувалган косага солиб, енгил олов устида зайтун ёғи билан эритилади, унинг устига хурмонинг куйдирилган данагидан бир оз сепилади ва ҳаммасини олов устида яхши аралаштирилиб, кейин ишлатилади. Бу ҳақда *озоддарахт* баргининг ва у барг сувининг яхши хусусияти бор. Зиғир уруғининг кўмирини кунжут ёғи билан қўшиб ишлатилса, у ҳам ана шундай таъсир кўрсатади.

М у р а к к а б д о р и . *Озоддарахт* барги, янги Рум сунбулсочи, *мурр* ва омилини олиб, шу таркибни ювишда ишлатиладиган маълум моддаларнинг баъзисига солиб бошга ёпилади.

Яна; хардални лавлаги қайнатилган сувга солиб, бу билан бош ювилади, кейин бошни мирта ёғи омила ёғи билан ёғланади.

СОЧНИ УСТИРАДИГАН КУЧЛИ ДОРИЛАР, БУЛАР ДАВОЛАШ МУМКИН БУЛАДИГАН ТЕПА СОЧНИНГ ТЎКИЛИШИ, ҚОШ ВА БОШҚАЛАРНИНГ ТЎКИЛИШНИ ХАМ ДАВОЛАЙДИ

Бошни ишқалаш ва уни қизартириш, бошга ёғлар ишлатиш, сўнгра «тулки касаллигига» хос ва бир йўла тортиш ва тарқатиш хусусиятига эга бўлган кучли дорилар ҳам шундай; уларни ишлатиш тепа соч тўкилишида, тўкилган мўйни ўстиришда, қош ва соқолни ўстиришда фойдалидир. Бобил толи илдизининг пўстини зайтун ёғи билан қўшилса, мўйни кучайтиради, яхши сақлайди ва қорайтиради.

Биз шу ерда баён қилмоқчи бўлган дориларга келганда, улар, мўйни тўкилишдан сақлаш бобининг охирида айтган гапларимизни эътиборга олганда, «тулки касаллигида» ҳам фойдали бўлади. У дорилар қуйидагилардан иборат:

Т а р к и б : оёқ ва бошлари юлинган янги олакулангларни олиб, сояда қуритилади ва гунафша ёғида эзилган ёки гунафша ёғида, ё зайтун ёғида қуюқлашгунча қайнатилади. Бу таркибни исталган жойга суртилса, у жойни қавартириб, кейин мўй ўстиради. Шунингдек,

«балозур асали» мўйни тўкилаётган жойларга суртилса ёки етмакни тухум ёғида янчиб, киши истаган жойига бир неча марта суртса, мўйни ўстиради.

Я н а б о ш қ а с и . Эшакнинг куйдирилган туёғи, куйдирилган шохларни сирка қўшиб суртилса, кучли [таъсир қилади]. Аммо чумоли тухумини бон дарахти ёғи билан қўшилса, у ҳам мўй ўстирувчи дорилардан бўлади, бироқ кўпчиликнинг фикрича, бу [мўй] ўсишига тўсқинлик қилади.

Уйларда бўладиган калтакесак ҳам тажрибадан ўтган [дорилардан] ҳисобланади, уни ўлдириб қуритилади ва ёғ билан эзиб суртилади. Фиръавн шишасини ҳам янчиб, оқ гулсапсар ёғи билан қўшиб ишлатилади. Улардан кўра енгилроқ дори: қалайдан ясалган *салло* тахтаси ва дагани олиб, икковининг ўртасига сочга ишлатиладиган маълум ёғ ёки мойни қўйиб то қалайнинг қуввати ёққа ўтганигача тахтага дагани ишқаланади ва шуни чапилади. Ўша жойга қайнатилган анжир баргини қўйиб боғланса ҳам бўлади; ана шу дори анча қувватлидир.

Яна: фундуқдан йигирма дона олиб, янчиладиган бўлгунча қовурилади, кейин турп ёғи билан қўшиб ишлатилади. Ёки баргизуб деб аталадиган ўтдан, эшак олати ва эшак талоғининг қовурилганидан ярим *ритлдан*, ладандан йигирма [уқия] вазнида олиб, ладанни шаробда эритгандан кейин ҳаммаси қўшиб ишлатилади.

Филагрый айтган дорилардан бири: ҳўкизнинг тузланган ёғидан тўқсон олти *дирҳам*, ишқор ва тоғ газатўти елимининг ҳар биридан ўн саккиз *дирҳам*, *муррдан* саккиз *дирҳам*, ладандан ҳам шунча, сунбулсочдан қирқ саккиз *дирҳам*, эшак олатидан қирқ саккиз *дирҳам* ва эшакнинг талоғидан олти *дирҳам* олиб, эшакнинг талоғи ва олати қовурилади ва майдаланади, бу таркибнинг ҳаммасини қора шароб билан қўшилади, кейин бошни қириб туриб уни суртилади ва суртилганча беш кун қўйилади. Кейин ювиб ташлаб, [касалга] икки кун дам берилади, сўнгра яна қайтадан ишлатилади. Агар бош яра бўлса, яраланган жойни ўрдак ёғи билан даволанади.

Қаритун [дориси]: олтига қуённинг қорнини олиб, яхшилаб қуритиб, лой билан сувалган сопол қозонда куйдирилади. Бунга жумрут баргидан ва мирта баргидан ўзига баробар миқдорда ва сунбулсочдан тўққиз *уқия* қўшилади; [ҳаммасини] иккинчи марта идишда куйдирилади. Сўнгра янчиб уч *ритл* айиқ ёғи ва шу

миқдорда турп ёғи билан аралаштирилади. Бу таркибни қозондан кўтариб олиб, керак пайтида хушбўй қилинган ёғ билан қўшиб ишлатилади.

Дафна меваси, мурч ёғи ва канақунжут ёғи — буларнинг ҳаммаси сочининг ўсишига ёрдам берадиган нарсалардандир. Яна бўйимодарон кулини эски зайтун ёғига аралаштириб ишлатилса, секин ўсадиган соқолни ўстиради. Седана кулини сув билан қўшиб ишлатилса ҳам шундай, у айниқса, қошни ўстиради. Яна қошга ишлатиш учун [дори]; икки дона ёнғоқни фақат янчиладиган бўлганича куйдирилади, кейин унга унчалик қаттиқ куйдирилмаган хурмо данагидан бир *миққол* ва мурчдан ўн беш дона қўшилади ва бу таркибни гул ёғи билан суртилади. Яна бўйимодарон кули куйдирилган фундуқ, ладан, олакуланг ва етмақларни олиб, бон дарахти ёғи билан ёғлоғида то қорайгунча қайнатилади. Бу таркибга ўзига баробар *ғолия* қўшилади ва керакли жойни ишқалаб туриб, сўнгра буни суртилади. Яна: сунбулсоч, мирта дони ва петрушка уруғини қорайгунча бир оз куйдирилади ва ҳаммасини айиқ ёғи ва турп ёғи билан қўшиб ишлатилади.

Қошни ўстирадиган дори: кундур елимидан тўрт *драхмий*, тимсоҳ тезаги, денгиз кирписининг тезаги ва тоғ газатўтидан бир *драхмийдан* олиб, буриштирувчи шаробда эзилади, айиқ ёғи билан қўшиб ишлатилади.

«Тулки касаллиги» ёки бошқа [касаллик] натижасида илгаритдан ёмон суратда тўкилган қош учун ишлатиладиган бошқа хил дорининг таркиби: дарманадан бир бўлак, денгиз кўпигидан саккиз бўлак, *фарфиюн* ва дафна мевасидан уч бўлакдан, ҳўл зифтдан тўрт бўлак олиб, зифтни гулсапсар ёғида ивителиди ва шу ёғда *фарфиюнни* ҳам эритилади, сўнгра бу ёғга ҳалиги бошқа дориларни аралаштириб [ишлатилади].

Шунга ўхшаш бошқа дори: қамишнинг илдизини куйдириб, ундан етти [бўлак], қурбақа кулидан беш [бўлак], таратизак уруғидан тўрт [бўлак], сирач илдизидан тўрт [бўлак] олиб, дафна ёғи билан эзиб ишлатилади.

МУЙ ОҚАРИШНИ КЕЧИКТИРУВЧИ НАРСАЛАР

Мўй оқаришини кечиктирувчи тадбирлардан бири унинг дастлабки сабабларига қарши чора қўриш, шунингдек, мўйнинг ўзига етказиладиган нарсаларни [яхшилашдан] иборатдир. Биринчиси, ҳар доим балғам

хилтини, айниқса, овқатдан кейин, қусиб ва ҳўқна қилиб бўшатиб туриш, дам олиб-дам олиб яна шу тадбирни қўллаш орқали бўлса, [иккинчиси], маъжунларни ва келгусида биз айтадиган мўйни қорайтирувчи дориларни истеъмол қилиш билан бўлади. Шу билан бирга, пишиқ ва яхши қон пайдо қиладиган яхши каймусли овқатларни мўътадил равишда истеъмол қилиш, масалан, қовурдоқ, қозон кабоби ва сих кабоблар, қовурилган нарсалар [ейиш керак]. Шўрва ва суюқ ошлар истеъмол қилинмаслиги керак; юқоридагиларни ҳам ҳазм қила олиш даражасида ейиш керак, асл қонда шудир, чунки ҳазм бузилса, қон ҳам бузилади.

Мизож жуда ҳўл бўлса, хардал, мурч, масаллиқлар, нонхўришлар ва *муррийдан* иборат иссиқ дориворларни, айниқса, наҳорга истеъмол қилиш, хардал билан қўшиб лавлаги истеъмол қилиш, озгина шаробнинг ёлғиз ўзини ичиш билан чекланиб туриш керак. [Мизожни] рутубатлантирувчи ҳўл мевалар, сабзавотлар, сут, балиқ, ҳалим, шовла [ейиш], кўп сув ичиш, томирдан кўп қон олдириш, [оқарган] мўйни юлиш, ҳаддан ташқари маст бўлиш, жинсий алоқани кўп қилишдан сақланиш лозим. Кофур, гул суви, ёсуман ёғи ва ёсуман сувини мўйга суртиб туриш лозим. Ичиладиган оддий ширин сувда кўп ювинмаслик керак, агар [бундай сувда] ювинилса ҳам дарров қуритиб, артиниш керак. Шу билан бирга, мўйни ювиб туриш унинг қувватини сақлайди, ювинганда ҳам Абу Жаҳл тарвузининг эти, седана, бутрақ ва ҳўкиз ўтидан ясалган ювувчи дориларни ишлатиш керак.

Балғам мўдасини қирқадиган ва мўй оқаришини кечиктирадиган маъжунлар ва дориворларга келганда, масалан, Қобул ҳалиласидан ҳар куни биттадан чайнаб ютиб турилади; бу, кўпинча, умр охиригача мўйни қоралигича сақлайди. Турли ҳалилалардан тайёрланадиган катта ва кичик *атрифуллар*, темир чиркидан тайёрланадиган маъжун ҳам шундайлардандир, бунга тилла қўшилса, яхшироқ бўлади.

Шу хилдаги дорилардан бири мана бу: қора ҳалила ва омиланинг ҳар биридан бир бўлакдан, балозурдан чиқариладиган асалдан ярим бўлак олиб сариеғ билан аралаштирилади ва асал билан қориб, сўнгра истеъмол қилинади. Бу жуда кучли доридир, уни ёмон таъсир кўрсатмайдиган миқдорда [яъни] оз-оздан истеъмол қилиш керак. *Анақардие*, *митридат* ва тарёк ҳам кучли дорилардандир. *Афъо* илонларнинг этларини ейишга,

одат қилинса, мўй қоралигини ва қувватини сақлаш мумкин.

Мўътадил, яхши маъжун таркиби: қора ҳалила, *биринж*, узун мурч, омила, — гоҳо узун мурч ўрнига темир чирки ҳам олинади, — ва шакарни олиб, шулардан *атрифул* ясалади. Бошқа бир яхши дори: занжабил, Қобул ҳалиласи ва узун мурчдан баробар бўлакларни олиб, маъжун қилиб истеъмол қилинади.

Яна бир бизга тегишли дори. Қобул ҳалиласидан йигирма *дирҳам*, темир чиркидан тўрт *дирҳам*, дарахт пўкагидан беш *дирҳам*, занжабил, узун мурч ва қалампирмунчоқнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан* олиб, асал билан қориштириб истеъмол қилинади.

Мўйни қорайтирувчи бу дориларни тўла бир йил истеъмол қилиш керак. Мўй қорайишини яхши кўрган киши шундай маъжунлардан ичганда то кун ярмигача сабр қилиб, кейин овқатлансин.

МУЙГА ИШЛАТИЛАДИГАН БЎЁҚЛАРНИНГ БАЕНИ

Гоҳо китобларда ёғларнинг баёни учраганда уларни бўёқлар деб гумон қилинади. Тажриба шуни кўрсатадики, хос дориларнинг қуввати устига ёғли нарсалар чиқса, улар билан мўйлар ўртасига парда пайдо бўлиб, дориларнинг қуввати мўйга ўтмай қолади ва ҳеч таъсир кўрсатмайди; лекин у дориларда кучли қувват ёки зўр хусусият бўлса, [таъсир кўрсатиши мумкин]. Кучли қувват темир занги, қўрғошин занги, ёнғоқ пўчоғининг сув қисми каби бўйаш хусусияти кучли нарсалардагина бўлади. Булар ва буларга ўхшаш нарсаларнинг қувватлари ёғларга қайта-қайта ўтказилса, шунингдек, сирка ва узум шароби каби ўтказувчи дориларнинг қуввати воситачилик қилса, бирор нарса [юз бериши] мумкин.

Ёнғоқ илдизларидан бирини эрта баҳорда кесиб олиб, ёғ солинган шишага солиб қўйилса, сўнгра иккаласини бир ерга кўмилса, ёнғоқ илдизи шишадаги ёғни сўриб олади, кейин кузда қайтариб ўздан чиқариб ташлайди; шунда сўриб олинган ёғнинг кўп қисми шишага қайтиб чиқади ва у бўёқ бўлади. Шу гапнинг ўғри эканига гувоҳлик бераётган кишиларни мен кўрганман ва эшитганман. Бу хилда фойда етказадиган ва таъсир кўрсатадиган нарсаларнинг кўпчилиги қайта-қайта қўллаш натижасида таъсир кўрсатади.

Мўйни бўйайдиган бўёқ уч хил: қорайтирувчи, қизғиш қилувчи ва оқартирувчи. Биз қорайтирувчи яхши дорилардан бир қанчаларини баён этишга бошлаймиз.

Хина ва ўсмага келсак, булар [дориларнинг] асоси эканлиги тўғрисида ҳамма одамлар бир фикрдадир. Улар мўйларнинг турлича қобилиятига қараб турлича таъсир кўрсатади. Одамлар хина ишлатиб, кейин уни ювиб ташлаб, ўсма ишлатадилар. Ҳар иккаласини ҳам [қўйгандан кейин] анчагина вақт ушлаб турадилар, қанча кўпроқ ушланса, шунча яхши бўлади.

Баъзилар ҳар иккаласини бирга ишлатадилар. Баъзи кишилар эса фақат хинани ишлатиб, унинг сарғиш қилиб қизартиришига рози бўлиб тура берадилар. Баъзилар эса фақат ўсмани ишлатиб, унинг товусранг қилишига қаноат қиладилар. Яхши ҳинд ўсмаси мўйни тез бўййди, лекин жуда товусранг ва қизғиш қилади, кермон ўсмаси эса камроқ ва кечикиброқ бўййди, аммо у мўйни [табиий] қоралигига мойил қилиб бўййди ва унда товусранглилик кўп бўлмайди. Ўсма рангининг мўй рангига қайтишини хоҳлаб, мўйнинг қизғиш бўлмаслигини ва ялтираб турмаслигини истаган киши, гарчи хинадан олдин ўсма ишлатган бўлса ҳам, ўсма устидан яна бир мартаба хина ишлатсин, у товусранглиликни кетказади ва мўй рангини [аслига] қайтаради. Бироқ аввалги бўёқдан кейин ишлатилган хинани узоқ тутиб туриш керак эмас, балки тезда ювиб ташлаган яхши.

Баъзи кишилар иккаласини татим суви ва анор суви ёки қатиқ суви билан қўшадилар, ёки иккаласини қурт ва ёнғоқ пўстининг суви билан таркиб қиладилар; буларнинг ҳаммаси [мўйни қорайтиришга] ёрдам беради. Баъзи кишилар [ўсма билан хинага] куйдирилган қўрғошин ва оҳак солиб, уларни то ичига солинган юнг қораядиган бўлгунча қайнатадилар ёки офтобга қўйиб қўядилар. Бу ҳам яхши бўлади. Агар бўёққа бир *дирҳам* қалампирмунчоқ қўшилса, у жуда қорайтиради ва бўёқнинг мияга зарар етказишига йўл қўймайди.

Кўпчилик истеъмол қиладиган, лекин аввалгидан кўра камроқ ишлатиладиган бўёқ куйидагичадир; мозини олиб, унга зайтун ёғи суртиб куйдирилади. Уни сирти лой билан [сувалган] қозонда куйдириш яхшироқ, уни қорайиб янчиладиган даражага боргунча куйдирилади холос, бироқ бундан ортиқ куйдириб юборилмасин. Шу [куйдирилган мозидан] йигирма *дирҳам*, куйдирилган мисдан ўн *дирҳам*, аччиқтошдан икки *дирҳам*,

андарон туздан бир *дирхам* олиб, шу таркибдан бӯёқ ясалда, мўйни кетмайдиган қилиб қорайтиради.

Гоҳо куйидаги таркибдаги бӯёқ ишлатилади: мозадан бир *ритл* олиб, унга зайтун ёғи суртилади ва ёрилгунгача қовурилади. Куйдирилган мис, аччиқтош ва қатиронинг ҳар биридан ўн беш [*дирхам*] ва туздан етти *дирхам* олиб, ҳаммасини яхшилаб янчилади ва иссиқ сув билан қориштириб мўйни бўялади, [сўнгра] уч соат қўйиб қўйилади. Баъзан бу таркибга хина ва ўсма ҳам аралаштирадилар.

Бундан кейинги машҳур бӯёқ шуки, оҳак, куйдирилган қўрғошин, ейиладиган кесак ёки Хузистон кесаги, ёки қимулиё лойи, ёки бошга ишлатиладиган лой турларининг қайси биридан бўлса ҳам, баробар бўлақлар олинади ва уларни [одатда] бӯёқ дорини қориштирадиган йўсинда сув билан қориштирилади, буни ишлатганда унинг устидан лавлагги барги қўйилади. Бу таркибдаги муҳим иш куйдирилган қўрғошиннинг яхшилаб янчилишидир. Агар бу таркибнинг суви хина ва ўсмани сувга солиб, қайта-қайта қайнатиш ёки қуёшга қўйиш орқали тайёрланган сув бўлса, яхшироқ бўлади. Лекин у олти соатга яқин туриши ва унинг рутубати сақланиши керак.

Яна; хина, ўсма, куйдириб сурмадай қилиб янчилган қўрғошин, оҳак, қовурилган мози, куйдирилган мис, аччиқтош, [тоза] лой, катиرو ва қалампирмунчоқлардан бир хил миқдорда олиб, шу таркиб билан мўйни бўялади.

Китобларда баён қилинган мўйни қорайтирувчи бӯёқлардан яна айримларини — кўнгил кўтарадиган ва ишончлисини шу ерда айтиб ўтаман.

Яхши бӯёқнинг таркиби. Хинадан бир бўлақ, ўсмдан икки бўлақ, куйдирилган мис, аччиқтош, андарон тузи, қовурилган мози ва темир чиркидан баробар бўлақларни олиб, сирка билан янчилади ва ачигунича қўйиб, [сўнгра] ишлатилади.

[Китобларда] баён қилинган дорилардан бири мана бу: темир чиркини олиб, уни узум сиркасига [солинади, шунда] сирка темир чиркидан тўрт энлик кўтарилиб туриши керак; уни шу сирка ичида қаттиқ янчилгандан кейин ярми қолгунгача қайнатиб, сўнгра ҳаммаси зангга айланиб кетгунгача икки ҳафта қўйиб қўйилади. Кейин темир чирки миқдорида қора ҳалиладан олиб янчилади ва ўша сиркага солдилади ва сирка дуриб таркиб халуқга ўхшаб қолгунгача қайнатилади.

Кейин у таркибни ёққа чўмдирилиб, то *Ғолияга* ўхшаб қолгунча қайнатилади; агар истасанг, буни хушбўй қилишга ҳам ишлатсанг бўлади. Бу таркиб ёғли бўлиб туриб ҳам мўйни бўяйдиган бўлса, у фақат темир зангининг қуввати туфайлигинадир.

Яна кумушнинг сиркада қаттиқ қайнатилган чирки мўйни қорайтирувчи кучли дорилар жумласидан саналади. Аммо, менимча, сирка ўрнига норанж ёки лимон суви ишлатиш, қайнатиш ўрнига маълум муддат уларнинг иккаласидан бирига [кумуш] чиркини солиб қўйиш маъқулоқдир. Яна айтишларича, бир идишга бир қатор лола ва бир қатор аччиқтош ҳамда гальбан елими ва омила шираси солинади; лоланинг бир *ритлига* бу икаласидан икки *уқиядан* солинади; кейин бу таркибни гўннга кўмиб қўйилса, у эриб бӯёққа [айланади]. Айтишларича, яна арпа ўсимлигини бошоқ олишдан олдин ўзининг ярмига баробар аччиқтош билан бирга шишага солиб гўннга кўмиб қўйилса, ҳаммаси қора сув бўлиб, чапланганда мўйни қорайтирувчи таркибга айланиб қолади. Шунингдек, айтишларича, ҳўл қовоқни палагида эканида юмалоқ қилиб кесиб олиб ичидаги нарсаси чиқариб ташланса, кейин ичига туз ва бир оз темир чирки солиб, кесиб олинган пўчоғини қайтадан ўрнига қўйиб лойлаб қўйилса ичида бор нарсанинг ҳаммаси бўяйдиган қора сув ёки сиёҳга айланиб қолади.

Айтишларича, ковул баргини эзиб сут билан, айниқса, хотин сути билан учдан бирига келгунча қайнатилса ва бутун кеча қўйиб қўйилса, яхши бӯёқ бўлади. Менинг фикримча, бу таркиб мўйни сақловчи дорилар жумласидан деб ҳисобланиши дурустроқдир. Ҳолбуки, Жолинус бунинг бӯёқлигини уқтиради.

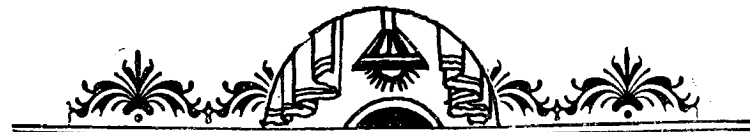
[Жолинусининг] айтишича, ёнғоқ дарахтида узумнинг боши сингари бўлиб турадиган гулларни олиб, зайтун ёғи билан эзилади ва бунга бир оз янги мум қўшиб [мўйга] суртилади; баъзиларнинг айтишича, бунга эчки тезағи аралаштирилса, яхши бўлади. Яна айтишларича, Бобил толи илдинининг пўстини зайтун ёғи билан эзиб у билан мўй ёғланса, у мўйни қорайтиради; фикримча, агар бу ҳам мўйни бўяйдиган бўлса, унинг таъсирини зайтун ёғи кучсизлантиради агар зайтун ёғи ўрнига сув ишлатилса, яхшироқ бўлади. Бавлуснинг қуйида келтириладиган фикри тўғрисида ҳам менинг сўзим ана шундайдир, у бундай дейди: «Лола баргини зайтун ёғида *Ғолия* каби бўлганича эзилса, у бӯёққа айланади». Агар бунда бирор маъно бўлса, шу таркибда аччиқтош

га ўхшаб чуқур сингдирувчи бирор нарса бўлиши керак. Шунингдек, ўсимлик ёғини ёнғоқ пўсти билан ишлаш ва уни ёнғоқ пўсти сувида қайнатиш ҳамда бунга озгина аччиқтош қўшиш ҳақидаги сўз ҳам шундайдир; буларнинг ҳаммасини мен кучсиз [дорилардан] деб ҳисоблайман. Ўсимлик ёғини лола сувида то сув йўқ бўлиб кетгунигача қайнатиш ҳақидаги [фикрим] ҳам шундай. [Табибларнинг] кунжут ёғини олиб, унга ўзининг учдан бирича омила солиш ва аста-секин бирор соат қайнатиб тинитиш, бу таркибнинг ҳар бир *ритли* учун чорак *ритл* қўрғошиннинг юпқа парчаларини қўшиб, сўнгра қўрғошин эриб кетмаслиги ва ёғ ёнмаслиги учун секин-аста қайнатиш ва доимо кавлаб туриш, кейин уч кун ўз ҳолига қўйиб, сўнгра ишлатиш керак, деган сўзлари ҳам [юқоридаги гапларга ўхшайди]. Мен айтаманки, ана шу таркибдан [бирон натижа] кутиш мумкин, айниқса, унга аччиқтош қўшилса, [бўяш мумкин].

Яна айтишларича, бон дарахти ёғини норжил ичига солиб, сўнгра устини яхшилаб лойлаб, эҳтиёт билан тандирга қўйилса, бу ёғ бўёққа айланади; бироқ бунинг мўй оқаришига тўсқинлик қиладиган дорилардан саноалгани афзалроқ.

Айтишларича, майизнинг уруғини тозалаб сурмадек қилиб, яхшилаб янчгандан кейин кунжут ёғига чўмдириб, бир ой гўннга кўмиб қўйилса, у бўёққа айланади ва ранги кетган мўй учун яхши [дори] бўлади. Лайлак тухумининг кучли бўёвчи нарсалардан бири экани тўғрисида ҳамма табиблар [бир фикрга] келганлар, тўғроғ тухуми ҳам шундай.

Бизнинг замонамизда, Тангри руҳингни пок қилгур подшоҳ Шамсуддавланинг ҳаёт экан пайтида, тасодифан қуйидаги ҳодиса юз берди: унинг қоплонларидан бири ёнида ухлаб ётган қоплонбоқарнинг соқолидан бир қисмини ўз ахлати билан булғаб қўйган, шунда унинг соқоли қорайиб қолган.

ТЕРИ РАНГИНИ ЎЗГАРТИРАДИГАН САБАБЛАР

Ранг қуёш ёки совуқ, ё шамол, ёки [баданнинг] қуриши ва кам ювиниш, ёки шўр нарсаларни ейиш ёки қоннинг савдо қилтига айланиши сабабли ҳам қораяди, шунингдек, [ранг] сарғаяди.

РАНГЛИ РАВШАН ВА ҚИЗИЛ ҚИЛИБ ҲАМДА ЕНГИЛГИНА ТОЗАЛАБ, ЧИРОЙЛИ ҚИЛУВЧИ НАРСАЛАР

Билгинки, ҳар қачон қон ва руҳ тери томонга ҳаракат қилганда, бу нарса терини равшан, тоза ва қизил қилади. Бунга енгил тозалаш хусусияти бўлган нарсалар ёрдам беради; улар терини юпқалаштириб, тери юзасида ўлиб қолган нарсаларни латиф равишда шилиб олади; айниқса, уларда бўяш хусусияти бўлса, шундай қилади. Шуларнинг ҳаммаси билан бирга иссиқдан, совуқдан ва шамоллардан сақланиш керак.

Қонни тери томонга ҳаракат қилдирувчи нарсалар тўрт йўл билан ҳаракат қилдиради. [Шу йўллардан] бири қон, айниқса, суюқ қон туғдиришдир, чунки яхши қон туғилиб кўпайса ва баданга тарқалса, ҳамма жойга етиб боради. Яна бири қонни тозалаш, бошқа бири қонни сиртга қараб қўзғатиб ва унинг йўлларини очиб баданга тарқатиш ва ёйиш, яна бири қонни мажбурий равишда ичкаридан сиртга қараб тортишдир.

Биринчи йўл билан рангни чиройли қилувчи нарсалар; улар, масалан, нўхат ва илитилган тухум, гўшт сели ва хушбўй шароб истеъмол қилиш ҳамда анжир ейишдан иборат; [анжир] терига қараб ҳайдаладиган суюқ қон пайдо қилади ва шу сабабли семиртиради. Қасалдан янги турган кишининг ранги хунуклашиб кетиб, уни аввалги рангига қайтармоқчи бўлинса, унга анжир ва думбул хурмо фойда қилади: бу иккаласи ҳам латиф қон билан туғма ҳарорат-

ни кўпайтиради. Бир неча кун кетма-кет наҳорга шароб ва сут ичиш бу ҳақда синалган тадбирлардандир.

[Қонни] тозалаш йўли билан [рангни чиройли] қиладиган нарсалар, масалан, давомли суратда ишлатиладиган кичик *атрифул* ва ҳалила [мураббосидир]. Кобул ҳалиласи *атрифулдан* кўра кучлироқ.

Қонни баданга ёйиб тарқатиб [рангни чиройли] қилувчи нарсалар, масалан, ангуза, мурч, тўпалоқ ва қалампирмунчоқни овқатга қўшилса, [рангни чиройли қилади]; заъфарон ҳам шундай, бироқ заъфарон, айниқса уни шийнига солиб ичилса, қонни ҳам бўяйди. Унинг бир ичими бир *дирҳамгача* бўлади. Зуфо ҳам шулар жумласидандир; зуфодан икки *дирҳам* ва заъфарондан ярим *дирҳам* олиб, шакар билан ичилади.

Игир ҳам рангни чиройли қилади. «Барбар ўйинчоғи»ни бир *дирҳамдан* икки *дирҳамгача* турли толқонларга яхши қориштириб ичилса ҳам, шундай таъсир қилади; ёмон алангаланиш пайдо қилмаслиги учун [уни толқонларга аралаштирилади]. Сабзавотлардан турп, гандано, пиёз, айниқса, карам, — уни доимо еб туриш, — ва саримсоқ шу хил [таъсир кўрсатади].

Иш ва [руҳий] ҳаракатлардан аччиғланиш, ғазабланиш, жанжаллашиш, мўътадил бадантарбия, кураш тушиш; шунингдек, шодлик, ўйин-кулги, ашула ва куйлар каби ёқимли иш ва амалдор бўлиш, пок ва хушчақчақ кишилар билан ўтириш ҳамда мусобақа, пойга, хўроз уриштириш ва бошқаларда баҳслашув билан бўладиган турли жанжалларни тамоша қилиш рангни қизартиради.

Ташқаридан туриб қонни тортиш ва тозалаш орқали рангни яхшиловчи нарсалар: пўсти ажратилган боқила уни, арпа уни, ёввойи ясмиқ уни, буғдой уни ва крахмал, айниқса, нўхат уни, шунингдек, ясмиқ уни, гуруч уни, балиқ елими, гулсапсар илдизи, ладан, анжир, кундур елими, мастаки ва унинг ёғи, тухум пўчоғи, садаф гўшти, муқл, куйдирилган қўрғошин, қўрғошин упаси, фил тиши қипиғи, чириган суяклар ва маҳлабдан тайёрланиб чапиладиган ва ювиладиган дорилардир. Хушбўй рўяч, ширин ва аччиқ бодом, бодринг ва қовун уруғлари, Рум исмалоғи, қовоқ ва таратизак уруғи ҳам бу жиҳатдан кучли дорилардир. Юзга ҳар кун крахмал ва катирони сут билан суртиш ҳам, кўпинча, юзни тозалатишни қилади; тунбош шираси, махсар, янги соғилган сутлар, дил-ҳил қилиб қайнатилган бузоқ туёқларининг қай-

натмаси, садаф гўштининг қайнатмаси, тухум оқи, сарик йўнғичқа қайнатмаси ва қашқарбеда қайнатмаси ҳам шундай.

Юз ювиладиган яхши дори: пўсти ажратилган боқила, ёввойи ясмиқ, Миср боқиласи, турп уруғи, пўсти ажратилган қовун уруғи, нўхат ва крахмалдан олиб, ювиладиган дори ясалади.

Яхши суртма дори. Боқила уни ва арпа унининг ҳар бирдан бир бўлак, нўхат унидан бир бўлак, пўсти ажратилган ясмиқ, катиरो ва крахмалнинг ҳар бирдан ярим бўлак, қовун уруғидан икки бўлак ва заъфарондан бўяш учун етарли миқдорда олиб, шу таркибни кечаси юзга суртилади, кундуз кун қовун пўчоғи қайнатмаси, гунафша қайнатмаси ва шунга ўхшашлар билан ювиб ташланади.

Бошқа хил суртма. Ширин бодом, катиро, араб елими, боқила уни, гулсапсар илдизи ва балиқ елимидан баробар бўлаклар олинади, елимни ҳаммасига етарли миқдордаги сувга солиб эритилади, сўнгра шу

Яна бошқа суртма. Боқила, арпа ва нўхат унлари ва кепаксиз буғдой унини олиб, тухум оқи билан қўшиб суртилади. Тоғ пиёзи, пиёз, бурақ, асал билан қўшилган жувона, қаврак елими ва бобуна ёғи кучли тозаловчилардандир. Хўл *майға* елими ҳам жуда фойдалидир, зирних, калтакесак тезаги ва наргиз илдизи ҳам шундай [таъсирга эга].

Кучли суртма. Махсар сувини олиб қуюлғунига қадар қайнатилади, сўнгра шу қайнатмадан бир *уқия* миқдорда олиб, унга қуйидаги дориларни суюқ суртмани аралаштиргандек аралаштирилади; чумчуқ тезаги, Миср боқиласининг уни, нўхат уни ва пўсти ажратилиб янчилган қовун уруғлари, буларни бир-бирига қўшиб юқоридаги қайнатмага аралаштирилади.

ТЕРИНИ ҚУЕШ, ШАМОЛ ВА СОВУҚДАН САҚЛАШ

[Бунинг учун тухум оқи ёки араб елимининг ивитамағи, ёки мумравғани суртиш керак. Ёки сувда ивйтиб, сузиб олинган кепаксиз ноннинг увоқларини олиб, тухум оқи билан аралаштирилади ва уни юзга суртилади.

БАДАНГА СОЛИНГАН НАҚШ ВА УНИ ЙУҚОТИШ

Гоҳо бундай нақшга биз қизил сепкил бобида айтиб ўтган иккала дори қўйилади. Баъзан ўша жойни табиий сода билан ювиб ташлаб, устига бир ҳафта давомида

сақични боғлаб қўйиш, сўнгра ечиб туз билан яхшилаб ишқалаш кифоя қилади. Нақш ва у билан нақшнинг қоралиги кетгунигача сақич қўйиш тадбири қайта-қайта қўлланила беради. Бундай тадбирлар фойда қилмаса, нақш соладиган игналарни санчиб, яра қилиб, еб юбориши учун балозур томизилади.

БАҲАҚ, ВАЗАҲ ОҚ ВА ҚОРА ПЕСЛИК

Иккала баҳақ билан ҳақиқий оқ песлик ўртасидаги фарқ шундаки, иккала баҳақ терида бўлиб, чуқур ботса ҳам оз ботади, песлик эса тери ва гўштга то суяккача ўтади. Ҳаммасига умумий сабаб ўзгартирувчи қувватнинг заифлиги бўлиб, у [озуқани] мослаштириб ўзгартира олмай қолади. Иккала баҳақда модда суюқроқ, ҳайдовчи қувват эса кучлироқ бўлади ва у моддани тери юзасига ҳайдайди. Песликдаги модда қуюқ, ҳайдовчи қувват эса кучсиз бўлиб, модда ичкарида ўрнашиб қолади ва ичкарисига ўтган нарсанинг мизожини бузади; натижада модда ичкарида кўпроқ ёпишиб қолади ва ўзгартирувчи қувват уни мослаштириб ўзгартира олмайди, бу маъноларни қувватлар бобида билдинг.

Модда ўрнашиб олганда ўзига келаётган озукни ўз табиатига айлантиради; агар келаётган озик жуда яхши бўлса ҳам, шундай қилади. Худди, шунингдек, яхши мизож бузуқ моддани яхши ва мослашган моддага айлантиради. Бу эса дарахтлар бир жойдан бошқа жойга кўчирилганда уларнинг меваси заҳарликдан ейиладиган ҳолатга ва ейиш мумкин бўладиган ҳолатдан заҳарли ҳолатга ўтишига ўхшайди. Чунончи, Жолинус ва бошқаларнинг айтишича, лабах деб машҳур бўлган дарахтнинг меваси Эронда заҳарли эди, уни Мисрга кўчирилгач, унинг меваси ейиладиган бўлиб қолди. Шунингдек, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ранглари ҳам мамлакатларга қараб ўзгаради. Шунга ўхшаб, аъзоларга қараб моддаларнинг ҳам ўзгариши эҳтимолдан узоқ эмас, чунки [аъзолар] моддалар учун гўё мамлакатлардир. Аъзо балғам мизожли бўлиб, эти садафлар эти каби бўлса, тоза қонни ўзининг балғам мизожига ва оқ рангига айлантиради.

Иккала баҳақ ўртасидаги фарқ шуки, уларнинг бири савдо моддаси сабабли, иккинчиси эса хом балғам сабабли вужудга келади.

Қора песлик деб аталадиган [касалликка] келсак, бунинг оқ песликка нисбати қора баҳақнинг оқ баҳаққа

нисбий каби эмасдир; балки бу оқ песликдан тубдан фарқ қилувчи бир касалликдир. Қора песликни пўст ташлайдиган темиртки деб аталади, бу [темиртки] жуда дағал ва балиқ сингари тангали бўлиши билан бирга терида юз берадиган сополсимонлик ҳамдир; унда қичиш ҳам бўлади. Бунинг [сабаби] савдо хилтидир. У хилтни тери ўзига ёндош турган жисмдан рангга таъсир қилиш даражасидан ортиқроқ равишда сўради; бу мохов касаллигининг бошланишидир. Бу [касаллик] ёмонлиги ва узоққа чўзилиши билан бирга узоққа чўзилган баҳақ сингари тузалмас ҳамдир. Бироқ у оқ песликдан кўра бежавотир. Буларнинг ҳаммасининг сабаблари маълум.

Билгинки, песлик гоҳо қортиқлар ишлатгандан кейин уларнинг изларида пайдо бўлади ва шу жўйларда кўпаяди. Чунки қон билан бирга рутубат ҳам тортилади; қортиқ сўрган пайтда қон рутубат билан бирлашмай терида қолади. Яна бир сабаб шуки, жароҳатланган тери заифлик қилиб, ўз ишларини тўла бажара олмайди.

БЕЛГИЛАР

Қора баҳаққа келсак, уни ажратиш қийин эмас; оқ баҳақ деб аталадиган вазаҳ билан ёмон песлик орасидаги фарқни эса [ажрата билиш] қийиндир. Бу икковининг ўртасидаги фарқлардан бири мўйнинг вазаҳ устида [бошқа] мўйлар рангида қора ёки қизғиш бўлиб ўсишидир; песлик устида эса мўй фақат оқ бўлиб ўсади. [Песликда] тери баданнинг бошқа жойларидаги терига қараганда пастроқ ва чўкканроқ бўлади, баъзан вазаҳда ҳам бу ҳол юз беради, лекин у жуда кам учрайди. Яна [бир фарқ шуки], игна санчилганда вазаҳдан қон чиқади, песлик жойдан қон чиқмайди, балки сувсимон рутубат чиқади, бу тузалмайди. Яна: ишқалаганда қизарса, унинг соғайишига умид бор ва у баҳақ бўлиши мумкин. Қизармаса, у ёмон хили бўлади. [Қора баҳақ] билан қора песлик ўртасидаги фарқ пўст ташлаш, пўстнинг танга-танга ва сополсимон бўлишидир; бу ҳолатлар қора баҳақда бўлмайди. Кейин қора песлик ҳам бир хил бўлмайди; унинг баъзиси дағал ва баъзиси силлиқ бўлади. Иккала оқ [доғ]нинг ҳам силлиқ хили ёмондир; иккала қора [доғ]нинг силлиқ хили бежавотирроқдир, чунки бу баҳақдир. [Қора песликнинг] баъзиси бадан рангидан жуда узоқ, баъзиси ба-

дан рангига яқинроқ бўлади, буниси бехавотирдир. Чуқур ўрнашиб қизармайдиган ва қонамайдиганининг ёки жуда кенгайиб кўпроқ жойни оладиганининг соғайишига умид йўқ. Ҳар доим кўпайиб турадигани ҳам тузалмайди, чунки унинг мизожи кучли бўлиб, яқин келган моддани ўзига мослаштира беради. Шунинг учун бу хили жуда ёмондир.

ҚОРА БАҲАҚНИ ДАВОЛАШ

Агар бунда қон кўп бўлса, дастлаб томирдан қон олиш, куйган хилтни ва савдо хилтни девпечак ва дарахт пўкаги, қора ҳалила, чилпоя ва Рум райҳони қайнатмаларига майиз, анжир ва шуларга ўхшашларни қўшиб ишлатиб бўшатиш керак. Арман тоши ва ложувард [қора баҳақ] дориларига қўшилса, ўткир дори бўлади. Оқ харбақни *Лугозиё иёражи*, *Руфус иёражи* ва бошқалар билан ҳам [бўшатилади]. Девпечак қўшилган оғиз суви бўшатувчи мулойим дорилардандир: ҳар куни бир *дирҳам* девпечакни бир коса оғиз сувига солиб ичилса, аста-секин бўшатади. Гоҳо яхши каймусли овқатларни истеъмол қилиш, ҳаммомга тушиб туриш ва девпечак қўшилган *атрифулларни* ичиб туриш ҳам фойда қилади.

Қора баҳақ ҳамда қора песликка қарши фойдали элаки дори. Қора ҳалила, омила ва седананинг ҳар биридан бир бўлакдан, беклар ўтидан бир ярим бўлак олиб, бу таркибдан ҳар куни эрталаб уч *дирҳам* ва кечқурун уч *дирҳам* ичиб турилади. Агар [дори] бадани қиздирса, бир неча кун ичмай қўйиб, сўнгра яна ичила бошланади.

Агар ундай беморларнинг талоғи бузилган ва савдони тортишда занфлашган бўлса, уни тузатиш билан шуғулланиш керак. Шундан сўнг пўстни кўчириб, кучли тозаловчи ва соғлом қон тортувчи дорилар ишлатилсин. Суви қаварчиқ пайдо бўлса, тери тушиб кетгунигача беморга дам берилсин; кейин зарур бўлса, тери тушиб кетгунигача беморга дам берилсин; кейин зарур бўлса, [дорини] қайта ишлатилсин. Баъзан у дорининг қаварчиқ пайдо қилишига йўл қўймасдан ачиштирганда [ачиштириш] босилгунча дорини олиб қўйиб, сўнгра яна қайтадан ишлатила беради.

Бу дорилар тоғ газгаўтининг елими, мурч, хардал, индов, *яттуъ* сути, чакамуг, сириқ, турп уруғи ва ковул алдизининг пўстидир. *Баҳақ* ва песлик касалликлариди

айқтовоннинг суюқ суртмаси ҳам фойда қилади, у қонни қаттиқ тортади. Чириган суяклар, деворлардан топиб олинган эски данаклар ва яра изларини кетказиш бобиди айтилган ҳамма тозаловчи кучли дорилар ҳам [шундай], тунбош суви ва Абу Жаҳл тарвузи қайнатмаси суюқ суртма тайёрланадиган сувлардир.

Яхши суртманинг таркиби. Турп уруғини олиб, етмак билан қўшиб янчилади ва ҳаммомда қора баҳаққа суртилади. Яна турп уруғи ва хардал уруғини олиб, сиркада қайнатилган анжир билан қўшилади.

Яхши суртма таркиби. Қовурилган седана ва Эрон чикамуғининг ҳар биридан ўн [*дирҳам*], аччиқтош ва санонинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, зок ва мазининг ҳар биридан икки *дирҳамдан* ва қовурилган сириқ уруғидан беш *дирҳам* олиб, ўткир сирка билан суртилади. Кейин агар бирор из пайдо бўлса, унга хотин сути билан чора қилинади.

Қора, қизил ва бошқа хил сепкиллар бобиди айтилган ҳамма кучли суюқ суртмалар ҳам қора баҳаққа қарши фойда қилади.

ВАЗАҲ ВА ПЕСЛИКНИ ДАВОЛАШ

Бирор кучли сабаб тақозо қилмаса, томирдан қон олишдан ва ҳаммомга тушишдан сақланиш керак, лекин аҳёнда бир наҳор вақтида ҳаммомга тушиш мумкин; шароб ичишдан ҳам сақланиш керак, лекин шаробнинг ёлғиз ўзини ичиш мумкин. Беморнинг бадани тоза бўлса, ҳаммомда терлаш унга фойда қилади. Бундай бемор қусиш тадбирини ҳам ишлатсин. Агар бадан тоза бўлмаса, балғамни бўшатувчи дориларни, сўнгра сийдикни юргизувчи ва ички сурувчи катта *иёражларни*, айниқса, таркибига Абу Жаҳл тарвузи эти қўшилган *иёраж* ва шунга ўшаш ҳаб дориларини истеъмол қилиш керак. *Иёражларни* ҳалила, девпечак, чилпоя, майиз ва туз қайнатмасига солиб ичилади. *Вазаҳ* ва песликни келтириб чиқараётган хилтни бўшатишда Нил ўсимлиги уруғининг ажойиб хусусияти бор.

Абу Жаҳл тарвузи эти билан тайёрланган *иёражи* *дирҳам* ёки мана шу таркибдаги дори ундай беморларга фойдаландириш суртилари дандир: Хитой дорини, сунбул, баъзан дарахтининг чўплари, мастаки, туёғўт, заъфарон, *робам*, сув ялғиз ва Абу Жаҳл тарвузи этининг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, сабрдан ўн саккиз *дирҳам*

олинади. Бунинг бир ичими бир *дирҳам* ёки бир *мисқол* бўлиб, асал *сиканжубини* ва *иссиқ сув* билан ичилади.

Яна бир мувофиқ сурги дори: ҳалила ва омиладан бир бўлакдан, турбуддан уч бўлак, — ҳар бир бўлак, бир *уқиядан* бўлади — ва каллақанддан ярим бўлак олиб, иссиқ сувда эритиб, қиём қилинади ва юқоридаги дориларни шунга қориштирилади. Бунинг бир ичими уч *дирҳам* ёки бир *мисқолдан* беш *мисқолгача* бўлади. Мен бу таркибга бир бўлак занжабил қўшишни яхши деб ҳисоблайман.

Атрифул маъжунлари ва шу таркибдаги *жуворишнлар* истеъмол қилинади: қора ҳалила ва оқ кундур елимининг ҳар биридан бир бўлак, занжабилдан чорак бўлак олиб, майиз асали билан қориштирилади; бундан ҳар куни бир *фундуқ* миқдорда истеъмол қилинади.

Яна: қора ҳалила, омила ва седанадан баробар бўлакларни ва беклар ўтидан бир ярим бўлак олиб, бу таркибдан ҳар куни уч *дирҳамдан* ичилади; [баданни] қиздириб юборса, ичилмай қўйилади.

Яна: игир, узун мурч, Кобул ҳалиласи, мастаки, кундур елими, седана ва дафна мевасини олиб, шу таркиб миқдоридаги асал билан қориштирилади. Бунинг бир ичими икки *дирҳам* бўлади. «*Китоб ул-ихтисорот*»да айтилган дорилардан қаттиқ қовурилган буғдой толқони истеъмол қилинади. Агар қайтадан қовуришга эҳтиёж тушса қовурилади; унинг орқасидан ярим *уқия* набат *муррийсини* ичиб то куннинг ярмигача ташналикка чидаб турилади.

Беклар ўти ёки унинг уруғини шароб билан ичилса, бу бобда ажойиб хосиятли дори бўлади. Ток новдаларининг нордон ва ширинликда ўртача ширасидан ҳар куни бир қадаҳ ичиб турилса, псликни кўчириб туширади ва унинг кўпайиб кетишига тўсқинлик қилади. Тарёк ичиш ва *афъо* илонларнинг этларини ейиш бу касалликда жуда фойдалидир, *афъо* илонларнинг қулчалари ҳам шундай.

Маъжунлар, *атрифул* ва сурувчи дорилардан бири мана бу: беклар ўти уруғидан бир бўлак, қичитқиўт уруғидан ярим бўлак ва сабрдан чорак бўлак олиб, ҳаммасини асал билан қўшилади. Унинг бир ичими уч *дирҳам* бўлиб, муттасил истеъмол қилиб турилади. Баъзи кишилар бу таркибга игир ва девпечак ҳам қўшадилар.

Яна: икки *дирҳам* калкалонаж, бир *дирҳам* қора

ҳалила ва икки *донақ* девпечак таркибини йил бўйи ичилади. Шунга ўхшаш, лекин ундан кўра кучлироқ ва фойдаси кўпроқ ва бир йил [муттасил] ичилиши зарур бўлган дорилардан: игирдан олти *дирҳам*, Кобул ҳалиласи ва чилпоянинг ҳар биридан ўн *дирҳам*, сариқ ҳалиладан ўн беш *дирҳам*, *иёражи фикродан* йигирма *дирҳам*, ҳинд тузидан етти *дирҳам*, беклар ўти уруғидан йигирма *дирҳам*, назла ўтидан ўн *дирҳам*, турбуддан эллик *дирҳам*, Абу Жаҳл тарвузи этидан йигирма *дирҳам*, дарахт пўкагидан беш *дирҳам* ва *сақмуниёдан* саккиз *дирҳам* олиб, какликўти асали билан қориштирилади. Бунинг бир ичими бир *мисқолдан* икки *мисқолгача* бўлади.

Ал-Киндийнинг шу тарздаги дориси: индов уруғидан саккиздан бир *келича*, беклар ўти ва Суқутра сабрининг ҳар биридан уч *дирҳамдан* олиб, [ҳаммасини] бир ярим *ритл* асалга қўшиб қуюлтирилади. Бунинг бир ичими ҳар куни овқатдан олдин керакли миқдорда бўлиб, толқон қўшиб ичилади. Унинг кетидан уч хўплам *муррий* хўпланани. Бошга гунафша ёғи ва гул ёғи суртилади, ундан кейинги овқат қайнатма шўрва бўлади. Доимо ҳар куни кичик бир ичимдан — ярим *дирҳам* ва ундан камроқ миқдоргача *луғозий* ва *тиёдаритус* истеъмол қилиш гоҳо мумкин бўлади.

Баъзилар пс бўлган жойни доғлаб фойдаланганлар ва бу касалликдан қутилиб тинчиганлар. Лекин бу пслик кам бўлган вақтдагина мумкин.

Бадан тоза ва бадан мизожи мўътадил бўлса, ичиладиган дориларни ичирма! Чунки у дорилар баъзан бирор офатга дучор қилади, энг камида кўп қон кетиб, руҳ камаяди, бу иккаласи эса псликни даволашда зарур нарсалардир. Пслик аъзони даволашда псликка хос сляқ суртмалар ва шунга ўхшаш дорилар билан чекланилсин!

Бундай беморга ёпишқоқлиги ва ёғли бўлмаган, тез ҳазм бўладиган овқат берилсин. У киши сабзавотлар, ҳалимлар ва шунга ўхшаш овқатлардан сақлансин.

Вазаҳ ва псага ишлатиладиган дориларга келгандә, тозалашни қаттиқ, тоза қонни тортиши кучли ва ўша аъзони қаттиқ қиздирувчи бўлганлари биринчи даражадаги дорилардандир. Яра қилиб пўст ташлаттирадигани эса ундан кейингисидир. *Вазаҳ* дорилари қаторида бўяш учун ишлатиладиганлари [ҳам] бор. Доғли жойга ишлатиладиган дориларни ўша жойни ишқалаб қизарттиргандан кейин ишлатиш керак, у жойни анжир билан

то қонагунча ишқалаш, ёки кўпгина жойларга игна санчилгандан кейин ишқалаш яхшироқдир.

Чапиладиган дориларни беморни қуёшга тутиб ишла-тиш у дориларнинг фойда қилишига ёрдам берадиган тадбирлардан биридир.

Песлик дориларининг афзали яралан-тирадиган ёки сувли қаварчиқ пайдо қиладиган дори-лардир; улар моддани оқизиб [песликни] тузатади ва ўша [жойни ўз рангига] қайтаради. Баъзан у дорилар-ни қаварчиқ пайдо қилишга қўймай, фақат ачиштир-гунча қўйиб, сўнгра беморга дам берилгач, [уларни] яна қайтадан ишлатилади.

Дастлабки эътиборга кўра песлик дорилари айтиб ўтилган кучли дорилардан иборат бўлиб, икки турли харбақ, охақ, зирних, етмак, тоғ майизи, чўл қовоғи илдизи, гентиана илдизи, арча бужури, санавбар ели-ми, бақам дарахти илдизи, эшак ганданоси илдизи, ден-гиз кўпиги, ангуза, ковул илдизининг пўстлоғи, хардал, кириқ, турп уруғи, ёввойи бодринг илдизи, таратизак уруғи, рўян, қоқила, мозариюн, зок, яшил зок, зангор, олтингугурт, [агар] ҳаммомда ишлатилса, — қитрон, дашт пиёзи, қуст, аристолохия, лола, тоғ газагўтинияг елими ва фарфиюн кабилардир.

Қирмдона ҳамда сирка қўшиб кетма-кет суртилса, олтингугурт ва наргис пиёзи ҳам [пес касаллигига] жуда мувофиқ доридир. Навшадил ҳам синалган дори-лардан. Тухум ёғи яхши суюқ суртма, чаёнўт илдизи ҳам ажойиб доридир. Вазаҳ учун нилуфар илдизи, пўст ташлаган қора илон қони, сақмуниё илдизи, қуруқ анжир барги, самбитгул барги, қора андиз ва унинг барги, уштурғоз ҳам [ажойиб доридир].

Суюқликларга келсак, улар сирка, махсар, сариқ тунбош суви, дашт пиёзининг суви, айниқса, денгиз пиёзининг суви, саримсоқ суви, — у айниқса, қортиқ изла-ридан иборат [бўлган] песликка [фойдали], — қора андиз шираси ва афъо илони этининг шўрвасидан ибо-ратдир.

Яхши суртмалар тарёк, митридат ёки тунбош суви билан қўшилган луғозиё ҳамда янчилган чакамуғ ва янчилган хардалдир; баъзан [янчилган хардал] тери оралиғидаги песликни ҳам тузатади.

Куйдирилган чакамуғ солиб қайнатилган, ундан кейин зок аралаштирилган мирта ёғи яхши ёғлардан ҳисобланади. Сиркада янчиб суртиладиган олақуланг яхши суртмалардандир. Ёки хўл ё қуруқ шоҳтарани

олиб, сўйилиб ичи тозаланган афъо илони қорнига ти-қилади. [сўнг уни] тикиб, жуда етилгунигача қовури-лади. Кейин ўша шоҳтарани олиб, пес бўлган жойга боғлаб қўйилса, тезда тузалади. Ёки самбитгулнинг хўл баргини олиб, то барг қуригунча зайтун ёғи билан қўшиб қайнатилади. Кейин зайтун сузғичдан ўткази-лади ва унга тозаланган мумдан бир миқдор қўшилади, сўнгра бунинг устига сариқ олтингугурт селиб, мархам-дек қилинади ва қуёшга тутиб туриб суртилади.

Ҳиндларга хос суртма [қуйидагичадир]: қуст, ҳинд чакамуғи, қизил зирних, мурч ва зангорни олиб, мис идишда сирка билан эзилади [ва уни] бир ҳафта қўйиб қўйилади. Беморни қуёшли жойга ўтиргизиб қўйиб, бу дори суртилса, баҳақни ва бошланаётган песни кетка-зади. Ёки ишқор ва оҳакни эмадиган болаларнинг сий-дигида ивистилади ва етти кунгача сийдикни янгилаб турилади. Сўнгра қайнатиб асалдек қилиб [оқарган жой] яралангунча ишлатилади. Кейин зифт, мум, қит-рон, куйдирилган ёнғоқ пўсти, каптар боласининг қони ва хина ёғини олиб, ҳаммасини бир-бирига аралашти-риб қайнатилади, сўнгра бу таркибни [касал] жой ранги бадан рангидек бўлиб кўрингунча ўша жойга қўйила беради. Буни иссиқ қуёшда бир неча марта қўйиш яхшироқдир.

Билгинки, бундай касалликка учраган кишининг суюқ моддани аста-секин бўшатадиган кучсиз дори би-лан бўшатилиши керак. Маълум илдизлар суви модда-ни етилтириб дорини йўллайди. Даволашнинг охирида сассиқ ҳаб дори ичирилади, кейин қайтадан ўша илдиз-лар суви моддани етилтириб дорини йўллайди. Даво-лашнинг охирида сассиқ ҳаб дори ичирилади, кейин қайтадан ўша илдизлар сувини икки ҳафта истеъмол қилинади. Паррандалар гўшти ва қовурилган гўштлир каби иссиқлик гўштлир орқали қон пайдо қилинади. Нордон нарсалар ва шўрвалар истеъмол қилинмайди, текини гоҳ зирбож истеъмол қилиш мумкин. [Бундай] бемор учун сув энг зарарли нарсадир, сув ичса ҳам эски шаробдан қўшиб озгина ичсин. Қон тортилиши учун пештик жойни ҳар доим дағал латта билан ишқа-лаш керак. Ҳаммомга тушиш, гализ овқат, хўл ва қу-руқ мевалар у кишига зарар қилади. Песликни доғлани-дан бадан уни баданга ёяди ва кўпайтиради. Бирор са-бибга кўра доғлангандан кейин пайдо бўладиган пес-лик айб эмас. Тилган жойларда пайдо бўладиган пес-лик ҳам шундайлар.

Муътасим учун тайёрланган кўп тар-
жибли суюқ суртма: қора илон қонидан уч
уқия, олақарға, фламинго, олапохта ва похта боласи
ва чўл тошбақаси қонларининг ҳар бирдан бир *уқия-
дан*; қитрон, ҳўл зифт, нефть ва балозур асалининг ҳар
бирдан бир *уқиядан* олиб, уларни қориб қуригилади.
Сўнгра ҳўл Абу Жаҳл тарвузининг сувидан бир бўлак,
эски шаробдан икки бўлак, ҳўл қора андиз сувидан
икки бўлак, газатўт суви ва ҳўл хардал сувининг ҳар
бирдан бир бўлакдан олиб, ҳаммасини ана шу тар-
кибга кўра ўн *ритл* қилиб қозонга солинади, унинг
устига қорамурч, узун мурч, занжабил, седана, қундуз
қирри, назла ўти, етмак, тоғ газатўтининг елими, қалам-
пирмунчоқ, Цейлон дорчини, мозарийон ёввойи бодринг
илдизи, қора харбақ ва говширининг ҳар бирдан бир
уқиядан солиб, ҳалиги сувлар билан то учдан бири
қолгунча қайнатилади. [Сўнгра] дорилардан сузиб
[қайнатмани] айтиб ўтилган қонлар ва дориларга қў-
шилади, ниҳоят, уларни шимиб олиб қурийдим, кейин
ҳўл Абу Жаҳл тарвузининг суви, қора андиз, тўқай
пиёзи, саримсоқ суви ва эскирган шаробдан бир оз олиб,
ҳалиги сувлар устига сепилади; буларнинг ҳаммаси
саккиз *ритл* бўлиши керак. Бунга сассиқ ангуза, сассиқ
қаврак илдизи, *уштурғоз*, иккала хил зирних, зангор
ва олтингургуртнинг ҳар бирдан бир ярим *уқиядан* қў-
шиб, ҳалиги сувларда тўртдан бири қолгунгача қайна-
тиб, [сўнг] сузилади. Айтиб ўтилган қонлар ва қуруқ
дорилар бу қайнатмани ҳаммаша эмиб туради ва уларни
доимо янчилади; ниҳоят, ҳаммасини эмиб қурийдим.
Сўнгра бу таркибни [песлик] жойга ҳаммомда сурти-
лади. Мен айтаманки, бу дорини ўша подшоҳ табиби
айтгандан кўра меҳнатни енгилроқ ва таъсирини куч-
лироқ қилиб ишлаш ҳам мумкин.

Соҳир тайёрлаган яхши суртма: се-
дана, харбақ, лола ва ковул илдизининг ҳар бирдан
бир бўлак, чакамуғ, *ҳузаз*, *дамодим*, *мурр* ва зирних-
нинг ҳар бирдан ярим бўлак олиб қуёшда суртилади.
Енгил, яхши ва фойдали суртма: бу сирка билан қў-
шилган лола ва чўл қовоғидан иборатдир. Яна: узум
шаробининг сиркаси билан қўшилган рўян, денгиз кў-
пиги; турп уруғи ва етмак [ҳам шундайдир]. Яна са-
риқ мис қипиғи, қора харбақ, куйдирилган мис, ола-
куданг ва қизил зирнихнинг ҳар бирдан бир *дирҳам*-
дан олиб, сепиладиган ҳолга келтиргандан кейин, сир-
када ивигилган қиррен билан қориб суртилади.

Биз қуйидаги дорини тажриба қилиб кўрдик: боло-
зур асали, айиқтовон, каптар тезаги, олакуланг, чака-
муғ, турп уруғи, хардал уруғи, рўян, хина, ўсма ва зок-
дан баробар бўлакларни олиб суртиб, сувли қаварчиқ
пайдо қилинади, сўнгра уларни тешилади ва [пайдо
бўлган] яраларни даволанади. [Песлик] тузалгунгача
бу тadbир қайта-қайта қўлланила беради.

Қортиқ излари сабабли бўлган песликни кетказди-
ган дори тунбош суви, саримсоқ суви, рўян ва чакамуғ-
дан иборат бўлиб, бу таркибни бақам дарахти суви
билан қўшиб суртилади.

Песликка ишлатиладиган бўёқларга келсак, булар-
га аниқ миқдор кўрсатиш мумкин эмас, чунки терилар-
нинг ранги турличадир. Бироқ буларга қонун-қондалар
кўрсатилади, кейин ундан олдинга ёки кетинга қараб
чекинилади. Ушандай бўёқларнинг бири: шўра тузи,
мурр, шароб қуйқаси, қизил кесак, рўян, аччиқтош ва
шуларга ўхшашларни олиб таркиб қилиб суртилади.
Ёки мана бу биз синаб кўрган бўёқ ишлатилади: ёнғоқ
пўсти, ўшанча хина ва хинага баробар миқдорда ўсма
аралаштирилади.

Яна: оҳақ, зирних ва чакамуғнинг ҳар бирдан бир
бўлакдан, рўяндан икки бўлак олиб, асал суви билан
қўшилади ва [песликнинг] кўринишига қараб ишла-
тилади.

Бу касалликка учраган кишиларнинг овқатлари:
енгил гўштлардан, доривор қўшиб тайёрланган қову-
рилган нарсалар — қовурмалар, *мутажжана* [товада
пиширилган овқатлар] ва кабоблардан иборат бўлади.
Бундай киши шароб ичиш билан чекланиб, имкон бо-
рича сув ичишдан мутлақо сақлансин ёки уни қайна-
тиб, ё шароб билан арлаштириб озгина ичсин.

ТЕМИРАТКИ

Темиратки *саъфадан* узоқ эмас, фақатгина яширин
бир нарса орқали *саъфадан*, айниқса, қуруқ *саъфадан*
фарқ қилади. Қуруқ *саъфа* энг ифлос, энг ёмон, энг
еювчан ва энг чуқур жойлашадиган темиратки бўлиши
мумкин. Темираткининг сабаби *саъфа* сабабига яқин:
бу ҳам ўткир, тез ва сувсимон модда бўлиб, қўтир мод-
дасидан кўра қуюқроқ савдо моддасига аралашади.
Суюқ моддаси голиб бўлган темиратки энг тез туза-
лади.

Ҳўл темираткининг баъзиси қондан пайдо бўлиб,
қашланган пайтда намлик кўринади, бу хил темиратки

бехавотирдир. Баъзиси қуруқ бўлиб, у аксар куйиб савдога айланган шўр балғамдан вужудга келади. Темираткининг баъзиси жуда қуруқлиги ва кўп чуқур жойлашиши сабабли пўст ташлаб туради, бу қора пелик ва қовжираган ярага ўхшайди. Унинг баъзиси пўст ташламайди. Темираткининг айрим хиллари ёмон бўлиб, кўчиб юради; баъзиси эса бир жойда тўхтаб туради. Баъзиси янги ва баъзиси узоққа чўзилган ёмон бўлади, бундай [темиратки] кузда пайдо бўлади.

ТЕМИРАТКИНИ ДАВОЛАШ

Темираткини даволашда асосан тарқатиш, парчалан, эритиш ва суюлтириш хусусиятларини ҳамда тўхтатиш ва рутубатлантириш каби хусусиятларни ўзига йиғадиган дориларга эҳтиёж тушади. Уларнинг олдинги [хусусиятларга эга бўлганлари] қуюқ моддаларга нисбатан қўлланилади, иккинчилари эса ўткир ва суюқ модда учун қўлланилади. Шу икки ҳолатдан бирининг устун чиқишига қараб темираткига юқоридаги икки тадбирдан бири кўпроқ қўлланилади.

Зулук солиш темираткининг энг яхши даволаридандир. [Темиратки моддасини] тозалашда, унинг ортидан кўринаётган ҳолатга мослаб овиз суви ичириш, овқатлантириш, рутубатлантириш ва рутубатлантирувчи тадбир қўллашда саъфани даволашда зарур бўладиган нарсалар керак бўлади. Ҳаммом ҳам унинг зўр даволаридандир; баъзан қуруқ ҳаводан ажралиб туришга ҳам эҳтиёж тушади. Айрим кишиларнинг айтишича, темиратки пайдо бўлишига қарши фойда қиладиган ва пайдо бўлганини тузатадиган дорилардан бирдў шуки, лаккдан бир дирҳамини сабрни ювгандек ювиб, хушбўй матбухнинг уч уқияси билан қўшиб ичирилади. Темиратки ёйилиб кўпайиб кетса, мохов касаллигининг давоси билан даволанади.

УМУМАН ТЕРИ ҲИДИНИНГ БУЗИЛИШИНИ ДАВОЛАШ

Хилтип бўшатиш, мизожни эса алмаштириш билан тuzатилади, кайфияти ва миқдори орқали яхши ҳазм бўладиган нарсалар ҳам истеъмол қилинади. [Баданини] ҳаммомда ва бошқа жойларда яхшилаб тозаланади. Терини хушбўй қиладиган нарсалар, масалан, Сарандин дорчинин, фаламжа, петрушка, хангар, морчўба каби нарсалар ҳамма сийдикни юргатиб келиши ичирилади.

лардан тозалайдиган ҳар бир нарса наҳорга истеъмол қилинади. Лекин у дориларнинг баъзиси, масалан, морчўба сийдикни саситиб юборади. Яхши ҳидли туршак ивтимасини ичиш, ўрикнинг ўзини ейиш бу соҳада фойдали тадбирлардандир.

Баданга мирта суви, Яман аччиқтоши эритилган сув, гулсапсар шарбати, тошчўп қайнатмаси, боғ ялпизи, чўл ялпизи, самсақ, олма барги, тол барги суртилари, шунингдек, янчилган мирта, айниқса, сандал ҳам фойдали. Яна тўпалоқ, қорачайир гули, хушбўй қамни, сарв, айниқса, гул, самсақ, райҳон, ушна қитрон барги, унинг пўсти, олма баргини ҳам [баданга] суртилади. Гулсапсаар барги бу жиҳатдан жуда фойдалидир; омила шираси қўшилган гул кулчалари ҳам шундай [таъсирга эга]. Куйдирилган қўргошин, тўтиё, гулсапсар баргининг кули, аччиқтош ва шунга ўхшаш нарсалар; мурр, сабр, мирта ёғи ва гул ёғи тери тешикларини тўсиб, терга тўсқинлик қиладиган нарсалардандир.

ҚЎЛТИҚ ҲИДИ ВА УНИ ДАВОЛАШ

Айрим кишиларнинг даъвосича, қўлтиқ ҳиди инсон пайдо бўладиган маний қолдиқлардан вужудга келар эмиш, гўё у қолдиқлар қўлтиққа келиб тери тешикларига жойлашар эмиш. Бу даъвога ишониш керак эмас. Қўлтиқ ҳидини инсонда манийга айлаб адиган модда буғига ва унинг қўзғалишига нисбат бериш тўғрироқ бўлур эди.

Буни даволашга келсак, аввало, зарур бўлса, [баданни] тозалагандан кейин тўтиё, куйдирилган қўргошиннинг ишлангани, турли тўполлар, мирта кули ва аччиқтош эритилган сув билан даволаш керак. Гоҳо бу дориларга сандал қўшилади ва кофур билан ҳам аралаштирилади. Яхши кулча дори: сандал, Сарандин дорчинин, омила шираси, сунбул, аччиқтош, мурр, содаж ва гулнинг ҳар биридан бир бўлакдан, тўтиё ва куйдириб оқланган қўргошиннинг ҳар биридан уч бўлакдан ва кофурдан ярим бўлак олиб, бу таркибдан гул суви билан кулча дори ясалади ва қуритиб истеъмол қилинади.

Яна: қизил гул, омила шираси, сунбул, тўпалоқ, мурр ва аччиқтошнинг ҳар биридан ўн [бўлакдан] олиб, гул суви билан кулча ясаб қўлтиққа чапланади.

бадан зич бўлиб, шу сабабли тери тешиклари тўсилган бўлса, рутубатлантириб баданни иситадиган овқатлар билан иситиб бўшаштирилади. Агар баданни совуқлик зичлаштирган бўлса, уни жисмоний ва нафсоний ҳаракатлар билан, агар иссиқлик тортиштириб ёпиштирган бўлса, совутиш ва рутубатлантириш билан бўшаштирилади. Совуқлик сабабли семиришни қабул қилмаётган аъзога энг яхши қиздирувчи тадбир ишқалаш ва ундан кейин унга қизартирадиган нарсалар қўйишдир.

Агар ориқликка талоқ сабаб бўлса, талоқни даволанади, агар ориқлик гижжалардан бўлса, уларни ўз бобида айтилган [дорилар] билан ўлдириб чиқариб ташланади. Ориқ кишини тинч қўйиб ором берилади, кўрпа-тўшаги юмшоқ қилиб қўйилади, соя жойга жойлаштириб, хурсанд қилинади, хушбўй [наrsa ҳидлатиб] совуқ нарсалар ичирилади. Чунки бу тадбирлар табиий қувватни жуда кучайтиради, натижада у озиқларни яхши ишлатиб, чиқиндиларни ҳайдаб чиқаради. Булар эса семириш сабабларининг бошланғичидир.

Қуюқ шароб ичиш, ҳазм бўлганда каймуси яхши бўладиган кучли ва пишиқ овқатлар, масалан, турли ҳалимлар, умочлар, ширгуруч, қовурилган гўшт кабиларни ейиш [керак]. Чунки қовурилган гўштда гўшт қуввати қамалиб қолиб, у пишиқ эт пайдо қилади, қайнатилган гўшт эса ғовак, таралиб кетадиган ва қарорланмайдиган эт пайдо қилади. Урдак гўшти семиртирувчидир, товуқ гўшти ҳам шундай; каклик гўшти бу жиҳатдан жуда етукдир. Шакар қўшилган мағизлар ҳам шундай. Овқатдан кейин ҳаммомга тушиш озиқни баданга жуда торттирувчи ва семиртирувчи [тадбирдир], лекин бу иш кишининг жигарида, айниқса, [ейилган] овқат семирмоқчи бўлган кишилар ейдиган овқатдан бўлса, тиқилмалар пайдо қилади. Шунинг учун буни қўллайдиган кишиларда тош пайдо бўлади. Яратилишда томирлари тор бўлган кишида шу хил тиқилма ва тошлар кўн пайдо бўлади; бироқ ҳамма [кишилар] шундай бўла бермайди. Агар бундай [кишилар] ўнг томонларида оғирлик сезсалар, уларга жигар тиқилмаларини ошадиган маълум дорилар ичирилади. Уларга то оғирлик келгунча овқатдан олдин сирка ва асал қўшилган суву ҳамда маълум уруғлар *сикантубичи* ичирилади.

Овқат биринчи ҳазмдан ўтиб, қўйига тушган пайтда қўйидаги [қўйи] яхшидир. Шу билан бирга, ҳаммомдан чиққанга кейин фурсат ўтказмай овқат ейиш

ҳам семиришга сабаб бўлади. Кўпчилик одамларни, айниқса, сўлиш ҳолатидаги одамларни ҳаммом жуда яхши семиртиради; ҳаммомга дастлабки ҳазмдан кейин, яъни овқат, айрим хилларини мустасно қилганда, меъдадан қўйига ўтганда тушиш керак. Иссиқ мизожли кишиларга ачимаган қатиқдан тайёрланган айрон берилсин.

Бадантарбияга алоқали ҳаракатлар ҳам семиртирувчи тадбирлардандир; бу ҳар бир енгил ва аста-секин қилинадиган мўтадил бадантарбия бўлиб, бир оз дағал ҳамда қаттиқ ва юмшоқликда мўтадил [латта] билан тез ишқалашдан кейин қилинади, айниқса, биз айтгандек, тери қизаргунча ишқалаш [яхшироқ]. Шундай ишқалашдан кейин мўтадил даражада бадантарбия қилинади ва қисқа вақтга ҳаммомга тушилади, кейин баданни артиб қуруқ уқаланади, семиртирадиган дорилар чапланади.

Сув ва ҳавони алмаштириш [семиртиришда] кўзда тутилиши зарур бўлган нарсалардан биридир: бу иккаласи, кўпинча, озиб кетишга сабаб бўлади.

Аъзоларни ҳаракатлантириб, қизартиргандан кейин чапланадиган дорилар, масалан, жуда суюқ бўлса, зифтнинг танҳо ўзи ёки уни чаплаш учун суюлтирадиган миқдордаги ёғда эритилгани семиртирадиган дорилардан ҳисобланади. Гоҳо зифтнинг ўзини оловга яқин тутилган терида ишлатилади, у эригач [аъзога] ёпиштирилади, қотгандан кейин эса у терини кўчириб олинади, шунда [зифт] озиқни аъзога тортади ва уни ўша аъзода тўхтатиб туради, шунингдек, у тортувчи қувватни ҳам уйғотади, агар совуқлик қувват заифлиги ёки тери тешикларининг тўсилиши сабабли бўлса, уни кетказади; [озиққа] ёпишқоқлик ва зичлик беради, унинг устидан тери тешикларини тўсади, натижада у маълум аъзонинг бўлагига айлангунича тарқалиб кетмай тўхтаб қолади. Бу тадбир ёзда кунига бир мартаба, қишдагиси эса кунига икки мартаба ишлатилиши керак; [зифтни] аъзодан кўчириб олганда ёки ёпиштирганда аъзонинг қизариб кўпчиганига, ёки шу ҳолатнинг сустлик билан юз бераётганига қараш керак. Агар бу ҳолат юз берса, [зифтни] аъзода узоқ вақт қўйилмасин, балки тезда кўчириб олинсин; баъзан уни иссиқ ҳолда ёпиштиргандан кейин совуши биланоқ кўчириб олиш кифоя бўлади. Гоҳо зифтдан олдин дағал ва қаттиқ наrsa билан тез ишқалаш фойда беради; кейин зифт суртилади. Ёки аъзони силлиқ бамбук нов-

далари билан, айниқса, уларни ёғлаб то аъзо қизариб кўпчигунча урилади, кейин тўхтатилади, чунки бундан ортиқ даражада ишқалаш ва уриш [озиқни] тарқатиб юборади. Кейин зифтни оловда мўътадил даражада иситиб ёпиштирилади, у совуб қотгач, бирдан кўчириб олинади. Яхшиси зифтдан олдин аъзога бир қадар иссиқлик ва ачиштириш хусусияти бўлган сув қўйиб, сўнг зифт суртиш керак.

Олтингургуртли ва мумли сувлар ҳам озиқни бадан сиртига тортади. Жолинус: «Озиб кетган бир қулни мана шу тадбирни қўллаб семиртирган бир қул сотувчини кўрдим; у қул оз муддат ичида думба солиб, сонлари семириб кетди», — дейди.

Зифт суртишни истамаган киши унинг ўрнига тери тешикларини тўсувчи бир қадар иссиқлик ёғларидан бирортасини ишлатади. Агар баданнинг ҳамма ёғига ёки маълум аъзосига совуқ сув қўйишга чидаса, уни ишлатсин. Бунинг учун энг яхши вақт озиқ тортиладиган аъзосига чапиладиган дори ишлатилган бўлиб, [табiiй] қувват озиқни деярли қонга айлантирган вақтдир. Агар бу тадбир фойда бермаса, узоқ вақт даволашдан қочмай, балки латта билан ишқалаб иссиқ сув қўйиш, кейин қўл билан уқалаб, сўнгра зифт суртиб, тадбирни давом эттириш лозим. Баъзан уқаламай қизартирувчи дорилар, масалан, назла ўти, олтингургурт ва тоғ газাগўти кабилар орқали қонни тортиш зарур бўлади.

Аъзоларнинг баъзиларини семиртиришда одатдагидан кўра кўпроқ озиққа эҳтиёж тушади, чунки ундай аъзолардан озиқ одатдагидан кўра кўпроқ тарқалади. Уларни семиртириш учун ортиб қоладиган озиққа, айниқса, озиқ уқалаш натижасида тарқаладиган бўлса, эҳтиёж тушади.

Энди ичдан истеъмол қилинадиган дориларни ва ҳуқналарни баён қиламиз. Ичдан истеъмол қилинадиган дориларга келсак, буларнинг қувватидан кутиладиган мақсад шуки, улар озиқни ҳазм қилиб, уни меъдада ва ичакларда тутиб турувчи қувват орқали бир оз тўхтатиб туриши ва уни томирлар орқали жигар томонига ўтказиши керак. Сийдикни ҳайдаш хусусияти мўътадил бўлган дориларни, айниқса, овқат пайтида ёки овқатдан озгина муддат кейин ичылганда шундай таъсир кўрсатади. Сўнгра озиқни аъзода қуюлтиришга эҳтиёж тушади, буни эса совутиб увиштирувчи мингдевона ва шўнгра ўхшаш дорилар бажаради. Яна махсус семирти-

риш хусусиятига эга бўлган дорилар ҳам бўлиб, улар жуда кучли дорилардир.

Мўътадил [мизожлилар] учун мўлжалланган дориларнинг бири: бодом, пўсти ажратилган фундуқ, сақич дарахтининг меваси, шиста, наша уруғи ва катта хил санавбар донасидан олиб, бу таркибни асал билан қориллади; ундан жавза миқдорида гўлаклар ясалади ва шулардан ҳар куни беш жавзадан ўн жавзагача истеъмол қилиб, устидан шароб ичирилади. Бу семиртиради, рангни чиройли қилади ва жинсий алоқа [қувватини кучайтиради].

Яна семиртириб рангни чиройли қиладиган яхши дори: бир маккук оқ ун ва беш уқия анзиратгўштхўрни олиб, иккаласини қорамол ёғи билан яхшилаб қориллади ва бу таркибдан кулчалар ясаб эрталаб ва кечқурун еб турилади. Ёки бодом, пўсти артилган фундуқ, сақич дарахтининг меваси, кунжут ва кўкнордан баробар [миқдорда], касилодан ярим бўлак, каллақанддан [шуларнинг] ҳаммасича олиб, ҳар куни эрталаб ва ухлаш олдидан йигирма дирҳамгача кафт отиб турилади.

Ал-Қиндий [ишлаган дори]: канақунжут донидан чорак килжани олиб, яхшилаб янчиб, устига янги соғилган сутдан икки ритл қўйилади, керакли миқдорда буғдой уни билан қориб бароздахийя кулчалари ясалади; ҳар бир кулча бир ярим уқия оғирлигида бўлади, кулчаларни қуритиб пиширилади ва ҳар куни икки кулчани янчиб ейилади.

Кесак еб, жигар томонлари тўсилиб озиш ва ранг сарғайишга қарши яхши тадбир: яхши майизни олиб, устига унинг тўрт баробарича сув қўйилади ва бу то ярим қолғунигача қайнатилади, сўнгра майизнинг ҳар бир кафтига икки ритл вазнида темир чирки, бир кафт жувона, бир кафт шакар ва бир кафт какликўт ташланади. Аралашма икки ёки уч кун қайнагандан кейин, сузиб наҳорга бир ритл миқдорида ичилади. Уч соатдан кейин ковул ва ганданодан қилинган нонхўриш билан нон ейилади, устига бир ритл кучли набиз ичилади. Кейин етти соат ўтгач, семиз гўшт еб, устидан уч ритлгача кучли набиз ичилади. Бу тадбир, албатта, мизожни кучли кишиларда ажойиб таъсир кўрсатади ва уларнинг рангини чиройли қилади.

Ёки катино, кўкнор уруғи, гавз гандум, баҳман, ковул, каҳрабо, ёввойи занжабил ва мурғоснинг ҳар биридан уч ярим дирҳам олиб, янчиб сариёғда қовурилади,

бунинг устига икки *манн* буғдой толқони ташланади. Бу таркибдан ҳар куни ўттиз *дирҳамгача* олинади ва сут, сариеғ ва шакар билан қайнатиб ҳолвайтар ясалади ва ейлади; ундан кейин энгил равишда иссиқ сув билан ювилади.

Ёки муғосдан эллик *дирҳам*, ҳарбақдан йигирма *дирҳам*, катиродан қирқ *дирҳам* ва ёввойи заңжабилдан ўттиз *дирҳам* олиб эланади, кейин ҳаммасининг учдан бирича оқ нон, яна ҳаммасининг учдан бирича пўсти ажратилган бодом ва яна ҳаммасининг учдан бирича сулаймоний шакардан олиб, бу таркибдан ҳар куни йигирма *дирҳамни* бир *ритлдан* қўй сути ва узум шираси билан қўшиб ҳолвайтар ясаб, истеъмол қилинади.

Мўътадил семиртирадиган содда дорилар, мағзлар, турли унлар, *гавз гандум*, *касило*, айниқса, унинг толқон билан қўшилгани, — чунки бу семиртириш билан бирга толқоннинг қоринни кўпчитиш хусусиятини синдиради, — ёввойи наша уруғи, — лекин бу меъдада узоқ туриб қолади, — муғос, ёввойи заңжабил, [ҳар] иккала хил баҳман, шунингдек, тоғ пиёзи, ёввойи ясмиқ ва ловия каби эрлик уруғини қўзғатадиган ҳамма нарсалардан [иборатдир].

Хос дорилар ўрнида юрадиганлардан бири шуки, хурмо қуртини қуритиб янчиб, ундан бир озини толқонга аралаштириб ичилади.

Иссиқ мизожлилар учун яхши тадбирлар. Қўпда қуюқ бўлмаган ва ачимаган, балки сингишли ва энгил [ҳазм] бўлиши учун ёғи олинган қатиқ айронини олиб, озгин кишига ярим *ритл* миқдорда ичирилади ва у то ҳазм бўлгунича уч соат тўхтатилади, кейин иккинчи марта ўшанча ичирилади; кечгача овқат берилмайди. Ундай кишиларнинг овқати семиз жўжа [гўшtidан] иборат бўлади, агар суюқ оқ шароб ичишни кўтара олса, ичирилади. Агар кечки овқат ейишдан олдин суюқ тиниқ набиздан бир қадаҳ ичиб, сўнг ҳаммомга тушса ва ҳаммомдан чиқиб кечки овқатни еса, жуда яхши бўлади.

Бошқа хил [тадбир]. Нўхатни олиб, сигир сутида бир кеча-кундуз ивйтиб қўйилади, агар сутни янгилаб нўхатни кўпроқ ивитилса ҳам мумкин. Сўнгра ювилган оқ гуруч, янчилган кўкнор уруғи, янчилган буғдой ва арпаларнинг ҳар биридан ўттиз *дирҳамдан*, қуритилган оқ нон ва оқ шакарнинг ҳар биридан ўттиз *дирҳам*, пўсти артилган бодомдан эллик *дирҳам* олиб, ҳамма-

сини бирга қўшилади. Бу таркибдан ҳар куни ўттиз *дирҳамни* янги соғилган сутда ёки ўсимлик мойи ва сариеғда қайнатиб ичилади. Кейин ичилган нарса [баданга] тарқаладиган миқдорда ваннада чўмилинади.

Ёки янги соғилган сутдан бир *ритлни* бир *ритл* сувга солиб, то сув йўқолиб кетгунича аста-секин қайнатилади. Бу қайнатмага бир *уқия* каллақанд ва бир *уқия* сигир сути ёғи ва кунжут ёғи солиб, яхшилаб қайнатиб истеъмол қилинади.

Ёки нўхат уни, боқила, арпа ва гуручдан баробар бўлақларни, пўсти ажратилган ясмиқ, оқ кўкнори, пўсти ажратилган кунжутдан ярим бўлақдан ҳамда шакардан икки бўлақ олиб, қўй сути қўшиб суюқ овқат тайёрланади ва эрталаб истеъмол қилинади.

Ёки мингдевонани олиб, сувда яхшилаб қайнатилади ва сувини синчиклаб сузиб ўтказилади, сўнгра ўзини сояда қуритиб хамир ўртасига қўйилади. У хамирни тандирдаги пишиқ ғишт устига қўйиб нон қилинади; хамир ҳам хурмо сингари қизаргач, уни тандирдан олиб янчилади. Шундан икки *мисқолини* кунжут ва кўкнордан тайёрланган майда таркибнинг бир *ритлига* қўшиб, эрталаб ва кечқурун уч кафтдан истеъмол қилинади.

Ажойиб дори. Мингдевонани олиб, бир кеча-кундуз ивитгандан кейин сув билан ювиб қуритилади. Сўнгра сариеққа чўмдириб янчиладиган даражада қовурилади. Устига тўрт баробар келадиган миқдорда пўсти ажрагилган бодом ва шунча ёнғоқ ва шу миқдорча шакар қўшилади. Ухлаш олдидан ундан беш *дирҳамча* истеъмол қилинади.

Бу хил кишиларни пақ-пақ, итузум, сутчўп, тут ва каклик гўшти семиртиради. Ҳаддан ташқари озгин кишилар биз ингичка оғриқ касаллиги ва меъда қуруқлиги бобида айтиб ўтган рутубатлантирувчи давога муҳтож бўладилар; ўша бобларга мурожаат қилинсин. Буларга ҳам ҳар уч-тўрт кунда маълум йўсинда зифе суртиш керак.

Совуқ мизожли кишилар учун қўлланиладиган тадбир. Совуқ мизожлилар учун кафт отиб [ишлатилмаган] дори оқ ҳарбақ, *будринжон* ва оқ кўкнорнинг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, бурак ва санавбар донининг тўрт *дирҳамдан* уч *дирҳамдан*, ёввойи наша уруғидан тўрт *дирҳамдан*, оловинжон, мингезона уруғи, назла ўғи, халқисон ва оқ баҳманнинг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, *кесилдан* беш *дирҳам*, оқ *бурғойдан* бир *маккари*

олинади. Буғдойни кўпчигунча сутда ивителиди, кейин сояда қуритиб қовуриб толқон қилинади. Кейин ҳаммасини бир-бирига қўшиб устига сигир сути ёғидан ўн чўмич солинади ва бу таркибдан ҳар куни эрталаб ўн ва кечқурун ўн [дирҳам] истеъмол қилиб, устидан сут ичилади.

Бошқа машҳур дори. Оқ индов, нўхат уни, боқила уни ва жувананинг ҳар биридан бир бўлакдан, *касиллодан* икки бўлак, Қирмон зираси ва мурчнинг ҳар биридан ярим бўлакдан олиб янчилади ва хамир қилиб тандирда пиширилади, сўнгра қуритиб ўзига баробар қуритилган оқ нон қўшилади ва бу таркибдан ҳар куни сут билан қўшиб овқат тайёрлаб истеъмол қилинади. Ёки семиз жўжа шўрвасига [ўша нонни] солиб, овқатдан олдин истеъмол қилинади.

Бу хил кишилар учун ичимлик: *касиллодан* беш *дирҳам* олиб, ҳеч нордонлиги бўлмаган икки *ритл* яхши шаробга қўшилади; шундан эрталаб, кечқурун ва ҳар бир ухлаш олдидан бир пиёладан ичиб турилади, Кетидан толқон, шунингдек, толқонга қўшиб «барбар ўйинчоғи» истеъмол қилинса, улар учун зўр фойда етказди, чунки бу уларни қиздириб ҳўллайди, лекин бунинг ҳарорати кучлидир.

Қуруқ мизожлилар учун қўлланиладиган тадбир. Бу кишиларни улар учун тайинланган маълум ҳўллоғчи дорилар ва ингичка оғриқ касаллигига учраганлар учун қўлланиладиган тадбирлар билан даволанади. Сўнгра қуруқ мизожлиларга ҳароратдан пайдо бўлган кишиларга иссиқ мизожлиларга қўлланиладиган тадбир, қуруқ мизожлиларга совуқдан бўлган кишиларга эса, кексайиб ориқлаган кишиларга ишлатилладиган тадбир қўлланилади.

Ҳуқна дориларга келсак, буйракни семиртирадиган ҳар бир ҳуқна дори, масалан, қўй сути ва шунга ўхшашлар, айниқса, ичида бир оз гальбан елими эритилган қўй сути улар учун [фойдалидир]. Ҳуқна дориларнинг баъзиси мураккаб бўлиб, улар жинсий алоқа бобида айтилади, улардан бирини [ҳозир] айтиб ўтаемиз: семиз қўйнинг калласини олиб, тозалаб яхшилаб майдаланади ва унга ярим *ритл* думба ва икки *ритл* сут қўшилади, кейин янчилган буғдой, гуруч ва нўхатларнинг ҳар биридан чорак *ритлдан* олиб, ҳаммасини бир-бирига қўшгандан кейин сувда эзилтириб пишириб сузилади. Бунинг ўзини ҳам, сувини ҳам юқоридаги бошқа нарсаларга қўшиб қайтадан ҳаммасини тандирда қайнати-

лади, ниҳоят, қўй калласи ҳам ҳил-ҳил пишади, кейин ҳаммасини сузилади. Шу шўрвадан уч *уқия*, ёғидан икки *уқия*, бодом ва ёнғоқ унининг ҳар биридан бир *уқиядан* олиб, шу таркиб билан ҳуқна қилиб ухланади.

ҲАДДАН ТАШҚАРИ СЕМИЗЛИКНИНГ АЙБЛАРИ

Ҳаддан ташқари семизлик баданнинг ҳаракатига, кўтарилишига ва ўзини эплай олишига халақит беради. У томирларни қисиб торайтиради, натижада руҳ йўли тўсилиб, кўпинча, руҳ сўлиб қолади. Уларга майин ҳаво ета олмай қолади, натижада улардаги руҳнинг мизожи бузилади. Уларда тор жойга қоннинг ҳайдалиб бориш хавфи пайдо бўлади; баъзан тўсатдан бирор томир ёрилиб ўлдириб қўяди. Бундай ҳолатда ва бундан олдинги вақтларда у кишиларда нафас қисилиш ва хафақон юз беради; шу пайтдаги ҳолатга қарши томирдан қон олиш чораси кўрилсин; қисқаси, улар тўсатдан ўлиши мумкин. Умуман, ҳаддан ташқари семиз кишилар тез ўлади, айниқса, умрининг бошланғич пайтида семиз бўлган кишиларда шундай бўлади, чунки уларнинг томирлари тор ва қисилган бўлади: улар сакта, фалаж, хафақон касалликларига, рутубатлиликлари сабабли ич кетишга, нафас олишнинг ёмонлашувига, беҳуш бўлиб қолишга ва ёмон иситмаларга мойил бўладилар. Улар руҳ йўлларининг торлиги, мизожларининг жуда совуқлиги, қоннинг камлиги ва балғамнинг кўплиги сабабли очликка ва ташналикка чидай олмайдилар.

Киши совуқ мизожли бўлмаса, бундай семизликка эриша олмайди, шунинг учун улардан фарзанд бўлмайди, ўзлари соғлом бўлмайдилар ва эрлик уруғлари оз бўлади. Семиз хотинлар ҳам шундай; уларнинг бўйида бўлмайди, ҳомиладор бўлсалар ҳам, бола ташлайдилар, уларнинг шаҳватлари ҳам заиф бўлади.

Бундай кишиларни дорилар билан даволаганда дорилар томирлар орқали касал аъзоларига ўтмайди, касал бўлганларида ҳам тезда уни сезмайдилар, чунки сезгилари кучсиз бўлади. Уларнинг томиридан қон олиш қийин, уларга сурги қилдириш хавфи бўлиб, баъзан хилтларини қўзғатиб юборади ва хилтлар қайтиб томирларга ўта олмайди, чунки томирлар қисилган бўлади; бу баъзан уларни ҳалок қилади.

Агар улар бирон нарса қилсалар, туғма ҳароратлари кучсиз бўлганидан заифлашадилар. Чунки [туғма ҳароратлари] турган жой тордир. Биз мўътадил дара-

жада семизлик, айниқса, ёшлик пайтида яхши эканини айтдик. Уртача семизлик гарчи кишини чарчатиб ҳаракат қилиш учун заифлаштиради ҳам, рутубатликка далолат қилиши сабабли узоқ яшашдан дарак беради.

ОЗДИРИШ ТАДБИРИ

Оздириш тадбири семиртириш тадбирининг аксидир. Бу эса овқатни кам бериш, овқатдан кейин ҳаммомга тушириш, кучли бадантарбия қилдириш, узоқ вақт ўтказиб овқатлантириш, овқатни озиқ бўлмайдиган ва озиғи қуруқ бўладиган нарсадан ёки ясмиқ, нонхўриш ва сиркаланган [нарсалар] сингари мазаси ўткир ёки шўр нарсаларни беришдан иборат.

Уларнинг ейдиган нонлари кепакли нон ва арпа нони бўлсин; овқатларига иссиқлик дориворлар кўпроқ қўшилсин. Уларнинг айтиб ўтилган овқатларига баён қилинган жуда ёғли нарсалар қўшилса, айниқса, уларни тез тўйғизиш, кам овқат бўлишларига ёрдам беради, чунки иштаҳалари кучсиздир. Улар кунда бир маҳал овқатлансинлар. Овқат моддаси йиғилиб қолса, уни тарқатиш тадбири қўллансин; бунга кучли бадантарбиялар қилиш, дағал кийим кийиш, дағал тўшакда ётиш, совуқ сув ўрнига иссиқ сув ишлатиш, совуқ ҳаво ўрнига иссиқ ҳавода бўлиш орқали баданни сийраклаштиш, — шунингдек, тешиклари буришиб тўсилиши ва тук ҳурлайиб [тери] тигизлашуви орқали бадан озиқни қабул қилмасин учун доимо баданни очиб совуқ [ҳавога] тутиш ёрдам беради; бу ичкаридан келаётган нарсаларнинг тортилиш муқаддимаси бўлган мўътадил тарқалишга тўсқинлик қилади. Агар ёз пайти бўлса, баданни иссиқ ҳавода очиб турилади, шунда тарқалиш кўпайиб аъзога тортилаётгандан кўра кўпроқ озиқ тарқалади.

Мўътадил бўлмаган турли бўшатишлар ва қусиш [ҳам оздириш тадбиридир]; чунки овқатдан олдин ва кейин бўладиган қусиш мўътадил семиртиради, лекин кўп қусиш оздиради. Мизожни семиртиришни келтириб чиқараётган мизожнинг тескарисига айлантириш, агар мизож совуқ бўлса, — иситиш тадбирини қўллаш билан, агар мўътадил ҳарорат бўлса, совуққа ёки ҳаддан ташқари иссиққа мойил қилиш билан бўлади. Кўпроқ аҳволда ҳаддан ташқари семирган ва семизлиги совуқдан бўлган кишиларнинг кўпчилигига энг фойдали нарса [моддани] суюлтирувчи дориларки истисмол қи-

лишдир; бу тадбир иссиқ мизожли киши учун ҳам фойдали.

Семиз кишиларга кучли бадантарбия ва турли бўшатиш тадбирларини юклаш керак, чунки, бу тадбир хилтларга уч хил таъсир кўрсатади ва бу таъсирларнинг ҳар бири озишга ёрдам беради. У [уч таъсирнинг] бири шуки, хилтларни суюлтириб қуюлганликдан узоқлаштиради ва тарқалишга мослаштиради. Яна бири шуки, у [тадбирлар] хилтларни қўзғатиб томирлардан бошқа томонга йўналтиради. Улар яна қонга тортувчи қувват ёқтирмайдиган ўткир кайфият беради.

Суюлтирувчи дорилар кўпроқ вақт бўғин оғриқларида ишлатиладиган дорилардан иборат бўлиб, улар сийдикни юргизишда ҳам жуда кучли таъсирга эга бўлади. [Аммо] овқатга аралашиб томирларга қараб йўналадиган, томирлардан моддаларни олиб, уларни сўрувчи майда томирларга ҳамда сийдик йўлларига йўналтиришга қодир бўлмайдиган мўътадил дорилар ишлатилмайди. Лекин буларни иккинчи ҳазм воқе бўлгандан кейингина ишлатилади, шунда у дорилар жигарга тушиб, шу ерда дастлабки ишини кўрсатади. Бироқ кучли хилтларни бир-бирдан ажратиб томирлар йўлидан бошқа ёққа йўналтирадиган натижада томирларни оч қўядиган ва бошқа ишларни ҳам бажариб турадиган дори ишлатиш яхшироқ; бу дорилар ҳайз қонини ҳам кучли равишда юргизиш, семиз хотинларнинг озишига ёрдам беради. Бу дорилар гентиана илдири, газгаўт уруғи, юмалоқ аристоклохия, тоғ петрушкаси ва жулах кабилардир. Сандарак елимида қаҳрабо қувватига қарши оздирувчи жуда кучли хусусият бор. Лакк ҳам ана шундай хусусиятга эга, петрушка уруғи ҳам шундай. Зок кучли равишда оздирувчи бўлса-да, хатарлидир, самсақ ҳам шундай.

Мураккаб дори. Юмалоқ зарованддан бир *дирҳам*, ингичка хил *луфодан* учдан икки *дирҳам*, Рум гентианаси илдири, жулах, тоғ петрушкаси ва *афъо* илони тузининг ҳар биридан уч *дирҳамдан* олинади, шунинг ўзи бир ичим бўлади.

Кучли дори. Еввойи бодринг илдири, гулхайри илдири ва говшир илдининг олиб, ҳаммасидан элаки дори ясаб бир *дирҳамдан* ичилади. Яна жувона уруғи, газгаўт уруғи ва ҳирадан баробар бўлакдан, қуруқ самсақ ва бурақининг ҳар биридан чорак бўлак ва *лаккдан* бир бўлакни олинади. Бу таркибнинг бир ичими бир *дирҳамдан* ичилади.

Сирка, муррий [моддани] суюлтирувчи дорилардан- дир, айниқса, наҳорга ичилса, шундай таъсир кўрсата- ди; лекин асаблари кучсиз ва бачадони касал киши сиркадан сақлансин. Наҳорга шароб ҳам [моддаларни] тарқатиши ҳамда кўп ичилганда томирларни бугга тўлғазиши сабабли оздиради, чунки томирлар ўзларига кирадиган бошқа овқатни қабул қилмай қўяди. Ични юмшатувчи дорилар ҳам шундай: улар томирдаги овқатларни сарф қилиб юборади; бу хил дорилар кўп ишлатилса, озикни тортувчи қувват бўшади ва то- мирлар хилларнинг ичаклар томон бўладиган озгина ҳаракати пайтида ҳам ўзларига йўналиб турадиган нарсалардан бўшалишга одатланиб қолади. Ични юмшатувчи ва [хилларни] суюлтириб юргизувчи дори- лар бир-бирига ёрдамлашиб турганда томирларга кўп нарса келолмайди.

Тарёк истеъмол қилиш, афъо илонлар тузи, зарча- ва дориси, каммуний, фалофилий, сажазониё, анқардиё, лакк дориси, асоносиё, амрусийё, кичик атрифул ҳам оздирувчи дорилардандир. Уларга суртиладиган дори- ларга келсак, бу дорилар тортувчи қувватни совутиб увуштирувчи бўлиб, заҳарли хусусиятга эга бўлади, масалан, сассиқалаф ва мингдевона, ёки улар кучли тарқатувчидир, масалан, ўсимлик ёғлари ва кучли тарқатадиган суртмалар [шундай хусусиятга эга].

Бундай кишилар наҳорга ҳаммомга тушишлари, ҳаммом эса ҳаволи ва терлатадиган бўлиши, сувли ва рутубатлантирувчи бўлмаслиги керак. Агар ҳаммом сувли бўлса, тарқатмай фақатгина тортиш натижаси келиб чиқмасин учун унда узоқ туриш керак эмас. Ҳаммомдан кейин овқатланишга шошилмаслик, балки сабр қилиб ётиш, бадантарбия қилиш, сўнг ором олиш, шундан кейин озгина ва енгил овқатланиш керак. Шу- нингдек, бундай кишини уқалаганда кетма-кет ва тар- қатадиган равишда уқалаш лозим.

МУРАКҚАБ ДОРИЛАРНИНГ КЕРАКЛИГИ

Биз ҳар бир касалликда, хусусан, мураккаб касал- ликда унга қарши тура оладиган содда дорини топа олмаймиз, агар [ундай дори] топилганда ҳам, биз уни афзал кўрмаймиз. Ҳатто биз, кўпинча, мураккаб [ка- салликка] қарши тура оладиган мураккаб [дорини] ҳам топа олмаймиз ёки уни топамиз, бироқ бизга унинг таркибий қисмларидан биронтасининг қуввати ортиқ.

роқ бўлиши зарур бўлади ва натижада унинг қуввати- ни кучайтирувчи бирон содда [дори] қўшишга муҳтож бўламиз. Масалан, бобунани олайлик, унда эритиб тар- қатиш қуввати кўпроқ, буруштириш қуввати эса озроқ- дир, шунинг учун унга биронта буриштирувчи содда дори қўшиб, унинг буриштириш қуввати кучайтирила- ди. Баъзан бизда бирон қиздирувчи содда дори мавжуд бўлади, лекин биз учун унга нисбатан камроқ қиздириш зарур бўлади, натижада унга биронта совутовчи [до- рини] қўшишга тўғри келади; ёки унга қараганда кўп- роқ қиздириш [керак бўлиб], унга яна бошқа бир қиз- дирувчини қўшишга муҳтож бўламиз. Кўпинча, бизга тўрт жуз билан қиздирувчи дори керак бўлади, ammo бизда фақат уч жуз билан қиздирадиган бир дори ва беш жуз билан қиздирадиган бошқа бир доригина мавжуд бўлади; шунда тўрт жуз билан қиздирувчи [дори] ҳосил қилиш учун уларни бир-бири билан қў- шамиз.

Гоҳо биз истаган дори бизга зарур соҳада етук [таъсирга] эга бўлса-да, бироқ бошқа жиҳатдан за- рарли бўлади, шунинг учун унга унинг зарарини синди- радиган нарса аралаштириш зарур бўлиб қолади. Баъ- зан [дори] инсон табиатига ёқимсиз ва кароҳатли бў- либ, меъда уни ёқтирмайди ва қайтариб чиқаради, шунда уни ёқимли қиладиган бирон нарса билан ара- лаштиришга мажбур бўламиз. Гоҳо дори ўз таъсирини [гавданинг] узоқроқ ерида кўрсатиши мақсад қилиб қўйилади, бироқ биринчи ва иккинчи ҳазм унинг қув- ватини синдириб юборади деб қўрқилади, шундай ҳол- ларда у [дори] мўлжалланган аъзога бузилмаган ҳол- да етиб борсин учун, унга ўзи таъсирланмасдан, икка- ла ҳазмнинг таъсирини [доридан] узоқлатадиган сақ- ловчини қўшишга тўғри келади, масалан, тарёк дорисига афюн қўшилади.

Баъзан дорини [ичкарироқ] олиб бориш мақсад қилиб қўйилади, масалан, кофур кулчаларини юракка етказиш учун уларга заъфарон қўшилади, улар юракка бориб етгач, ажратувчи қувват ишга киришиб, заъфа- ронни [кулчалардан] ажратади ва уни йўқотади; сову- тувчи ва сўндирувчи [дорилар] эса юракка ўз таъси- рини кўрсатади. Ажратувчи қувват эритиб, тарқатувчи қувват билан буриштирувчи қувватни бир-биридан айирганда ҳам шундай таъсир кўрсатади; дори табиий ёки сунъий бўлишидан қатъи назар шундай бўлади, натижада эритиб тарқатувчи [қувват] оғриётган аъзо-

нинг ўзига таъсир этиб, моддани тарқатади, қайтарувчи [қувват] эса модда юрадиган йўлларга таъсир кўрсатиб, уни қайтаради.

Гоҳо биз дори ўтиш йўлларида жуда етарли даражада таъсир кўрсатсин учун, унинг бир оз ушланиб туришини истаймиз, бироқ дори тез сингиб ўтадиган бўлади, шунда уни тутиб турувчи [дори] билан аралаштирамиз. Масалан, [тиқилмаларни] очувчи дориларнинг кўпи жигардан тез ўтиб кетадиган бўлади, кўпинча эса, уларнинг жигарда ушланиб туришлари жуда зарур бўлади, шундай ҳолларда уларни жигарнинг қарши томонига тортувчи дорилар билан аралаштирамиз; масалан; турп уруғи дорини меъда оғзи томон тартади, натижада дорининг фойдаси жигарга ўтганга қадар у гўё тараддуланиб [тўхтаб туради], сўнгра ўтиб кетади.

Кўпинча, биздаги дори иккала томон учун ҳам умумий бўлади; бизнинг мақсадимиз эса, уни фақат бир томонга: [йўналтириш] бўлади ва уни ўша томонга олиб борадиган нарса билан қўшамиз, масалан, [тиқилмаларни] очиб, сийдикни юргизувчи дориларни томирлардан буйрак ва қовуқ томонга йўналтириш учун уларга олакуланг қўшилади.

Билгинки, кўп дориларнинг [баданга] тушиш ўринлари билан таъсир кўрсатадиган ўринлари [бошқа-бошқа] бўлади. Баъзан [дорининг] тушиш ўрни унинг таъсир кўрсатиш ўрнидан узоқроқ бўлиши назарда тутилади, шунда биронта олиб борувчи [дори]га эҳтиёж туғилади. Баъзан эса, таъсир кўрсатиш ўринининг тушиш ўрнидан яқинроқ бўлиши мақсад қилиб қўйилади бундай ҳолда тутиб қолувчи [дорига] эҳтиёж тушади.

Билгинки, тажрибадан ўтказилган [дори] тажрибадан ўтказилмаганидан яхшидир; бир мақсад учун дорининг ози кўпидан кўра яхшироқдир. Дорининг ози кўпидан яхши эканлигининг сабаби Иккинчи китобнинг бошида изоҳланган. Тажрибадан ўтган дорининг яхши эканлигининг сабаби шуки, ҳар бир мураккаб дори учун унинг таркибидаги содда қисмлари юзасидан бир турли ҳукм ва бириккан ҳолатидаги сурати юзасидан бир ҳукм бўлади. Тажрибадан ўтказилмаган дори фақат ўзининг содда қисмлари эътибори билангина фойда келтириши мумкин, уларнинг қўшилиши натижасида нима юз беришини биз билмаймиз; бунда улар кучлироқ бўлиб қоладими ёки кучсизроқми? Тажрибадан ўтган дорида эса, бу икки ҳол текшириб кўриладиган бўлади.

Кўпинча [мураккаб дорининг] таркиб ҳолидаги фойдаси унинг таркибий қисмларидан кутилганига қараганда кўпроқ бўлади.

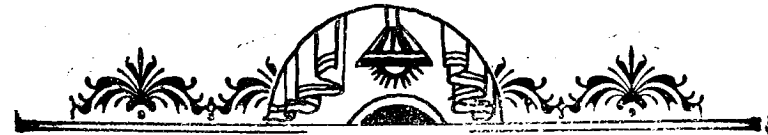
[Дорилар] қандай таркиб қилинади. Билгинки, агар сенда [даволаш учун] тўрт хил эҳтиёж туғилса ва улар учун [етарли бўлган] табиий дорини тополмай сунъий дориға муҳтож бўлсанг, масалан, *сақмуниё*, Абу Жаҳл тарвузининг эти, сабр ва турбуд билан бўшатишга эҳтиёжинг тушиб, бир умумий дори ҳосил қилиш учун уларни бир-бири билан қўшишни истасанг, қарашинг керак: агар [дориларга] ва уларнинг таъсирига бўлган ҳожат бир хилда бўлса ва улар тўртта бўлса, уларнинг ҳар биридан бир ичимнинг тўртдан бирича олиб қўш. Агар уларга бўлган эҳтиёж бир хилда бўлмаса, балки бирига кўпроқ ва бошқасига озроқ бўлса, тиб санъатига асосланиб чамалаб, [уларнинг ҳар бирига бўлган] эҳтиёж даражасини аниқла ва [бирига] бўлган эҳтиёжнинг [иккинчисига] бўлган эҳтиёжга нисбатини асосий қоида қилиб ва шу нисбатга асосланиб, умумий таркибнинг бир ичимига кирадиган баъзи [содда дориларнинг] миқдорини ошир, баъзилариникини камайтир, сўнгра ҳаммасини қўш!

Билгинки, тарёк каби нажот келтирувчи мураккаб дори ўз таркибидаги содда қисмлари туфайли бир турли таъсир ва қувватларга эга бўлганидек, у дорида маълум бир мизож ҳосил бўлсин учун уни бир қанча муддат давомида ачитиб натижасида пайдо бўладиган сурати туфайли ҳам бир турли таъсир ва қувватларга эга бўлади. Кўпинча [сурати] таркибидаги содда қисмларига қараганда афзалроқ бўлади. Табибларнинг: — Тарёк фалон касалликка [ўз таркибидаги] сунбул туфайли, фалон касалликка эса *мурр* туфайли фойда қилади, — деган сўзига аҳамият бермаслик керак, тўғри, [тарёк] шу [қисмлари] туфайли ҳам фойда етказди, бироқ ундаги асосий нарса унинг суратидир. [Таркибий қисмлари] ҳаммаси биргалашиб жуда яхши фойда келтиради, бироқ биз у қисмларнинг [тарёкнинг] таъсирига муносабати қандай эканлигини аниқ кўрсатиб бера олмаймиз.

Сенга яна маълум бўлсинки, мураккаб дорилар таркибида асосий қисм ва асл вазифасини бажарувчи дорилар бўлади ва уларни таркибдан чиқарилса, [мураккаб дорининг] фойдаси йўқолади, масалан, тарёкдаги *афъо* илонининг гўшти, *иёраж фикродаги* сабр ва *Луғозийё иёражидидаги* харбақлар шундай. Баъзи дорилар

борки, уларни тушириб қолдириш, бошқаси билан алмаштириш, [миқдорини] кўпайтириш ёки камайтириш ҳам мумкин. Баъзи дорилар ҳам борки, агар улар [мураккаб дорига] қўшилса, зарар еткази, [масалан], тарёкка балозур қўшилса, у дорини, айниқса *афъо* илони гўштини бузган бўлар эди; дориларнинг ичида шундайлари ҳам борки, агар уларнинг миқдори орттирилса, зарар етказмайди, масалан, сен тарёкка мускат ёнғоғини қўшсанг, катта гуноҳ қилган бўлмайсан.

Билгинки, кўп таркиблар [дориларнинг таъсирини] бузишга сабаб бўлади, кўплари эса жуда яхши таъсирли бўлиб чиқади. Кўп таркиблар содда ҳам мураккаб дорилардан тузилади, масалан, тарёк содда қисмлардан ва уч хил кулчадан таркиб топади, ҳар бир кулча ўзининг мураккаблиги туфайли содда дориларда бўлмайдиган хусусиятга эгадир. Баъзи дори мураккаб дорилардан таркиб топади.

ТАРЁКЛАР ВА КАТТА МАЪЖУНЛАР ҲАҚИДА

Тарёк форуқ. Бу тарёк мураккаб дориларнинг энг яхшиси ва энг афзалидир, чунки у кўп нарсаларга фойда қилади, хусусан илон, чаён ва қутурган ит заҳарига ҳамда ичилган ўлдирувчи заҳарларга, шунингдек, балғамдан ҳамда савдодан бўладиган касалликларга ва уларнинг иситмаларига, ёмон бодлар, фалаж, сакта, тутқаноқ, юз фалажи, қалтироқлик, васвасалик, жинилик, айниқса мохов касаллигига ҳамда песликка фойда қилади.

Бу [тарёк] юракни тетиклаштиради, ҳислари ўткирлаштиради, иштаҳаларни кўзғатади, меъдани кучайтиради, нафас олишни осонлаштиради, хафақонни кеткази ва қон туфлашни тўхтатади, буйрак ва қовуқнинг кўпчилик оғриқларига ҳамда улардан [турли нарсаларнинг] оқишига қарши ҳам фойда қилади, тошни майдалайди, шунингдек, ичак яраларига, жигар, талоқ ва бошқа [аъзоларда] бўладиган ички қаттиқликларга ҳам фойда қилади. [Тарёк] бу таъсирларни ўз таркибидаги содда [дориларнинг] аралашувидан келиб чиқадиган суратининг хусусияти туфайли амалга оширади, чунки у руҳ билан туғма ҳароратни кучайтиради ва шу орқали [инсон] табиатига совуқлик ва иссиқликка қарши туришда ёрдам беради.

Бу дори учун энг яхши нусха Андромахнинг дастлабки асл нусхасидир. Жолинус ва бошқа кўп табиблар [тарёкнинг таркибини] орттириш ёки камайтиришга уриниб кўрганлар, буни улар бирон зарурат ёки кучли сабаб туфайли қилмаганлар, балки [номлари] энг этилсин ва улардан ҳам Андромахдан қолгани каби ёдгорлик қолсин деган умидда қилганлар. Тажриба натижасида нажот берувчи бўлиб чиққан [таркибдан] ҳеч нарсани ўзгартирмаслик дурустроқ бўлади. [Тарёкни] ўша хил вазнда таркиб қилиш [зарурлиги] тажрибанинг тақозосидир. Агар ундаги [таркибий қисм-

ларнинг] вазни ўзгартирилса, у бунчалик хусусиятга эга бўлолмайди. Агар бирон [киши] тарёк қисмларининг, ўша хилдаги вазнлари нима учун [тарёкда] шу хил хусусиятни келтириб чиқариш сабабини биламан, деб даъво қилса, у киши рад қилинадиган, ёлгон нарсани даъво қилган бўлади; у худди бирон кишининг от, инсон ва бошқалардаги содда унсурларнинг вазнларини билишнинг даъво қилганига ўхшайди.

Тарёкнинг болалик, ўсмирлик, ёшлик, қариллик ва ўлиш [даврлари] бор. У олти ой ёки бир йил ўтгандан кейин бола бўлади, кейин у ўса ва орта бориб, ниҳоят иссиқ мамлакатларда ўн йилдан кейин, совуқ мамлакатларда эса, йигирма йилдан кейин [ўсишдан] тўхтайтиди. Сўнгра у ўн ёки йигирма йил давомида тўхтаб туради, кейин йигирма ёки қирқ йилдан сўнг [унинг кучи] камай боради, ниҳоят, унинг тарёклиги ўттиз ёки олтмиш йилдан кейин йўқолади ва у тарёклик даражасидан тушган маъжунлардан бири бўлиб қолади.

[Бирон нарса] чаққан кишига [тарёкнинг] янги ва кучлисини ичириш керак, бошқаларга эса заифроғи ичирилади. Кўпинча, бирон нарса чаққан кишига янги [тарёкдан] ярим мисқолдан бир мисқолгача ичиришга тўғри келади. [Тарёкнинг] янги ва кучлисини эски, кучсиз ва ёмонидан ажратадиган синовлардан бири шуки, бир кишига биронта сурги ичириб, ичи суришини кутиб турилади, ичи сургач, тарёк ичирилади, агар у ични тўхтатса, демак, у янги ва яхши [тарёк], бўлмаса — ёмон. Жолинус эслатиб ўтган синовлардан бири мана бу: ёввойи хўрозни тутиш лозим, чунки унинг мизожи уйда боқиладиганиникидан кўра қуруқроқ бўлади, — менимча, бу эркак қирғовул бўлса керак, — кейин уни бирон [заҳарли] ҳашаротга чақтирилади, кейин унга тарёк ичирилади, агар у тирик қолса, тарёк яхши ҳисобланади. Яна [тарёкни] афюн, сассиқалаф ва бошқа нарсалар ичган одамга бериб ҳам синаб кўрилади. Аммо аконитга тарёк кам фойда қилади, у фақат ўлим муддатини бир оз кечиктиради, холос; баъзи [табиблар]: бунга мушк дориси бошқа ҳамма нарсадан кўра фойдалироқ бўлса керак, — дейдилар.

Ҳар бир айрим касалликда тарёкдан қанча ичириш кераклигига келсак [шунини айтиш керакки], эски йўтал, кўкрак ва бичан оғриғида ундан бир турмуса миқдоридегисини асал суви билан ёки [касалиннг] иситмаси бўлса, гулоб билан ичирилади. Даврий қалтиратувчи иситма, совуқлик ва кучисининг дастлабки даврида

[тарёкдан] бир турмуса миқдоридегиси уч уқиядан кам бўлмаган ва тўрт ярим уқиядан ортиқ бўлмаган сув ёки шароб билан ичирилади. Қуланжга учраган, меъдаси кўпчиган ва ичаги бураб оғрийдиган кишиларга бир турмуса миқдоридегиси, билганингдек, асал сувида ёки гулоб билан ичирилади. Иштаҳаси тушган кишига ҳам, ўзинг билганингдек, сув ёки шароб билан ичирилади, тарёкдан бир турмусани туёғўт қайнатмаси билан ичирилади. Истиқода бир турмуса [тарёкни] овқатдан олдин ютқизилади ёки бир ярим уқия миқдоридегиси суюлтирилган сиркада ичирилади. Қон туфлайдиган кишига эса, агар касаллик яқинда бошланган бўлса, [тарёкдан] бир мисқолгача суюлтирилган сиркада ичирилади, агар [касалик] эски бўлса, ўша миқдорни сумқутун қайнатмасида эрталаб ва кечқуруқ ичирилади. Овози бўғилиб қолган кишига бир боқила миқдордаги [тарёкни] асалли сув ёки узум шиннисини билан ичирилади, ёки тил тагида тутиб туришга буюрилади. Ичак яралари ва ичдан қон ўтишига қарши уни татим суви билан, нафас қисийшга қарши эса, бир уқиядан камроқ денгиз пиёзи сиканжубини билан ичирилади. Тутқаноқда [тарёк] билан томоқ чайилади, кейин чорак мисқолдан ярим мисқолгачани сувда ёки денгиз пиёзи сиканжубинида ичирилади; бош оғриғи ва шадиқада ҳам шундай қилинади.

Агар [тарёк] петрушка қайнатмаси билан ичилса, қовуқ ва буйракдаги тошни майдалайди. У ҳайзани қайтаради ва табиатни боғлайди. Соғлиқ вақтларида [тарёк] ичиб юрган кишига заҳарлар зарар қилмайди. У турли офатлардан сақланади ва вабо касалликларидан омон қолади.

[Тарёкнинг] сифати. Денгиз пиёзи кулчаларидан — қирқ саккиз мисқол; афёо илони кулчаларидан — йигирма тўрт мисқол; андрухурун кулчалари, қорамурч ва афюнларнинг ҳар биридан — шунчадан; дорчиндан, — бир ривоятга кўра, — ўн икки мисқол, — бошқа бир ривоятга кўра, — йигирма тўрт мисқол; қизил гулдан — ўн икки мисқол; ёввойи шолғом уруғи, ёввойи саримсоқ, гулсапсар илдизи, дарахт пўкағи, чучукмиянинг қуюлтирилган шираси ва бальзам ёғининг ҳар биридан — шунча вазндан; мурр, заъфарон, занжабил, ровоч, фан-тафилун, тоғ ялпизи, канавча, тоғ петрушкиси, Рум райҳони, қуст, оқ мурч, узун мурч, кийиғўти, кундур елми, қорачайир гули, сақич, қора Сарандип дорчини, Ҳинд сунбули ва жудихларнинг ҳар биридан — олти

мисқолдан; суюқ *майға* елими, петрушка уруғи, Рум сассиқ қавраги, оқ индов уруғи, жувона, *камодарюс*, *камодитус*, такасоқол шираси, Иқлит сунбули, *содаж*, ёввойи укроп илдизи, гентиана илдизи, арпабодиён уруғи, мухр лойи, куйдирилган сариқ зок, амом, игир, бальзам дарахти уруғи, далачай, тоғ сунбулининг илдизи, [араб] елими, ёввойи зира, Рум арпабодиёни ва араб акациясининг шираси — шуларнинг ҳар биридан тўрт *мисқолдан*; ёввойи сабзи уруғи, гальбан елими, *яхуд* муми, говшир, ингичка *луфо* ва узун аристолохияларнинг ҳар биридан икки *мисқолдан*, — бир ривоятга кўра, — узун аристолохиянинг ўрнига унинг думалоғи кўрсатилган. Қундуз қиридан, — бир ривоятга кўра, — икки *мисқол*, — бошқа бир ривоятга кўра, — тўрт *мисқол* [олинади]; Эрон қавраги ҳақида ҳам гап шундай; асалдан ўн *ритл*, эски хушбўй шаробдан икки *қист* олинади. [Дорилардан] эрийдиганлари эритилади, ивийдиганлари ивотилади, қуруқлари эса янчиб эланади. [Сўнгра ҳаммасини] асал билан қориб, сопол ёки қалай, ёки кумуш идишга солиб қўйилади; шунда идишни тўлатмасдан, дори нафас олсин учун, бўш жой қолдирилади. Асал ва шаробдан ташқари ҳамма дорилар — олтмиш тўртта.

Бошқа нусха. Денгиз пиёзи кулчаларидан — қирқ саккиз *мисқол*; *афё* илони кулчалари, *андрухурун* кулчалари, қорамурч ва яхши афюннинг ҳар биридан — йигирма тўрт *мисқолдан*; ёввойи саримсоқ, қуруқ қизил гул, ёввойи шолғом уруғи, гулсапсар илдизи, дарахт пўкаги, гулсапсар шираси, бальзам ёғи ва дорчинларнинг ҳар биридан — ўн икки *мисқолдан*, *мурр*, канавча, заъфарон, узун мурч, занжабил, тоғ ялпизи, тоғ петрушкиси, *фантофилун*, яъни ёввойи ғозпанжа, Хитой ровочи, оқ ачиқ *қуст*, Рум райҳони, оқ мурч, кийгўти, қорачайир гули, сақич, кундур елими, Сарандип дорчини ва сунбулларнинг ҳар биридан — олти *мисқолдан*; гентиана илдизи, *солосфис*, яъни оқ индов стирак елими, Рум сассиқ қавраги, Иқлит сунбули, яъни нордин, жувона уруғи, *камодитус*, *камодарюс*, такасоқол шираси, *содаж*, Рум арпабодиёни, тоғ сунбулининг илдизи, ёввойи укроп илдизи, петрушка уруғи, арпабодиён уруғи, мухр лойи, қиздирилган сариқ зок, амом, далачай, игир, бальзам уруғи, араб акацияси шираси, араб елими ва ёввойи зираларнинг ҳар биридан — тўрт *мисқолдан*; беклар ўти, гальбан елими, говшир, Эрон қавраги, *яхуд* муми, *луфо*, думалоқ аристолохия ва

қундуз қирининг ҳар биридан — икки *мисқолдан*. Баъзан бу нусхага ажам нусхаларида кўрсатилган қуйидаги дориларни ҳам қўшадилар: сув ялпизи, чаёнўт, катиро, *артанисо*, узун аристолохия ва мингдевона уруғларининг ҳар биридан икки *мисқолдан* олинади. Асалдан ташқари, ҳамма аралашмалар — етмишта; асал дориларга нисбатан икки ҳисса кўпроқ олинади. Шундай қилиб, тарёк таркибига кирадиган ҳамма нарсалар бир минг тўрт юз ўттиз тўрт *мисқол*ни ташкил этади.

Заъфарон алоҳида эзилади, *мурр*, афюн ва кундур елими эса алоҳида янчилади, буларни қайнатилган тило шаробида бир кеча ивотилади. Сақич ва гальбан елими бальзам ёғида эритилади; сариқ зок алоҳида янчилади, кейин бошқа дориларни янчиб эланади ва ҳаммаси кўпиги олинган асал билан қорилади. Қорини олдидан дориларни аралашсин учун ҳовончада яхшилаб эзилади. Кейин улар шиша ёки сопол идишга кўтариб қўйилади ва тўрт йилдай кейин истеъмол қилинади. Тула бир ичими бир *дирҳам* бўлиб, наҳорга ялиқ сув билан ичилади.

Афё илонидан қилинадиган кулчалар. *Афё* илонлари баҳорнинг охирида ва кузнинг бошларида тугилади. Агар баҳор совуқ келса, [тутиш] ённинг иссиғича кечиктирилади. *Афё* илонлари боши ясси илонлар бўлиб, яссилик, айниқса, ингичка бўйинларига яқин ерда [кўрилади]; уларнинг думи калта бўлиб, ўн вишиллайди ва пишиллайди. Ҳар қандай *афё* илони ҳам бу хил кулчалар [тайёрлашга] ярай бермайди, фақат тўқ сариқ ранглиси ҳамда урроҳиси ишлатилади. Бунинг аломати шуки, эркагининг ҳар чакагида биттадан тиши бўлади, урроҳисиники эса биттадан кўп бўлади. Шохли, ола ва оққа мойил чавқар хилдан сақланиш керак. Уларни шўрхоқ ерлар, шунингдек дарё, ариқ ва денгиз қирғоқлари ҳамда дарахтли жойлардан тутмаслик керак, чунки уларнинг ичида [заҳари] чанқов пайдо қиладиган эман ёнроқ шаклли ёмон хиллари бўлади; балки намликдан узоқда бўлган ерлардан тугилади. [Илоннинг] суяк ҳаракат қиладиганини ҳам тутмасдан, тез ҳаракат қиладиган ва бошини кўтариб юрадиганини танлаш керак.

[Илонни] тутгандан кейин имкон борича бепарво бўлмасдан, бош томондан тўрт ялиқ қолдириб кесилади, дум томондан ҳам шундай қилинади. Шунда [илондан] кўп қон оқса, у кўп қимирласа ва секин ўлса, яхши ҳисобланади; агар қони кам бўлса, оз қимирласа

ва тез ўлса, у ёмондир. Яна унинг аломатларидан бири шуки, у тез ҳаракат қилади, қараши журъатли ва қаттиқ бўлиб, ахлат чиқадиган жойи думининг учига яқин бўлади.

[Илон] ўлгандан кейин, ичидаги нарсаларни, хусусан, ўт қопчиғи олиб ташланади ва намакоб билан яхшилаб ювилади. Кейин намакобда қайнатилади, бир оз укроп солинса ҳам ёмон бўлмайди; суяги гўштидан осон ажраладиган бўлгунча ҳил-ҳил қилиб пиширилади. Сўнгра гўштини суягидан тозалаб, ҳовончага солинади ва майдалаб эзилади. Шу ишни қилувчи кишига бурнига бальзам ёғи тортиш ва бармоқларига шу ёғдан суртиш тавсия қилинади. [Гўшт] майдалангандан кейин унга *каък* аралаштирилади, бу турли нусхаларда турлича бўлиб, Андромах нусхасига имтиёз берилмайди. Кейин юпқа ва нозик кулчалар тайёрлаб, сояда қуритилади ва сақлаб қўйилади. Қуритишдан олдин ҳам, ундан кейин ҳам [кулчаларга] мутлақо офтоб тегмаслиги керак, чунки офтоб *афъо* илони гўштига хос бўлиб, бирон нарсанинг чақиши ёки ичиш билан [баданга ўтган] зарга қарши турадиган қувватни қирқиб қўяди.

Митридат. *Митридат* бир маъжун бўлиб, уни буюк Митридат ясаган ва ўз номи билан атаган. У буни турли заҳарлар ва хилма-хил касалликларга қарши умумий манфаатга эга бўлсин учун, асосан, заҳарларга қарши, шунингдек, бошқа касалликларга ҳам қарши ишлатиб, синаб кўрилган дорилардан таркиб қилган. Бу ўша даврдаги тарёк эди. Кейинчалик Андромах илонларнинг гўшти ва бошқа нарсаларнинг манфаатидан хабардор бўлгач, унга *афъо* илони кулчалари ва бошқа нарсаларни қўшиб, [унинг таркибидаги нарсаларни] бир оз орттирди ёки камайтирди, натижада буюк тарёк пайдо бўлди. Буюк тарёк бир нарсадагина, яъни илонларнинг заҳарига қарши туришда [митридатдан] кўра фойдалироқдир, бошқа ҳолларда эса *митридат* тарёкдан деярли қолишмайди, ҳатто кўп ҳолларда у фойдалироқ ва манфаатлироқдир. Биз бу манфаатларни санаб, сўзни чўзиб ўлтирмаймиз, улар тарёк қисмида эслатиб ўтилган. Бунинг бир ичими [тарёкниқидан] бир оз кўпроқ бўлади.

Умумий нусха. Заъфарон, *мурр*, дарахт пўкағи, занжабил, дорчин ва катируларнинг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; сунбул, кундур елими, *селасфис*, яъни Бобил индови, қорачайир, бальзам ёғочи, Рум райҳони, Рум сассиқ қаврағи, қуст, *камофитус*, гальбан елими,

баност узун мурч, такасоқол шираси, қундуз қири, *мо-лобосрун*, яъни Ҳинд *содажу*, майъа елими ва говширларнинг ҳар биридан — саккиз *дирҳамдан*; Сарандип дорчини, оқ мурч, қорамурч, савринжон, *жулах*, ёввойи саримсоқ, ёввойи сабзи уруғи, қашқарбеда, гентианадан — саккиз *дирҳам*, исиріқ уруғи, назла ўти ва узун мурчларнинг ҳар биридан — тўрт *мысқолдан*; Эрон қаврағи, қундуз қири ва говширларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; ёввойи занжабил, дарунак ва бальзам ёғининг ҳар биридан саккиз *дирҳамдан* олинади, сурёний ва ажам нусхаларида қуйидагича [кўрсатилган]: *муррдан* — тўрт *дирҳам*; кофурдан тўрт *дирҳам* [олинади]. Қуруқларни янчиб эланади, хўллари қайнатилган тило шаробида янгилади. Кейин ҳаммасини қўшиб, асаб билан қорилади ва олти ойгача қўйиб қўйилади. Бир ичими бир *жавза* бўлиб, илиқ сув билан ичилади.

Файласуфларнинг «ҳаёт моддаси» деб аталувчи маъжуни. Бу [дори] балғам чиқиндиларига фойда қилади, нафсни қувватлантиради, кўнгилни очади, [овқатни] ҳазм қилади, кекиртиради ва иштаҳани кўзғатади, бу гўё ёшликни қайтарувчидир. У яна эса сақлаш ва хотирга келтириш [қобилиятини] ортттиради, ақлни ўткирлаштиради, тилни бўшатади, *ибридани* кетказади, чакмазакни тўхтатади, бодларни босади, манийни кўпайтиради, олатни кучайтиради, милкларни ёпиштиради, тишларни маҳкамлайди, орқа, бўғинлар, ёнбош ва [буйракдан келувчи] сийдик йўлидаги оғриқларни кетказади.

Таркиби. Мурч, узун мурч, занжабил, дорчин, омила, балила, чакамуз, Шом думалоқ аристолохияси, бобуна илдизи, катта санавбар бужурининг ички қисми, бошқа бир нусхада: норжил ёнғоғи, — *сатуришон*, яъни «тулки мойғи» — шуларнинг ҳар биридан бир *уқиядан*; бобуна уруғидан ярим *уқия*, *ҳабб ул-инаб* ўсимлигидан уч *уқия* олинади. Кейин қизил майизни уруғлардан тозалаб янчилади; асалдан эса ҳамма дорилар миқдорича олиб қуюлтирилади, кейин у билан юқорида кўрсатилган дорилар қорилади. Ҳар қандай ҳолларда ҳам бу доридан бир кичик *жавза* миқдоридан *истеъмол* қилинади.

Шалисо ва унинг фойдалари. Бу шундай дорини, табиблар ундан бутун манфаатлар ҳосил бўлишига кафиллик берадилар; унинг таркибида ҳамма ажойиб нарсалар бор. Биз эса унда бирон катта таъсир борлигини кўрмадик, фақат тил касалликлари ва унинг

шалвираши натижасида содир бўладиган тутилишни кетказишгагина [фойдасини кўрдик]. Аммо табиблар айтишларича, буюк *шалисо* жиннилик, балғам ва савдодан келишчи тақадиган совуқ касалликлар, фалаж, тутқаноқ, *сакта*, юз фалажи, вавсалик, ўз-ўзи билан сўзлашиш, бош оғриғи, *шақиқа*, унутувчанлик, мелан-илдизи, бальзам ёғи, бальзам уруғи, *қуфиюн* кулчалари ва муқлларнинг ҳар биридан — етти *дирҳамдан*; газাগўтдан — икки *дирҳам*; қаврак елими, Рум сунбули, мастаки, [араб] елими, тоғ петрушкаси, ёввойи зира ва арпабодиён уруғининг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; Рум арпабодиёни, игир, ёввойи укроп илдизи, Эрон қаврағи ва туёғўтларнинг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*; афюн, қизил гул ва кийигўтларининг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; тоғ сунбули илдизи, араб акацияси шираси, *сақанқур* киндиги ва далачай уруғларининг ҳар биридан — тўрт ярим *дирҳамдан*; эски хушбўй шароб ва кўпиги олинган асалдан етарли миқдорда олинади. Ивителиши лозим бўлган нарсалар шаробда ивителиди ва [ҳаммасини] асал билан аралаштириб, сақлаб қўйилади. Олти ойдан кейин истеъмол қилинади; бир ичими бир *бундуқа* миқдорда бўлиб, мов келадиган бирон шарбат билан ичилади.

Бу нусхада Жолинус нусхасида йўқ дорилар бор, улар ўн учта: дарахт пўкағи, савринжон, қуруқ газাগўт, қаврак елими, кийигўти, туёғўт, катино, Рум райҳони, *камофитус*, қашқарбеда, бальзам ёғочи, қорамурч ва муқл. Жолинус нусхасида бу нусхада бўлмаган иккита дори бор: чучукмия илдизи ва туз. Бошқа бир нусхада бу нусхада йўқ битта дори бор, у газাগўт уруғидир.

Тўрт [нарсадан тайёрланадиган] тарёк. Рум гентиана илдизи, дафна меваси, узун аристолохия ва *муррларнинг* ҳар биридан баробар бўлақлар олиб янчилади ва кўпиги олинган асалнинг етарли миқдори билан қорилади. Бир ичими — бир *мисқол*, иссиқ сув билан [ичилади]. Айтишларича, баъзи табиблар *муррнинг* ўрнига аччиқ қустни қўшадилар. Саҳор Бухтнинг айтишича, у. бир нусхада заъфарондан ҳам бир бўлак солинганини учратган.

Тўрт дори тарёки чаён ва ўргимчакларнинг чаққанига ва совуқ касалликларга фойда қилади.

Бузург дору. Бу форсларнинг танланган буюк дориларидан бўлиб, *филуниё*, тарёк ва *шалисо* даражасидадир; у қуланжда катта фойда етказилади.

Таркиби. Заъфарон ва оқ мингдевона уруғлари-

нинг ҳар биридан — бир *истордан*; афюн ва *фарфиюннинг* ҳар биридан — йигирма *дирҳамдан*; сунбул ва стиракс елимидан — икки *истордан*; Ҳинд *содаж* ва қалампирмунчоқдан — тўрт *дирҳамдан*; оқ мурчдан — икки *дирҳам*, тешилмаган марварид, навшадил ёввойи баргизуб уруғи, мушк, кофур, *хил*, дорчин ва Сарандип дорчинларининг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*; қуст-холия, мяянинг совуқлиги, қалтироқлик ва хафақонга фойда қилади; қориндаги болани сақлайди, бола ташлашга тўсқинлик қилади, томчилаб сийиш, бачадон оғриқлари ва еллари, тилнинг шалвираши, бош айланиши ва ғамгинликка, шунингдек, замбуруқ, заҳарлар ва меъдада ивиб қолган сут ва бошқа нарсаларнинг зарарига қарши фойда қилади; у яна бўғин оғриқлари ва барча эскирган совуқ оғриқларга ҳам фойда қилади. Уни ҳамма ҳолларда ҳам биронта лоийқ нарса билан қўшиб ичилади. Масалан, кучли совуқ [касалликларда] *хиёршанбар* суви билан [ичилади], шароб билан [ичиш] фойдалироқ ҳам дейдилар; ички тикилмаларда — [маълум] илдизларнинг суви билан; бачадон оғриқларида — Рум арпабодиёни суви билан; қовуқ оғриқларида — самсақ суви ёки лавлағи илдизи суви билан; болаларга эса гунафша ёғи билан ичирилади. Табибларнинг айтадиганлари — мана шу. Менинг фикримча, [шалисо] чалкаш ва таркиби тартибга тушмаган бир дори бўлиб, қонни ва [бошқа] хилтларни куйдиради ва у кулчаларга қараганда нуқсонлидир.

Таркиби, Мушк, кофур ва анбарларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; тешилмаган марварид ва заъфароннинг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; олтин ва кумуш кукунларидан — ярим *дирҳамдан*; амбм, исрик уруғи, *фарфиюн*, набат ишқори, *ушна*, петрушка уруғи, газাগўт уруғи, тоғ сигирининг тезағи, қизил ва сариқ олтингургурт оқ харбақ, стиракс елими, тўпалоқ, морчўба, яъни ҳилюн чўпи, *асфанд* илдизи, яъни оқ ҳардал [илдизи], кончўп, маҳлаб уруғи, бальзам ёғочи, чўл қовоғи ва *шашбандонларнинг* ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; қорачайир гули, *содаж*, мускат ёнғоғи, қундуз қири, таратизак ва сабзи уруғларининг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; *зарнаб*, чаёнўт, махсидўзлар зоки, седана, тулки тезағи ва ковул илдизларининг ҳар биридан — ярим *дирҳамдан*; хом ипак, укроп уруғи ва илдизи, ёввойи занжабил, дарунак, занжабил, гентиана илдизи, қуш тили, Ҳинд тузи, назла ўти, маржон, *яхуд* муми, тоғ сунбули илдизи ва испағулларнинг ҳар би-

ридан — тўрт *дирҳамдан*; қалампирмунчоқ, сунбул, туғғўт, қуст, *ҳил* ва *парсиёвашонларнинг* ҳар биридан — саккиз *дирҳамдан*; мускат ёнғоғи қобиғи ва гулсапсар илдизининг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*, қуруқ меҳригиёҳ меъасидан — йигирма дона; Сарандип дорчини ва Сарандип дорчинининг ёғочидан — ярим *дирҳамдан*; арпабодиён уруғи ва қуруқ зуфоларнинг ҳар биридан — йигирма *дирҳамдан*; Форс саътари ва Хузий саътарларининг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; бозовард, деворларда чиритган сомон ва Чин ровочларининг ҳар биридан — етти *дирҳамдан*; оқ мурч, қорамурч, узун мурч, афюн, узун ва думалоқ аристолохия ва мингдевона уруғларининг ҳар биридан — йигирма *дирҳамдан*; норжил ёнғоғидан — икки *дирҳам* ва тўрт *донақ*; тол гули, қуруқ сачратқи илдизи, *ҳумул-мажус*, *жулах*, гулсапсар илдизи шираси, қандул ва бўйимодаронларнинг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*; қора болдирғондан — биру чорак *дирҳам*; қашқарбедадан — тўрт *дирҳам* ва тўрт *донақ*; «гул сочи», *ангушти зард*, *кашт бар кашт*, хушбўй ангуза, Эрон қаврағи ва говширларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; чорраҳа йўл тупроғидан тўрт *дирҳам* олинади.

Шалисо таркибига кирадиган дорилардан ажамий манбаларда учрайдиганлари қуйидаги нусха бўйича қўшилади: *зарнаб* ва оқ исриқдан — икки *дирҳамдан*; қизил шаббўйдан — уч *дирҳам*; хина гулидан икки *дирҳам*; тукли райҳондан — тўрт *дирҳам*; ёввойи зирадан — бир *дирҳам*; Чин ровочи, бальзам меъаси, бальзам ёғочи, Миср миртасининг уруғи, *махтум ул-малик*, «Довуд тоши» ва сассиқ ангузаларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*, кичик қоқиладан — уч *дирҳам*, пўсти тозаланган бон донасидан — уч *дирҳам*, *табоширдан* — бир *дирҳам*; зарпечак, каҳрабо, ёввойи мирта, салеп, арча бужури, *муғос*, *мурр*, хушбўй канавча ва икки хил, яъни оқ ва қизил баҳманларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; Рум арпабодиёнидан — уч *дирҳам*; дарманадан — уч *дирҳам*; тош туз, нон тузи, хамир тузи, ёввойи сабзи уруғи, тоғ петрушкаси уруғи, гулсапсар илдизи шираси, *Ғофит* шираларининг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*; қуритилган цитрон пўчоғи ва пион гул новдаларининг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; *кавардондан* — беш *дирҳам*; магнетитдан — олти *дирҳам*; *қалқиёл*, яъни тоғ ялпизи ва тоғ бодомларининг ҳар биридан — етти *дирҳамдан*. Қуруқ [дорилар] янчиб эланади, ҳўллари яхши *тило* шаробида ивтила-

ди; [кейин ҳаммасини] дориларга уч ҳисса келадиган асал билан қориб, шиша идишга кўтариб олинади ва олти ойгача қўйиб қўйилади. Унинг бир ичими бир *ҳаммаса* [нўхат] миқдорида бўлиб, илиқ сув билан [ичилади].

Мушк маъжуни. Бу хафақонга, барча савдойи касалликларга ва қийналиб нафас олишга фойда қилади; бу нафас дорисидир.

Таркиби. Ёввойи занжабил, дарунак, тешилмаган марварид, каҳрабо ва маржонларнинг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*; хом ипақдан — бир ярим *дирҳам*; қизил ва оқ баҳман, Ҳинд *содажи*, сунбул, қоқила, қалампирмунчоқ ва қўндуз қирларининг ҳар биридан — бир ярим *дирҳамдан*; занжабил ва узун мурчдан — икки *донақдан*; Тибат мушкидан бир *дирҳам* [олинади]. Буларнинг ҳаммасини янчиб, хом асал билан қориледи. Бир ичими бир *ҳиммаса* миқдорида бўлиб, хушбўй шароб билан [ичилади].

Бошқа мушк маъжуни. Меъда ва жигар оғриқлари ҳамда уларнинг заифлигига фойда қилади, бод ва елни тарқатади.

Таркиби. Мушкдан — икки *дирҳам*; хушбўй сунбул, Сарандип дорчини, Ҳинд *содажи*, тозаланган *лакк* ва Чин ровочларининг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; Рум гентанаси илдизидан — икки *дирҳам*; заъфарон, жувона, петрушка уруғи ва мастакиларнинг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; дорчин ва думалоқ аристолохиялардан — уч *дирҳамдан*; Ҳинд уди, қалампирмунчоқ ва *муррларнинг* ҳар биридан бир ярим *дирҳамдан* олинади. Бу дориларни янчиб, элагандан кейин кўпниги олинган асал билан қориледи ва идишга кўтариб олиб қўйиб, истеъмол қилинади. Бир ичими бир *боқилло* бўлиб, иссиқ сув билан [ичилади].

Эрман билан [тайёрланидиган] мушк дориси. Бу хафақон, васвасалик ва ҳиқилдоқ шишларига фойда қилади ва меъда рутубатини қуритади.

Таркиби. Эрман ва сабрларнинг ҳар биридан — саккиз *дирҳамдан*; Чин ровочидан — саккиз *дирҳам*; жувона, заъфарон ва петрушка уруғларининг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; мушк, Рум сунбули, *содаж* ва *муррларнинг* ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; қўндуз қиридан бир ярим *дирҳам* [олинади]. Буларни аралаштириб, асал билан қориледи.

Қатта шажазоние. Бу тажрибадан ўтган дори бўлиб, барча совуқ касалликлар, ғализ еллар, тиш оғриғи ва

ейилиши, меъданинг совуқлиги, ҳазминг сустлиги ва қуланжга, шунингдек, совуқлик ва балғам туфайли ҳамда сийдикнинг шиллиқлиги сабабди сийиш қийинлашганда фойда қилади.

Таркиби. Қундуз қири, афюн, дорчин, туёғўт, тоғ сунбулининг илдизи, ёввойи укроп илдизи ва ёввойи сабзи уруғларининг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*; мурч, узун мурч, гальбан елими ва қустларнинг ҳар биридан олти *дирҳамдан* ва заъфарондан ярим *дирҳам* олинади. Булардан эрийдиганлари асалли сувда эритилади, қуруқлари янчилади, гальбан елими эса асал билан эритилади; кейин [ҳаммасини] қориб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади.

Бошқа нусха бўйича таркиби. Қундуз қири, қорамурч, заъфарон; ёввойи укроп илдизи, тоғ сунбули илдизи; ёввойи сабзи уруғи, туёғўт, афюн, оқ мурч ва гальбан елимларининг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; қустдан бир *дирҳам* ва дорчиндан икки *дирҳам* олинади. Булар янчиб эланади ва кўпиги олинган асал билан қорилади.

Кичик шажазониё. Бу ҳам [каттасидек] аҳамиятга эга.

Таркиби. Қундуз қири ва афюнларнинг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; мурч, узун мурч, гальбан елими, *мурр* ва қустларнинг ҳар биридан — олтмиш *дирҳамдан*; дорчин, ёввойи укроп илдизи, тоғ сунбули илдизи, ёввойи сабзи уруғи ва туёғўтларнинг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; заъфарондан чорак уқия олинади. Бошқа бир нусхада: занжабилдан — бир *уқия*; суюқ *майға* елиmidан — уч *уқия*. Бошқа бир нусхада: қундуз қири, қорамурч, заъфарон, ёввойи укроп илдизи, тоғ сунбули илдизи, ёввойи сабзи уруғи, туёғўт, афюн, дорчин ва оқ мурчларнинг ҳар биридан бир *дирҳамдан* ва қустдан бир *дирҳам* [олинади]. Бу дориларни майдалаб, асал билан қорилади ва олти ойгача эскитиб қўйилади. Бир ичимми ярим *мисқол* бўлиб, наҳорга илиқ сув билан [ичилади]. Бошқа нусхада бир ичимми — бир *донақдан* икки *мисқолгача*; яна бир бошқа нусхада бир ичимми — бир мурч донаси миқдорида.

Айтадиларки, бу [маъжундан] бир *қиротни* эзиб, заҳарларга қарши суртилади; бачадондаги еллар, кам туғиш ва ҳайзнинг [кам келишига] қарши бундан бир мурч донаси миқдоридагисини гулсапсар ёғида эритиб, юнг билан кўтарилади. Уни оқ гулсапсар ёғида эритиб, [шундай] хотинга ҳидлатилади; шунингдек, у билан

буғлатилади ҳам. Кўкрак оғриғи, йўтал ва буйрак [касалликларида] ҳам *ибридадан* бўладиган қийналиб сийишда [маъжундан] бир *ҳиммаса* миқдоридагиси тоза *тило* шароби билан ичилади; меъда бузилганда бундан бир *мисқоли* тоза *тило* шароби билан ичирилади.

Анақардиё, яъни балозурий. Бу эски касалликларга фойда қилади.

Таркиби. Қора ҳалила, балила ва омидаларнинг ҳар биридан — ўттиз олти *дирҳамдан*; седанадан — йигирма тўрт *дирҳам*; *табоширдан* — олти *дирҳам*; кичик қоқиладан — етти *дирҳам*; тўпалоқдан — олти *дирҳам*; балозурдан — олти *дирҳам*; мурч узун мурч, занжабил, мурч илдизи ва Рум арпабодиёнларининг ҳар биридан ўн икки *дирҳамдан* олинади. Буларни янчиб эланади ва олти юз *дирҳам* каллақандни етарли миқдордаги иссиқ сувда эритиб, дориларга аралаштирилади ва қорилади. Дори солинган идишни олти ойгача арпага кўмиб қўйиб, кейин ишлатилади.

Балозурий маъжуни. Меъданинг барча хил оғриқларига, эски бош оғриғи, меъда сабабли бўладиган бош айланиши, жинилик ва алаҳлаш, кўкрак, жигар, талоқ ва буйрак оғриқлари, совуқ мизож, бачадон оғриқлари, подагра, мохов ва савдодан бўладиган касалликларга фойда қилади.

Таркиби. Сунбул, ёввойи укроп илдизи, заъфарон, Сарандип дорчини, *содаж*, девпечак, қорачайир, бальзам уруғи, аристолохия, қалампирмунчоқ, боғ донаси, занжабил, сабр, муқл, *мурр* ва бальзам ёғларининг ҳар биридан — бир *уқиядан*; *мастаки*, «*балозур асали*» ва дарахт пўкакларининг ҳар биридан — саккиз *ғаромийдан*, ҳаворанг гулсапсар илдизидан — икки *уқия*; арпабодиён илдизининг пўстлоғидан уч *ритл* ва сиркадан уч *қист* олинади. Арпабодиён илдизининг пўстлоқларини сиркада уч кун ивитиб қўйиб, қозонга солинади ва энгилгина қайнатганда кейин сузиб, илдизлар сиқилади. Шу сиркага бир ярим *ритл* асал қўшиб, олови паст чўғ устида бир оз қуюлгунча қайнатилади, кейин унга дорилар аралаштирилади. Бир ичимми бир *дирҳам* бўлиб, мувофиқ келадиган бирон ичимлик билан [ичилади].

Бизнинг ёқутдан [тайёрлаган] маъжунимиз. Бу бизнинг маъжун бўлиб, уни биз подшоҳлар ва уларга ўхшаш кишиларда синаб кўриб, зўр манфаати борлигини билдик; хусусан, у васвасалик, юрак сиқилиши, хафақон, юрак заифлиги касалликларига [жуда фойдали

бўлиб чиқди] ва бу [касалликлардан] эскириб кетиб, муожажа таъсир қилмайдиганларини ҳам таг-туғи билан йўқотиб юборди. Унинг яна мия, меъда, жигар ва талоқ касалликларига, хусусан, қуланжга ҳам жуда фойдали эканлигини кўрдик. У бўғин оғриқлари ва эски иситмаларга ҳам фойда қилади.

Н у с х а с и. Ёқут, хусусан, анор рангидаги қизил ёқут майдаларидан бир *мисқол* олиб, ҳовоичага солинади ва у увалансини учун аста-секин янчилади, кейин уни салоя тошига олиб, кукундек қилиб янчилади. Сўнгра яшма тошидан — бир *дирҳам*; ақиқдан — бир *дирҳам*; ичи куйдирилган қўрғошин билан сувалган тигелга солиб эритиб, шиша сингари майда қилинган олтиндан — икки *донақ*; қалай буғларининг [таъсири билан] шиша хусусиятига эга қилинган кумушдан бир *донақ* олинади. Буларнинг ҳар бири ёқутни майдалагандек қилиб майдаланади ва янчилади. Шундан кейин ҳаммасини салоя тошига солиб, хушбўй шароб билан ҳўлланади ва қуригунча эзилади; улар тўзондек бўлиб кетгунча бу иш такрорланади. Сўнгра улар олиб қўйилади; буларнинг ҳаммаси бир ҳиссани ташкил этади.

Кейин дарахт пўкаги, девпечак, мурч, занжабил, қалампирмунчоқ ва самсақларнинг ҳар биридан — ярим ҳиссадан; «арман тоши», ложувард тоши, нефть тузи, ёввойи занжабил, дарунак, баҳман ва говзабонларнинг ҳар биридан — учдан бир ҳиссадан; сўнгра Иқлит сунбуль, яъни *нордий*, амом, игир, *содаж*, Чин дорчини, каклиғўти, тоғжанбил, зуфо ва зираларнинг ҳар биридан — чорақ ҳиссадан; кийигўти, тоғ петрушкаси уруғи, *яхуд* тоши, петрушка уруғи, *мурр*, кундур елими, заъфарон ва оқ мурчларнинг ҳар биридан — олтиндан бир ҳиссадан; фил суягидан учдан бир ҳисса олинади. Бу дориларнинг ҳаммасини янчиб, устига юқорида кўрсатилган тошларнинг оҳаклари солинади; кейин яна эзиб-янчиб [аралашмага] икки ҳисса вазнда олинган балила асали билан қориледи ва бир *мисқолли* қулчлар ясаб ичирилади.

ИЕРАЖЛАР

Зарур муқаддималар ҳақида бир фасл. Мен айтаманки, *иёраж* — тузатувчи сургининг исмидир, бу — унинг таъвили; унинг [луғавий] маъноси илоҳий дори демакдир. Маълум сурғиларнинг биринчиси Руфус *иёражидир*; қадим замонда *иёраж* исми билан шу [до-

рини] ифодалар эдилар, кейинчалик ундан бошқа [дорилар ҳам] шу исм билан атала бошланди. Сургининг илоҳий дори деб аталганлигига сабаб шуки, сургининг таъсири табиий қувватларга топширилган бир амри илоҳийдан иборат. Қадим замонларда *иёражларни* шунинг учун ичирганларки, табиблар Абу Жаҳл тарвузининг эти, харбақ ва бошқа нарсалар каби нуқул сурғиларнинг зараридан қўрққанлар. Буларни ишлатмоқчи бўлганларида, уларга ўтказувчи, тузатувчи ва *подзаҳр* нарсаларни аралаштиргандан кейингина истеъмол қилишга журъат этганлар. Кейинчалик бу нарсаларга ўрганиб, уларнинг қайнатмасини ишлата бошладилар, сўнгра уларни шундайча олиб, ҳаб шаклида истеъмол қилишга ҳам журъат этдилар.

Табиб шунинг ҳам билиб қўйсинки, қайнатма ва ҳаб дориларга қараганда *иёражлар* анча зарарсиздир, уларни ишлатмасликнинг сабаби улар зарарли бўлгани учун эмас, балки уларга аҳамият бермаслик ва ёмон одат натижасидир; [қайнатма ва ҳаблар] моддани [баданнинг] узоқ ерларидан *иёражларчалик* торта олмайди.

Иёражларнинг бир ичими тўрт *мисқолгача* бўлади. Баъзан унга хамир тузи ҳам қўшадиладар. [*Иёражлар*] солиб ичиладиган нарсаларнинг энг мувофиғи майиз билан [тайёрланган] девпечак қайнатмаси, хусусан, унинг баъзи [табиблар] томонидан келтириладиган қуйидаги нухса бўйича тайёрланадиганидир: девпечакдан — тўрт *дирҳам*; тозаланган майиздан — ўн *дирҳам*; тозаланган қора ҳалиладан — етти *дирҳам*; Рум райҳонидан уч *дирҳам* ва сувдан уч *ритл* [олиб], ярим *ритл* қолгунча қайнатилади ва наҳорга ичирилади. Бунинг кетидан бир *дирҳам* гулхайри уруғи ва ярим *дирҳам* бодринг уруғини озгина ширин бодом ёғи қўшиб, илиқ сув билан [ичилади]. Уч кунгача бериладиган овқат *зирбож* билан [шароб] қўшилган сувдан иборат бўлади.

Иёраж фикро, яъни аччиқ [иёраж]. Бу сабрдан [тайёрланадиган] *иёраждир*; унга дорчин ҳам қўшилади, чунки бу латиф бўлиш билан бирга, ичаклар ҳамда меъдага фойда қилади; унга яна худди шунинг учун ҳамда шу [аъзоларнинг] қувватини сақлаш хусусиятига эга бўлгани учун мастаки, шунингдек, Сарандип дорчини ҳам қўшилади. Заъфарон ҳам қўшилади, чунки у [моддаларни] етилтиради ва юрак билан меъдани бақувват қилади. Бироқ заъфарон баъзан бош оғриғини келтириб чиқаради, шунинг учун унинг ваз-

нини камайтиришга ёки уни [бутунлай] қўшмасликка тўғри келади. Туёғўт ҳам [қўшилади], чунки у ични суриш ва рутубатларни туширишга ёрдам беради, баъзан унинг ўрнига келиндона [қўшилади] — бу латиф нарса. Бальзам уруғи ва бальзам ёғочлари меъдани кучайтиргани, эритиб тарқатгани ва *подзаҳрлик* хусусияти бўлгани учун [қўшилади]. Баъзи кишилар сабр келтириб чиқарадиган ичак шилинишининг олдини олиш учун [*иёражга*] қорачайир гулини қўшадилар ёки сабрнинг ҳароратидан келадиган зарарни меъда ва бошдан қайтариш учун қизил гул қўшадилар. Баъзида [*иёражни*] икки ҳисса асал қўшиб ачитилади, баъзан эса ачитилмаган қуруқ ҳолда бўлади. Аммо мен уни янчиб, муқд суви билан қориб, кулчалар ясайман ва сояда қуритаман. Уларни истеъмол қилганимда улар бошқа хилидан кўра етукроқ бўлиб чиқди. Муқддан, тахминан, бир ҳисса олиш тўғри бўлса керак.

Қадимги табиблар сабрни ислоҳ қилувчи нарсаларнинг миқдори ҳақида турлича фикрда бўлганлар. Улардан баъзилари [ислоҳ қилувчи] дориларнинг вазнини сабр вазига олти ҳисса, баъзиларини эса саккиз ҳисса қилиб оладилар. Баъзан бундан оширадилар ёки камайтирадилар.

Гоҳо [*иёражни*] ювилган [сабрдан] тайёрлайдилар, буниси ични кучсизроқ сурадиган бўлади ва иссиқ мивожли ҳамда иситмаси бор кишиларга кўпроқ мувофиқ келади; бироқ уни ҳар бир иситмаси бор кишига ичириб бўлмайди, балки иситмаси енгилларгагина [берилади]. Баъзи [табиблар] ювилмаган сабрдан тайёрлайдилар, буниси ични суришда кучлироқ бўлса ҳам, бироқ иситмаси кишиларга кўпроқ зарар қилади; шунга қарамасдан, бир гуруҳ кишилар уни ичганлар ва у буларга унчалик зарар қилмаган. Аччиқ *иёраж* ични тезликда сурмайди, аксинча, суриши оз-оздан ва аста-секин бўлади, баъзан у иккинчи кун амал қилади. Бундан ташқари, у [моддаларни баданнинг] узоқ ерларидан тортиб чиқариш орқали сурмайди, балки меъда ва ичакларга ўзи билан йўлиқиб аралашган нарсаларнигина суради. Унинг тортиш [қуввати] етадиган энг узоқ чегара жигар бўлиб, томирларга етмайди. Аммо ҳаммага маълум бўлган нусха бўйича [тайёрланадиган *иёраж*] ичак, меъда ва бошқа туғиладиган рутубатларга, шунингдек, бўғин оғриқлари, қуланж, юз фалажи, тилнинг оғирлашиб қолуви ва аъзолар бўшашиб қолишида фойда қилади.

Таркиби. Мастаки, дорчин, туёғўт, сунбул, бальзам уруғи, заъфарон, бальзам ёғочи ва Сарандип дорчинларнинг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*, сабрдан эса бу дориларга икки ҳисса [олиб] янчилади ва элакдан ўтказилади. Тўла бир ичими икки *дирҳам* бўлиб, асал ва илиқ сув билан [ичилади].

Табиб Андромах иёражи. Меъда ва қорин оғриғига фойда қилади.

Таркиби. Дорчин, қора Сарандип дорчини, хушбўй қамиш, бальзам ёғочи, қорачайир гули ва ёввойи сабротқиларнинг ҳар биридан уч ярим *уқиядан* [олинади]. Бу дориларни янчиб, янги сопол қозонга солинади ва устига олти *донақ* ёмғир сувидан солиб, ярми қолгунча қайнатилади ва сузилади. Кейин қизил сабрдан бир *ритл* олиб, устига етарли миқдорда ёмғир суви солинади ва тозалансин учун куннинг ярмида эзиб ювилади, сўнгра устига дориворларнинг сувини солиб, қуригунча офтобда ишқаб эзилади. Шундан кейин яна эзиб майдалаб, устига заъфарон, *мурр* ва чаёнўтларнинг ҳар биридан — уч *уқиядан*, — қадимги бир нусха бўйича бир *уқиядан*, — солинади, сўнгра ҳаммасини янчиб, шиша ёки сопол идишга солиб қўйиб, истеъмол қилинади.

Бу [*иёраж*] тиришишга, урилиш ва йиқилиш [изларига], синишга, барча хил биқин оғриқларига, меъданинг кўпчиши ва оғриқларига, шунингдек, қон туфлаш ва ёнбош оғриқларига фойдалидир. Тўла бир ичими бир *дирҳам* бўлиб, илиқ сув билан ичирилади, бироқ ҳар бир кишига унинг қувватига қараб [берилади]. Қаттиқ шишларда у *сиканжубин* билан [истеъмол қилинади], кўз яллиғлашига қарши ялпиз ёки итузунинг сиқиб олинган суви билан қўшиб боғланади, орқа тешик шишларида эса қизил гул ёғи ва яхши шароб билан [ишлатилади]. Бу [*иёражни*] узум сиркасида ивитиб [қўйилса], тирноқда чиқадиган яраларга ҳам фойда қилади. Оғиз куйганда у билан фарғара қилинади.

ИЧНИ СУРАДИГАН ВА СУРМАЙДИГАН ЖУВОРИШНЛАР

Биз бу Жумлада машҳур ва [фойдаси] умумийроқ бўлган *жуворишнларни* эслатиб ўтмоқчимиз, кам фойдага эга бўлганларини баён қилиш учун мувофиқроқ ўрн эса Иккинчи жумладир.

Зира жуворишни. Ички аъзоларда совуқдан пайдо буладиган оғриқларга ва кексаларда балғамдан буладиган касалликларга фойда қилади, меъдани кучайтиради, овқатни ҳазм қилади, «ит иштаҳаси» ва нордон кекирикни йўқотади. Бир ичими бир мози миқдориди бўлиб, иссиқ сув билан [ичилади]. У яна савдо ва балғамдан келиб чиқадиган совуқ иситмаларга ҳам фойда қилади.

Таркиби. Бир кеча-кундуз узум сиркасида ивйтиб қўйиб, кейин қуритиб, қовурилган Кермон зираси, сояда қуритилган газгаўт барги, мурч ва занжабилларнинг ҳар биридан беш *истордан* ва арман бурақидан ўн *дирҳам* олинади. Бу дориларни янчиб элагандан кейин аралаштирилади ва кўпиги олинган асал билан қориб, идишга кўтариб қўйиб, истеъмол қилинади.

Жолинус тайёрлаган зира жуворишни. Совуқ еллар ва меъда бузилишида фойда қилиб, елларни ҳайдайди ва овқати ҳазм бўлмайдиган кишига фойда қилади.

Таркиби. Бурақдан ярим ҳисса, сиркада ивйтиб, кейин қовурилган Кермон зираси, оқ мурч, қорамурч ва узун мурчларнинг ҳар биридан бир ҳиссадан [олинади]. Бу икки нусха асосида тайёрланади: баъзан барча таркибий қисмларни, яъни зира, мурч, газгаўт ва бурақлар баробар ҳиссадан олинади; бу хили табиатни жуда эритиб юмшатади. Баъзида эса барча қисмларни баробар вазнда олиб, бурақдан шу вазннинг ярмича олинади.

Кермон зирасидан [яхшисини] танлаб олиб, ўткир сиркада ивитилади ва сўнгра қовурилади. Мурч оқ бўлиши керак, чунки бу хили бошқа икки хили, яъни узун мурч ва қорамурчга қараганда меъдани кўпроқ кучайтиради; бундан ташқари, у майда ва буришган бўлмаслиги, пўсти ҳам қалин бўлмаслиги лозим, аксинча оғир вазнли, йирик ва яхшилари танлаб олинади. Бураққа келсак, — агар дорн табиати тўхталиб қолган киши учун тайёрланадиган бўлса, — бурақнинг *натрун баҳарикун* деб аталадиган қизил хили ишлатилади; агар табиати [яъни ичи] суюқ киши учун тайёрланса, бошқа хил бурақ истеъмол қилинади, шунда ҳам ундан эслатиб ўтилган ҳар бир дориларнинг ярмисича қўшилади. Газгаўтнинг барги ҳам бир миқдор қуритилган бўлиши керак, чунки агар у қаттиқ қуритилган бўлса, иссиқ ва яччиқ бўлиб, керагидан ортиқ қиздирадиган бўлиб қолади. Агар яхшигина қуритилмаса, унда ортиқча руту-

бат қолади ва у ҳақиқий ҳазм бўлишгача бориб етолмайди, шу сабабли дамлик бир галда кетказилмайди.

Шу тўрт хил нарса кўпинча, кўпиги олинган асал билан аралаштирилади, баъзан эса ҳеч нарса билан аралаштирмасдан, асалсиз алоҳида сақланади. Эҳтиёж туғилганда уни арпа суви ёки бошқа бирон мувофиқ овқатга солиб, [истеъмол қилинади]. Бу дорини алоҳида, овқатдан олдин ва кейин истеъмол қилинади. Кўпиги олинган асал билан аралаштирилганини шу [кейинги] ҳолда ишлатиш яхшироқ, чунки у дамликни бутунлай кетказади. Агар бу дорининг елни кўпроқ тарқатиб, кучлироқ бўшатиши лозим бўлса, [қўшиладиган] асал яхши бўлиши керак.

Сен шуни ҳам билгинки, агар бўшалишнинг кучлироқ бўлишини истасанг, [*жуворишнга*] кирадиган дориларни йирикроқ янчишинг керак. Мен бир кишини биладман, у бу дорини жуда яхшилаб янчибди, чунки у мен ҳозир айтган нарсани билмас экан, натижада [дори] табиатни мутлақо юмшатмаган, аксинча кучли равишда сийдикни ҳайдаган. У киши таажжубланиб, содир бўлган воқеанинг сабабини сўраб, менинг олдимга келди; у касалнинг гавдасидаги маълум бир хусусият шундай ҳодиса рўй беришига сабаб бўлган, деб ўйлаган экан. Мен бунинг сабаби [дорини] таркиб қилиш усулида эканлигини тушунтирганимдан кейин, у мен айтгандек қилиб, бошқатдан таркиб қилган эди, [дори] тўла таъсир кўрсатди. Бошқа дориларни таркиб қилишда ҳам шу [майдалаш] чегарасини эсда тутиш лозим.

Дискулитус жуворишни. Меъда [мизожининг] кучли совуқлиги, нордон кекирик, «ит иштаҳаси», балғамсимон қуюқ каймусларнинг кўплигидан буладиган ҳиқичоқ, шунингдек, совуқлик ва ҳазм бузилиши вақтида буладиган эски иситмаларга [истеъмол қилишга] мос келади.

Таркиби. Сиркада ивйтиб қуритилган зирадан ўн беш *истор*, мурч, занжабил, қуруқ газгаўт ва бурақларнинг ҳар биридан йигирма *дирҳамдан* [олиб] майдаланади ва кўпиги олинган асал билан қориб, истеъмол қилинади.

Хузий жуворишни. Ич кетиш, [овқатнинг] ёмон ўзлаштирилиши ва меъданинг заиф ҳам совуқлигига фойдалидир.

Таркиби. Қуст, *қирфа*, хушбўй сунбул, бальзам уруғи ва Сарандип дорчинларининг ҳар биридан — ўн

дирҳамдан, мускат ёнғоғидан — беш дона; қоқила, қалампирмунчоқ, Рум арпабодидани, қашқарбеда ва Ҳинд чакамуғларининг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; мускат ёнғоғининг қобиғидан — уч *дирҳам*; *баранкдан* — уч *дирҳам*, *норимушкдан* — тўрт *дирҳам*; Чин ровочи, аристолохия ва *ушналарнинг* ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; тўпалоқ ва занжабилларнинг ҳар биридан — ўн *истордан*; хушбўй қамиш, мурч ва узун мурчларнинг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; уруғи олинган қора ҳалиладан — икки *истор*, уруғи олинган балиладан — ўн дона; қуруқ мурча уруғидан ярим Жўндишопур *қафиз* миқдоридан [олинади]. Бу дориларни янчиб, элакдан ўтказилади ва ҳаммасини қўшиб, шакарқамиш асали билан қорилади; сўнгра бир идишга кўтариб олиб қўйиб, икки ойдан кейин истеъмол қилинади.

Мушк қўшилган беҳи жуворишни. Ич кетишни тўхтатади, шунингдек, меъда заифлиги, қусиш ва [овқат] ўзлаштиришнинг ёмонлигида [фойда қилади] ва рангни яхшилайд.

Таркиби. Пўсти арчилиб ичи тозаланган беҳи ва кўпиги олинган асалларнинг ҳар биридан — икки *ритлдан*; мурч, узун мурч ва занжабилларнинг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; кичик қоқиладан — саккиз *дирҳам*; қоқила, қалампирмунчоқ, хушбўй сунбул, дорчин ва заъфаронларнинг ҳар биридан икки *дирҳамдан* [олинади]. Бу дориларни янчиб, элаб, бир-бири билан қўшилади. Сўнгра беҳини олиб, узум сиркасида яхшилаб пиширилади; баъзи табиблар уни шаробда, яъни *аслда* пиширадilar. Кейин оловдан тушириб сузилади ва суви оқиб тушиб кетгунча қўйиб қўйилади, сўнгра яхшилаб майдаланади. Сўнгра асални олиб, паст оловда қайнатилади ва деярли қуюлгунча секин-секин кавлаб турилади. Кейин унинг устига беҳи солинади ва улар бир текис [аралашгунча] ва беҳининг суви кетгунча кавланади. Шундан кейин оловдан тушириб, устига дорилар сепилади ва бир текис аралашгунча чалинади, сўнгра гул ёғи ёки зигир ёғи суртилган мрамар тахта ёки текис хонтахта устига солиб, бир текис қилиб ёйилади ва қуриб қотсин учун икки ёки уч кунгача қўйиб қўйилади. Шундан кейин пичоқ билан ҳар бири тўрт *мисқолдан* қилиб, тўрт бурчак шаклидаги бўлакчаларга қирқилади ва уларни цитрон барғига ўраб боғлаб олиб қўйилади-да, керагида истеъмол қилинади. Баъзи табиблар бунга икки *дирҳам* мушк ҳам қўшадилар.

Ични суратдиган беҳи жуворишни. Қуланжга фойда қилади ва бадандаги чиқиндиларни қуритади.

Таркиби. Пўсти арчилиб, ичи тозаланган беҳидан — бир *ритл*, кўпиги олинган асалдан — икки *ритл*, занжабил ва узун мурчларнинг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*, дорчиндан — икки *дирҳам*; кичик қоқила, қоқила ва заъфаронларнинг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*; дастакидан беш *дирҳам*, *сақмуниёдан* ўн *дирҳам* ва яхши оқ турбуддан ўттиз *дирҳам* [олинади]. Бу дориларни янчиб элагандан кейин қўшилади. Беҳини эса шаробда пишириб, ични тўхтатадиган беҳи [жуворишида] ишлангандек ишланади. Бунга ҳам ўша усулда тайёрланади ва идишга кўтариб қўйиб, истеъмол қилинади. Бир ичим — тўрт *мисқол*, иссиқ сув билан [ичилади].

Сақанқур жаворишни. Бу жинсий қувватни оширади.

Таркиби. Мурчўба уруғи, пиёз уруғи, шолғом уруғи, *ратоб* уруғи, гандано уруғи, сабзи уруғи, тараизак уруғи, қичитқийт уруғи, райхон, сақич дарахти уруғи, қуш тили, пўсти тозаланган кунжут, турп уруғи, икки хил *тударий*, санавбар донаси ва индовларнинг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*, занжабил, ёввойи сабзи, *хавлинжон* ва узун мурчларнинг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; дорчин, мускат ёнғоғи ва икки хил баҳманларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; *сақанқур* киндигидан беш *дирҳам*, пиширилган денгиз пиёзидан уч *дирҳам* ва каллақанддан мана шу дориларнинг ҳаммасича [олинади]. Буларни янчиб эланади ва кўпиги олинган асал билан қорилади. Бир ичим икки *дирҳам* булиб, уни *мусаллас* ёки янги соғилган сут, ёки асал суви билан қўшиб, наҳорга истеъмол қилинади.

Бобшқа жувориш. Хафақонга фойда қилади, меъдани кучайтиради, овқатни ҳазм қилади ва ични суради.

Таркиби. Қобул ҳалиласидан ўн беш *дирҳам*, *толисфардан* беш *дирҳам*, ёввойи занжабил, дарунак ва Сафрандип дорчинларининг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, турбуддан йигирма *дирҳам*, *сақмуниёдан* уч *дирҳам* ва каллақанддан йигирма *дирҳам* [олиб], асал билан қорилади. Бир ичим — уч *дирҳам*.

ЭЛАКИ ДОРИЛАР, КАП ОТИЛАДИГАН ДОРИЛАР ВА БОЛАЛАРНИНГ ОҒЗИГА ҚУЙИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Биз *жуворишлардан* қандайларини келтирган бўлсак, элаки дорилардан ҳам худди шундайларини зикр қилиб, бошқаларини ўз жойида қолдирамиз.

Мақлиёсо. *Заҳир*, ичак оғриқлари, ич кетиш ва бавосирга фойда қилади.

Таркиби. Қовурилган индов уруғидан бир ярим *ритл*, бир кеча-кундуз сиркада ивитиб қўйиб, кейин қовурилган Кермон зираси ва қовурилган гандано уруғларининг ҳар биридан ўн *истордан*, қовурилган зиғир уруғидан тўрт *уқия*, чаёнўтдан бир *уқия*, сариёғда қовурилган Кобул ҳалиласидан уч *уқия* [олинади]. Бир ичими уч *дирҳам* бўлиб, беҳининг қуюлтирилган шираси ва совуқ сув билан [ичирилади].

Элаки дори. Бавосир еллари, ич кетиш *заҳир* ва ичак оғриқларига фойда қилади.

Таркиби. Қовурилган индов уруғидан бир *ритл*, қовурилган зиғир уруғи ва испағулларнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, қовурилган петрушка уруғи, «арман лойи» ва канавчаларнинг ҳар биридан икки ярим *дирҳамдан* ва араб елимидан бир *дирҳам* олинади.

Касило деб аталувчи элаки дори. Бу ич кетишни тўхтатади.

Таркиби. *Касило*, мирта уруғи, эман ёнғоғининг ички пўсти, оқ индов, ёввойи занжабил, *гавз гандум*, катиरो, *муғос*, *ҳузаз*, фундуқ ва писталарнинг ҳар биридан бир ҳиссадан, пўчоғи тозаланган ширин бодомдан ўн *дирҳам* ва оқ ундан йигирма *дирҳам* олинади ва аралаштириб истеъмол қилинади.

[Бошқа] элаки дори. Ҳомиладорларга фойда қилади, елларни ҳайдайди, жигар ва меъдани кучайтиради.

Таркиби. Майда марварид ва назла ўтларининг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, занжабил ва Рум сақичларининг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, ёввойи занжабил, дарунак, петрушка уруғи, игир, кичик қоқила, мускат ёнғоғи, мурч ва дорчинларнинг ҳар биридан икки *мисқолдан*, *тударий* ва арпабодиён уруғларининг ҳар биридан бир *мисқолдан*, қанддан барча дориларнинг вазнича [олинади].

Убода элаки дориси. Жигарнинг ориқлиги, меъданинг бўшашуви ва рутубатига фойда қилади.

Таркиби. Дарахт шохларидаги *лакк*, мирта уруғи, қуритилган эман ёнғоғи, новвот, мастаки, анор

пўсти ва мозиларнинг ҳар биридан — бир қисмдан; кундуз елими ва занжабилларнинг ҳар биридан чорак қисмдан [олинади] ва элакдан ўтказиб аралаштирилади; бундан бир *мисқолдан* икки *мисқолгачани* бир ҳафта давомида эрталаб ва уйқудан олдин элаки дори ҳолида истеъмол қилинади; [шу вақт давомида] гўштни оғизга олинмайди.

Қовундан тайёрлаб кап отиладиган дори. Бўшашган меъдани кучайтиради, меъданинг бўшашуви сабабли бўладиган ич кетишни тўхтатади ва заиф нафасни кучайтиради.

Таркиби. Қовуннинг ичидаги уруғи ва бошқа нарсалари олиб ташланади ва ичи *кунор* мевасининг толқони, муқд толқони, *таросис*, қовуриб янчилган жийда ва қовурилган гуручларнинг ҳар биридан баробар қисмда олиб тўлдирилади ва қовуннинг рутубати шимилиб ўтгунча қўйиб қўйилади. Сўнгра чиқариб, қуритилади ва янчилади. Бундан тўрт *дирҳам* миқдоридан олиб-кап отилади.

Аристотелнинг Искандар учун тайёрлаган элаки дориси. *Зараб*, меъда бузилиши, рангнинг сариқлиги, оғиз сассиқлиги, васвасалик ва унутувчанликка фойда қилади, овқатни ҳазм қилади ва кўнгилни хурсанд қилади.

Таркиби. *Қирфа*, Ҳинд *содажи*, кичик қоқила, Ҳинд уди, туёғўт, чаёнўт, данаги олинган Кобул ҳалиласи, қашқарбеда, тукли райҳон *норимушк*, *норикайсар*, зира, дорчин, *ушна*, мурч, узун мурч, занжабил, қалампирмунчоқ, анор уруғи, мускат ёнғоғи ва қоқилаларнинг ҳар биридан — икки ҳиссадан; мушк, анбар ва кофурларнинг ҳар биридан — бир ҳиссадан; новвотдан эса барча дорилардан олти марта кўп [олинади]. Бир ичими бир *дирҳамдан* уч *дирҳамгача* бўлиб, совуқ сув билан наҳорга [ичилади]; овқатдан сўнг [истеъмол қилинса] ҳам айтишларича, катта фойдаси бор.

Бармакий элаки дориси. Бу гижжалар ва меъда заифлигига фойда қилади.

Таркиби. Ҳалила, омила ва *баранкларнинг* ҳар биридан бир ҳиссадан, турбуд мағзидан шуларнинг ҳаммасича, новвотдан эса шуларнинг ҳаммасидан икки марта кўп олинади. Бир ичими — ўн *дирҳам*.

Денгиз пиёзи элаки дориси. Бу болаларнинг оғзига қуйиладиган тажрибадан ўтган дори бўлиб, елни ҳайдайди, ични юргизади ва улардаги ўт билан балғамнинг азиятини қирқади.

Таркиби. Ҳалила, балила, омила, назла ўти, қизил гул, анор гули, татим, *каймурда*, зарчава, қустирувчи ёнгоқ, мирта уруғи, ялпиз, мози қоқила ва қалампирмунчоқларнинг ҳар биридан баробар бўлакдан [олиб] янчилади ва элакдан ўтказиб, истеъмол қилинади.

Болаларнинг оғзига қўйиладиган дори. [Болаларнинг] баданини рутубат ва ўтдан тозалайди.

Таркиби. Сарик ҳалиладан беш дона, юлғун меваси, *табошир*, атторлар анбари, қончўп, ялпиз, анор гули, *ҳузаз*, омила шираси, заъфарон, қоқила, мози ва новотларнинг ҳар биридан ҳалиланинг вазнича олинади. Бундан [болаларнинг] катта ва кичиклигига қараб ичирилади.

ЯЛНАДИГАН ДОРИЛАР

Бизнинг яланадиган дорилар ҳақида айтадиган сўзимиз юқоридаги мақолаларда айтган сўзимиз сингаридир. Яланадиган дориларни, кўпинча, оғизда ушлаб туриш учун тайёрланади, шунда [дори] бирданига меъдага бориб тушмасдан оз-оздан ўпкага етиб боради; акс ҳолда унинг меъдадан ўпкагача бўлган узоқ масофани босиб ўтиши керак бўлар эди.

Қуруқ йўталга фойда қилувчи яланадиган дори. [Таркиби]. Қовурилган зиғир уруғини олиб, асал билан қорилади ва идишга олиб қўйиб, керагида истеъмол қилинади.

Бошқа бир яланадиган дори. Бу иссиқлик ва қуруқликдан бўладиган йўталга фойда қилади.

[Таркиби]. Пўсти тозаланган бодринг уруғидан беш *дирҳам*; пўчоғи тозаланган ширин бодомдан — олти *дирҳам*; гулхайри уруғи ва ёввойи гулхайри уруғларининг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; [араб] елими, катино, крахмал ва пўсти тозаланган беҳи уруғларининг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; чучукмия шираси ва оқ каллақандларнинг ҳар биридан тўрт ярим *дирҳамдан* олиб янчилади ва элакдан ўтказилади. Кейин тозаланган чучукмия илдизи, Сабистон олхўриси ва тозаланган ширин майизларни олиб, сувда қуюлгунча қайнатилади. Сўнгра бунга шинни қўшилади ва юқоридаги дорилар қориштирилади. Бу дорини оқ ун кепанининг суви, боқила уни, каллақанд ва ширин бодом ёғидан тайёрланган атала билан ичилади, унинг кетидан арпа суви ичилади.

[Бошқа] бир яланадиган дори. Буни иссиқликдан бўладиган йўталда [ишлатилади].

[Таркиби]. Сабистон олхўрисида уч қисм, йирик чилонжийдадан эллик дона, пўстлоғи тозаланиб майдаланган чучукмия илдизидан ўттиз *дирҳам*, тозаланган ширин *кашмаҳоний* майизидан қирқ *дирҳам*, поясида ажратилган *хейршанбардан* — йигирма *дирҳам* [олинади] ва етти *ритл* сувга солиб, то бир *ритл* қолгунча қайнатилади. Кейин сузиб устига ярим *ритл* шинни ва учдан бир *ритл* каллақанд солинади ва асалдек бўлиб қуюлгунча қайнатилади, шундан кейин ипак элакдан ўтказилган боқила ундан етарли миқдорда олиб аралаштирилади.

Кўкнордан тайёрланадиган яланадиган дори. Бу қон қусиш, ўткир иситма, йўтал, кўкрак оғриғи ва *шусага* фойдалидир.

Таркиби. Косчасидан ажратилган қизил гул ва [араб] елимларининг ҳар биридан — ярим *дирҳамдан*, бугдой крахмали, катино ва кўкнор уруғларининг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*, *табошир* ва заъфаронларнинг ҳар биридан — ярим *дирҳамдан*; чучукмиянинг қуюлтирилган ширасидан икки *дирҳам* олинади. Бу дорилардан янчиладиганларини янчиб элагандан кейин аралаштирилади ва *мусаллас* билан қориб, идишга кўтариб қўйиб, керак вақтида истеъмол қилинади. Буни янтоқшакар ёки зуфо қайнатмаши билан ичилади.

ШАРБАТЛАР ВА ҚУЮЛТИРИЛГАН ШИРАЛАР

Шарбатлар ва қуюлтирилган шираларнинг [нусхаларини] келтиришда ҳам юқорида айтиб ўтилган шартга асосланамиз.

Шарбат билан қуюлтирилган шира орасидаги фарқ шуки, қуюлтирилган шира деганда [мевалардан] сиқиб олинган сувларнинг ўз ҳолича қуюлтириб, қиём қилингани [тушунилса], шарбат деганда қайнатма ва сиқиб олинган сувларнинг биронта ширинлик билан қўшиб қиём қилингани [назарда тутилади].

Уруғлар сиканжубинининг умумий [нусхаси]. Иситмаларни ва меъданинг алангаланишини сўндиради, балғамни парчалаб ундан тозалайди, сафрони босади; жигар ва талоқ тикилмаларини очади ва сийдикни ҳайдайди.

Таркиби. Яхши эски узум сиркасида ўн *ритл* олиб, унга тиниқ чучук сувдан йигирма *ритл* ёки сирка-

нинг нордонлиги ва яхшиёмонлигига қараб, бундан кўп ёки озроқ қўшилади. Кейин арпабодидан илдизининг пўстлоғи ва петрушка илдизи пўстлоқларининг ҳар бирдан — уч *уқиядан*; арпабодидан уруғи, Рум арпабодидани ва петрушка уруғларининг ҳар бирдан бир *уқиядан* солиб, бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади. Шундан кейин [суяқликнинг] олтидан бири [буғланиб] кетгунча паст оловда қайнатилади, сўнгра оловдан тушириб, совутиб қўйилади. Сўнгра сузиб, мана шу илдизлар ва уруғлар билан қайнатилган сув ва сирканинг ҳар икки қисмига бир қисм новвот ёки илдиз ва уруғлар билан қайнатилган сирка билан сув [аралашмасининг] ҳар икки ярим қисмига бир қисм ҳисобида асал қўшилади ва то ярми қолгунча паст оловда қайнатилади. Сўнгра оловдан тушириб совутилади ва сузиб истеъмол қилинади. Қайнаган вақтда кўпиги олиб турилади.

Қим астаса, бунга кўпиги олиниб бир ёки икки марта қайнаб чиққандан кейин уч *дирҳам* янчилмаган заъфарон солади: [заъфаронни] латтага тугиб, қозоннинг ичига осиб қўйилади ва унинг қуввати [*сиканжу-бинга*] ўтсин учун вақти-вақти билан қўл билан эзиб турилади. Баъзи кишилар [*сиканжубинни*] пишириб бўлгандан кейин унга икки *дирҳам* янчилган заъфаронни солиб эзадилар, аммо уни қайнатмайдилар.

Бизнинг *сиканжубин*. Яхши шакардан олиб, қозонга текислаб солинади ва устига ўткир узум сиркасидан шакар тагидан милтираб кўринадиган, бироқ уни беркитмайдиган миқдорда қўйилади. Агар у нордон бўлиб кетмасин десак, сиркадан камроқ соламиз. Сўнгра [қозонни] чўғ ёки кучсиз олов устига қўйиб, [шакар] эритилади ва кўпигини тоғорачанинг тагига илаштириб олиб, латта билан артиш йўли билан олиб турилади; демак [тоғорачани] ботирмасдан фақат тегишиб кўтариш орқали кўлик олинади. Кўликдан тозалангандан кейин [қиём] суйилсин учун сув солинади, сўнгра яна қайнатиб қиём қилинади.

Сафрони сурувчи *сиканжубин*. Кўпиги олинган асал ёки шакар ҳамда ўткир сиркадан юқорида айтилгандек олиб, паст оловда қайнатилади. Сўнгра ёввойи бодринг шираси ва *сақмунидан* бир *уқиядан* қанча кераклигига қараб, бундан кўра кўп ёки оз олиб янчилди ва зигир латтага тугиб, қозон ичига осиб қўйилади. Латта ичидаги нарсалар эриб, ҳеч нарса қолмагунча уни тез-тез қўл билан эзиб турилади. [Қиём] қуюлгандан кейин оловдан туширилади. Баъзи

кишилар қайнатишнинг бошида *сақмуниде* ўрнига *сақмуниде* [чиқадиган ўсимликнинг] илдизини петрушка илдизи ва арпабодидан илдизи билан бирга қайнатадилар.

Балғамни камайтирувчи *сиканжубин*. Асал ва денгиз пиёзи сиркасини олиб юқорида эслатиб ўтилган илдизлар билан қўшиб қайнатилади. Кейин Чин *ҳабб ис-салотини* ва маҳсар мағзидан кишининг қувватига қанча [миқдордагиси] тўғри келишини мўлжаллаб олиб, янчасан ва латтага тугиб, юқоридаги сингари қозон ичига осиб қўясан; кейин у истеъмол қилинади.

Савдони камайтирувчи *сиканжубин*. Асал ёки шакар ва сиркани олиб, юқорида айтилгандек қилиб қайнатилади. Кейин девпечакдан керагича олинади, яна чилпоя ва қора харбақдан ҳам олиб, [ҳаммаси] янчилди ва латтага тугиб қозонга осилади-да, олдингилар сингари пиширилади.

Гулоб тайёрлаш. Бир *манн* шакар олиб, устига тўрт *уқия* сув қўйилади ва паст оловда қайнатилади; сўнгра унга икки *уқия* гул суви солиб оловдан туширилади ва сузиб истеъмол қилинади.

Асал ва шакар суви. Совуқ касалликларга ҳамда жигар ва кўкрак оғриқларига фойда қилади.

Тайёрлаш. Бир ҳисса асал ва икки ҳисса сув олиб, иккаласи паст оловда қайнатилади, кўпиги олинган, учдан бири қолгунча [яна] қайнатилади; сўнгра оловдан тушириб сузилади. Шакарли сув ҳам шундай [тайёрланади]. Агар уни қиздирувчи ва кучли қилмоқчи бўлсак, унга кўпигини олгандан кейин мастаки билан заъфарон, шунингдек, дорчин ва *хавлинжон* каби бошқа хил дориворлардан қўшамиз.

Асал суви учун бошқа нусха. Иситма ва алангаланнишга ҳамда меъдадаги кучли ташналикка ва ҳароратдан бўладиган йўталга фойда қилади; у *шусада* ҳам фойдалидир.

Тайёрлаш. Тозаланган қизил гулдан тўрт *ритл* олиб, шиша идишга солинади ва устига ўн *ритл* иссиқ сув солиб, идишнинг оғзини яхшилаб беркитгандан кейин бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади. Кейин [гулни] олиб сиқилади ва [сувини] сузиб, ичига ўн *ритл* шакар солинади, кейин қуюлгунча паст оловда қайнатилади ва сузиб истеъмол қилинади.

Гул сувидан қилинадиган гулоб. Новвотдан олиб янчиб тортилади ва унинг ҳар бир *кайласига* яхши тиниқ гул сувидан уч *кайладан* солиб, паст оловда уч-

дан бири қолгунча қайнатилади ва кўпиги олинади. [Гулобга] у қайнаб турган вақтда заъфарон солмоқчи бўлган киши унинг кўпигини олгандан кейин янчилмаган заъфаронни латтага тугиб, [гулобга] солсин ва вақти-вақти билан олиб, сиқиб турсин, то латта бўшагунча шундай қилинади. [Гулоб] пишгандан кейин унга заъфарон солинмоқчи бўлинса, у оловдан туширилади ва совимасдан бурун ичига янчилган заъфарондан солиб эзилади, кейин шиша идишга кўтариб қўйиб ишлатилади.

Беҳи шарбати, яъни м а й б и ҳ. Бу меъдани кучайтиради ва ични боғлайди, шунингдек, жигар оғриғи қусиш кўнгил айнаши, ҳиқичоқ, ичак ва буйрак оғриқлари ҳамда қийналиб сийишда фойда қилади.

Т а р к и б и. Нордон беҳининг сиқиб олинган сувидан ўттиз *ритл* ва яхши эски шаробдан йигирма беш *ритл* олиб, [иккаласи] то ярми қолгунча паст оловда қайнатилади. Сўнгра кўпигини олиб сузилади ва тингунча қўйиб қўйилади. Кейин иккинчи марта қозонга солиб устига кўпиги олинган тоза асалдан ўн *ритл* қўшилади ва паст оловда қайнатилади. Шундан кейин занжабил ва мастакиларнинг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, катта ва кичик қоқила, дорчин ва *қилларнинг* ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, қалампирмунчоқдан уч *дирҳам* ва янчилмаган заъфарондан тўрт *дирҳам* олинади. [Буларни] йирик қилиб янчиб, зиғир латтага тугилади ва қозонга солиб, доимо қўл билан эзиб турилади; [аралашмани] қуюлгунча қайнатиб, сўнгра оловдан тушириб сузилади. Кейин ярим *дирҳам* мушкни эски шаробга солиб [шарбатга] қўшилади ва яхшилаб аралаштирилади-да, истеъмол қилиш вақтигача олиб қўйилади.

Агар сен буни дориворларсиз тайёрламоқчи бўлсанг уни беҳи суви, шароб ва асаллардан одатдагича олиб тайёрла.

Бошқа [м а й б и ҳ]. Нордон-чучук беҳининг сиқиб олинган сувидан олиб, юқорида айтилганидек ярми қолгунча қайнатилади. Кейин шундан икки *ритл*, ярмигача қайнатиб сузилган нордон-чучук тоғ олмасининг сувидан бир *ритл*, яхши эски шаробдан бир *ритл*, яхши асал ёки шакардан бир *ритл* олиб, [ҳаммаси] паст оловда қуюлгунча қайнатилади ва кўпиги олинади. Кейин хом уддан икки *дирҳам*, мастаки, омила шираси ва толасимон заъфаронларнинг ҳар биридан бир *дирҳамдан*, мускат ёнғоғи, кичик қоқила, қоқила, дорчин

ва занжабилларнинг ҳар биридан ярим *дирҳамдан* ва мушкдан икки *донақ* олинади. Буларнинг мушк ва омила ширасидан бошқа ҳаммасини майдалаб, зиғир латтага тугилади ва қозондаги шарбат ичига осиб қўйилади. Мушк билан омила ширасини алоҳида янчиб, шаробга аралаштирилади, сўнгра уни қолган дориларга қўшиб истеъмол қилинади.

Х а н д и қ у н т а й ё р л а ш. У меъданинг совуқлиги, ҳазмининг камлиги, совуқ сабабли жигарнинг заифлиги ва тўрт кунда бир тутадиган иситмага, шунингдек, балғам [мизожли] кексаларга мувофиқ келади.

Т а р к и б и. Эски шаробдан беш *ритл*, тоза асалдан бир ярим *ритл*, занжабилдан олти *дирҳам*, қоқила ва кичик қоқилаларнинг ҳар биридан ярим *дирҳамдан*, қалампирмунчоқдан бир *донақ*, дорчиндан бир ярим *донақ*, заъфарондан бир *донақ*, қорамурч ва мушкларнинг ҳар биридан бир ярим *донақдан* [олинади]. Мушк ва заъфарондан бошқа дорилар йирик қилиб янчилади ва заъфарон билан бирга қўшиб, зиғир латтага тугилади. Кейин [ҳаммаси] қуюлгунча қайнатилади ва оловдан туширишдан олдин мушкни солиб, кейин оловдан туширилади ва бир идишга кўтариб қўйиб, истеъмол қилинади.

Бошқа х а н д и қ у н. Сунбул, қалампирмунчоқ, қоқила ва хом удларнинг ҳар биридан икки *мисқолдан*, заъфарондан бир *мисқол*, дорчин, занжабил ва мурчларнинг ҳар биридан уч *мисқолдан*, омила ширасидан ярим *мисқол* ва мушкдан чорак *мисқол* [олинади]. Мушк ва омила ширасидан бошқа дориларни йирик қилиб янчиб, зиғир латтага тугилади ва устига ўн икки *ритл* эски хушбўй шароб қўйиб, икки кеча-кундуз қўйилади. Кейин қозонга солиб, устига уч *ритл* тоза асал, икки *ритл* новвот қўшилади ва қиём бўлгунча қайнатиб, сўнгра оловдан туширилади-да, омила шираси ва мушкни солиб, [идишга] кўтариб қўйилади.

С а л м а в а й ҳ шарбати. Меъдани кучайтиради, иштаҳани қўзғатади ва хафақонни йўқотади.

Т а р к и б и. Бир *ритл* цитрон пўчоғи, бир *уқия мармохур*, бир *мисқол* қалампирмунчоқ ва бир *мисқол* хом уд олиб майдаланади ва устига беш *ритл* шароб солиб, уч кеча-кундуз қўйилади. Кейин унга уч *ритл* оқ новвот, бир *мисқол* мастаки, ярим *дирҳам* заъфарон ва икки *донақ* яхши омила шираси солиб, [ҳаммаси] бир текис бўлгунча паст оловда қайнатилади. Сўнгра сузиб, бир

идишга кўтариб қўйилади ва гулоб сингаря истеъмол қилинади.

Гўра шарбати. Меъданинг ҳароратига ва сафро эриганига ҳамда иссиқликдан бўладиган оғриқлар билан заҳарларга қарши фойда қилади. У яна чанқашни босяди ва ҳомиладор хотинларнинг меъдасини кучайтириб, ёмон хилтларни қабул этмайдиган қилади.

Т а р к и б и. Узум гўрасидан сиқиб олинган сув ярми қолгунча қайнатилади ва сузиб бир кеча қўйгандан кейин қозонга яна солиб, унинг ёқимсиз ҳиди кетсин; учун икки *дирҳам* қалампирмунчоқ қўшилади. Сўнгра [қайнатиб] қуюлтирилади ва сузиб истеъмол қилинади. Агар уни ширин қилишни истасанг, паст оловда шарбат даражасигача қуюлгунча қайнатгандан сўнг шакар қўш, кейин қуюлтириб истеъмол қил.

Биз тайёрлаган бўза нухаси. Бу фойдали бўлиб, жинсий қувватни оширади.

Т а й ё р л а ш. Мурч, занжабил, сунбул ва мускат ёнғоқларининг ҳар биридан беш *дирҳамдан*; янчилган темир чиркидан ўн *дирҳам*, гандано уруғидан ўн беш *дирҳам*, таратизак уруғи, шолғом уруғи, қичитқўт уруғи ва хардалларнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, қуш тили, ёввойи сано уруғи, *ҳабб уз-залам* ва сақич дарахти уруғининг маъзидан уч *дирҳамдан* олиб, янчилади ва сенга маълум йўсинда тугунчага тугилади. Кейин шунини айрон [зардобига] *даҳ ёздаҳ* ҳисобида солиб аралаштирилади, сўнгра шу айрон [зардобини] ўзига баробар миқдордаги нон бўзаси билан қўшиб [бошқатдан] бўза тайёрланади.

МУРАББОЛАР ВА АНБАЖЛАР

Жуланжубин тайёрлаш. Иситмага ва меъда оғриғига фойда қилади.

Қизил гулни косачасидан ажратиб олиб, пастки қаттиқ оқ жойлари қирқиб ташланади-да, намлиги қуритилганча тоза латтага ёйиб қўйилади. Сўнгра тоғорага солиб, қўл билан эзилади ва устига кўпиги олинган асалдан [ҳаммасини] майин қилиб қориш мумкин бўладиган миқдорда қўшилади. Шундан кейин уни шўша ёки сопол идишга олиб, қирқ кун офтобга қўйилади. [Кунда] эрталаб ва кечқурун аралаштириб турилади, агар асал керак бўлса, қўшилади. Кейин олиб қўйиб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади.

Гунафша билан ҳам шундай қилинади. Агар *жуланжубин* ёки гунафша [мураббоси] шакар билан тайёрланса, олдин шакарга бир оз чучук сув солиб, асалдек қилиб эритилади-да, кейин *жуланжубин* тайёрлагандек қилиб тайёрланади.

Цитрон мураббоси. Меъда заифлигида мувофиқ бўлиб, овқатни ҳазм қилади.

Янги цитрондан олиб, ҳар бир цитрон узунасига тўрт қисмга бўлинади, кейин [пўчоғини] ички нордон қисмидан тозалаб, сопол тоғорага солинади ва улар қотсин учун йирик оқ туз қўшилган чучук тиниқ сувда етти кун ивтиб қўйилади. Кейин яна етти кун тузсиз сувда [ивтилади] — шунда [пўчоқларнинг] ранги ўзгариб, сиртқи томони ҳам ичига ўхшаб оқаради. Сувни тотиб кўриб, мазасида шўрлик қолмагунча [алмаштирилади]. Шунда кейин бир қисм яхши асал ва икки қисм сув қўшиб [тайёрланган аралашмадан] цитронни кўмадиган миқдорда солинади ва қозонда паст оловда икки соат қайнатилади; сўнгра [цитронни] асал ва сувдан чиқариб олинади. Эртасига асал олиб қайнатилади ва унинг кўпигини олиб, ичига цитрон солинади-да, бир қайнатиб олинади. Кейин [цитрон] тоғорага солинади ва устига қўйидаги дорилар сепилади: ҳар икки *манн* цитронга заъфарон, кичик қоқила, ва қоқилаларнинг ҳар биридан — бир *миққолдан*; қалампирмунчоқ ва дорчинларнинг ҳар биридан ярим *миққолдан*, мушқдан эса бир ярим *донақ* [солинади]. Бу дориларни янчиб, цитроннинг икки томонидан сепилади ва бир идишга солиб, устига асал қўйилади.

Беҳи мураббоси. Меъдани кучайтириб ички боғлайди, шунингдек, ҳазм бузуқлигида ҳамда меъданинг оғзи сабабли юз берадиган қусишда [фойда қилади].

Т а й ё р л а ш. Яхши йирик беҳидан олиб, ичи ва пўчоғи тозаланади ва [ҳар бирини] тўртга бўлиб, сув билан асалда қайнатилади, шунда сув икки қисм ва асал бир қисм бўлиши керак, баъзи одамлар уни шароб билан асалда пиширадилар, бу — энг яхши усул. Кейин уни совутиб асалнинг ёлғиз ўзида пиширилади. Сўнгра [беҳини] тоғорага ёйиб, устига цитрон [қисмида] кўрсатилган дорилар сепилади ва устига асал солиб сақлаб қўйилади.

Беҳи мураббоси учун бошқа нусха. Меъда заифлиги ва ич кетишга фойда қилади.

Пишган беҳидан олиб, тўртга бўлинади ва ичидаги уруғларидан тозалаб устини зиғир рўмолча билан арти-

лади. Кейин бир қисм асал ва тўрт қисм сув [аралаш-масидан] беҳни кўмадиган миқдорда солиб, икки ёки уч марта қайнатиб олинади. Сўнгра сузиб [беҳи] яна қозонга солинади ва устига бир ҳисса кўпиги олинган асал ва бир ҳисса сув солиб, икки ёки уч марта қайнатиб олинади; кейин сузиб намлиги қуригунча лаганга ёйиб қўйилади. Сўнгра артиб қозонга қайтариб солинади ва устига тўрт энлик кўмадиган қилиб асал қўйиб, бир қайнатиб олинади. Шундан кейин цитрон қисмида эслатиб ўтилган дориворлар сепилади ва яшил кўзачага солиб, оғзи маҳкамлаб беркитиб қўйилади. Баъзи табиблар қоқила, қалампирмунчоқ ва заъфарондан бошқа дориворларни қўшмайдилар.

Сабзи мураббоси. *Ибрида*, буйрак заифлиги ва умуртқа оғриғига фойда қилади ва жинсий қувватга ёрдамлашади.

Таркиби. Ранги тиниқ, тоза ва қаттиқ сабзидан олиб, икки учидан кесиб ташланади-да, устига ўз оғирлигича каллақанд ёки шакар солинади ва кўмадиган қилиб сув қўйиб, паст оловда [сабзи] юмшагунча қайнатилади. Кейин оловдан тушириб, қурисин учун лаганга ёйиб қўйилади, [қуригач] устидаги могорлаган жойларини артиб [тозалаб], қозонга қайтариб солинади ва устига кўпиги олинган асалдан тўрт энлик кўмадиган миқдорда солиб, паст оловда пиширилади. Асал [сабзининг] ҳамма қисмларига ўтгандан кейин оловдан туширилади ва сопол кўзачага бир қават [сабзи] териб, устига доривор сепилади, шу тариқа ҳаммаси жойлаб чиқилади.

Ҳалила мураббоси. Хитой ва Ҳиндистонда бу мураббони ҳалиланинг ҳўлидан тайёрланади, ўша ердан келтириладигани жуда яхши бўлади. Бизда эса қўйидаги усулда тайёрланади: яхши Кобул ҳалиласидан олинади-да, шўр тупроқли бўлмаган, қумли нам ердан чуқур қазиб ичига бир қатор ҳалила терилади, бунинг остига ва устига ҳўл қумдан солиб, сув сепиб қўйилади. Икки кундан кейин ҳалилани олиб, [чуқурга] олдингидан бошқа ҳўл қум солинади ва [ҳалила] намлансин учун икки кун қўйилади. Ун кунгача шундай қилинса, ниҳоят, ҳалила катталашиб, нам тортиб кўпчиди. Кейин уни чучук сув билан уч-тўрт марта ювилади. Сўнгра хурмо ва тўпалоқдан олиб, иккаласи кўп сувда қайнатилади ва мана шу қайнаган сувга ҳалилани солиб паст оловда аста-секин қайнатилади. У пишгандан кейин олиб, тозалаб ювилади. Кейин асални қайнатиб

кўпиги олинади-да, унда [ҳалила] қайнатилади. Шундан кейин цитрон мураббоси бобида мен эслатиб ўтган дориворларни олиб, юпқа ва тоза зиғир латтага тугилади-да, қозоннинг ичига осиб қўйилади ва дориворларнинг қуввати ҳалилага ўтсин учун [тугунча] тез-тез эзиб турилади. [Мураббо] пишгандан кейин уни сопол тоғорага солиб, ҳалила дориворларнинг қувватини олсин учун икки уч кун қўйилади. Кейин шиша идишга олиб, устига кўпиги олинган асал солинади, унинг устидан мушк, заъфарон ва исталган миқдорда бир оз анбар солиб, идишнинг оғзини беркитиб қўйиб истеъмол қилинади. Бу қанча эскиса, шунча яхши бўлади.

Занжабил мураббоси. Занжабил ҳам зарчавага ўхшаш ердан олинган илдиз бўлиб, Хитойда унинг ҳўлидан жуда яхши мураббо тайёрланади. Бизга эса унинг асал ёки гуруч суви билан тайёрланган мураббоси келтирилади. Бизда яна [занжабилнинг] қуруғини бир ой тузсиз сувда ивитилгандан кейин асал ва дориворлар билан қўшиб [мураббо] тайёрланади. Бошқалар эса уни ҳалилага ўхшатиб қумга кўмиб қўйиб, кейин ҳалила бобида биз айтган йўсинда [мураббо] қиладилар.

Олхўри мураббоси. Агар [олхўри] ҳўл бўлса, унинг данагини ажратгандан кейин асал ва сув билан сўнгра ёлғиз асалнинг ўзи билан пишириб ичига юқорида биз эслатиб ўтган доривор қўшилади. Агар қуритилган бўлса, уч кун сувда ивитиб қўйиб кейин пиширилади.

Шолғом мураббоси. Яхши шолғомдан олиб, уларнинг катта-кичиклигига қараб тўрт ёки олти бўлакка бўлинади ва пўчоғини арчиб, тузли сувда тўрт кун ивитиб қўйилади. Шундан кейин уч кун иссиқ сувда ивтилади-да, асал билан сувда, сўнгра ёлғиз асалнинг ўзида пишириб хушбўй қилинади.

Бодом мураббоси. Янги ширин бодомни пўсти билан бирга олиб, ивитмасдан пиширилади ва [бодомларни] тешиб, хушбўй ҳидли дориворлар қўшилади.

КУЛЧАЛАР

Бизнинг бу ердаги сўзимиз ҳам олдин ўтган [мақолалардаги] сўзимиз сингари бўлади.

Юлдуз кулчалари. Қадимги табиблар буларни шу даражагача улуғлаган эдиларки, ҳатто уларни *ақрос кавкабо...*, яъни ҳаётни энгилишга қўймайдиган юлдуз кулчалари деб атаганлар.

Бу кулчалар бошқа аъзолардан ҳайдалиб келаётган чиқиндиларни қабул қиладиган заиф меъдаларга мувофиқ келади ва нордон кекирикни йўқотади. Агар улар пешонага суртилса, бош оғриғини босади; улар назлар ва тиш оғриғига ҳам фойда қилади, — уларни гальбан елими билан қўшиб, [тишнинг] ейилган жойига қўйилади. Улар яна қулоқ оғриғи, қон туфлаш ва ҳар қандай аъзодан қон оқишида ҳамда эски йўталда фойда етказади. Агар улар самсақ суви билан ичирилса, даврий иситмаларга фойда қилади, газавут сувига солиб ичирилганда эса, заҳарли [ҳашаротлар] чаққанда ва заҳар ичганда фойда қилади.

Бу [кулчаларнинг таркибига] «ер юлдузи» қўшилади; кўпчилик [табиблар] буни талқ дейдилар, баъзилар эса Самос лойи деб ҳисоблайдилар. Эҳтимол, талқ меъданинг ички сочиқсимон деворига ёпишиб ўрнашиб олса керак, шунда унинг ўзи туғма ҳароратдан таъсирланмасдан бошқа нарсага таъсир кўрсатади. Биз [кулчаларнинг] таркибини улар келтирган тарзда келтирамиз.

Таркиби. *Мурр*, қундуз қири, сунбул, Сарандия дорчини, муҳр лойи ва меҳриғиёҳ илдинининг пўстлоғи — шуларнинг ҳар биридан — тўрт *дирҳамдан*; афюн, заъфарон, қуст ва «ер юлдузи», яъни талқларнинг ҳар биридан — беш *дирҳамдан*; оқ кўкнордан олти *дирҳам*; ёввойи сабзи уруғи, Рум арпабодиёни, Рум сассиқ қаврағи, мингдевона уруғи, суюқ *майъа* елими ва петрушка уруғларининг ҳар биридан — саккиз *дирҳамдан* [олинади]. Елимлар хушбўй шаробда ивтилади, [бошқа] дорилар эса янчилади, кейин [ҳаммасини] қориштириб, ярим *дирҳамлик* кулчалар тайёрланади ва сояда қуритиб истеъмол қилинади.

Қизил гул кулчаларининг умумий [нусхаси]. *Меъда* оғриғига фойда қилади, меъдадан рутубатларни тозалаб кетказади ва балғамдан бўладиган эски иситмаларни йўқотади.

Таркиби. Косачасидан тозаланган қизил гулдан — йигирма *дирҳам*, хушбўй сунбул ва чучукмия илдиэларининг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*; баъзи табиблар чучукмия илдиэи ўрнига чучукмиянинг қуюлтирилган ширасини оладилар. Бу дориларни янчиб элагандан кейин аралаштирилади, кейин *мусаллао* билан қорилади ва кулчалар ясаб, сояда қуритилади.

Асклепиад нусхаси бўйича қизил гул кулчалари. [Меъда] ҳароратини сундиради ва меъда оғриғига фой-

да қилиб, у [меъда]ни кучайтиради; у яна астма, ҳарорат, алангаланиш, рутубат, «меъда ағдарилиши», ҳарсиллаш ва куйишда ҳам [фойда қилади].

Таркиби. Ҳўл қизил гулдан олти *мисқол*, чучукмия илдиэидан тўрт *мисқол* ва Ҳинд сунбулидан икки *мисқол* олиб, шинни билан қорилади ва бир *дирҳамлик* кулчалар ясаб, сояда қуритилади.

Кофур кулчалари. Ҳароратни сундириб иситмалардаги алангаланишни босади, ингичка оғриқ ва силга фойда қилади, ташналик, беҳузурлик ва қон қусишни тўхтатади.

Таркиби. *Табоширдан* тўрт *дирҳам*, қизил гулдан етти *дирҳам*, бодринг уруғи, семизўт уруғи, ширин қовоқ уруғи, катиरो, Рум сунбули, [араб] елими, чучукмиянинг қуюлтирилган шираси, хом уд ва қоқилаларнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, заъфарондан икки *дирҳам*, новвот ва янтоқшакарларнинг ҳар биридан етти *дирҳамдан* ва кофурдан бир ярим *дирҳам* олиб янчилади ва испағул шираси билан қориб, кулчалар ясалади.

Кофур кулчаларининг бошқа нусхаси. *Меъда* ва жигарнинг алангаланиши, қон қусиш, ташналик ва ўткир иситмаларга фойда қилади.

Таркиби. *Табоширдан* — тўрт *дирҳам*, косачаларидан тозаланган қизил гулдан — ўн *дирҳам*, тоза яхши уд, қоқила ва қуюлтирилган чучукмия шираларининг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*, новвот, янтоқшакар ва пўчоғи тозаланган таррак уруғларининг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; заъфарон ва кофурларнинг ҳар биридан — бир *дирҳамдан* олинади. Бу дориларни янчиб, элаб қўшилади, кейин испағул шираси билан қориб, бир *дирҳамлик* кулчалар ясалади ва сояда қуритиб истеъмол қилинади.

Кофур кулчалари учун бошқа нусха. Ўткир иситмаларга фойда қилади ва жигар тиқилмаларини кучли равишда очади.

Таркиби. Қуритилган гунафша ва нилуфарларнинг ҳар биридан — уч *дирҳамдан*, таррак уруғи, *қасад* уруғи, *табошир* ва заъфаронларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*; Чин ровочи ва *лаккларнинг* ҳар биридан — бир *дирҳамдан*, катиरो, араб елими ва чучукмия шираларининг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, кофурдан — ярим *мисқол*; бошқа бир нусхада кофурдан — бир *мисқол*; янтоқшакар ва қандларнинг ҳар биридан ўн *дирҳамдан* олиб янчилади ва кулчалар ясалади.

Кофур кулчалари учун бизнинг нусхамиз. Сачратқи

уруғи, коху ва семизўтларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*, пўсти чақилган қовоқ уруғи ва пўсти чақилган бодринг уруғларининг ҳар биридан — иккию учдан бир *дирҳамдан*; топилса, *кабирнинг* қуюлтирилган ширасидан, бўлмаса *мақосирий* сандалидан уч *дирҳам*, куйдирилган қисқичбақа, заъфарон, қуюлтирилган чучукмия шираси ва кофурларнинг ҳар биридан бир *дирҳамдан* ва қизил гулдан *тўрт дирҳам* олиб, кулчалар тайёрланади.

ҚАЙНАТМА ВА ҲАБ ДОРИЛАР

Сургилик хусусияти бўлган қайнатма ва ҳаб дорилар ҳақидаги сўзни, шунингдек, томоқ чайиладиган, бурунга тортиладиган, аксиртирадиган, кўйиб боғланадиган ва қўйиладиган [дорилар] ҳамда кўз, тиш ва бошқа [аъзога ишлатиладиган] дорилар тўғрисидаги гапни Иккинчи жумлага қолдирамиз. Бу жумлани эса ёғлар ва марҳамлар ҳақидаги сўзлар билан тугаллаемиз, ammo ундан олдин қайнатма ва ҳаб дориларнинг Иккинчи жумлагача зикр этилиши мувофиқ кўрилаган айрим нусхаларини келтирамиз.

Илдизлар қайнатмаси. Тикилмалар, қийналиб сийиш ҳамда жигар ва меъда оғриғига фойдали бўлиб, уни ёғлар ва бошқа хил нарсалар билан истеъмол қилинади.

Т а в с и ф и. Ковул илдизининг пўстлори, арпабодиён илдизи, петрушка илдизининг пўстлори, қорачайир илдизи, арпабодиён уруғи, петрушка уруғи, Рум арпабодиёни, хушбўй сунбул, *парсидёвашон*, сунбул, мастаки ва уруғи олинган майизларнинг ҳар биридан керакли миқдорда олиб қайнатилади ва керакча ичирилади.

Киндий тайёрлаган илдизлар қайнатмаси. Бу жигар оғриғига фойдалидир.

Т а р к и б и. Арпабодиён илдизи пўстлори ва петрушка [илдизи пўстлоқларининг] ҳар биридан бир *дирҳамдан*, арпабодиён уруғи ва петрушка уруғларининг ҳар биридан ярим *дирҳамдан*, янчилган қизил гул, ялпиз ва қорачайирларнинг ҳар биридан ярим *дирҳамдан*, уруғи тозаланган майиздан икки *дирҳам*, тўғрўтдан икки *донақ* ва сунбулдан ҳам икки *донақ* олиб, устига учдан икки *рита* сув солинади ва ундан икки *уқия* ёки бир оз кўпроқ қолгунча қайнатилади. Кейин бир *дирҳам* ширин бодом ёғидан кўйиб ичирилади.

Эрман қайнатмаси. Жигар ва меъда оғриқларига ҳамда балғам ва савдодан бўладиган аралаш совуқ иситмаларга фойда қилади.

Т а р к и б и. Рум арпабодиёни, петрушка уруғи, Рум эрмани, тўғрўт, арпабодиён уруғи ва қорачайир илдизларининг ҳар биридан керакли миқдорда олиб қайнатилади ва суви ажратиб ичирилади.

Мушк билан тайёрланадиган Ҳинд ҳаби. Меъда оғриғига фойда қилади, оғиз ҳиди ва ичилган шароб ҳидини кетказди ва [меъда] рутубатларини қуритади.

Т а р к и б и. Ромак ва ковулларнинг ҳар биридан бир *ритадан* олиб майдаланади ва сув билан қозонга қозонга солинади; устига қирқ *рита* сув солиб, беш *рита* қолгунча қайнатилади. Кейин сузиб, сувини тоза қозонга қайтариб солинади ва у қолгунча қайнатилади; у [қозон тагига] ёпишиб куймаслиги учун доимо қошиқ билан қавлаб туриш лозим. Сўнгра уни кўк тоғорага солиб, ювилган сабрни қуритгандек қуритилади. Бундан ҳаб тайёрламоқчи бўлсанг, йигирма *мисқолини* олиб, янч ва эла. Кейин кичик қоқила, қалампирмучоқ, мускат ёнғоғи, мускат ёнғоғининг қобири, Ҳинд уди, *содаж*, кичик қоқила, оқ сандал, уд меваси ва келиндоналарнинг ҳар биридан бир *мисқолдан*, мушкдан беш *мисқол* ва кофурдан ўн *мисқол* ол. Буларнинг ҳар бири айрим-айрим янчиб эланади, сўнгра аралаштирилади. Шундан кейин яна *ромакдан* беш *мисқол* олиб, устига олти *уқия* сув қуй ва икки *уқия* қолгунча қайнат. Сўнгра сузиб, шу [қайнатма] билан дориларни қораштир ва нўхат сингарини ҳаблар ясаб қуритиб, керагида истеъмол қил.

ЁҒЛАР

Бизнинг ёғлар ҳақида бу жумлада айтадиган сўзимиз [юқоридаги] шартимизга биноан бўлади.

Рум сунбули ёғи. Бунинг фойдаси кўп бўлиб, энг яхши ёғлардан бири ҳисобланади. У ичдаги совуқлик ва еллардан бўладиган барча оғриқларга фойда қилади, қулоқдаги совуқлик оғриқларни босади ва йўқотади; агар у бурунга тортилса, бош оғриғи ва шақиқатни тузатади; у яна рангини яхшилайди, еллардан бўлган қуланж билан ичак оғриқларини йўқотади ва уларнинг оғриқларига фойда қилади, жигар ва қорин оғриқларини босади ва бачадонни қиздиради. Агар уни олатининг ичига юборилса, буйрак ва қовуққа ҳамда қовуқнинг бўшишганига фойда қилади.

Биринчи пиширув ва таркиб. Хушбўй қамиш, тўпалоқ, дафна барги, бальзам ёғочи, Ҳинд содажи, қора андиз, қорачайир, арча бужури, мирт, ёввойи зира ва самсақларнинг ҳар биридан икки *уқиядан* олиб, йирик қилиб янчилади ва қозонга солиб, устига шароб ва сув қўйилади-да, ивтиб қўйилади. Кейин устига беш *қист* кунжут ёғидан қўшиб, қўшалоқ идишда уч соат давомида паст оловда қайнатилади; шунда доимо кавлаб турилади, кейин оловдан тушириб, совутиб қўйилади ва ёғ сузилади.

Иккинчи пиширув ва таркиб. Қизил гул, Сарандип дорчини, ҳўл мирт шираси ва *муррлар*нинг ҳар биридан икки *уқиядан* олиб, йирик қилиб янчилади ва устига сув ёки шароб солиб ивтилади; [кейин] биринчи гал пиширилган ёғни қўшиб, уч соат паст оловда қайнатилади ва совутиб сузилади.

Учинчи пиширув ва таркиб. Сунбул, қалампирмунчоқ ва *майъа* елимларининг ҳар биридан уч *уқиядан*, мускат ёнғоғидан беш *уқия* ва бальзам ёғидан олти *уқия* олинади. Дориларни йирик қилиб янчиб, устига сув қўйилади, [аралашма] қизигач, юқорида кўрсатилган пиширилган ёғни, шунингдек, бальзам ёғи ва совуқ *майъа* елимини қўшиб ковлаш орқали яхшилаб аралаштирилади ва суви кетиб ёғи қолгунча қайнатилади.

Катта канакунжут ёғи. Бу [аъзолар] бўшашганда ҳамда фалаж ва юз фалажига фойда қилади, жигар ва талоқ тиклмаларини очади, шунингдек, бу қуланж ҳуқналарига қўшилади.

Таркиби. Жувона, каклиғўти, тоғ ялпизи, *мурр*, хушбўй канавча, петрушка уруғи, арпабодиён уруғи, Рум арпабодиёни, қора йўнғичқа уруғи, туёғўт, мастаки ва сариқ йўнғичқаларнинг ҳар биридан етти *дирҳамдан*, *шулл*, *бил*, *фулл*, игир, Ҳинд чакамўғи ва муқлларнинг ҳар биридан беш *дирҳамдан*, Эрон қавраги, қаврак елими ва говширларнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, петрушка уруғи, арпабодиён илдизининг пўстлоғи, қорачайир, чучукмия илдизи, қуруқ қора андиз ва темир-тиканларнинг ҳар биридан ўн *дирҳамдан*, чўл қовоғи ва «қора ток»ларнинг ҳар биридан уч *дирҳамдан*, занжабил, дорчин, қалампирмунчоқ, қоқила, кичик қоқила, келиндона, узун мурч, мурч, мускат ёнғоғи, мускат ёнғоғи қобиғи, седана, *қуст* ва қора зираларнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, ёввойи занжабил ва дарунакларнинг ҳар биридан беш *дирҳамдан* [олинади]. Бу

дорилар йирик қилиб янчилади ва устига кўмадигач қилиб сув солиб, улар титилиб кетгунча қайнатилади. Кейин сузиб [қайнатмага] етти *ритл* сиқиб олинган канакунжут ёғи солинади ва сув кетиб ёғ қолгунча паст оловда қайнатилади. Керагида бундан икки ёки уч *мисқоллик* илдизлар суви билан бирга истеъмол қилинади.

Солда канакунжут ёғи. У сувнинг ёлғиз ўзи билан қайнатилади. У ёлғиз сувнинг ўзида қайнатилса, ҳарорати камаяди. Сувнинг ўзи билан ювилгани *рикобни* зайтуни ёғига ўхшаш бўлади.

Қовоқ ёғи. Бу [ёғнинг] ёлғиз ўзи бутун бадандаги ҳар қандай ҳароратга фойда қилади. Агар [ҳарорат] ташқи аъзода бўлса, бу ёғ ўша ерга суртилади, агар қовуқ ва буйракда бўлса, уларнинг устига суртилади, [бу ёғ] ичирилади ва [овқатга] қўшиб берилади. Агар ҳарорат бутун баданда бўлса, у ичирилади ва [овқатга] қўшиб берилади; агар [ҳарорат] бошда бўлса, бу [ёғ бошга] суртилади ва бурунга тортилади. Агар ичакларда ўткир ўт бўлса, бу ичирилади, у ҳақиқатан ҳам, буларнинг ҳаммасида фойда етказади.

Тайёрлаш. Катта пишган қовоқни олиб, пўчоғи артилади ва майдалаб сиқилади; унинг сувидан тўрт қисм ва янги кунжут ёғидан бир қисм олиб, [иккаласи] паст оловда сув кетиб, ёғнинг ўзи қолгунча қайнатилади, кейин сузиб, шишага солиб қўйиб истеъмол қилинади.

Райҳон ёғи. Тизза, бўғинлар ва бутун бадандаги бодга фойда қилади.

Тайёрлаш. Райҳон сувидан бир қисм ва кунжут ёғидан ҳам бир қисм олинади-да, сувнинг ҳаммаси [буғланиб] кетиб, ёғ қолгунча қайнатилади. Кейин сузилади ва шиша идишга солиб, оғзи маҳкамлаб беркитиб қўйилади. Бир ичими биз юқорида айтган [касалликлар] учун бир *мисқолдан* ярим *уқиягача* бўлиб, уни бир оз зира қўшиб қайнатилган нўхат сувининг икки *уқияси* билан ичирилади ва устидан *зирбож* билан овқатлантирилади. Аъзоларга бу ёғ суртилса ҳам фойда қилади.

МАРҲАМЛАР ВА ҚУЮҚ СУРТМАЛАР

Кўрғошин упаси марҳами. Олов куйдирганига ва териси шиланганига фойда қилади.

Таркиби. Куйдирилган кўрғошидан бир *дирҳам*, кўрғошин упасидан беш *дирҳам*, ет мумдан етти *дирҳам*

ва гул ёғидан икки *уқия* олинади. Мум ва ёғни эритиб туриб, ҳовончада унга қўрғошин упаси билан куйдирилган қўрғошин қўшилади ва совумасдан олдин ҳаммаси аралаштирилади; бунга яна битта тухум оқини аралаштириб истеъмол қилинади.

Бошқаси. Қўрғошин упасидан беш *дирҳам*, куйдирилган қўрғошиндан икки *дирҳам*, кумуш чиркидан бир *мисқол* ва катиродан бир *дирҳам* [олинади] ва янчиб, ипак элакдан ўтказилади. Кейин бир *уқия* оқ мум, уч *уқия* гул ёғи билан эритилади ва устига юқоридаги дориларни солиб, ҳовончада эзилади.

Катта босилиқун марҳами. Бу яраларга фойдали бўлиб, уларни [эт билан] тўлдиради, [бадандаги] асабга бой жойларга ҳамда ҳарорати йўқ жароҳатларга мос келади.

Таркиби. Мумдан бир *ритл*, зифтдан саккиз *уқия*, *мурр* ва *ротинажларнинг* ҳар биридан тўрт *уқиядан*, сақичдан тўрт *уқия* ва зайтун ёғидан беш *ритл* олинади. Мум билан зифт зайтун ёғида эритилади, *мурр* билан санавбар елими эса эзиб янчилади-да, кейин [ҳаммасини] ҳовончада қўшиб, марҳам тайёрланади.

Кичик босилиқун марҳами. *Ротинаж*, зифт ва мумлардан баробар миқдорда олиб, истеъмол қилинади.

Сирка қўшилган қўрғошин упаси марҳами. Янчиб эланган қўрғошин упасидан бир *манн* ва зайтун ёғидан икки *ритл* олинади-да, қўрғошин упасини зайтун ёғи билан қўшиб чалинади. Кейин сиркадан ўн *ритл* олинади ва оз-оздан аралашмага қуйиб туриб чалинади [аралашма] қуюлгандан кейин идишга кўтариб олиб, керагида ишлатилади.

Зангор марҳами. Эски яраларга фойда қилади ва ортиқча этни ейди.

Таркиби. Зангордан — икки *дирҳам*; мум, *ротинаж* ва санавбар елимларининг ҳар биридан беш *дирҳамдан* олинади. Зангор янчилади, бошқа дориларни эса керакли миқдордаги зайтун ёғида эритилади, кейин буларга зангорни солиб, бир текис аралашгунча чалинади-да, истеъмол қилинади.

Қора марҳам. Куйдирилган қўрғошиндан бир *уқия*, ўткир сиркадан уч *уқия* ва зайтун ёғидан икки *уқия* олинади-да, ҳаммаси куйиб кетмасин учун эҳтиётлик билан кавлаб туриб, қайнатиб қуюлтирилади.

Днехилун марҳами. *Салъаларга* ҳамда қулғуна ва қаттиқ шишларга фойда қилади.

Таркиби. Сарик йўнғичқа, зиғир уруғи ва оқ гулхайриларнинг ҳар биридан бир *кайлажадан* олинади ва ҳар бири алоҳида бир кеча-кундуз ивитиб қўйилади. Кейин ҳар бирининг ширасидан биру чорак *ритлдан*, куйдирилган қўрғошиндан бир ярим *ритл* ва зайтун ёғидан икки *ритл* олинади. Ширалар бир қайнатиб олиниб, оловдан туширилади, сўнгра зайтун ёғи янчилган қўрғошин упаси билан қуюлиб ранги ўзгаргунча қайнатилади, кейин унга бирин-кетин ширалар қўшиб, паст оловда қуюлтирилади.

Қизил марҳам. Янчиб эланган куйдирилган қўрғошиндан бир *манн*, зайтун ёғидан икки *ритл* ва сиркадан ўн *ритл* олиб, ҳаммаси қуюлгунча чалинади. Қуюлгандан кейин устига бир *ритл* янчиб эланган зарчава қўшилади.

Биз бу қисмда ҳар бир касалликка кўпроқ хос бўлган мураккаб дориларни келтирамиз, шунда ҳам олдин Биринчи қисмда айтилганларни эслатамиз, натижада бу китобни ўқиган киши барча хил даволарни ёки уларнинг жуда кўпини ихота қилиб олади.

БОШНИНГ АҲВОЛИ ВА УНДА БУЛАДИГАН (КАСАЛЛИКЛАР)

Бош оғриғи. Бунга Антиллнинг бош оғриғи учун [тайёрланган] увуштирувчи дориси фойда қилади.

Таркиби. *Фофоданун* сутидан ўн олти *мисқол*, кўкнор сути, яъни афюндан тўрт *мисқол*, заъфарондан тўрт *мисқол*, Рум арпабодиёнидан тўрт *мисқол*, минг-девона уруғидан тўрт *мисқол*, *муррдан* тўрт *мисқол* ва *сақмуниёдан* тўрт *мисқол* [олинади]. Буларнинг ҳаммаси сирка билан қорилади ва кулчалар ясаб, сояда қуритилади. Қачон буларга эҳтиёж тушса, уларни сиркада ивитиб, пешанага бир чаккадан иккинчи чаккагача етказиб суртилади; агар касалнинг иситмаси бўлса, [кулчаларни] сувда ивитиб суртилади.

Антилл истеъмол этган кулча. Таркиби. Дафна мевасидан — тўрт *мисқол*, *сақмуниё*, афюн, *мурр* ва *ғўра* узум шираларининг ҳар биридан — тўрт *мисқолдан*; петрушка уруғи, заъфарон ва тошчўпларнинг ҳар биридан саккиз *мисқолдан* [олинади]. Булар етарли миқдордаги сирка билан қориштирилади ва кулчалар ясаб, суртма шаклида истеъмол қилинади.

Бурунга тортиладиган дори. Бу [дори] бошни тозалайди, шунингдек, кўпдан бери кўз оғриғига мубталло бўлган, тутқаноққа йўлиққан ҳамда бошидан кўп рутубат тушадиган кишиларга фойда қилади.

Таркиби. Седанадан икки *мисқол*, навшадилдан бир *мисқол* ва ёввойи бодринг ширасидан бир *мисқол*

[олиб], ҳаммаси майдалаб янчилади ва *суқровиюн* деб аталувчи зайтун ёғида ёки гулсапсар ёғида ёки хинна ёғида қориб, ёғда суюқ қилиб эритилган мум ҳолига келтирилади-да, бир идишга солиб қўйилади. У [шундай] истеъмол қилинади; уни бурун тешикларининг ичига суртиб, касалга ҳаво тортиш буюрилади.

Шақика. Бунга [қуйидаги] кулча дори фойда қилади, агар у чаккадан чаккагача икки ёки уч марта суртилса, яхшигина таъсир кўрсатади.

Таркиби. Заъфарондан — ўн беш *мисқол*, яшил зокдан — ўн *мисқол*; *мурр*, аччиқтош, афюн, узум *ғўрасининг* қуритилган шираси ва сариқ зокларнинг ҳар биридан уч *мисқолдан* ва [араб] елимидан ўн беш *мисқол* олинади. Булар янчилади ва устига буриштирувчи шаробдан етарли миқдорда солиб, яна *шиёфни* эзиб, янчгандек қилиб эзилади-да, кулчалар тайёрланади. Бунга эҳтиёж тушганда, сув қўшилган сиркада ивитиб истеъмол қилинади.

КЎЗ ВА УНГА ТЕГИШЛИ КАСАЛЛИКЛАР

Кўзнинг яллиғланиши ва унга моддаларнинг оқиб келиши. Бунга Баклус аҳолисидан бўлган бир кўз табиби тайёрлаган *шиёф* фойда қилади.

Нусхаси. *Момисо* шамчаларидан қирқ саккиз *мисқол*, анзиратгўштхўрдан йигирма тўрт *мисқол*, шоданадан ўн икки *мисқол*, афюндан ўн икки *мисқол*, меҳриғиёҳ илдизидан саккиз *мисқол*, [араб] елимидан ўн олти *мисқол* ва катиродан ўн икки *мисқол* [олинади] ва сув билан қориб, истеъмол қилинади.

«Уйқу келтирувчи» деб аталадиган *шиёф*. Қаттиқ оғриқ ва барча хил шишга, шунингдек, моддалар кучли равишда қуюлиб келганда фойда қилади.

Нусхаси. *Момисодан* йигирма тўрт *мисқол*, анзиратгўштхўрдан саккиз *мисқол*, заъфарон, *мурр*, афюн ва қуйдирилган зокларнинг ҳар биридан саккиз *мисқолдан* ва [араб] елимидан ўн икки *мисқол* [олиб], ёмғир суви билан қорилади ва тухум оқи билан истеъмол қилинади.

Эрастрат дориси. Бу трахома ва эски кўз яллиғланишига, шунингдек, йиринг оқадиган қулоққа, битиши қийин яраларга ва оғизда бўладиган ел яраларга фойда қилади.

Таркиби. Қуйдирилган мисдан икки *мисқол*,

муррдан бир *мисқол*, куйдирилган зокдан бир *мисқол*, мурчдан учдан бир *мисқол*, заъфарондан ярим *мисқол*, шаробдан тўққиз *уқия* ва шиннидан тўрт ярим *уқия* олинади. Қуруқ дорилар эзиб янчилади ва эзиш вақтида устига шароб қуйиб турилади; қуригач, шинни қўшиб яна эзилади ва бир идишга солиб паст оловда қайнатилади; кейин мис идишда сақланади.

Кўзга тушган оққа ишлатиладиган кукун дори. **Таркиби.** Зангор, қаврак елими ва куйдирилган денгиз қисқичбақаларининг ҳар биридан беш *дирҳамдан*, **Абу Жаҳл** тарвузининг этидан икки ярим *дирҳам*, **хўкиз** ўти ва **Арман** бурақларининг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, **Дароний** тузидан уч *дирҳам*, оқ мурчдан йигирма *дирҳам*, денгиз кўпигидан тўрт *дирҳам*, **жўжа** чиққан тухум пўчоғидан уч *дирҳам*, қайроқтош кукунидан беш *дирҳам*, уромастикс калтакесагининг тезагидан ўн *дирҳам* ва тешилмаган марвариддан тўрт *дирҳам* [олинади].

Қовоқларнинг қалинлашуви ва қотиши. **Нусомдарус** номи билан танилган ва биз трахома бобида эслатиб ўтган сурма бунга фойда қилади. Шунингдек, эслатиб ўтилган **Эразистрат** дориси ва **Масих** томонидан кўзга тушган оққа [ишлатиш] учун келтирилган тўтиё *шиёфи* ҳам фойдалади.

Қибтий шиёфи. Бу [кўздаги] қаттиқлик ва оққа фойда қилади ва ўша заҳоти қаттиқ пардани қирқиб туширади.

Таркиби. Зангор ва қаврак елимларининг ҳар биридан олти *мисқолдан*, тош туздан уч *мисқол*, **Абу Жаҳл** тарвузининг этидан учу учдан икки *мисқол*, қорамол ўтидан икки *мисқол*, қора бурақдан бир ярим *мисқол*, мурчдан қирқ дона, яхши асалдан бир *қавосус* [олинади] ва аралаштириб, бир идишга солиб қўйилади.

Бошқа шиёф. Бу **антусомун** деб аталади; у [кўзга] эскидан моддаларнинг оқиб тушуви, қовоқларнинг оғирлик ва дағаллиги, кўз бурчагидаги этчанинг эриб камайиши ва ейилиши, кўзда бўладиган кўп рутубатга ва [кўз] қаватларининг туртиб чиқишига фойда қилади, [яра] излари ва қаттиқликларни кетказади.

Таркиби. Сурмадан тўрт *мисқол*, куйдирилган мис ва қалай упаларининг ҳар биридан икки *мисқолдан*, заъфарон, **мурр**, кундур елими кукун, зангор ва **яшил** ясмиқларнинг ҳар биридан бир *мисқол*, оқ мурчдан ярим *мисқол* ва араб елимидан икки *мисқол* олиб, ша-

роб билан [қорилади] ва сув билан ивитиб, истеъмол қилинади.

Сариқ шиёф. Бу **фонхаритус** деб аталади; бу нажот берувчи *шиёф* бўлиб, трахомага, кўз бурчакларининг ейилишига, қаттиқ қичмага ва қовоқлар оғирлашганга фойда қилади.

Таркиби. **Қалимиёдан** саксон *мисқол* ва оқ *қалқатордан* қирқ *мисқол* [олиб], сопол кўзадан сизиб ўтган сув билан қорилади.

Трахома ва кўз қичмаси. **Ҳинд шиёфи** қичмага фойда қилади.

Хато қилмайдиган сурма. Кўз табиби **Қаритун** томонидан тузилган бу сурма қичмага ва қовоқлар қалинлашганга фойда қилади.

Таркиби. **Қибрис қалимиёсидан** йигирма тўрт *мисқол*, шоданадан олти *мисқол*, — бошқа бир нусхада, — ўн олти *мисқол* олиб, толқондек қилиб янчилади ва асал билан қориб куйдирилади-да, устига шароб қуйиб ўчирилади. Кейин қуритилади ва янчиб кўзга гортилади.

ҚУЛОҚ ВА УНГА ТААЛЛУҚЛИ КАСАЛЛИКЛАР

Қулоқ оғриғи, шиши, йиринги ва оғирлиги. Кўз бобида эслатиб ўтилган **Эразистрат** дориси йиринг оқадиган қулоққа ҳам фойдалидир.

[Бошқа] дори. Барча хил қулоқ оғриқларига ва унда бўладиган ҳамма яраларга фойда қилади.

Таркиби. **Муррдан** бир *мисқол*, кундур елимидан уч *мисқол*, сонадан уч *мисқол*, заъфарондан тўрт *мисқол*, кўкнор ширасидан икки *мисқол*, гальбан елимидан икки *мисқол*, чақилган бодомдан йигирма дона [олиб], ҳаммаси янчилади ва сирка билан қориб, кулчалар ясалади. Бунга ҳожат тушса ва қулоқда қаттиқ оғриқ бўлса, уни гул ёғида ивитиб, қулоққа томизилади, агар эшитиш оғир бўлса, сиркада ивитиб томизилади.

Ғолис тавсифлаган дори. [**Таркиби.**] **Муррдан** тўрт *мисқол*, сабрдан тўрт *мисқол*, кундур елимидан уч *мисқол* — бошқа бир нусхада бир *мисқол*, — заъфарондан уч *мисқол*, сонадан уч *мисқол*, кўкнор ширасидан уч *мисқол*, аччиқ бодомдан ўттиз дона, гальбан елимидан икки *мисқол*, яхши сиркадан [аралашмани] асал қуюқлигига келтиришга етарли миқдорда олинади.

Ғолис дориларидан бўлган қулоқ дориси. [Қулоқ-

даги] шишлар ва азоб берувчи қаттиқ оғриқларга фойда қилади.

Таркиби. Гальбан елими, яъни *борзаддан* икки *мисқол*, дорчиндан икки *мисқол*, *муррдан* саккиз *мисқол*, заъфарондан саккиз *мисқол*, кундур елимидан тўрт *мисқол*, содадан уч *мисқол*, сиркадан эса [ҳаммасини] асал қуюқлигига келтириш учун етарли миқдорда [олинади].

Иринг оқадиган қулоқнинг дориси. [Таркиби]. Анор косачалари, анор пўсти, аристолохия, сариқ зок, Қибрис зоки, мози ва мис тўполларининг ҳар биридан бир *мисқолдан*, *мурр*, кундур елими, қиздирилган яшил зок ва Яман аччиқтошларининг ҳар биридан ярим *мисқолдан* [олиб], сирка билан биргаликда янчиб эзилади ва кулчалар ясаб, истеъмол қилинади.

ТИШНИНГ АҲВОЛИ ВА УНГА ТЕГИШЛИ [КАСАЛЛИКЛАР]

Тиш оғриғи. [Қуйидаги] дори [тишнинг] қаттиқ оғриғини босади, ейилган тишга мувофиқ келади; у йўталга ҳам фойда қилади.

Таркиби. Афюндан икки *мисқол*, *муррдан* ҳам шунча, асалдан ҳам шунча, оқ мурчдан бир *мисқол*, гальбан елимидан ҳам шунча олиб, етарли миқдордаги шиннига қорилади, кейин майдалаб янчиб, *шиёф* тайёрланади ва тишларга суртилади, уни тишнинг ейилган жойига қўйилади.

Андромах тайёрлаган дори. Тишнинг барча оғриқларига ва тишда юз берадиган ҳамма касалликларга ҳамда тиш қамашганга фойда қилади.

Таркиби. Мурч, назла ўти, *яттуъ* сути ва гальбан елимларининг ҳар биридан бир ҳиссадан олиб янчилади ва *майъа* елими билан қориб, ейилган жойга қўйилади.

Бошқа дори. Бу тишнинг лўқиллашига фойда қилади.

Таркиби. Абу Жаҳл тарвузининг этидан бир ҳисса ва сабрдан бир ҳисса олинади ва тош қозон ёки темир ёғлогига солиб, зайтун ёғи ва узум сиркасида қаттиқ қайнатилади, кейин [оловдан] тушириб, оғриётган тиш томондаги қулоққа кетма-кет томизилади.

Тишни доғлаш. Қаттиқ лўқиллаб [оғриб], ҳеч бир дори фойда бермайдиган тиш [доғланади]. Бунинг

учун зайтун ёғидан бир *уқия*, самсақ суви ёки қуруқ самсақ ва исриқларнинг ҳар биридан бир ярим *диръ* ҳамдан олиб, майдалаб янчилади ва зайтун ёғига солиб қайнатилади. Кейин иккита жуволдиз олиб, иккаласини тешиклик томонидан бир-бирига бириктириб қўйилади. Сўнгра касалнинг оғзини очиб, доғланиши керак бўлган тишига қаралади, агар унда бирон нарса бўлса, тозаланади-да, унга темир ёки жез ёки кумушдан қилинган найча қўйилади ва жуволдизнинг биттасини ҳалиги зайтун ёғига тикиб, шу найчага киргизилади ва тишга тегизилади. [Жуволдиз] совуғач, бошқаси олинади, бу олти марта қайтарилади. Шунда тишнинг оғриғи босилиб, суви чиқади.

ОҒИЗ, ТОМОҚ ВА [ГАВДАНИНГ] ЮҚОРИ БУШЛИҒИ

Забҳ ва томоқ оғриқлари. Жолинус айтади: «Бир гуруҳ [кишиларнинг] фикрича, қалдирғоч болалари янгилигида ҳам, тузлаб қотирилган ҳолда ҳам томоқ оғриқларини дарҳол босади». Болалар ва кексаларга уни гулсапсар илдизи билан аралаштириб [берилади].

Тилча ва бодомсимон безлар. [Қуйидаги] дори бўшашиб шишган тилчага мувофиқ келади.

Таркиби. Оқ мурчдан бир *мисқол*, *муррдан* бир *мисқол*, Яман аччиқтошидан икки *мисқол* ва кўк мозидан икки *мисқол* олинади ва янчиб, истеъмол қилинади.

[Гавданинг] юқори бўшлиғи. Кўкрак рутубатига фойдали дори.

Таркиби. Гальбан елими ва суюқ *майъа* елимларининг ҳар биридан икки *уқиядан*, қуруқ гулсапсар илдизидан икки *уқия* ва афюндан чорак *уқия* олинади. Булардан янчиладиганларини янчиб, *майъа* ва гальбан елимлари ҳамда бир оз кўпиги тозаланган асал билан аралаштириб яланади.

Томоқ дориси. Жолинус бу билан даволаганини айтади.

Таркиби. Кундур елимидан бир *мисқол*, — бошқа бир нусхада тўрт *мисқол*, — *муррдан* бир *мисқол*, — бошқа бир нусхада тўрт *мисқол*, — заъфарондан бир *мисқол* — бошқа бир нусхада тўрт *мисқол*, — денгиз пиёзидан икки *мисқол* ва ширин шаробдан уч *қуст* олинади. Денгиз пиёзини шароб солиб, то шароб қуюлгунча қайнатилади, кейин денгиз пиёзи олиб ташланади-да, шаробга бошқа дорилар солинади.

Болоустисга нисбат бериладиган томоқ дориси. Жолинуслинг айтишича, у ўпкасида яраси бор кишиларни шу дори билан даволаган; бу — жуда фойдали дори.

Таркиби. Иқлит сунбулидан тўрт *мисқол*, амомдан саккиз *мисқол*, Ҳинд *содажидан* тўрт *мисқол*, Ҳинд сунбулидан уч *мисқол*, қорачайирдан икки *мисқол*, Сарандип дорчинидан саккиз *мисқол*, дорчиндан ўн *мисқол*, кундур елимидан уч *мисқол*, муррдан тўрт *мисқол*, қустдан тўрт *мисқол*, *содаж* аралашмасидан тўрт *мисқол*, чучукмия ширасидан уч *мисқол*, меҳригиёх илдининг ширасидан беш *мисқол* ва заъфарондан олти *мисқол* олиб, шу дориларнинг ҳаммаси аралаштирилади. Сўнгра хурмодан олиб, асалли сув ёки ширин шаробда қайнатилади; [шу қайнатмадан] бир *ускурража* олиб, йигирма *ҳабба* янчилган йирик санавбар бужури қўшилади ва [юқоридаги] доридан бир *бундуқа* миқдорда аралаштирилади. У бир печа кун ичирилади, бундан кейин икки ёки уч кунгача дорининг ўзи ҳеч нарса аралаштирмасдан ичирилади, бунинг кетидан бир кун, сабрдан тайёрланган *иёраждан* бир *милъақа* миқдордагиси сув билан ичирилади. Упка найида касаллик бўлган кишиларни бу дорини эшак сути билан [ишлатиб] даволанади; бу билан касалнинг томоғи чайдирилади, кейин у бир неча кун тинч қўйилади. Кейин уни шу дорига биронта оғриқ қолдирувчи дорини қўшиб, [ишлатиш орқали] даволанади. Агар модда кучли равишда оқаётган бўлса, бу маъжун дорига афюн ва қундуз қири қўшилади.

Жолинусли дориларидан бўлган бошқа бир дори. Упка найи касалликлари ва ўпка яраларига ҳамда йиринг ва қон туфлашга, шунингдек, кўкракка модда сизиб келганга ва балғам ташлаш қийинлашганда фойда қилади. Бу — жуда кучли дори.

Таркиби. Сақичдан тўрт *мисқол*, заъфарон, кундур елими, *мурр* ва дорчинларнинг ҳар биридан тўрт *мисқолдан*, амомдан уч *мисқол*, йирик санавбар донасидан тўрт *мисқол*, пўстлоғи тозаланган чучукмия илдиндан шунча, Шом сунбулидан икки ярим *мисқол*, қора Сарандип дорчинидан икки *мисқол*, катиродан уч *мисқол*, Шом хурмоси этидан уч *мисқол*, «юлдуз» деб аталувчи Самос тупроғидан тўрт *мисқол*, тоза ва тиниқ гальбан елимидан учдан икки *мисқол*, *қустдан* тўрт *мисқол* — бошқа бир нусхада биз унинг бир *мисқол* эканлигини кўрдик, — ва яхши асалдан тўрт *қутулий* олинади. Сақич билан асални қўшқават идишга солиб,

бир қадар қуюлгунча қайнатилади, кейин уларга гальбан елими аралаштирилади ва [аралашмадан] томирилган томчи ёйилмайдиган бўлгунга қадар қайнатилади. Шундан кейин совутилади-да, бошқа дорилар янчиб қўшилади ва истеъмол қилинади.

Юракнинг аҳволи. *Юрак дорилари*. Таркибига исриқ қўшиладиган маъжун фойдалидир.

[Таркиби]. Исириқ уруғи, седана, кофур, кундуз қири, мингдевона уруғи, аристолохия, тўпалоқ, чўл қовоғи, *фоширистин*, назла ўти, мурч, каклик ўти, Абу Жаҳл тарвузи, сунбул, петрушка уруғи, газагўт уруғи, қора зира, афюн, заъфарон, мускат ёнғоғи, Сарандип дорчини ва *қустларнинг* ҳар биридан ярим *дирҳамдан*, Эрон қаврағи ва говширларнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*, шакардан бир *дирҳам* ва асалдан етарли мақдорда олинади. Бир ичими — кучли кишилар учун — бир *дирҳам*, заифлар учун — ярим *дирҳам*.

[ГАВДА] ҚУЙИ БУШЛИГИНИНГ АҲВОЛИ

Меъда заифлиги. Меъданинг бўшашганлиги ва заифлигига [қуйидаги] ёғ фойдалидир.

Таркиби. Мастаки, сабр, эрман шираси, афюн, Рум сунбули ёғи ёки беҳи ёғларидан етарли миқдорда [олиб] аралаштирилади ва юмшоқ жун билан меъда устига суртилади. Агар бу дорининг иссиқлигини оширишни истасанг, унга бир ҳисса ладан ва икки ҳисса *майъа* елимидан қўш; агар унинг буриштирувчи ва кучайтирувчи бўлишини хоҳласанг, унга ғўра узум шираси ёки такасоқол ширасидан қўшасан.

Меъда заифлиги ва ҳазм бузуқлигига фойдали дори. [Таркиби]. Беҳи сувида қайнатиб қовурилган Кобул ҳалиласидан — тўрт *дирҳам*; балила, омила, сиркада ивитиб қовурилган зира, тўпалоқ ва мастакиларнинг ҳар биридан — икки *дирҳамдан*, Рум арпабодийени билан петрушка уруғларининг сиркада ивитилганидан — бир *дирҳамдан*, уд ва омила шираларининг ҳар биридан — бир ярим *дирҳамдан*, ялпиздан — уч *дирҳам*, *мақдунисдан* — бир ярим *дирҳам*, қизил гулдан — тўрт *дирҳам*, анор донасидан — саккиз *дирҳам*, татимдан — тўрт *дирҳам*, *қирфа*, кундур чориси ва сунбулларнинг ҳар биридан — бир *дирҳамдан*.

Меъдани кучайтирувчи *лахлаха*. [Таркиби]. Сабр суви, гул суви, олма суви, беҳи суви ва тол сувларининг ҳар биридан — бир ҳиссадан, оқ ва қизил

сандал оғочи, қизил гул, заъфарон, кофур, ладан, анор гули, оромангиз, уд ва омила шираларининг ҳар биридан — ярим ҳиссадан.

Жигар қаттиқлиги. Бўри жигаридан тайёрланадиган маъжун жигар, талоқ ва меъда оғриқларига ҳамда еллар, *дусинториё* ва эски йўталга, шунингдек, қон қусадиганларга фойда қилади.

Таркиби. Заъфарон, *мурр*, афюн, қундуз қири, мингдевона уруғи, *қуст*, ёввойи зира, кўкнор, суьбул, *ғофит*, бўри жигари ва тоғ эчкисининг куйдирилган ўнг شوхи — шуларнинг ҳар биридан баробар [қисмда олинади-да], янчиладиганлари янчилади, эрийдиганларини эса шароб билан эритиб, [кейин ҳаммаси] кўпиги олинган асал билан қориледи. Бу олти ойдан кейин истеъмол қилинади; ҳар гая нўхатдагиси мувофиқ келадиган биронта ичимлик билан ичирилади.

Жигар мизожининг бузилиши. Бунга мазариюн ёғи фойда қилади.

[Таркиби]. Мазариюндан ўн *дирҳам* олиб, бир *ритл* сувда бир кеча-кундуз ивителиди, кейин қозонга солиб, сувдан ярим *ритл* қолгунча паст оловда қайнатилади. Сўнгра оловдан тушириб сузилади ва [қайнатмани] яна қозонга қайтариб солиб, устига чорак *ритл* ширин бодом ёғидан солинади-да, кейин суви кетиб, ёғнинг ўзи қолгунча қайнатилади. Кейин қуйидаги дориларни янчиб элаб, шу ёғ билан ҳўлланади: сариқ ҳалила, балила ва омилаларнинг ҳар биридан — ўн *дирҳамдан*, тамр ҳиндийдан — ўттиз *дирҳам*, олхўридан — ўттиз дона, чилонжийдадан — шунча, *хиёршанбардан* — бир *ритл*, майиздан — ярим *ритл*. Бу дориларнинг *хиёршанбардан* бошқасини аралаштириб, тош қозонга солинади ва устига ўн *ритл* сув қуйиб, сувнинг учдан бири қолгунча қайнатилади. Кейин [қайнатма] *хиёршанбар* устига сузилади ва уни қўл билан эзиб яна сузилади-да, [қайнатмани] қозонга қайтариб солинади; бунга бир *манн* каллақанд солиб, асал қуюқлигига келгунча қайнатилади. Сўнгра бунга ярим *ритл* бодом ёғи қўшиб, устидан юқоридаги [ёғ билан] элаб, ҳўлланган дорилар солинади ва қуюлгунча қайнатиб, кейин оловдан туширилади-да, шиша идишга солиб қўйилади. Бир ичими — олти *дирҳам*.

Истикфонинг бошланғичига фойдали бўлган элаки дорн. Бу янги туққан туянинг сути ёки оғиз суви, ёки сабзаёт сувлари билан ичирилади.

[Таркиби]. *Ғофит* ширасидан — бир ярим *дир-*

ҳам, *лаккдан* — икки *дирҳам*, ровоч илдиизидан — бир ярим *дирҳам*, қорачайир гулидан — бир *дирҳам*, заъфарондан — бир ярим *дирҳам*, зарпечак уруғидан — икки *дирҳам*, таррак ва семизўт уруғларининг ҳар биридан — бир *дирҳамдан* ва *сақмуниёдан* — бир *дирҳам*. Бир ичими — бир *мисқол*.

Ичак шилиниши ва ундаги яралар. «Беркитгич» деб аталувчи дори ичак яраларига фойда қилади.

Таркиби. Араб акацияси ширасидан йигирма беш *мисқол*, анор пўстидан етмиш беш *мисқол*, мозидан йигирма беш *мисқол*, афюндан йигирма беш *мисқол*, мингдевона уруғидан эллик олти *мисқол*, янчилган *холовусдан* бир юз олтмиш *мисқол*, Шом татимидан етмиш *мисқол*, Шом татим ширасидан икки ярим *мисқол* ва кундур елимидан йигирма беш *мисқол* [олинади]. Буларни янчиб қўшиладида, қора шароб билан аралаштирилади. Тўла бир ичими — бир *мисқол*.

Луқюс ат-Тарсусийга нисбат берилган дори. Бу дори сизиб келувчи ҳар қандай моддага ва ҳар хил дамликларга фойда қилади.

Таркиби. Рум арпабодиёни ва петрушка уруғларининг ҳар биридан икки *мисқолдан*, арпабодиён уруғи, ёввойи сабзи уруғи ва *тардилун* уруғи, — бу Рум сассиқ қаврагининг бир тури, — шуларнинг ҳар биридан тўрт *мисқолдан*, афюн ва мингдевона уруғларининг ҳар биридан бир ярим *мисқолдан* [олинади] ва сув билан қориб, истеъмол қилинади.

Жолинус ишлатган ҳуқна. Бу Антиновус ҳуқнаси бўлиб, қадимги [табибларнинг] кўп нусхаларига мувофиқ келади.

Таркиби. Узум ғўрасининг қуритилган ширасидан олти *мисқол*, Яман аччиқтошидан ҳам шунча, сув тегмаган оҳак ва мис тўполларининг ҳар биридан олти *мисқолдан*, қизил зирниҳдан уч *мисқол*, сариқ зирниҳдан саккиз *мисқол*, куйдирилган папирус қоғозидан ўн *мисқол* [олинади] ва мирт уруғи шароби билан қориб, ҳар бири уч ёки тўрт *мисқоллик* кулчалар ясалади. Бу икки *қавосус* суюлтирилган шароб билан ҳуқна қилинади, баъзан эса бу ёмғир суви билан ҳуқна қилинади.

Мева кулчалари. Булар ич кетишга ва ичак яраларига фойда қилади, улар Биютюс кулчалари деб аталади. Бу нажот берувчи дорилардан бўлиб, ич кетишни тезликда тўхтатади.

Нусхаси. Заъфарондан тўрт *мисқол*, Ҳинд сунбули ва Рум арпабодиёнларининг ҳар биридан тўрт

мисқолдан, мурр, Ҳинд сабри, такасоқол ширинанор
хузази, араб акацияси шираси, афюн, жуда серебри
ва оқ мурчларнинг ҳар биридан икки мисқол
нади] ва шароб билан қориб, ҳар бири ярим мисқол
кулчалар тайёрланади.

Орқа тешик бўшашиб, [кўтон] чиқиши қон қу-
Жолинуc дориси кўтон чиққанга фойда қилади.

Таркиби. Арбаий деб аталувчи ўсимликнинг
васи, мози, қалай упаси, араб акацияси шираси, така-
соқол шираси, қатус деб аталувчи санавбар пўстлоғи,
кундур елими ва муррларнинг ҳар биридан тўрт мис-
қолдан [олинади]. Орқа тешикни тахир шароб билан
ювгандан сўнг [бу дори] қуруқ қолда сепилади.

Буйрак тоши. Мен айтаманки, қовуқдаги тошни
майдалайдиган ҳар бир нарса, ҳеч шубҳасиз буйрак-
даги тошни ҳам майдалайди, сўнгра у қайталамайди.

Маъжун. Бу [маъжун] тоши борларга фойда қила-
ди, чунки бу дори тошни майдалайди ва уни янгитдан
пайдо бўлишга қўймайди.

Таркиби. Сарандип дорчинидан икки мисқол,
петрушка уруғидан уч мисқол, муррдан тўрт мисқол, оқ
мурчдан икки мисқол, кундур елимидан уч мисқол,
эркак Шом тошидан бир мисқолдан, майта елимидан
уч мисқол, ҳаворанг гулсапсар илдизидан уч мисқол,
оқ кўкнор уруғидан икки мисқол, сунбулдан ҳам шунча,
чақилган аччиқ бодом ва туёғўтларнинг ҳар биридан —
уч мисқолдан, гулсапсар уруғи ва тўпалоқларнинг ҳар
биридан икки мисқолдан ва яхши асалдан етарли миқ-
дорда [олинади]. Бу ҳар куни ичирилади.

Бошқа дори. Жолинуc айтади: «Мен буйраги касал-
ланган кўп кишиларни биламан, улар шу [дори] билан
даволаниб, тузалиб кетганлар». Бу дорини кўп кунлар
давомида истеъмол қилиш лозим. У тоши бор ва қу-
ланж касаллигига учраганларга ҳам шифо бағишлайди,
шунингдек, қовуқ касалликларини ҳам тuzатади. Мана
уни тайёрлаш усули.

Таркиби. Чақилган фундуқ, чақилган бодом, то-
заланган таррак уруғи ва тозаланган қора зира уруғ-
ларининг ҳар биридан уч мисқолдан, сассикалаф уруғи,
заъфарон, бодринг уруғи ва афюнларнинг ҳар биридан
олти мисқолдан, оқ мингдевона уруғи ва петрушка уруғ-
ларининг ҳар биридан ўн икки мисқолдан олинади ва
асал билан қориб, кулчалар ясалади. Шундан ярим
мисқолни уч қавосус илтирилган тиниқ асал суви билан

ҳам, л — бир нусхада бунга яна олти мисқол
ярим мисқолдан. Бу ҳақда айтилган ва гувоҳлик бе-
икки мисқолдан шу ҳам борки, агар қуённи тутил-
рида билан куйдириб, куйиндиси сақлаб
Бир ичимлик кунгача икки дирҳамдан илиқ сув
Ичарилса, тошни майдалайди.

Тайёрланган буйрақларда пайдо бўладиган тошни майдалайди;
уни истеъмол қилган киши буйрагида тош пайдо бўли-
шидан қўтилади. Бу дори ўзининг мизожи билан эмас,
хоссаси билан таъсир кўрсатади.

Таркиби. Унта тирик чаённи тутиб, тоза темир
қозонга солинади ва қозоннинг усти буғдой уни хамири
билан сувалади. Кейин ўчоққа қараб, унга ток ўтин
ёқиб, қизаргунча қиздирилади, сўнгра шу ўчоқ [ичига]
қозонни қўйиб, бир кеча қолдирилади. Шундан кейин
қозон олинади ва у совугач, ичидан чаён кулини олиб,
бир идишга солиб қўйилади. Буйрак оғриқларини да-
волашда шундан икки қиротни хандиқун деб аталувчи
шароб билан ичирилади; бу тошни майдалаб, сийдик
орқали бўлак-бўлак қилиб чиқаради. Афғо илонининг
гушти илонлар ва бошқа хил заҳарли ҳашаротларнинг
заҳарига қарши тургани сингарга чаённинг табиатида
ҳам буйрак ва қовуқда пайдо бўладиган тошга қарши
туриш [хусусияти] бордир.

Биз таркиб этган дори. Агар буни олат ичига зар-
роқа асбоби билан юборилса, қовуқ ярасига, шунинг-
дек, олат ичидаги ярага фойда қилади.

[Таркиби]. Куйдирилган қўрошин ва қовун уру-
ғи мағизларининг ҳар биридан беш дирҳамдан, табо-
ширдан икки дирҳам, араб елими, кўкнор уруғи ва
куйдирилган тоғ эчкиси шохларининг ҳар биридан уч
дирҳамдан, афюндан ярим дирҳам, мингдевонадан икки
донақ ва муррдан бир дирҳам олинади. Буларнинг ҳам-
маси яхшилаб янчилади ва сачратқи суви билан қў-
шиб, кўз шийфлари сингари шийфлар тайёрланади. Буни
сут ёки қовун уруғи ёғи билан аралаштириб, катетер
ердамида олат ичига юборилади.

Қовуқ ва буйрақларда пайдо бўладиган тошларни
майдалайдиган кулчалар. [Таркиби] Еввойи сабзи
уруғи, бартақий таррағи уруғи, Рум арпабодиёни, мурр,
тоғ петрушкаси уруғи, боғ петрушкаси уруғи, Сарандип
дорчини, дорчин ва сунбулларнинг ҳар биридан бир ҳис-
садан олинади. Шу дориларни янчиб эланади ва ҳар

бири бир *дирҳам* ёки бир *мисқоллик* кулчалар ясалади. Ёки нўхатдек ҳаблар тайёрлаб, наҳорга ўнтадан ҳаб иссиқ сув билан ичирилади.

Тошни майдалайдиган маъжун. [Таркиби]. Ҳинд сунбулидан уч *драхмий*, занжабилдан тўрт *драхмий*, узун мурчдан ҳам шунча, Сарандип дорчинидан ўн икки *қирот*, дорчиндан тўрт *драхмий*, тўпалоқдан ҳам шунча, туёғўтдан бир *дирҳам*, ёввойи сабзи уруғидан ҳам шунча, заъфарондан икки *драхмий*, қундуз қиридан тўрт *драхмий*, қорачайир гулидан ҳам шунча, ёввойи саримсоқдан ҳам шунча, қустдан икки *драхмий*, оқ мурчдан ҳам шунча, тоғ петрушкасидан ҳам шунча, бальзам уруғидан тўрт *драхмий* ва игирдан икки *драхмий* [олиб], асал билан қорилади.

Томчилатиб сийиш. [Қуйидаги] кулча томчилатиб сийиш ва *зарабга* фойда қилади.

[Таркиби]. Қундуз қиридан икки *дирҳам*, самсақ, газাগўт, мингдевона уруғи ва Рум арпабодиёналарининг ҳар биридан бир *дирҳамдан* ва анор донасидан ўн беш *ҳабба* олинади ва янчиб, кулчалар ясалади. Бунинг бир ичими — бир *дирҳам*. Ёки тозаланган таррак уруғидан бир *дирҳамни* тухум оқи билан бирликда наҳорга ичирилади.

Олат қўзғалиши ва шаҳватнинг заифлиги. Бунда қуйидаги дори фойда қилади.

[Таркиби]. Пиёз уруғидан икки *дирҳам*, таратизак уруғидан тўрт *дирҳам*, наша уруғи, бузидон ва пиширилган денгиз пиёзларининг ҳар биридан олти *дирҳамдан*, ёввойи сабздан уч *дирҳам*, тозаланган кунжутдан беш *дирҳам*, қичитқиўт уруғи ва оқ кўк-норларнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан* ва каллақанддан олти *дирҳам* олинади ва янчиб аралаштирилади. Бир ичими икки *дирҳам* бўлиб, сув қўшилган *тило* шароби билан ичилади.

Бунга қуйидаги дори ҳам фойда қилади.

Таркиби. *Форсуяж*, яъни морчўба илдизи, сигир сути ва сариёғларнинг ҳар биридан уч *ритлдан*, таратизак уруғи, сабзи уруғи ва шолғом уруғларининг ҳар биридан уч *уқиядан* олинади. Қуруқ дориларни янчиб, сут ва ёғ билан аралаштирилади. Бир ичими — беш *истор* ёки ўн *истор*; уни сути кетиб ёғи қолгунча қайнатилади-да, кейин сузиб ичирилади.

Ҳинд жувориши. Бу жинсий қувватни орттириши ва шаҳватни ниҳоятда қўзғатади.

Таркиби. Занжабил, мурч, узун мурч, дорчин,

содаж, *қирфа*, сунбул, Ҳинд чакамуғи, мускат ёнғоғи, *қазил* сандал оғочи, *қоқила*, бальзам уруғи, мускат ёнғоғи қобиғи, *ноғбушт*, *толисфар*, қалампирмунчоқ, *тўпалоқ*, *табошир* ва тоза Ҳинд удларининг ҳар биридан ўн *мисқолдан*, новводдан эса шу дориларнинг ҳаммасича олинади. Булар янчилади ва элакдан ўтказиб, кўниги олинган асал билан қорилади. Бир ичими — икки *дирҳам*.

БУҒИН ОҒРИҚЛАРИ, ПОДАГРА ВА ИРҚУННАСО

Бўгин оғриғи ва подаграга ишлатиладиган қуюқ суртма. Бу сассиқалаф ва дарахт пўкагидан тайёрландиган, нажот берувчи доридир.

Таркиби. Сассиқалаф уруғидан бир *қист*, дарахт пўкагидан бир *қист*, сариқ йўнгичқадан бир *қист*, бурақдан бир *уқия*, мумдан бир *ритл*, пиширилган санавбар елимидан бир *ритл*, қаврак елимидан бир *ритл*, эски зайтун ёғидан бир *ритл*, тоғ эчкиси суякларининг илгидан тўрт *уқия*, *арутақий* гулсапсарининг илдизидан тўрт *уқия* [олинади]. Қуруқ дориларни янчиб, элакдан ўтказилади, эрийдиганларини эса эритиб совиутилади, сўнгра бунга қуруқ дориларни солиб аралаштирилади ва олиб қўйиб, истеъмол қилинади.

Бу [касалликларга] мана бу дори ҳам фойда қилади.

Таркиби. Савринжондан ўн икки *дирҳам*, ариқ [бўйида ўсадиган] ялпиздан уч *дирҳам*, мурч ва зираларнинг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан* олиб янчилади. Бундан ҳар гал бир *дирҳами* асалли сув билан ичилади.

Марҳам. Бу оёқлар занфлашганда фойда қилади.

Таркиби. Туёғўт, сабр, *момисо шиёфи*, чакамуғ, *касб*, анзиратгўштхўр ва *муррларнинг* ҳар биридан уч *дирҳамдан* ҳамда қундуз қиридан тўрт *дирҳам* олинади. Буларни майдалаб янчилади ва хушбўй *тило* шароби билан қориб, [оёққа] суртилади.

«ТУЛКИ КАСАЛЛИГИ»

«Тулки касаллигида» чапиладиган дори. [Таркиби]. *Фарфиюн*, тоғ газাগўтнинг елими ва дафна ёғларининг ҳар биридан икки *мисқолдан*, олов тегмаган олтингугурт ва қора ёки оқ харбақ — қайсиниси тоқисса ўшансон, буларнинг ҳар биридан бир *мисқолдан*

олинади. Бу дориларни янчиб элагандан кейин қўшилади ва дафна ёғи ёки канақунжут ёғи, ёки эски зайтун ёғида эритилган тўққиз *дирҳам* мум билан аралаштириб истеъмол қилинади. «Тулки қасаллиги» узоққа чўзилиб, даволаниши қийинлашиб кетганда бу дори жуда кучли даво бўлади. Жолинус: «Мен баъзи вақтларда бунга бир *мисқол* индов ва икки *мисқол* куйдирилган денгиз кўпиғи аралаштирар эдим», — дейди.

Қорайтирувчи бўёқ. Жолинуснинг айтишича, ятнинг сийдигини олиб, беш ёки етти кун саситиб қўйилса-ю, кейин у билан [соч] ювилса, [қорайтирувчи] таъсир кўрсатиб, қоралигини сақлаб қолади.

КИТОБДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ИСТИЛОҲЛАР ИЗОҲИ

1. КАСАЛЛИК ВА АЪЗО НОМЛАРИ

- Ақсал* — Vena mediana — Тирсак ўрта венаси.
Байза ва худа — «темир қалпоқ», бошнинг барча қисмини қопловчи бошогриғи.
Барас — Песлик.
Барсом — зотилжамнинг бир хили.
«Бачадон бўғилиши» — Истерия.
Баҳақ — Vitiligo — Теридаги оқ доғлар.
Бослиқ — V. basilica — Билакнинг ички томонидаги тери естга венаси.
Булмус — булимия — очиқиш, ютоқиш.
Бумохило — ўлат бубони; тоун шиши.
Бухр — астма, ҳарсиллаш.
Вабо — вабо, эпидемия.
Вазаҳ — Morphaea alba — оқ баҳақ.
Даввора — диабет.
Дийсқумос — диабет.
До ул-асад — «шер касаллиги» — мохов.
Дусинториё — дизентерия, ичбуруғ.
Душбуз — суяк қадоғи.
Жумуд — каталепсия; бир ҳолатда қотиб туриш.
Забҳ — ангина.
Зараб — диарея; кетма-кет ич кетиши.
Зарроқа — дори пуркағич, спринцовка.
Заҳир — дизентерия; ичбуруғ.
Зилқ ул-куля — диабет.
Зилқ ул-мажор вал-мал-маъбар — диабет.
Зифдаъ — (қурбақа касали) — тил остининг безланиши, лапша, ранула.
Зотилжам — плеврит; кўкрак бўшлиғи пардасининг яллиғланиши.
Зотирриа — ўпканинги яллиғланиши.
Ибрида — мизож совуқлигидан келиб чиқадиган жинсий заифлик.
Илавус — плеус; ичакнинг тўсилиб қолиши.
«Илон касаллиги» — Ophiasis — мўй тўкилиши билан бирга терининг юпқа пўст шаклида кўчиб тушуви.
Имтило — Плетора; баданининг хилтларга (масалан қонга) ортиқ даражада тўлиб кетиши.
Ирқуннасо — Ишнас; қўймич асабининг яллиғланиши.
Истисқо — тўқималарда кўп суюқлик йиғилиши.
Истифрор — бўшатип.

Каймус — Химус; овқатнинг меъдада ҳазм бўлиб, атала шаклда ичакларга ўтишидаги ҳолати.

Кузоз — Тетанус; тиришиш, мушакнинг узоқ вақт қисқариб қолиши.

Литаргус — Летаргия; узоқ вақт давом этадиган уяқу.

Мазий — простата беги ишлаб чиқарадиган суюқлик.

Мизож — Мизож, темперамент, табиат.

Мизрақа — қовуққа доря юборадиган қурол.

Миқдаҳа — кўздан катарактани оляшда ишлатиладиган асбоб.

Миҳатт — кўзни операция қилишда ишлатиладиган нивасимон асбоб.

Мониё — Мания, руҳий касалликнинг бир тури.

Мошаро — Сарамас.

Нафс — жон (руҳдан бошқа нарса).

Нори форсий — чипқон турларидан бири.

Носур — оқма яра, фистула.

Рабу — ҳарсиллаш, астма.

Рух — Рух; юнонча «пневма» сўзининг таржимаси бўлиб, томир ва асаблар орқали айланиб юрувчи эфирсимон бир жисмни ифодалайди.

Сакта — апоплексия, миёга қон қуюлиши.

Салъа — Атерома; ёгли ўсма.

Саратон — рак.

Сарсом — Менингит, бош миёянинг яллиғланиши.

Савфа — тангачали темиратка; кал.

Сиқиррус — Скирр; раkning бир тури.

Силъа — қ. салъа.

Софин — Vena saphena — болдир таги томири.

Суборо — қаттиқ ақлдан озини.

Суюлоқ — Блефарит; кўз қовоғи четларининг яллиғланиши.

Суюхус — ҳолдан кетказувчи иситма.

«Темир қалпоқ» — қ. байза ва худа.

«Тикка нафас олиш» — (ар. *ингисоб ун-нафас*) — ортопвоз;

кучли нафас қисиши, бунда касал тикка ўлтирган ҳолдагина нафас олаолади.

Тоун — Pestis — вабо (чума) касаллигининг бубон тури.

«Тулки касаллиги» — (ар. *до-ус-саълаб*) — Алопеция; соч, соқол ва бошқа мўйларнинг тўкилиши касаллиги.

Умм ус-сибён — шайтонлаш, болалар тутқаноғи.

Усайлим — Vena salvetalia — қутқарувчи вена.

Фаронитус — мия қобиғининг яллиғланиши.

«Фил касаллиги» — (ар. *до-ул-фил*) — Элефантиазис; қўл-оёқнинг йўғонлашуви ва терининг дағаллашуви.

Фолж — фалаж.

Хилт — қадимги юнон табобатида асос солинган гуморал назариясига биноан тўртта асосий суюқлик (*хилт*) мавжуд, булар — қон, балғам, сафро ва савдо («қора ўт»).

Хилфа — Диарея; ич кетиши.

Чаҳор рағ — («тўрт томир») — юқори ва қуйи лабда икки-тадан бўладиган тўртта томир.

Шаро — эшакем.

Шақиқа — мигрень, бош ярмининг оғриши.

Шуса — қобирғалаф плеврити.

Қаронитус — қ. фаронитус.

Кифол — Venascephalica — қўлнинг тирсақдан эқрисида ташқи тарафдан тери остида жойлашган вена.

Қуланж — колит; йўғон ичакда бўладиган санчиқ.

Қулун — йўғон ичак.

Қутруб — меланхолиянинг бир тури.

Ҳайза — қусиш билан бирга бўладиган ич кетиш.

2. СОДДА ДОРИЛАР

Ақоқиё — Succus Acaciae. — Acacia arabica Willd.

Амбарборис — Berberis asiatica Roxb. B. vulgaris L.

Афсантин — Artemisia absinthium L.

Ирисо — Iris florentina L. ёки I. Pallida Lam.

Афюн — Opium.

Ижжос — Prunus domestica L.

Арузз — Oryza sativa L.

Банафсаж — Viola odorata L.

Басал — Allium cepa L.

Биртониқий — Amaranthus tricolor L.; Rumex hydrolapathum

Нудс.

Бақла ҳамқо — Portulca oleracea L.

Жавз — Jugians regia L.

Занжабил ул-килоб — Polygonum hydropiper L.

Зиббақ — Симоб.

Зож — Зок.

Зуърур — Crataegus azarolus L.

Хурф — Lepidium sativum L.

Ҳармал — Peganum Harmala L.

Ҳиммас — Cicer arietinum L.

Ҳадид — Темир.

Ҳайя — Илон. Табобатда асосан, афъо (қўлвар) илони ишлатилган.

Ябруҳ — Mandragora officinarum L.

Қундус — Gypsophila struthium L.

Қибрит — Олтингургурт.

Қаммун — Cuminum cyminum L.

Қамъа — Tuber album Sow.

Қабар — Capparis spinosa L.

Қурунб — Brassica oleracea L.

Қузбура — Coriandrum sativum L.

Лисон ул-хамал — Plantago mayor L.

Лубиё — Phaseolus vulgaris L.

Лавз — Amygdalus communis L.

Лабан — Сут.

Лаҳм — Эт.

Мо — Сув.

Машкатаромашиъ — Origanum dictamnus L.

Мумиё — Мумиё.

Мош — Phaseolus mungo L.

Мишмиш — Prunus armeniaca L.

Наржис — Narcissus poeticus L.

Наъно — Mentha piperita Smith.; M. sativa L.

Саътар — Satureia thymbra L. (гулрайҳон); Origanum L. (тоғрайҳон).

Сазоб — Ruta graveolens L.

Сумоно — Бедана.

Самак — Балиқ.

Сафаржал — Cydonia vulgaris Pers.

Инаб ус-саълаб — *Solanum nigrum* L.
 Уннаб — *Zizyphus sativus* Gaertn.
 Фулфул — *Piper nigrum* L.
 Фужл — *Raphanus sativus* L.
 Фустиқ — *Pistacia vera* L.
 Фуққо — Бўза, турли донлардан дориворлар қўшиб тайёрлаб
 налган пивога ўхшаш ичимлик.

Сабир — *Aloe vera* L.
 Қаранфул — *Caryophyllus aromaticus* L.
 Қиқинчун — *Oleum ricini*.
 Қутн — *Gossypium herbaceum* L.
 Қаръ — *Cucurbita maxima* Duch.
 Қўнфуз — *Sphaerechinus esculentus*.
 Риванд — *Rheum palmatum* L., *R. officinale* Baill.
 Руммон — *Punica granatum* L.
 Ших — *Artemisia cina* Berg.
 Шуниз — *Nigella sativa* L.
 Шибис — *Anethum graveolens* L.
 Тин — *Ficus carica* L.
 Хашхош — *Papaver somniferum* L.
 Хардал — *Brassica nigra* Koch. ва *B. yunnanensis* Czern.
 Хаух — *Persica vulgaris* Mill.
 Халл — Сирка.
 Хубз — Нон.
 Харотин — *Lumbricus terrestris* L.
 Зарориқ — *Lytta vesicatoria* Fabricius.
 Фубайро — *Sorbus domestica* L.; *Elaeagnus angustifolia* L.

3. ОФИРЛИК УЛЧОВЛАРИ

Бундуқа (фундуқ) — 4,25 грамм.
 Дирҳам — 2,975 г.
 Донақ — 0,495 г.
 Драҳмий — 4,25 г.
 Жавза (ёнғоқ) — 38,25 баъзан 17,0 г.
 Истор — 17 г.
 Қайла — 892,5 г.
 Қайлажа — 1275 г.
 Қарама — қ. фаромо.
 Манн — 680 г.
 Мастарун
 — кичик — 25,50 г.
 — катта — 89,25 г.
 Матритус — (метрет) — 38380 г.
 Мисқал — 4,25 г.
 Обол — 0,708 баъзан 0,999 г.
 Ритл — 340 г.
 Тассуж — 0,18 г.
 Турмуса — 0,472 г.
 Уксубофун — (оксибаф) — 76,5 г.
 Ускурража — 106,25 г.
 Уқия — 29,75 г.
 Қавосус — (кнаф) — 44,625 г.
 Қафиз — 17000 г.
 Қирот — 0,235 г.

Қист (исест)

— антолиқий — 510 г.
 — румий — 566,66 г.
 — асал учун — 850 г.
 Қутулий — (котил) — 208,25 г.
 Фаромо — 0,743 дан 0,990 г. гача.
 Ҳабба — 0,059 г.

4. ШАХСИЙ НОМЛАР

Арасту — Аристотель, қадимги юнон файласуфи ва олим
 (эрамингача бўлган 384—322 йй.).
 Аркоғанис — Архиген, Троян давридаги румлик табиб (53—
 117 йй.).
 Акселепад — қадимги юнон табибларининг машҳурларидан
 бири бўлиб, 124 йилда Пруза (Бифиния)да туғилган.
 Буқрот — Гипократ, юнон табобатининг отаси (эрамингача
 бўлган 459—60—355 йй.).
 Дисқуридуз — Диоскорид, юнон ботаниги, доришуноси ва ҳар-
 бий табиби (I-аср).
 Жолинус — Гален, қадимги румлик табиб (129—200 йй.).
 Ибн Журайж — ар-Рабиҳ деб ҳам аталган, тўла исми Нағмас
 ибн Журайж. Дамашқда X асрда ўтган христиан табиби.
 Ибн Мосавайх — Аббосийлар сарой табиби (777—857).
 ал-Киндий — Абу Йусуф Ғаъб ибн Исҳоқ ал-Киндий, араб
 файласуфи, энциклопедик олим (вафоти 870 й.).
 Руфус — румлик табиб (эрамининг I—II асрлари).
 Саҳорбухт — Абу Наср ибн Зайд, Жундишопурлик табиб
 (X аср).
 Масиҳ — Абу-л-Ҳасан Исо ибн Ҳакам Масиҳ ал-Димишқий,
 Хоруи ар-Рашид (786—809)нинг сарой табиби.
 Ҳунайн ибн Исҳоқ — юнон олимларининг асарларини араб
 тилига таржима қилган машҳур таржимон (808—873).

